

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН І ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

РЕГІОНАЛЬНІ ПІДСИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

**Вінниця
2018**

УДК 327.8(075.8)

Р 326

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 12 від 26 червня 2018 року)*

Рецензенти:

Жалоба І. В., д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та міжнародного права Київського університету імені Бориса Грінченка;

Фісанов В. П., д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Авторський колектив:

О. П. Іваницька, д-р іст. наук, професор – передмова, розділ I (1.1, 1.2, 1.3, 1.4), розділ II (2.1), розділ III (3.4.2, 3.4.7);

Ю. Т. Теміров, канд. іст. наук, доцент – розділ II (2.2);

І. В. Богінська, канд. іст. наук, доцент – розділ III (3.1.1, 3.1.2, 3.1.3, 3.1.4, 3.1.5, 3.1.6, 3.1.7, 3.1.8);

О. М. Шевченко, старший викладач – розділ III (3.2.1, 3.2.2, 3.2.3, 3.2.4, 3.2.5, 3.2.6, 3.2.7);

М. О. Замікула, канд. іст. наук, ст. викл.; *Г. О. Замікула*, аспірантка кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики ДонНУ імені Василя Стуса – розділ III (3.3.1, 3.3.2, 3.3.3, 3.3.4, 3.3.5, 3.3.6, 3.3.7, 3.3.8, 3.3.9, 3.3.10, 3.3.11, 3.3.12, 3.3.13, 3.3.14, 3.3.15);

М. І. Прихненко, канд. політ. наук, ст. викл. – розділ III (3.4.1, 3.4.3, 3.4.4, 3.4.5, 3.4.6, 3.4.8);

І. Г. Лебідь, канд. іст. наук, ст. викл. – розділ III (3.5.1, 3.5.2, 3.5.3, 3.5.4, 3.5.5, 3.5.6, 3.5.7, 3.5.8, 3.5.9, 3.5.10, 3.5.11).

Відповідальний редактор – проф. О. П. Іваницька

Р 326 Регіональні підсистеми міжнародних відносин : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Відп. ред. проф. О. П. Іваницька. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 444 с.

ISBN

Уперше у вітчизняній міжнародно-політичній науці узагальнено та систематизовано теоретико-методологічні підходи до аналізу регіональних аспектів сучасних міжнародних відносин, з'ясовано проблематику провідних акторів сучасного макрорегіонального простору та проаналізовано регіональні підсистеми міжнародних відносин. Посібник розрахований на студентів та магістрантів спеціальності «міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» та інших гуманітарних спеціальностей, аспірантів, викладачів, науковців і тих, хто цікавиться регіональною проблематикою сучасних міжнародних відносин.

УДК 327.8(075.8)

ISBN

© Авторський колектив, 2018

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2018

ЗМІСТ

Передмова	6
Розділ I. Провідні теоретичні та методологічні підходи до аналізу регіональних аспектів сучасних міжнародних відносин	9
1.1. Регіони та регіональні підсистеми міжнародних відносин: дефініції, критерії виокремлення та особливості.....	9
1.2. Регіоналізація: провідні наукові підходи	40
1.3. Глобалізація, сучасні міжнародні відносини та держави-нації: проблема взаємодії та взаємовпливу.....	55
1.4. Цивілізації світу та особливості цивілізаційного підходу до регіонального виміру сучасних міжнародних відносин	75
Розділ II. Провідні актори сучасного макрорегіонального простору: великі і регіональні держави та еволюція концепцій «великої та регіональної держав»	93
2.1. Еволюція концепцій «великої та регіональної держав» в літературі про міжнародні відносини.....	93
2.2. Особливості кризи сучасного світового порядку: підходи та аргументація.....	109
Розділ III. Регіональні підсистеми міжнародних відносин	132
III.1. Європа	132
3.1.1. Європа як географічний, політичний та культурний простір	132
3.1.2. Ідея Європи і європейський політичний проект	135
3.1.3. Сучасний стан і перспективи європейського політичного проекту.....	140
3.1.4. Проблема конструювання європейської ідентичності	147
3.1.5. Особливості європейської підсистеми міжнародних відносин ...	152
3.1.6. Від Європи держав до Європи регіонів: особливості регіоналізації в ЄС	158
3.1.7. Безпекова архітектура Європи	162
3.1.8. Європейська та євроатлантична інтеграція України	193
III.2. Азійсько-Тихоокеанський регіон	211
3.2.1. Основні підходи до визначення конфігурації Азійсько-Тихоокеанського регіону (надалі – АТР).....	211
3.2.2. Економічний потенціал та інтеграційні процеси в регіоні	214

3.2.3.	Політична характеристика регіону	218
3.2.4.	КНР – лідер регіонального розвитку	220
3.2.5.	Проблемно-конфліктний потенціал та безпекові виклики в регіоні	225
3.2.6.	Російська політика в регіоні	237
3.2.7.	Відносини України з країнами АТР	240
III.3.	Близький та Середній Схід	247
3.3.1.	Географічно-просторова характеристика регіону	247
3.3.2.	Історичні аспекти формування та еволюції близькосхідної підсистеми міжнародних відносин	248
3.3.3.	Економічна характеристика Близького Сходу	251
3.3.4.	Релігійна складова близькосхідної підсистеми міжнародних відносин	253
3.3.5.	Політичні традиції та характерні риси близькосхідного простору	256
3.3.6.	Проблеми демократизації та моделі модернізації в умовах Близького Сходу	260
3.3.7.	Етнічна карта регіону та проблеми боротьби за національну незалежність	262
3.3.8.	Інтеграційні проекти та ідеології близькосхідного простору	267
3.3.9.	Вплив зовнішніх акторів на близькосхідну підсистему міжнародних відносин	270
3.3.10.	Сучасний стан міжнародно-політичних відносин на близькосхідному просторі: дестабілізація на тлі боротьби за регіональне лідерство	275
3.3.11.	Зовнішня політика Туреччини в рамках реалізації концепції неоосманізму	280
3.3.12.	Зовнішньополітичні пріоритети Ірану: боротьба за Шиїтський півмісяць	284
3.3.13.	Регіональні амбіції Саудівської Аравії: панісламізм на основі вахабізму	286
3.3.14.	Ізраїль, його місце та роль у близькосхідній підсистемі міжнародних відносин	287
3.3.15.	Близькосхідний вектор зовнішньої політики України	290

III.4. Латино-Карибська Америка.....	295
3.4.1. Особливості формування регіональної підсистеми міжнародних відносин	295
3.4.2. США та країни Латино-Карибської Америки	298
3.4.3. Особливості та сучасний стан інтеграційних процесів у регіоні.....	311
3.4.4. ЛКА – конфліктні зони	331
3.4.5. Сучасні виклики та загрози регіональній безпеці.....	338
3.4.6. Бразилія – регіональний лідер.....	340
3.4.7. Позарегіональна співпраця країн Латино-Карибської Америки.....	345
3.4.8. Латиноамериканський напрям зовнішньої політики України.....	358
III.5. Африка	370
3.5.1. Географічно-просторова, демографічна, етнолінгвістична та конфесійна характеристика регіону	370
3.5.2. Колоніальне минуле Африки та його наслідки	374
3.5.3. Африканський регіон у роки «холодної війни»	375
3.5.4. Африка нестабільна: політичний вимір	378
3.5.5. ПАР і Нігерія як регіональні лідери	385
3.5.6. Економічний вимір: від відсталості до «піднесення» Африки	387
3.5.7. Регіональні інтеграційні процеси	396
3.5.8. Африка в міжнародних організаціях	400
3.5.9. «Нова боротьба за Африку»	402
3.5.10. Безпекова ситуація в Африці.....	405
3.5.11. Україна та країни Африканського континенту	421
Література	426

ПЕРЕДМОВА

Наприкінці ХХ століття відбувся новий раунд радикальних глобальних трансформацій. Зробимо спробу з'ясувати їхню сутність через призму міжнародних відносин. Бельгійський учений А. Самюель вважає, що людство уже вступило в «новий міжнародний світ». Швидкість і глибина змін, які спостерігаються, мають, як мінімум, чотири головних наслідки. По-перше, стрімкого поширення набуває глобалізація, яка розглядалася як провідний тренд сучасних міжнародних відносин. По-друге, відбувся перехід від біполярного світу до комплексного, багатополярного. По-третє, цей перехідний світ став непередбачуваним і в ньому вже неможливе вирішення питань міжнародної безпеки старими військово-силовими методами. По-четверте, надзвичайно важливого значення в сучасному світі, в тому числі і у сфері світової політики, відіграють інформаційні технології, що дозволило охарактеризувати сучасне суспільство як інформаційне. Ці наслідки можна звести до одного висновку: відбувається переструктурування всього світового політичного простору, а, отже, закономірності міжнародних відносин хоча і зберігаються, але набувають нових рис і часто розглядаються у вигляді універсальних закономірностей або тенденцій розвитку сучасних міжнародних відносин.

Що стосується універсальних або найбільш загальних закономірностей, то вони повинні відповідати критеріям просторово-часового та структурно-функціонального характеру. Це означає таке: по-перше, їхня дія має стосуватися не лише певних регіонів, а світу в цілому; по-друге, вони повинні спостерігатися як в історичній ретроспективі, так і в сучасний період розвитку міжнародних відносин, а також не виключатися в майбутньому; по-третє, вони мають охоплювати всіх учасників міжнародних відносин і всі сфери суспільного життя. Звідси можна виділити дві основні універсальні закономірності або дві провідні тенденції в розвитку сучасних міжнародних відносин. До них належать глобалізація та фрагментація міжнародних відносин, становлення єдиного, цілісного світу і все нові форми його розколу. Ці універсальні закономірності є діалектично протилежними сторонами однієї внутріш-

ньо суперечливої тенденції – росту взаємозалежності сучасного світу – і її проявів у сфері міжнародних відносин.

Незважаючи на пристрасні дебати і часто-густо непримиримі суперечки між науковцями, теоретичні дискусії та прогнози щодо поточних міжнародних процесів не виходили за межі домінуючих в теоріях міжнародних відносин неореалістичної, неоліберальної та неомарксистської традицій. Водночас регіональні процеси, як і теорії, які їх пояснювали, перебували тривалий час на маргінальних позиціях.

І все-таки з початком XXI сторіччя у середовищі наукової спільноти формується усвідомлення того, що регіоналізації та «фрагментації» не є лишень цивілізаційними рештками поступальної ходи глобалізації, а йдеться про становлення нових інституційних зв'язків та організаційних форм на регіональних рівнях, які США та інші глобальні й регіональні гравці повинні сприймати як з реальних акторів сучасних міжнародних відносин. Під впливом цих реальних процесів різні наукові галузі повертаються до осмислення і прогнозування проявів «фрагментації». Це, у свою чергу, продукує формування нових теорій і теоретичних підходів регіоналізації, регіоналізму, регіональних підсистем міжнародних відносин та практичних регіональних досліджень.

У першому розділі пропонованого навчального посібника вивчаються теоретико-методологічні та прикладні аспекти регіонального виміру сучасних міжнародних відносин. Зокрема, аналізуються класифікація регіонів, їхня роль у нинішньому глобальному світопорядку, пропонуються дефініції, критерії та особливості виокремлення регіональних підсистем міжнародних відносин у сучасній зарубіжній та вітчизняній міжнародно-політичній науці, включаючи і дискусійні питання. У цій частині посібника розглядаються наукові підходи до проблем регіоналізації, взаємовплив та взаємодія глобалізаційних процесів із міжнародними стосунками та провідними акторами міжнародного життя, особливості цивілізаційного підходу до регіонального виміру сучасних міжнародних відносин.

Другий розділ присвячено особливостям кризи світопорядку у XXI сторіччі, проблематиці ролі, місця та взаємодії провідних акторів сучасного макрорегіонального простору, глобального та регіонального

лідерства у сучасній світовій політиці, питанням конкретизації, осучаснення та простеження еволюції цілої низки дефініцій, серед яких лідерство, світовий (глобальний) лідер, велика, регіональна, середня та мала держави, регіональний лідер тощо.

У третьому розділі йдеться про комплексний аналіз окремих великих міжнародно-політичних регіонів, субрегіонів всередині них і провідні регіональні держави відповідно до традиційних схем регіонального поділу світового простору (Європа, АТР, Близький та Середній Схід, Латино-Карибська Америка, Африка).

До кожного із підрозділів посібника додаються питання для студентського самоконтролю та література.

РОЗДІЛ І

Провідні теоретичні та методологічні підходи до аналізу регіональних аспектів сучасних міжнародних відносин

1.1. Регіони та регіональні підсистеми міжнародних відносин: дефініції, критерії виокремлення та особливості

Прямий зв'язок між глобальними проблемами міжнародних відносин і новими тенденціями, зумовленими трансформаційними регіональними процесами (зміна воєнно-політичної сили, економічної потуги, конфесійні конфлікти і проектування політичного, цивілізаційного та конфесійного впливу), які в окремих випадках можуть навіть переформатувати глобальний рівень відносин, є очевидним. Тому у сучасному світі регіон може стати провідником наднаціональної ідентичності та інтеграційної політики чи національної (націоналістичної) політики і дезінтеграційної політики й антиглобалістських рішень, тобто регіон може виникнути як особлива просторово-часова конструкція відповідної регіональної іпостасі світового порядку, а варіанти обґрунтування регіонального простору (в тому числі геополітичні, гео економічні й етно-конфесійні) містяться в концепціях суверенітету, безпеки, зміцнення чи ослаблення етнічних начал, проповідування чи відкидання релігійної винятковості. Зміст і спрямованість еволюції цих понять сьогодні жваво (а інколи і жорстко) дебатуються у світовій науці про міжнародні відносини.

Регіон як фрагмент глобального соціуму володіє здатністю інтегрувати, розмежовувати, розподіляти, організовувати і трансформувати, тобто наповнювати абстракцію глобальної взаємозалежності реальним змістом. Таким чином, взаємодія макрорегіонів Східної Азії, Близького Сходу, Африки, Океанії, двох Америк і Європи підтримує наявність глобального рівня, проте цей же процес ясно вказує на втрату окремими суб'єктами міжнародних відносин монопольної функції у формуванні світового порядку. Це і визначило політичний інтерес як до територій, так і до просторових зв'язків, концептуалізованих у розмаїтих проектах локальності, національного суверенітету, наднаціональності, трансрегіоналізму.

Актуальність питання регіональних і субрегіональних підсистем обумовлена також найновішими трендами сучасних міжнародних відносин – глобалізацією, регіоналізацією і фрагментацією. Нагадаємо, що на першопочатках тільки глобалізація розглядалась як головний тренд сучасних міжнародних відносин, а процеси регіоналізації і фрагментації – лишень як похідні від неї. Для такого віддзеркалення зв'язку глобалізації, регіоналізації та фрагментації було запроваджено новий термін «глокалізація», який уособлював глобально-локальну взаємодію. У перші роки постбіполярного світу керівники США, зайняті будівництвом «нового світового порядку» під своєю монопольною егідою, заявляли про дестабілізаційну загрозу «фрагментації» тодішнього світу. У той же час представники школи неолібералів прогнозували, що світовий порядок після руйнації біполярної системи міжнародних відносин будуватиметься на принципах «ліберального порядку», який базується на правилах, інституціях, відкритих ринках, узгодженнях і кооперації.

Реальна динаміка формування регіональних, субрегіональних і панрегіональних об'єднань у другій половині ХХ століття (АСЕАН, КАРИКОМ, ЕСОВАС, САДК, СААРК та інші) демонстрували зростання ролі регіонального виміру міжнародних відносин. Проте теоретичне осмислення цього явища перебувало поза увагою науковців-міжнародників.

Лише наприкінці першого десятиріччя ХХІ століття з'ясувалося, що регіоналізація та фрагментація є самостійними явищами, оскільки мова йшла про становлення нових інституціональних зв'язків і організаційних форм на регіональних рівнях, які перетворились у реальних акторів міжнародної взаємодії, думку яких повинні були враховувати глобальні та регіональні гравці.

Зразу зауважимо, що саме поняття регіону, як і питання конкретного поділу світу на регіональні та субрегіональні підсистеми, залишаються дискусійними. Ще недавно, коли світ аналізувався у категоріях біполярної взаємодії чи двох центрів і двох типів периферії, підпорядкований характер регіональних і субрегіональних підсистем не викликав суперечок, оскільки все було підпорядковано логіці глобального біполярного протистояння та наукової проблематики. Після розпаду біполярної структури відносин ситуація ускладнилась і виникли питання,

на які поки що не маємо однозначної чи цілком конкретної відповіді. Серед них, наприклад, таке: якщо біполярна система зникла, що прийшло їй на зміну? Отже, ми не можемо однозначно сказати, яка система міжнародних відносин сьогодні існує. То чи коректним виглядає твердження, що світ розпався на відносно компактні територіально-економічні регіони та субрегіони і що не функціонують загальні закономірності міжнародних систем, а натомість маємо тільки поєднання мега-регіонального і субрегіонального рівнів взаємодії?

У цьому контексті виникають і інші питання. Які критерії застосувати до регіоналізації світу в умовах нинішнього перехідного періоду? Які частини світу вважати регіонами і регіональними підсистемами, а які субрегіональними?

Науковці стверджують, що поділ міжнародного простору на регіони не є чимось новим у міжнародних стосунках. В історії міжнародних відносин вони представлені імперіями, сферами впливу, альянсами великої держави та її союзників. Регіони репрезентувалися також цілими континентами, наприклад, Європа, і могли бути лідерами міжнародних відносин XIX сторіччя.

Термін «регіон» (замість район) був запроваджений у політичній лексиці ще у 1970-х роках. Його фундаторами стали американські політологи Л. Канторі та С. Спігела, які визначали регіон як район світу, який охоплює географічно близькі держави, котрі утворюють у міжнародних справах взаємопов'язані об'єднання. Щоправда, незважаючи на доступність і ясність, ця дефініція виглядає одномірною і винятково географічно детермінованою, оскільки країни, як відомо, об'єднуються і за іншими параметрами, а саме: економічними, політичними, військовими, ідеологічними, культурними тощо.

Разом із появою у міжнародно-політичному лексиконі терміна «регіон» було запропоновано низку критеріїв його виокремлення:

1. Регіони однорідні в соціальному і культурному сенсі, тобто складаються з держав з подібним соціально-політичним ладом та культурою.
2. Регіони, як група країн, перебувають у політичній взаємозалежності і об'єднані у систему національних та міжурядових політичних інституцій.

3. Регіони є економічно взаємозалежні, що проявляється у розвитку внутрішньорегіональної торгівлі та кооперації.

Зрозуміло, що ідеальний варіант визначення регіону був би за збігу всіх вище перерахованих критеріїв, що рідко трапляється. Навіть Європа не є регіональною цілісністю, оскільки ділиться, окрім інших регіонів, на Західну та Східну.

Пошуки критеріїв виокремлення регіонів тривали. Так, «Хартія регіоналізму», прийнята парламентом Європейського Союзу у 1988 році, визначає регіон як гомогенний простір. При цьому його гомогенність встановлюється на підставі таких критеріїв: фізико-географічна спільність; етнічна, мовна, конфесійна чи культурна єдність населення; спільне минуле, господарська взаємопов'язаність. Безперечно, історія пропонує нам небагато таких регіонів, яким були б притаманні всі вказані вище критерії. Однак поєднання всіх цих критеріїв створює неповторну регіональну ситуацію і можливість чіткого визначення меж регіону.

Тепер переходимо до дефініцій. Земну поверхню можна розділити на множинну кількість територій (регіонів) – визначених сегментів різного розміру. Регіон на відміну від території являє собою сукупність взаємопов'язаних явищ, які визначають його межі. У спеціальній літературі виділяють понад 50 категорій регіонів, які належать до різних сторін фізичного, біологічного чи соціального середовищ і які визначаються на основі конституційних ознак. Останні варіюються у досить широких межах і виокремлюються залежно від використання одного чи декількох ознак (однокритеріальний чи багатокритеріальний метод) регіоналізації, характеру структури і внутрішніх зв'язків і т. п.

Універсального, тобто загальноприйнятого, визначення терміна «регіон», його критеріїв та параметрів не існує. Тлумачення цього поняття залежить від підходу до його аналізу та інтерпретації, тобто від спеціальних наукових методів, якими оперує та чи інша сфера наукових знань. Наприклад, існують економічне, культурологічне, політологічне, геополітичне, філософське, адміністративно-правове та інші визначення цієї дефініції. Отже, маємо чимало варіантів прикладної класифікації регіонального поділу світу.

Загалом поняття регіону є багатозначним.

По-перше, цей термін стосується як поділу простору всередині країни (адміністративно-юридичне розуміння регіону частково синонімічне поняттю «район»), так і поділу світового простору (зовнішньополітичне чи міжнародно-політичне розуміння регіону).

По-друге, регіон може визначатися за групою ознак (наприклад, ландшафтний регіон, в ідентифікації якого поєднуються декілька факторів: кліматичний, гідрографічний, ґрунтовий і т. п.) або ж за базовою функцією (географічні, економічні, геополітичні, соціокультурні регіони).

Врешті-решт, регіон – це унікальна, повсякчас змінювана ситуація, суб'єкт, який сам себе вибудовує в результаті надскладних ігор коаліцій та груп країн, цінностей, норм, потреб. Причому система цих рамок відкрита й специфічна для кожного регіону. Регіони об'єднують людей і доповнюють один одного, тобто співіснують. Регіон – це, безумовно, соціально-політичний конструкт.

Регіон (дослівно від лат. regio – область, район), який асоціюється з певною територією країни або кількох країн з більш чи менш однорідними природними умовами і характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил на основі поєднання комплексу природних ресурсів з відповідно сформованою матеріально-технічною, виробничою та соціальною інфраструктурою, а також своєрідністю соціально-політичних та культурних умов.

Для запобігання плутанини зазвичай говорять про регіон у вузькому і широкому сенсі слова. Регіон (у вузькому розумінні) – це особливий тип території (акваторії), яка характеризується специфічною цілісністю, велика територіальна одиниця. У цьому значенні регіон адекватний району. Виділяються природні, політичні, економічні та інші регіони.

Регіон (у широкому розумінні) – це певна територія, яка репрезентує собою складний територіально-економічний і національно-культурний комплекс, який виокремлюється ознаками багатоманітних і взаємозв'язаних явищ, віддзеркалених у специфічній однорідності географічних, природних, економічних, соціально-історичних, національно-культурних умов.

Одне із найновіших визначень: регіон – це частина міжнародної системи, яка володіє самостійною універсальною активністю. Пропо-

нується також і часовий відтинок появи регіонів як самостійних одиниць у системі міжнародних відносин – по завершенні Першої світової війни.

Загалом під назвою «регіон» відомі такі політичні одиниці:

1. Мікрорегіони, тобто регіони всередині однієї держави: провінції, області, федеральні землі, кантони, райони, департаменти тощо (регіони у Франції, федеральні землі в Німеччині, наприклад, Баден-Вюртемберг, області в Італії – Ломбардія та Іспанії – Каталонія, кантони у Швейцарії, в Канаді – Онтаріо і Квебек). У 1980-і роки була сформована концепція «Європа регіонів», радикальний варіант якої передбачав зникнення національної держави як проміжної ланки між регіонами і Європою загалом. У цій же концепції, але поміркованого характеру, національна держава зберігається як середній рівень системи «мікрорегіони–держава–макрорегіон». Сепаратистські та іредентистські рухи (баски, корсиканці, британські ірландці-католики) схвально поставилися до радикальної версії мікрорегіоналізації Європи. Найновіший і найбільш реалістичний підхід концепції «Європа регіонів» передбачає формування «триступеневої» Європи: регіон – національна держава – Європейський Союз, в якій кожен рівень наділений відповідними повноваженнями на основі принципу субсидіарності. Таким чином регіони набувають усе більшого економічного й політичного значення. Проте національна держава зберігається як найсерйозніший механізм забезпечення інтересів своїх громадян.

На початку 1990-х років європейські регіони сформулювали головні вимоги щодо трансформації європейського політичного простору у бік врахування його регіонального виміру. Так, Маастріхтський договір враховує вимоги територіальних спільнот (не тільки регіональних, але й місцевих). Наприклад, створено новий інститут – «колективний голос» територій – Комітет регіонів, регіони федеративних держав отримали право представляти свої держави у Раді міністрів ЄС. Важливим каналом для лобіювання регіональних інтересів є Асоціація європейських регіонів.

2. Транскордонні регіони – це мікрорегіони, які охоплюють декілька держав. Суб'єктами транскордонної співпраці є органи місцевого

самоврядування та місцеві адміністрації. Перший транскордонний регіон був створений у 1976 році у складі регіонів Бельгії, ФРН та Нідерландів (регіон «Маас-Рейн»). Нинішні приклади єврорегіонів: «Буг» (Брестська область Білорусі, Польща, Україна) чи «Німан» (Гродненська область Білорусі, Польща, Литва, частина Калінінградської області Росії). У Південно-Східній Азії транскордонні регіони – це так звані «трикутники росту», які є природними економічними регіонами. У Південній Африці транскордонні регіони називають «просторовими ініціативами розвитку» чи «коридорами розвитку» (наприклад, коридор розвитку Мапуто). Інколи ініціаторами формування транскордонних регіонів є приватні фірми (як це сталося зі створенням такого регіону вздовж кордону США і Мексики під неформальною назвою «Текс-Мекс»).

3. Макрорегіони – це міжнародні регіони чи регіони світу, які складаються із багатьох держав і які є основним об'єктом аналізу регіональних аспектів сучасних міжнародних відносин. Зарубіжні науковці пропонують визначення макрорегіону як групу географічно близьких і взаємопов'язаних держав, які усвідомлюють свою єдність. Детальніше про макрорегіони йтиметься далі. Лишень зауважимо, що єдиної схеми регіонального поділу світу не існує.

4. Субрегіони, які виокремлюються всередині макрорегіонів. Проте загальноприйнятих критеріїв та меж субрегіональних груп також не існує. Наприклад, Кариби є окремим регіоном чи субрегіоном Центральної Америки.

У світовій політиці спостерігаємо одну тенденцію, яка полягає у тому, що при зменшенні державного суверенітету зміцнюються окремі регіони. У результаті цього процесу виникла навіть думка про те, що на середину ХХІ століття такі держави, як Німеччина, Італія, США, Японія, перестануть бути цілісними соціоекономічними і політичними утвореннями. Натомість на економічній і політичній сцені виступатимуть окремі регіони, такі, як графство Орандж у Каліфорнії, Осака в Японії, район Ліона у Франції, Рур в Німеччині, Квебек у Канаді, цілісність яких базуватиметься на господарських зв'язках та економічній доцільності.

5. У зарубіжному регіоназнавстві для характеристики регіональних підсистем міжнародних відносин пропонують використовувати поняття «міжнародно-політичний регіон» – як відносно самостійну підсистему міждержавних відносин, об'єднаних передовсім спільністю визначених, притаманних саме цьому регіону, політичних проблем і відповідних їм відносин (або як сукупність явищ міжнародного життя, які відбуваються у певних територіально-часових координатах, об'єднаних спільною взаємообумовленою логікою.

Вирізняють два види таких регіонів: транснаціональні і транскордонні. Транскордонні регіони включають держави, пов'язані в політичному чи економічному сенсі, або такі, що мають подібність за соціально-культурними та / або етнорелігійними ознаками (соціально-культурні регіони). Ці регіони виникають у ході співпраці адміністративно-територіальних і муніципальних утворень. Елементами транскордонного регіону стають ті самі складові, які характерні для регіону загалом: господарюючі суб'єкти, соціально-територіальні, етнотериторіальні і геодемографічні спільноти, населені пункти, соціоекосистеми, органи управління територіями. Сукупність кожного із цих видів елементів може бути основою формування галузевих регіонів: економічних, соціальних, політичних, етнічних, геодемографічних тощо. Для них характерні ті самі компоненти і види зв'язків, що й для регіонів загалом, однак характер дій та зв'язків має істотні відмінності, які залежать від рівня проникності кордонів.

Транскордонний регіон характеризується здебільшого двома видами акторів: це господарюючі суб'єкти й органи управління територією – владні структури різних країн. Ознаками транскордонного регіону є: неперервність територій, тобто можливість прямого транспортного сполучення; наявність органів управління, представлених у різних формах і з різними функціями; тісні економічні зв'язки суб'єктів, що знаходяться в регіоні; тісні соціальні зв'язки (у галузі культури, спорту, освіти, науки); наявність спільної або скоординованої інфраструктури (наприклад, транспортної, енергетичної); у деяких випадках – спільні: історичне минуле та етнічна ідентичність.

Транснаціональні регіони часто формуються на основі спільних політичних інтересів, насамперед для гарантування воєнної безпеки

(такі як НАТО, ОВД); для узгодження і декларування подібності політичних позицій у міжнародних відносинах (наприклад, Ліга арабських країн, Організація африканської єдності). Європейський Союз переконливо демонструє ефективність створення транснаціональних регіонів на основі формування єдиного економічного простору, що посилює політичну єдність ЄС і сприяє появі елементів соціально-політичної спільності. Суб'єктами, які утворюють транснаціональні регіони, виступають держави. Вирішальним фактором їх створення є спільність політичних та економічних інтересів.

6. Останніми роками зарубіжні науковці-міжнародники оперують поняттям «глобальний регіон», тобто розглядають основоположну категорію «регіон» в розширювальному сенсі і як частину світового трансрегіонального простору, диференційованого і сегментованого за відповідними принципами (не завжди й необов'язково географічним, як у макрорегіонів) й одночасно взаємозв'язаного, і як учасника світополітичних процесів у якості єдиного цілого

Отже, глобальний регіон, на думку цих науковців, є структурованим простором, основними характеристиками якого є як традиційні фактори (географічний, історичний, цивілізаційний і культурний), так і нові чинники епохи постмодерну (мережевий, комунікаційний, віртуальний і т. п.). На нашу думку, це визначення виглядає найбільш оптимальним у контексті сучасних світових реалій.

Позитивними факторами, які сприяють утворенню макрорегіонів чи глобальних регіонів, є: 1) повна чи часткова економічна взаємодоповнюваність у макрорегіоні, коли компліментарна взаємозалежність загалом перевищує конфліктну, тобто в регіоні існує економічна взаємозалежність та взаємодоповнюваність і відбувається суттєве зближення економічних інтересів; 2) започаткування і розвиток інтеграційних економічних процесів, коли частка торговельного обігу країн одна з одною наближається до половини загального торговельного обороту. Всі регіональні організації (від формату АСЕАН плюс до Східноазійського співтовариства) переслідують мету зниження тарифів у внутрішньорегіональній торгівлі і зняття обмежень на імпорт аж до утворення зони вільної торгівлі (НАФТА і ЄС давно сформували єдині ринки); 3) рух у

бік валютно-фінансової інтеграції. В НАФТА як такою виступає світова валюта долар, ЄС запровадив єдину регіональну валюту – євро, яка частково виконує обмежені функції «запасної» світової валюти, обговорювалося питання і про єдину азійську валюту (акю) на базі єни чи юаня, але воно не перейшло у практичну площину як недостатньо наріле. Інші макрорегіони поки що не розглядають питання такого роду, хоча можливість створення «золотого динара» як регіональної валюти країн Близького Сходу також обговорювалося спеціалістами; 4) нові форми кооперації; 5) виступи великих чи найбільших держав макрорегіонів за розширення економічної співпраці в межах макрорегіону (МЕРКОСУР, БРИКС, ССАДПЗ, ШОС, АСЕАН плюс і т. д.); 6) відповідна культурно-цивілізаційна близькість країн регіону та їхня відмінність від інших макрорегіонів. Цивілізаційне поле, на якому здійснюється соціально-економічний розвиток у різних регіонах, більш розлого – від індивідуалізму, основи західної спільноти, до колективізму, властивого традиційній східній спільноті, з існуванням великої кількості проміжних варіантів; 7) поява в макрорегіоні теоретичного обґрунтування специфіки розвитку держав макрорегіону як цілого (у ЄС існує єдина економічна політика, загальне розуміння основ внутрішньої політики, формується єдина зовнішня й оборонна політика); 8) спонтанне формування і цілеспрямоване конструювання регіональної ідентичності (європейці її давно сформували, в інших макрорегіонах вона перебуває на різних стадіях формування).

Отже, відзначимо багатозначність і еластичність категорії «регіон». Багатозначність цього поняття спричинена тим, що спеціалісти різних фахових дисциплін застосовують при його визначенні різні підходи та критерії – географічні, економічні, культурні тощо. Водночас до іманентних ознак регіону необхідно віднести такі: 1) наявність території, яка має свою специфіку, тобто те, що відрізняє її від інших територій; 2) існування певної єдності між елементами цієї території, які таким чином забезпечують її цілісність.

Загалом зауважимо, що членування світу на регіони є досить спірним. Візьмемо для прикладу регіон Південно-Східної Азії (ПСА) у традиційному географічному сенсі, який складається з 10 країн (Бруней,

В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни). Синонімом цього регіону може бути АСЕАН (Асоціація країн Південно-Східної Азії, створена 1967 року). Двічі розширювалась і тепер складається з вище перерахованих 10 країн ПСА. Разом із тим більшість спеціалістів радять застосовувати щодо Південно-Східної Азії термін «субрегіон», оскільки ПСА в географічному сенсі є частиною двох більших таксонів: Азії та Східної Азії (таксон – це територіальна одиниця в географічних дослідженнях, яка володіє специфічними кваліфікаційними ознаками).

За ієрархічним принципом розрізняють макрорегіони – Азія, Африка, Європа, Австралія, Океанія; мезорегіони (середні регіони) – Центральна, Північна, Південна Америка, Європа, Австралія й Океанія, Південно-Східна, Південна, Центральна Азія; субрегіони – з поділом Європи на Північну, Східну, Центральну і Південну; Америки – відповідно, на Північну, Центральну і Південну і т. д.

Крім суперечок про кількість регіонів, виникає питання і про приналежність тих чи інших територій до регіонів. Найскладнішим є пропонування поділ на мезорегіони і субрегіони в Азії. Наприклад, Афганістан одні відносять до Південної Азії, інші – до Близького і Середнього Сходу. Так само начебто споріднені поняття Близький Схід і Південно-Східна Азія не збігаються: Єгипет і Судан традиційно також відносять до Близького Сходу.

За історико-культурними параметрами виділяють відповідні регіони: китайський, корейський, в'єтнамський (В'єтнам, Лаос, Камбоджа), індійський (Індія, Непал, Бутан, Шрі-Ланка), індоіранський (Пакистан, Афганістан, Іран, Таджикистан), тюркський, арабський, російський (Росія, Україна, Білорусія; в іншій інтерпретації – 12 країн СНД), європейський (з 13 держав), північноамериканський, латиноамериканський, африканський. Інколи в літературі йдеться про культурні регіони, які формуються на базі спільної ідентичності і поза межами державних кордонів: «слов'янський світ», «арабський світ», «іберійська цивілізація». Щоправда, з точки зору геополітики регіону «слов'янський світ» не існує, оскільки він репрезентує лише культурне явище, не інституалізоване політично й економічно. Зате «арабський світ» інституалізо-

ваний політично і відчасти економічно в особі Ліги арабських держав та підконтрольних їй організацій.

По-іншому виглядатиме членування світу на регіони за культурно-релігійним критерієм. До культурно-релігійних макрорегіонів зазвичай відносять: конфуціансько-буддійський, індуїстський, мусульманський, православний, західнохристиянський, латиноамериканський, африканський, тихоокеанський.

Зрозуміло, що окремі країни можуть входити – за різними критеріями – не в один, а навіть два або три регіональних кластери. Так, наприклад, було з Росією та СРСР, які, мало того, що займали проміжне місце між Європою та Азією, але територіально належали до різних культурно-історичних і культурно-релігійних регіонів – мусульманського, тюркського, конфуціансько-буддійського, західнохристиянського і т. п.

Підсумовуючи, особливо наголосимо на тому, що найскладніший момент в аналізі регіонів полягає у визначенні їхніх просторових кордонів, які сьогодні є досить довільними та суб'єктивними.

Ще у 1990-і роки та на початку нового століття серед зарубіжних політологів та міжнародників активно обговорювалося питання про характер нового етапу міжнародних відносин, яке включало параметри полюсності, і, відповідно, лідерства, структури і середовища міжнародної взаємодії. Критичному осмисленню піддавалася також проблема не тільки послідовної зміни конкретно-історичних порядків міжнародних відносин, а і принципово інших процесів, суть яких полягала у переході від міжнародних відносин до світополітичних, модифікації Вестфальської системи в її широкому значенні як «політичної системи сучасного світу, трансформації ролі держави і одного з її провідних атрибутів – суверенітету, нівелюванні кордонів між внутрішньою та зовнішньою політикою».

Сьогодні всі вище перераховані проблеми, не втративши своєї актуальності, сформували загальну панораму аналізу іншого значущого феномену: появу так званих «регіональних світів», тобто диверсифікації міжнародних процесів у зв'язку з формуванням більш взаємопов'язаних регіональних просторів (за іншою термінологією – «регіональних комплексів» чи «інтегрованих акторів світової політики»), які по-своєму

переломлюють глобальні процеси і генерують специфічні типи міжнародної взаємодії, зокрема, йдеться про регіональний вимір сучасних міжнародних відносин.

Нагадаємо, що на підставі геополітичного критерію виділяють: глобальний, регіональний, субрегіональний, міжнародно-ситуаційний, груповий і двосторонній рівні міжнародної взаємодії. Глобальний (загальнопланетарний) рівень міжнародних відносин охоплює загальні питання світової політики, пов'язані з проблемами, які більшою чи меншою мірою зачіпають інтереси всіх держав і народів (наприклад, міжнародний тероризм). Регіональний рівень передбачає підсистему міжнародних відносин, яка склалася у великій географічній зоні і характеризується загальними інтересами держав, що входять у «міжнародний політичний регіон» (політичними, економічними, конфесійними тощо). Наприклад, європейський, північноамериканський і т. п. регіони. Субрегіональний рівень представляють локальні групи держав з надто тісними взаєминами, які мають свою специфіку стосовно всього регіону загалом (країни Балтійського моря, регіон Північної Європи тощо). Міжнародно-ситуаційний рівень міждержавних відносин характеризується наявністю проблемної ситуації, яка стимулює утворення міжнародно-політичних блоків і коаліцій для розв'язання конфлікту (наприклад, конфлікт в Афганістані чи у Лівії). Груповий рівень являє собою тісну взаємодію обмеженого кола держав, не пов'язаних спільністю географічного розташування, та характеризується наявністю різноспрямованих інтересів (наприклад, НАТО). Двосторонній рівень міжнародної взаємодії передбачає односторонні переговори двох держав з питань зовнішньополітичної співпраці.

Зарубіжні науковці підняли питання про нагальну потребу розмежування універсальних та регіональних проблем міжнародних відносин. Це було пов'язано зі зростаючою глобалізацією, з одного боку, а також регіоналізацією і регіональною фрагментацією – з іншого. Теоретики-міжнародники наполягали на тому, що окремим міжнародним взаємодіям притаманна певна автономія. Вони акцентували увагу на існуванні автономних закономірностей, обумовлених специфікою (насамперед географічною, територіально-економічною, цивілізаційною,

культурною, етнопсихологічною) функціонування компонентів системи, тобто підсистем. Ці більш вузькі (окремі, автономні) закономірності стосуються активності регіональних та субрегіональних підсистем, тобто сукупності своєрідних міжнародних взаємодій, в основі яких містяться спільна географічна та культурно-цивілізаційна приналежність.

Питання про регіональні і субрегіональні підсистеми міжнародних відносин, їхні межі та критерії виокремлення, як і про регіони взагалі, дебатується. Разом із тим спроби аналітично виділити регіональні простори / регіони / регіональні підсистем обумовлюються деякими конкретними обставинами.

По-перше, є очевидним, що аналіз цілої низки міжнародних процесів з точки зору провідної вісі біполярності не дає повної уяви про них, а самі ці процеси або генеруються зовсім не взаємодією супердержав, або ж мають до цієї взаємодії лише дотичне відношення. У цьому зв'язку була запропонована О. Янгом модель аналізу міжнародних відносин, у межах якої завдання науковця полягало у визначенні, який із факторів – відповідності (congruence) чи розриву (discontinuity) глобального і регіонального – домінував у тому чи іншому питанні.

По-друге, аналіз взаємозв'язків всередині того чи іншого регіону дозволяє розширити межі як класичного країнознавства, так і теорії міжнародних відносин, і отримати більш ширші можливості для компаративного аналізу, у тому числі міжрегіонального, вже у межах глобальних міжнародних відносин та світової політики.

По-третє, аналіз співвідношення глобального, регіонального і національно-локального рівнів дозволяє розгляд тієї чи іншої проблеми у межах існуючої системи міжнародних відносин.

Ці підходи дозволяють назвати регіоном територіальну спільноту, яка історично еволюціонує і яка володіє фізичним змістом, соціоекономічним, політичним і культурним середовищем, а також просторовою структурою, відмінною від інших регіонів і регіонально-територіальних одиниць.

У міжнародно-політичних дослідженнях ще 1960-х роках робилися спроби створення теоретичної концепції проміжного рівня (регіонального) між рівнем міжнародної системи та національної держави. Так

само пропонувалися критерії виокремлення регіональних підсистем міжнародних відносин. Наприклад. У вище зазначеній політичній концепції «політичних розривів» (political discontinuities) О. Янга, американського політолога і соціолога, професора Дартмутського університету, директора Інституту арктичних досліджень та Інституту міжнародного контролю довкілля. Його теорія була відповіддю на парадигми реалістичного підходу щодо міжнародних систем. Як відомо, політичний реалізм класифікує міжнародні системи, їхні структури і конфігурації на основі такого критерію, як кількість найбільш потужних держав – великих держав, взаємодія яких одна з одною визначає характер системи загалом. Тому в епоху холодної війни домінували дослідження, висхідним пунктом яких була біполярність глобальної міжнародної системи і більш різноманітні (але обмежені, як правило, бі- і мультиполярними моделями) конфігурації регіональних систем. Таким чином, у системному аналізі домінувала уява, згідно з якою загальна міжнародна система та міжнародні підсистеми становили тільки два рівні аналізу міжнародних відносин.

О. Р. Янг, критикуючи позицію реалістів, зауважив, що їхній підхід веде до звуження системних досліджень міжнародних відносин, оскільки вивчення лише біполярних чи багатополярних моделей загрожує не врахуванню динаміки самої міжнародної системи. Як альтернативу він запропонував власну модель, яка враховує зростаюче взаємопроникнення, з одного боку, глобальних і загальносистемних параметрів міжнародної політики, а з іншого – відносно нового у 1960-х роках, але нині значущого фактора міжнародного життя, як існування щодо автономних регіональних зон чи субсистем. У цьому зв'язку американський дослідник розробив *model of congruence and discontinuities* – модель відповідності (конгруентності) і різких змін (розривів), яка віддзеркалює взаємовплив глобальних і регіональних владних процесів у міжнародних відносинах.

О. Р. Янг використовує вказані терміни для того, щоб з'ясувати ступінь схожості і різниці в моделях політичних інтересів і владних стосунків між глобальною і регіональними системами і між самими регіональними системами.

У моделі, яку запропонував Янг, деякі актори, такі як наддержави, і низка проблем, такі як комунізм, націоналізм та економічний розвиток, є значущими для всієї міжнародної системи. У той же час регіональні підсистеми мають свої характерні особливості і моделі взаємодії, які можуть їх відрізнити і від глобальної системи, і одна від одної. Це є ті «розриви», на існування яких звертає увагу американський науковець. Таким чином, модель розривів покликана сприяти кращому розумінню багатоманітності і складності взаємопроникнення підсистем, досягненню компромісів і можливості для маніпулювання шляхом використання особливостей підсистем, виявленню проблеми несумісності інтересів акторів з інтересами глобальної системи, осмисленню відносин між різними підсистемами і глобальними принципами міжнародної політики.

Підсумовуючи, зауважимо, що чимало позицій О. Р. Янга стосуються біполярного періоду міжнародних відносин, який завершився. Але сьогоdnішні проблеми, пов'язані, зокрема, з глобалізацією та регіоналізацією міжнародних відносин, модель конгруентності і розривів не втратила свого значення для характеристики сучасних світових реалій, суть якої полягає в аналізі, з одного боку, всієї системи міжнародної політики, а з іншого – нових, але надто різних один від одного регіональних полів, чи підсистем.

Процеси деколонізації та становлення європейської інтеграції також спричинили інтерес до регіональних підсистем і регіональної інтеграції, зокрема, під кутом зору збереження світового порядку. У межах системного аналізу Мортон Каплана з'являється термін «регіон» у значенні «підсистема». Підсистема, на думку автора, підтримує системні зв'язки більш високого міжнародного рівня, а також дозволяє пояснити поведінку регіональних гравців через інтерпретацію місцевих особливостей, які мають спільні соціоісторичні корені. Визначення регіону зводилось у автора до географічних областей, наприклад, щодо Африки чи Близького Сходу.

Підсистемний рівень аналізу притаманний дослідженням К. Волтца. Він розглядав підсистему як новий рівень аналізу між індивідуальною (держава) і міжнародною інституцією. Підсистема у К. Волтца мала такі ж характеристики, як і міжнародна система. Наприклад, підсистема

могла мати полярність (центр і периферію), як і міжнародна система. Вона була відкритою для зовнішнього впливу загальної системи, яка стояла над нею. Регіони, які і міжнародна система, могли мати свої власні міжнародні інституції і власні субрегіони.

За визначенням одного із зарубіжних авторів, взаємини між регіонами і міжнародною системою нагадували форму «канделябра». Регіональна система була підпорядкована, а міжнародна система, яка домінувала, мала можливість зовнішнього впливу на підсистему. У межах цієї моделі можливою була присутність і трансрегіональної взаємодії, проте ця взаємодія стримувалася правилами, встановленими «головною системою».

Американський політолог Брюс Мартін Рассет пропонує низку критеріїв виокремлення типів регіонів та регіональних підсистем: 1) регіони, які однорідні в соціокультурному плані; 2) регіони, у межах яких держави дотримуються однакових політичних позицій (основний критерій цього визначення – одностайне голосування держав з того чи іншого питання в ООН); 3) регіони політичної взаємозалежності, в межах якої існують міждержавні і наддержавні органи; 4) регіони економічної взаємозалежності; 5) географічні регіони.

Грунтовно і детально підійшли до концепції та проблеми критеріїв виокремлення регіональних підсистем Міхаель Брічер та Патрік Джеймс у своєму дослідженні «Криза та зміни у світовій політиці» (1986). Зокрема, вони вважають, що для існування та виокремлення регіональної підсистеми міжнародних відносин необхідні такі критерії: 1) обмежений масштаб простору, переважно у вигляді географічного регіону; 2) наявність, щонайменше, трьох одиниць (елементів) підсистеми; 3) визнання з боку інших суб'єктів, що ці учасники підсистеми становлять регіон чи частину глобальної системи; 4) усвідомлення самими учасниками, що вони складають підсистему; 5) нижчий силовий рівень одиниць підсистеми стосовно самої системи; 6) набагато більший вплив змін у глобальній системі на підсистему, аніж навпаки.

Варто наголосити на тому, що вище охарактеризовані підходи упродовж значного часу залишалися периферійними дослідницькими напрямками. До того наприкінці минулого століття їхню маргіналіза-

цію зміцнила ідея, яка взяла гору у політичному дискурсі, про те, що після припинення біполярного блокового протистояння зростаюча глобалізація буде все більше нівелювати різницю між країнами та регіонами.

Також упродовж тривалого часу взаємозв'язок між процесами регіоналізації і проблемами безпеки фіксувався переважно у межах традиційних, воєнно-стратегічних загроз чи у межах аналізу регіональних проєкцій біполярності, тобто виключав економічну сферу і вивчався в межах не міжнародних відносин, а світової економіки. Нагальна потреба компенсувати обмеженість глобальних і окремих підходів до нових регіональних процесів стимулювала врахування нових комплексних параметрів.

Водночас пошуки пояснення розмаїтого стану сучасного світу у контексті формування нової міжнародної системи міжнародних відносин та її підсистем продовжились наприкінці 1980-х років британським дослідником Баррі Бузаном, який, переймаючись проблематикою регіональної безпеки Південно-Східної Азії, вперше відзначив тенденцію появи в межах регіональних просторів проблем безпеки і пов'язаних з ними політико-економічних процесів, які призводили до *формування регіональних комплексів безпеки – РКБ (Regional Security Complexes, RSCs), тобто групи держав, первинні інтереси безпеки яких тісно пов'язані одна з одною настільки значуще, що їхня національна безпека становить єдине ціле.*

Сама теорія, за словами її авторів, опирається на реалістичну парадигму і глобалістику, що віддзеркалюється в анархічній структурі РКБ, у постулаті про наявність полюсів, між якими відбувається розподіл влади, і у розмежуванні глобального і регіонального рівнів взаємодії. Одночасно ця теорія може застосовуватися і в межах ліберальної парадигми, оскільки вона передбачає можливість домінування відносин співпраці в регіоні. Вона конструктивістська за своєю суттю через те, що одним із центральних пунктів є відносини співпраці-суперництва, чи дружби і ворожнечі (amity–enmity). Б. Бузан і О. Вівер стверджують, що саме регіональний рівень найважливіший для теорії безпеки, оскільки на цьому рівні відбувається більша частина взаємодії між державами через їхню географічну близькість. При цьому регіональний рівень

може бути, а може і не бути пріоритетним у тому чи іншому контексті, але він разом із тим є самостійним рівнем аналізу.

За теорією Б. Бузана й О. Вівера, сучасний світовий порядок віддзеркалюється у формулі: 1 плюс 4, в якій існує одна наддержава на світовій арені – США, і чотири великих держави, зовнішньополітичні дії яких виходять за межі відповідних географічних регіонів, але які не володіють такими можливостями, як єдина наддержава, – Росія, ЄС, Китай і Японія (автори вважають, що у роки холодної війни структура міжнародних відносин віддзеркалювалась формулою «2 плюс 3», тобто США і СРСР плюс Великобританія, Франція, Китай). Фундатори теорії регіональних комплексів безпеки особливо наголошують на тому, що однією із цілей її створення є спроба переборення тенденції перебільшення ролі регіональних держав, а також прагнення підкреслити роль локальних факторів при аналізі того чи іншого регіону.

У свою чергу, Е. Лейк і П. Морган зробили спробу пристосувати ідею про регіональні комплекси безпеки до аналізу постбіполярних міжнародних відносин і сконцентрували свою увагу на питаннях регіонального порядку, під яким розуміли модель управління конфліктом у рамках регіонального комплексу безпеки.

У 2003 році ідея «регіональних комплексів» у контексті безпеки була розвинена Б. Бузаном разом з Оле Вівером у новому дослідженні «Регіони і держави: структура світової безпеки», де вперше запропоновано аналіз регіонів як складних комплексів з різною структурою і типологією в рамках сучасної структури міжнародних відносин. Дослідники вважають, що саме регіон є тим місцем, де дві сфери безпеки (національна і глобальна) взаємодіють і де відбуваються основні події і дії.

Науковці запропонували свій варіант використання концепції регіонального комплексу регіональної безпеки як практичної проблеми макро-регіоналізації у межах всієї міжнародної системи, усвідомлюючи при цьому, що в нових умовах неможливо обмежитися лише розглядом виключно військово-стратегічних питань. Необхідно досліджувати внутрішньорегіональну динаміку і проблеми формування безпечних регіонів через призму військової, економічної і політичної безпеки. На їхню думку, цей аналіз може слугувати подальшою основою для теоретич-

них концептуалізації регіонального рівня міжнародних відносин. У той же час Б. Бузан і О. Вівер, усвідомлюючи дуалістичність процесу регіоналізації як сумісного і одночасно протиставного глобалізації, не сформулювали розширеного поняття регіонального комплексу та регіональної підсистеми. У цьому зв'язку регіональний комплекс (у тлумаченні Б. Бузана й О. Вівера – регіональні комплекси безпеки – РКБ) визначався як група одиниць, у межах яких політичне співтовариство формує уяву про той чи інший фактор як про існуючу загрозу чи, навпаки, знижує значущість загрози (сек'юритизація / десек'юритизація), чи обидва ці процеси настільки пов'язані між собою, що проблеми безпеки держав не можуть бути адекватно проаналізовані або вирішені у відриві від регіону. Регіональний комплекс за такого розуміння фактично репрезентує собою вбудовану в політико-економічну структуру макро-регіону комплексно структуровану й змістовну підсистему безпеки та розвитку. Отже, поняття регіонального комплексу безпеки розширилось, оскільки до проблеми безпеки додано проблеми розвитку. Нове, розширене поняття отримало назву регіонального комплексу.

Іншим важливим аспектом теорії Б. Бузана й О. Вівера є принципово нове тлумачення терміна «безпека» (сек'юритизація). Сек'юритизація – дискурсивний процес, у межах якого політичне співтовариство формує уяву про той чи інший фактор як про значущу загрозу і висловлює заклик до прийняття термінових і виняткових заходів щодо протидії цій загрозі. Поняття «сек'юритизація» більш ширше за обсягом, аніж традиційне поняття «безпека», оскільки воно – це результат взаємодії різних акторів, таких, як окрема особа, політичні еліти, недержавні гравці. Окрім цього, проблеми, які на першопочатках не стосувались безпеки, в якийсь момент можуть перейти у площину безпеки. Аналіз регіонального комплексу відбувається від кутом зору безпеки, яка поєднує п'ять секторів: військовий, політичний, економічний, соціальний, довкілля (десек'юритизація – дискурсивний процес, у межах якого політичне співтовариство знижує значущість загрози чи припиняє розглядати щонебудь як суттєву загрозу).

Б. Бузан і О. Вівер, як і низка інших дослідників, зазначали, що після завершення холодної війни процеси регіонального рівня проявля-

ються набагато чіткіше. Це створювало підґрунтя для їхнього самостійного теоретичного аналізу на новій стадії узагальнення.

Причинами зміцнення регіональної динаміки конфліктності чи співпраці були: 1) зниження втручання глобальних держав у процеси, які відбувалися в інших частинах світу; 2) процес «розшарування» великих держав, тобто перехід багатьох із них в «легшу» категорію (lite powers), що означало суттєве обмеження їхніх намірів бути залученими у зовнішні військові конфлікти; 3) процес «делегування відповідальності» великих держав (усвідомлене чи спонтанне) регіональним державам у відповідних регіонах світу.

Базовою засадою концепції Б. Бузана й О. Вівера є твердження, що комплекси безпеки – це макрорегіони чи регіональні підсистеми, які розглядаються в якості таких у першу чергу з точки зору проблем безпеки. У той же час поняття регіонального комплексу не може бути застосоване до будь-якої групи держав. Для того, щоб презентувати собою регіональний комплекс безпеки, цій групі державі має бути притаманний високий рівень взаємозалежності структурно-просторового характеру у царині безпеки, який б відмежовував її від інших регіонів. Поняття регіонального комплексу безпеки, з одного боку, фокусуючи свою увагу на аспектах безпеки виявляється в аналітичному сенсі вужчим, аніж поняття регіональної підсистеми, а з іншого боку, може розглядатися як структурно утворюючий елемент регіональної безпеки.

Таким чином, очевидним є взаємозв'язок понять «регіональний комплекс безпеки», «регіональний комплекс», «регіональна підсистема», «регіональний порядок», «глобальний регіон», «регіон». Термін регіонального комплексу в економічному сенсі визначається різними етапами / формами «зрілості» регіональної інтеграції (зони вільної торгівлі, митний союз, платіжний союз, спільний ринок, економічний і валютний союз, воєнно-політичний та економічний союз), а у сфері безпеки пов'язаний із поняттям регіонального комплексу безпеки.

Комплекси можуть бути гомогенними і гетерогенними, які включають різних учасників: держава, нації, фірми. Але у будь-якому разі держава перебуває у центрі аналізу. Б. Бузан пропонує «матрицю аналізу» комплексу регіональної безпеки, яка базується на чотирьох рівнях

взаємодії: внутрішньополітична складова держав регіону (сильна чи слабка держава); міждержавні відносини у регіоні (state-to-state); взаємини регіонального комплексу безпеки з іншими регіонами (security interdependence); роль великих держав в регіоні (взаємодія між регіональною і глобальною структурами).

Разом взяті ці чотири комплекси складають сузір'я безпеки (security constellation). Можуть існувати також субкомплекси, такі, як приклади «напіврівня» у межах регіонального рівня. Субкомплекси мають, по суті, ті ж характеристики, що і регіональний комплекс. Відмінність полягає у тому, що субкомплекс повинен бути частиною більш широкого регіонального комплексу.

Наявна структура регіональних комплексів безпеки включає чотири змінні величини: пов'язаність (boundary) всередині регіону, яка відокремлює комплекс від сусідів; анархічна структура (anarchic structure), під якою розуміється, що комплекс повинен складатися з двох і більше одиниць; полярність (polarity), яка віддзеркалює розподіл влади між окремими одиницями; соціальна взаємодія (social construction), яка показує рівень взаємодії між одиницями в регіоні (наприклад, почуття дружби чи ворожості).

Б. Бузан і О. Вівер виділяють такі структурні типи регіональних комплексів безпеки: ті, які перекриваються (overlaid); неструктуровані (unstructured); незрілі, тобто ті, які передують комплексу (pre-complex); протокомплекс (proto-complex); і власне комплекс безпеки (security complex).

Термін регіональної підсистеми акцентує увагу передовсім на макро-регіоні як суб'єкті міжнародних відносин; регіональний комплекс може бути асиметричною частиною, центром (стрижнем) регіональної підсистеми, але і може повністю співпадати з нею. При цьому для всіх цих термінів базовим для виокремлення є поняття «регіон».

Регіональний комплекс – це група держав, яка володіє достатньо високим рівнем функціональної і географічної комплексної взаємозалежності, виокремлюючи її таким чином від інших регіонів, і визначальний тип регіонального комплексу, тобто це багатомірний сегмент міжнародного простору регіонального рівня, який виокремлюється на базі

існування відносно стабільної системи регіональних взаємозв'язків і взаємозалежності структурно-просторового характеру різного типу (політичних, економічних, культурно-історичних) і різного рівня інтенсивності, який дозволяє відокремити його від середовища чи виступати підсистемним об'єднанням різного рівня цілісності стосовно міжнародного середовища.

Поняття регіонального комплексу аналітично вужче, аніж поняття регіональної підсистеми, але може розглядатися як один із найважливіших елементів зрілої регіональної підсистеми.

Регіональний порядок – це спосіб організації внутрішньої структури регіональної підсистеми і / чи регіонального комплексу.

Вузлові проблеми, що формують комплекс, обумовлюються тим, що теорія регіональних комплексів, незважаючи на широке розуміння безпеки, значною мірою концентрує основну увагу на міждержавних відносинах дружби–ворожнечі і розглядає стандартну форму регіонального комплексу безпеки як модель суперництва, балансу сил чи союзу в межах регіону із можливим впливом інших держав.

Регіональні комплекси розглядаються як взаємовиключні простори. У той же час великі держави (держави-лідери) і особливо глобальні держави (супердержави і держави-домінанти) володіють суттєвими можливостями впливати на ситуацію в регіональних комплексах і навіть в абсолютному вигляді визначати динаміку їхньої безпеки, підміняючи регіональні і локальні процеси (наприклад, у роки «холодної війни»). Існують також «буферні» простори / держави (insulators), які ніби «ізолюють» динаміку процесів, що відбуваються у суміжних регіональних комплексах.

Концепція Б. Бузана й О. Вівера передбачає три можливі варіанти еволюції регіональних комплексів: 1) збереження наявного статусу, за якого не відбувається значних змін у структурі комплексу; 2) внутрішня трансформація у контексті наявних кордонів (такою трансформацією може бути зміна в анархічній структурі, полюсах чи центрах сили чи в характері відносин співпраці–суперництва); 3) зовнішня трансформація комплексу, коли зовнішній кордон розширюється чи, навпаки, стискається, оскільки змінюється кількість членів комплексу.

Кожен РКБ складається з таких елементів: кордонів, які відокремлюють його від інших; анархічної структури, що означає, що він складається з двох чи більше елементів, які не мають єдиного керівництва; наявності полюсів чи центрів сили, між якими розподіляється влада в регіоні; відносин співпраці–суперництва між елементами системи. РКБ також характеризуються довготерміновим характером відносин співпраці–суперництва, які формуються в регіонах під впливом історичних факторів. Якщо ж говорити про відносини співпраці–суперництва, то кожен регіон характеризується своїми унікальними відносинами ворожнечі, суперництва чи дружби між акторами цього регіону.

Б. Бузан і О. Вівер також виділяють стандартні і центричні регіональні комплекси безпеки (РКБ). Стандартний РКБ базується на Вестфальському порядку, включає одну чи дві держави і структурується головним чином воєнно-політичним, а не економічним порядком денним. Усі стандартні РКБ – анархічні за своєю структурою, і полярність в них вимірюється кількістю регіональних держав (наприклад, в однополюсному регіоні Південної Африки існує тільки одна регіональна держава – ПАР; у Перській затоці рівновага визначається Іраном, Іраком і Саудівською Аравією; у Південній Азії – Індією і Пакистаном). Полярність може в них бути від однополярної до багатополярної взаємодії. Що стосується шкали співпраці–суперництва, то стандартні РКБ можуть репрезентувати собою конфліктні формації, режими безпеки чи спільноти безпеки, у межах яких тип структури регіону визначається залежно від моделей суперництва, балансу, альянсів і / чи концертів і союзів у регіоні. Головною складовою відносин безпеки у стандартному РКБ є взаємодія між регіональними державами (чи у деяких випадках великими) та між регіональними державами і рештою держав регіону.

Центричні РКБ існують у трьох формах. Перші дві форми – це однополюсні РКБ, які включають не просто регіональну, а велику державу (наприклад, Росія в СНД) чи наддержаву (наприклад, США в Північній Америці). Тут глобальний рівень домінуватиме в цих системах, а у країн, здатних за потенціалом стати регіональними державами (Україна, Канада, Мексика), не вистачить потуги досягти цієї мети. Це, зокрема, можна вважати однією з причин того, що претензії Індії на статус ве-

ликої держави не були підтримані, оскільки Пакистан, як і раніше, визначає себе як регіональний полюс сили.

Третя форма центричного РКБ – це регіон, інтеграція в якому відбувається завдяки співпраці в рамках інституцій, а не в результаті ініціативи якоїсь держави. Порівнюючи зі стандартним РКБ, центричні РКБ більш стабільні, а взаємодія всередині них носить більш мирний характер. Як приклад такої взаємодії можна привести Європейський Союз, який перебуває десь посередині між центричним регіоном, як високорозвиненою спільнотою безпеки, і самостійним актором міжнародних відносин на глобальному рівні, як велика держава. Теоретично це повинно означати, що суб'єкти, які створили центричний комплекс, повинні самі забезпечувати безпеку один одного, і динаміка безпеки повинна визначатися з центру, який розташований всередині комплексу. Як відомо, регіональну безпеку більшості країн ЄС забезпечує Північноатлантичний союз (НАТО), який географічно виходить за межі Європейського континенту. У цьому випадку Б. Бузан визнає недосконалість своєї теоретичної моделі центричних комплексів. Він пропонує поняття «асиметрія влади» і доходить висновку, що центричний комплекс, імовірно, буде стабільним, коли центр встановить тип «відкритої чи проникаючої гегемонії», в якому держави-домінанти отримують доступ до політики «імперського центру». За такого управління стабілізаторами комплексу є сам центр і його легітимність (визнання іншими його права бути центром).

Проте у випадках, коли регіон вміщує більше, ніж одну державу глобального рівня, спостерігаються інші тенденції. Прикладом цього може бути регіон Східної Азії як особливий РКБ, який складається з великих держав, оскільки Китай і Японія презентують у ньому двополюсну структуру безпеки. Цей регіон географічно не включає інші великі держави, але в ньому відчувається вплив наддержави США і держави Росії, які уособлюють зовнішні фактори.

Східна Азія також є і суперкомплексом, який складається із двох комплексів – Північно-Східної Азії і Південно-Східної Азії. За теорією регіональних комплексів безпеки факт наявності двох великих держав приводить до того, що динаміка взаємодії у царині безпеки всередині

регіону набиратиме вищого рівня, аніж в інших регіонах, а також здійснюватиметься проникнення великих держав в інші регіони (так званий ефект «переливу» (spillover effect)). У цьому випадку можна виділити новий, четвертий рівень структурування простору: суперрегіональний на додачу до національного, регіонального і глобального. Специфіка суперкомплексу заключається в тому, що взаємодія в ньому відбувається на всіх чотирьох рівнях одночасно. Це спричиняє зміцнення динаміки регіональних процесів, наслідки яких часто віддзеркалюються і на глобальному рівні.

Б. Бузан і О. Вівер також наводять приклади ситуацій, коли за тих чи інших причин регіональний рівень не функціонує: «перекритий регіон» (занадто сильне втручання наддержави чи великих держав) і «неструктурований регіон» (слабкість держав, не здатних створити відносини взаємозалежності в сфері безпеки на рівні регіону, або вони розташовані у важкодоступних місцях). Приклад першого варіанта – колонізація Європою Африки, Азії й Америки, другий – Африка південніше Сахари, Тихий океан.

У межах теорії Б. Бузана й О. Вівера також виділяють сценарії розвитку тієї чи іншої форми регіону. Так, неструктурований регіон може перетворитися у РКБ чи стати «перекритим регіоном». Стандартний РКБ може пережити внутрішню чи зовнішню трансформацію, стати «перекритим» чи перетворитися в центричний РКБ шляхом створення інституцій співпраці. Центричний РКБ також може зазнати деградації і стати багатопольним, а суперкомплекс може розділитися на складові частини. «Перекритий» регіон може еволюціонувати у будь-якому напрямі залежно від конкретних факторів.

Таким чином, концепцію регіональних комплексів і таких його видів, як регіональні комплекси безпеки, все ще характеризує переважно неореалістичний підхід до територіальності, яка аналізується у зв'язку із проблемами безпеки і конструктивістським розумінням безпеки, оскільки основний акцент у межах регіонального комплексу робиться на те, яке значення тому чи іншому явищу надається учасниками регіонального комплексу безпеки з точки зору безпеки. Отже, за традиційного державоцентристського розуміння регіонального комплексу всі

недержавні актори, економічні і транснаціональні процеси залишаються поза його межами. При переважно економічному його розумінні проблеми безпеки, особливо традиційної безпеки, і політичної специфіки протікання світових процесів також, як правило, виключаються. Ця методологічна проблема об'єктивно ускладнює процес побудови комплексної теорії макрорегіональних комплексів.

Нині є очевидним, що концепція Б. Бузана й О. Вівера не віддзеркалює всієї сукупності процесів безпеки, які формують регіон, і процесів, які виникають у контексті трансформації світової системи, зокрема, вона мінімізує вплив економічних і нових політичних процесів і не враховує нові виклики і нові загрози. Таким чином, існує нагальна потреба в її переосмисленні. Разом із тим Б. Бузан і О. Вівер визначили принципи організації комплексів безпеки, які можна розширити і доповнити стосовно регіональних систем міжнародних відносин.

Корейські науковці здійснили спробу методологічного характеру щодо заповнення існуючих лакун у теорії Б. Бузана й О. Вівера. Вони запропонували переформулювати традиційну концепцію регіональних комплексів безпеки за допомогою запровадження нових параметрів.

Перший параметр стосується визначення характеру базових елементів регіональних комплексів безпеки: з традиційної точки зору такими елементами є держави, проте у сучасних умовах за активізації діяльності таких недержавних акторів, як ТНК, терористичних і злочинних угруповань, груп громадянського суспільства, позиції держави в міжрегіональній взаємодії суттєво обмежуються.

Другий параметр належить до моделі взаємозв'язку елементів, яка може бути анархічною, гегемоністською (чи центристською за іншою термінологією), ієрархічною, моделлю балансу сил чи децентралізованого порядку.

Третій параметр – функціональний вимір регіонального комплексу, пов'язаний з розумінням характеру безпеки. Корейські дослідники зазначають, що військова безпека у сучасному світі є лишень одним із аспектів регіонального комплексу безпеки і необхідно враховувати зміни у порядку денному за рахунок включення економічної, соціальної, екологічної та інших сфер.

Четвертий параметр пов'язаний з комплексом уявлень, норм, ідей, постатей, історичної пам'яті, які визначають поведінку учасників регіонального комплексу у царині безпеки.

І, нарешті, п'ятий параметр стосується механізмів урегулювання проблем безпеки у межах регіонального комплексу, які умовно можна розділити на реалістичні (союзи, концерт держав, проектування потуги держави-домінанта) і ліберальні (багатосторонні режими регіональної / трансрегіональної співпраці, системи колективної безпеки).

Отже, процеси, які сьогодні відбуваються в одній державі, дотично пов'язані з макрорегіональним розвитком і з глобальною проблематикою. Регіонально-географічні, геоецивілізаційні й етноконфесійні фактори у цій «сумісності» продовжують відігравати важливу, а у деяких випадках і головну роль, незважаючи на процеси економічної і політичної глобалізації.

У межах системного підходу до міжнародних відносин існує можливість аналізу частин системи як підсистеми, у томі числі регіональних підсистем міжнародних відносин, які володіють власними закономірностями взаємодії. Дослідницькі погляди на функціонування регіональних підсистем представлені чотирма (частково взаємовиключними) науковими позиціями:

1) параметри міжнародної політичної динаміки єдині для всього світу, регіональні підсистеми формують міжнародну взаємодію більш низького рівня, яка повністю чи частково ідентична за своїми характеристиками глобальній системі;

2) регіони унікальні, але вивчення параметрів функціонування однієї регіональної підсистеми може мати обмежене значення для розуміння функціонування інших регіональних підсистем;

3) регіони розглядаються як окремий рівень аналізу, з'ясування структури і особливостей функціонування однієї регіональної підсистеми може допомогти у збагненні інших регіонів і міжнародної системи загалом, навіть якщо процеси, які відбуваються в її межах, набувають різних форм;

4) регіони можуть розглядатися як окремий, підсистемний рівень аналізу, але водночас вони можуть формувати і більш великі утво-

рення: макрорегіони, регіональні підсистеми і глобальні регіони світу, закономірності функціонування яких можуть складатися як із загальних для всіх підсистем і глобальних регіонів, так і специфічних для кожної із них окремо.

Виходячи зі змісту вище вказаних позицій, особливо четвертої, ні ні цілком очевидно можна говорити про панамериканську (міжамериканську), європейську, африканську, азійську регіональні підсистеми міжнародно-політичних відносин і відповідно до цих підсистем можна говорити про міжнародно-політичні макрорегіони і, у деяких випадках про глобальні регіони, а також про деякі більш чи менш чітко визначені субрегіональні підсистеми (міжнародно-політичні регіони) – західноєвропейську і східноєвропейську, як частини європейської підсистеми (до того ж специфіка цих субрегіональних підсистем нівелюється на наших очах), північноамериканську і південноамериканську (чи латиноамериканську) як частини панамериканської (міжамериканської) підсистеми, близько- і середньосхідну, центральноазійську, південноазійську, південносхідноазійську, східноазійську як частини азійської (чи, у деяких випадках, азійсько-тихоокеанської) підсистеми міжнародних відносин і т. д.

Що стосується структури регіональної підсистеми, то вона може бути одно-, дво-, три- і багатополусною. Повністю сформована регіональна підсистема міжнародних відносин складається, на думку вітчизняних науковців О. Пархомчук та Д. Гринів, з центру, периферії та маргінальних елементів. Вона відзначається високим ступенем взаємозалежності. Держави однієї регіональної системи здійснюють складні регулярні взаємозв'язки, які мають свою власну динаміку, та є відносно незалежними від глобальної системи міжнародних відносин.

Науковцями пропонуються такі критерії виокремлення регіональних підсистем міжнародних відносин:

1. В основі кожної регіональної підсистеми лежить своя регіонально-національна картина світу, яка неформально визначає специфіку взаємодії всередині регіональної підсистеми.

2. Існування регіонів безпеки, історичних / культурних / цивілізаційних та економічних регіонів сприяє формуванню на їхній основі регіональних підсистем міжнародних відносин.

3. У регіональних підсистемах економічна взаємодія, історичні зв'язки і спільні дії у царині безпеки є внутрішніми.

4. Держави, які відчувають небезпеку від сусідів, об'єднуються на цій основі з іншими регіональними акторами, або ж економічно кооперуються, побоюючись відставання.

5. Регіональні комплекси можуть або повністю співпадати з регіональними підсистемами, або виступати як ядра-центри регіональної підсистеми. В основі регіональних комплексів лежать географічні макро-регіони.

6. Межі між регіональними комплексами визначаються географічними параметрами або тією чи іншою мірою пов'язані з географічними факторами.

7. Межі між регіональними підсистемами / регіональними комплексами є зонами слабкої взаємодії або зоною ізоляції.

8. Зона ізоляції чи держава-ізолятор або звернені до двох різних підсистем / регіональних комплексів / регіональних комплексів безпеки, або є недостатньо сильними для об'єднання двох підсистем в одну.

Отже, регіональна підсистема міжнародних відносин є «підсистемою частиною» міжнародної системи, яка характеризується відносною інтенсивністю внутрішніх зв'язків різного типу (соціально-політичних, економічних, у царині безпеки, історичної чи культурної взаємодії і т. д.) і одночасно характеризується тимчасово структурним нівелюванням чи більш слабкою структурною взаємодією із оточуючими її іншими міжнародними акторами.

Єдиної дефініції регіональних підсистем міжнародних відносин не існує. Ті, які пропонуються, часто детерміновані якимось одним чинником. Як от, наприклад: *регіональні підсистеми міжнародних відносин – це сукупність специфічних взаємодій, в основі яких лежить спільна географічна приналежність*. Це визначення не дає відповіді на низку запитань. Скажімо, чи становить Південна Азія регіональну підсистему, чи все-таки субрегіональну підсистему? Як співвідноситься між собою Азійсько-Тихоокеанський регіон та Східна, Південна, Північно-Східна і Південно-Східна Азія не у географічному сенсі, а з точки зору утворення регіональних і субрегіональних підсистем міжнародних від-

носин? Як співвідносяться регіональні підсистеми і цивілізаційні світи, зокрема, у зв'язку з теорією С. Хантінгтона про конфлікт цивілізацій?

Найбільш повне визначення регіональних підсистем міжнародних відносин пропонують, на нашу думку, укладачі підручника «Світове комплексне регіонознавство» за редакцією О. Д. Воскресенського (2018 рік).

Регіональні підсистеми міжнародних відносин – це сукупність специфічних регіональних політико-економічних, культурно-цивілізаційних, історико-соціальних і соціокультурних взаємодій у просторовому кластері системи міжнародних відносин. Тобто це сукупність специфічних взаємодій підсистемного типу, в основі котрих лежить спільна регіонально-географічна, соціально-історична, культурно-цивілізаційна і політико-економічна приналежність.

Окремішнє місце у типології диференціації світового простору обіймає диференціація на основі мережевої взаємодії акторів макро-регіонального простору. Американський політолог і економіст, професор соціології Колумбійського університету Саскія Сассен (автор книги «Міста у світовій економіці», опублікованій у 2012 році) фундатором концепції (отримала назву в науковій літературі – сесесеціонізм), відповідно до якої створювані мережі нових центрів міжнародного транснаціонального бізнесу формують новий зміст географічного поняття центральності. Імперативи «нової центральності» спричиняють зміцнення старих і утворення нових взаємозв'язків міжнародних фінансових і бізнес-центрів Нью-Йорка, Лондона, Токію, Парижа, Франкфурта, Цюріха, Амстердама, Лос-Анджелеса, Сіднея, Гонконгу, Бангкока, Сеула, Тайбея, Сан-Пауло, Мехіко і Буенос-Айреса і потужне посилення взаємодії між сформованими в них фінансовими ринками, сервісними та інвестиційними майданчиками і, одночасно, до зростаючої нерівномірності в розподілі стратегічних ресурсів між цими метacentрами та іншими національними центрами і містами в кожній із країн, в якій дислокується відповідний метacentр.

1.2. Регіоналізація: провідні наукові підходи

При вивченні формування і структурування регіонів, регіональних підсистем міжнародних відносин розділяють поняття регіоналізації та регіоналізму.

Регіоналізація в її сучасному вигляді є відносно новим світовим феноменом. Причини регіоналізації: 1) вона є породженням зростаючої глобалізації і водночас інструментом протидії негативним наслідкам глобалізації; 2) є наслідком міжнародного поділу праці, збільшення впливу зовнішніх факторів на виробництво, яке вимагає виходу за національні межі; 3) є інструментом оптимізації економіки, підвищення ефективності виробництва і вирівнювання у розвитку регіональних структур країн регіону; 4) є засобом підтримання відносної рівноправності у світі різних країн з різним потенціалом.

До Другої світової війни регіональних організацій у сучасному розумінні не було (окрім Панамериканського союзу, який під різними назвами існує з 1889 року). Ідея регіоналізму не була притаманна Лізі Націй з її глобальними претензіями. До того ж більшість країн світу залишались колоніями, і для створення регіональних організацій не вистачало членів. Деколонізація відкрила перспективи для появи перших регіональних організацій. Але у роки «холодної війни» регіональні об'єднання використовувались тільки з метою протиборства двох наддержав. Більшість із них створювалась не за ініціативою самих учасників, а на вимогу зовнішніх акторів. Цей процес отримав назву «гегемоністського регіоналізму».

Типовими організаціями часів «холодної війни» були Організація Варшавського договору (ОВД), НАТО, СЕАТО, СЕНТО, АНЗЮС, Організація американських держав. Лишень деякі організації виникали поза протиборством двох систем. Так, у 1950–1960-х роках з'явилися деякі регіональні організації, які об'єднували країни «третього світу». Наприклад, Організація африканської єдності, Ліга арабських держав, Карибська спільнота. Але більшість цих організацій до початку другої хвилі регіоналізації (1990-і роки) фактично не діяли. Оскільки регіональні організації часів «холодної війни» не враховували інтереси своїх членів, вони легко розпадались. Наприклад, у 1955 році з метою ото-

чення СРСР кільцем підконтрольних їм військових союзів США створили Багдадський пакт (Туреччина, Іран, Ірак, Великобританія), згодом перейменований у воєнний блок СЕНТО (CENTO – Central Treaty Organization, Організація центрального договору), оскільки Ірак після повалення монархії у 1958 році залишив пакт. У 1979 році Іран також вийшов із СЕНТО, і ця організація фактично припинила своє існування. Прорадянські східноєвропейські організації ОВД і Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ) припинили своє існування одразу після розпаду Радянського Союзу.

Після завершення «холодної війни» наступив період «нового регіоналізму». Більшість регіональних організацій звільнилися від диктату наддержав і зазнали трансформації. Деякі з них розпались (ОВД, РЕВ), інші якісно перебудувались (АСЕАН), треті виникли на новій основі, не пов'язаній із біполярними протистояннями (ШОС). На зростання чисельності та впливу регіональних організацій вплинув також приклад Європейського Союзу, який після підписання Маастрихтського договору у 1992 році став «моделлю», на яку орієнтуються чимало регіональних угруповань. АСЕАН, МЕРКОСУР, СНД виступили з планами створення спільних ринків і єдиної валюти. З'явилися теорії створення спільного ринку для всієї Африки.

З початком нового тисячоліття мотивація до створення регіональних об'єднань зростає: тільки у 2001 році було підписано 19 таких угод. Зрозуміло, що це викликано зростаючою глобалізацією, ефективно адаптуватись до якої можуть тільки великі диверсифіковані народногосподарські комплекси (країни чи об'єднання) з населенням у 200–300 мільйонів осіб. Малі та середні країни не мають змоги адаптуватись до глобальних змін, а можуть лише інтегруватись у світову економіку.

Загальносвітові тенденції, які ми сьогодні спостерігаємо, можна визначити як зростаючу регіоналізацію: 1) поява, відродження чи розширення різних регіональних проектів і організацій (МЕРКОСУР, АСЕАН, САДК, ШОС і т. п.); 2) входження в регіональні організації колишніх ворогів чи виключених з них членів (вступ ПАР в САДК, В'єтнаму – в АСЕАН); 3) утворення регіональних форумів – прообразів регіональної співпраці – у найбільш конфліктних зонах світу (напри-

клад, на Близькому Сході); 4) зростаюче залучення регіональних організацій у миротворчу діяльність щодо розв'язання конфліктів.

У науковій літературі відсутнє універсальне визначення регіоналізації. Говорячи «регіоналізація», маємо на увазі найтіснішу політичну, економічну і культурологічну взаємозалежність сусідніх країн у межах регіону.

Під терміном «регіоналізація» в літературі і у житті розуміються три різних за змістом явища:

- відродження / піднесення регіональних держав і формування ними преференційних типів регіональних порядків чи встановлення якогось-небудь домінуючого типу регіонального порядку (неформалізоване реалістичне розуміння регіоналізації у світовій політиці);

- формування регіональних економічних інтеграційних угруповань, у тому числі преференційного типу, розташованих в одному регіоні (класичне політико-економічне визначення регіоналізації, яке базується загалом на ліберально-прагматичному баченні економічних процесів);

- політична основа, мотиви, імпульси і рушійні сили регіоналізму і / чи регіоналізації у першому і другому значеннях поняття (напрям, який формується у міжнародній політекономії, економічній політології, комплексному регіонознавстві і який базується на конструктивістському розумінні цього процесу).

Нагадаємо, що у міжнародно-політичній лексиці застосовується також термін «регіоналізм», який тлумачиться як взаємозалежність країн і вихід інтересів господарських суб'єктів за національні межі, але в рамках визначеного регіону.

У третій позиції щодо змісту явища регіоналізації поняття регіоналізму та регіоналізації виступають як синоніми, підкреслюючи взаємозалежність країн і вихід низки проблем країн за межі національних держав, але на регіональному рівні. Але вони можуть виступати як різні поняття, лише інколи частково співпадати (зокрема, в економічній і міжнародно-політичній царині). У цьому випадку міжнародний регіоналізм (макрорегіоналізм, трансрегіоналізм чи міні-глобалізація) є реалізацією національних інтересів на новому, більш високому, ніж локальний чи національний, рівні, але в регіональних, точніше, макрорегіональних межах.

На думку зарубіжних науковців, регіоналізм – це ідеологія, усвідомлений проект створення чи підтримки регіональної єдності. Натомість регіоналізація – це емпіричний процес зростання щільності внутрішньо-регіональних зв'язків (політичних, економічних, культурних та інших). Регіоналізація віддзеркалюється насамперед у створенні наднаціональної регіональної інтеграційної організації на кшталт Євросоюзу. Проте зауважимо, що термін «регіоналізм» ще не отримав загальноприйнятого визначення. Як правило, у багатьох випадках у науковій літературі регіоналізм ототожнюють з регіоналізацією.

Разом з тим, у зарубіжній науковій літературі пропонується два підходи до розуміння загального явища регіоналізму. Перший із них – «старий» регіоналізм, постулати якого зводяться до такого: 1) історичне поняття «регіон» асоціювалось з географічною областю, яка об'єднувала дві і більше держави, обмеженою або природними кордонами, або наявною у світовій практиці сферою впливу; 2) регіони розглядались як частина існуючої системи міжнародних відносин, як складова блокової політики; 3) регіоналізація, чи процес формування регіону, відбувався ззовні, шляхом включення до регіону провідною державою тих чи інших держав, як це було, наприклад, при формування регіональних організацій, таких як НАТО і Варшавський договір (ОВД); 4) міжнародний регіон включав тільки держави.

Такий підхід до формування міжнародних регіонів отримав назву, як вже вказувалось вище, «старий» регіоналізм. До теорій «старого» регіоналізму можна віднести підходи неореалізму, ліберальні підходи, інституційні і неінституційні теорії.

Термін «новий регіоналізм» з'явився на початку 1990-х років. Він визначає стратегію побудови регіону як відповідь на економічні і політичні виклики глобалізації, а також теорію, спрямовану на вивчення процесів регіоналізації «знизу». Характерною особливістю «нового» регіоналізму є відмова від традиційних поглядів на процес регіоналізації як заданої зверху державоцентричної моделі. Як вже тепер відомо, регіони формуються під впливом багатьох факторів і умов, таких, як економічні і політичні інтереси, спільні ціннісні підходи, історична пам'ять і культурна спадщина. Регіони можуть включати як державних,

так і недержавних акторів. «Нові» регіоналісти роблять головний акцент на терміні «регіон» у сенсі «актор міжнародних відносин». Таким чином регіон перестає бути об'єктом міжнародної взаємодії (рівнем аналізу), а стає суб'єктом, діючою особою у міжнародних стосунках. Інший момент, який належить зазначити у «новому» регіоналізмі, це те, що він виходить із заперечення існування «природних» регіонів. Вони створюються, на думку «нових» регіоналістів, залежно від конкретної проблеми чи питання. Якщо раніше головним імперативом для визначення регіону була наявність регіональної інтернаціоналізації та інтеграції ринку, то у межах сучасного підходу регіон може не співпадати з інституційною формою і включати декілька організацій чи їхнє перетинання.

Два теоретичних кластера – «новий» і «старий» регіоналізм – не є взаємовиключними підходами і продовжують своє існування, все більш наближаючись до розуміння того, що регіон можна і необхідно розглядати з урахування багатьох факторів. Принциповою відмінністю двох шкіл залишається те, що класичні теорії продовжують опиратися на традиційний погляд на регіони як на суму держав, щоправда, враховуючи нові умови, а теорії «нового» регіоналізму відмовляються від державоцентричного підходу і ролі формальних інституцій, досліджуючи переважно ендогенні процеси всередині регіону.

Сьогодні можна говорити про формування нового напрямку у цій теоретичній суперечці. Зовсім недавно введено у науковий обіг термін «порівняльний регіоналізм». Це дозволяє міркувати про формування конвергентного підходу у вивченні регіону з урахуванням парадигм як «старого», так і «нового» регіоналізму.

Регіональне інтеграційне угруповання являє собою добровільне об'єднання низки країн цього географічного регіону для досягнення спільної мети, як правило, у сфері економіки. Такі інтеграційні процеси полегшуються тим, що ці країни пов'язані подібними умовами історичного розвитку, відносно однаковими кліматичними умовами. Історичний досвід підтверджує, що ефективність регіонального об'єднання можлива лише за відносної рівності потенціалів країн-учасниць. Винятком є Європейський Союз, де найбільші держави врівноважують одна

одну, тобто нейтралізують одна одну. Разом із тим, спрямованість регіонального угруповання винятково на досягнення економічних цілей може призвести до того, що політичні орієнтири країн-членів можуть не співпадати. Це ми спостерігали в ЄС, коли йшлося про підготовку конституції Союзу.

Регіональне об'єднання може суттєво впливати на наявні процеси лише у тому випадку, коли виступає як єдине ціле, а для цього кожна із учасниць повинна поступитись певною часткою свого суверенітету на користь наднаціональних регіональних інституцій. При цьому у міру зміцнення інтеграції обмеження національного суверенітету зростає.

Регіоналізація може відбуватися шляхом створення взаємопов'язаної мережі регіональних режимів без формальної організації чи створення єдиного географічного простору, в якому збережуться лише рудименти старих держав (так званій «неомедієвалізм чи «нове середньовіччя»). Можлива також інтеграція регіону під керівництвом сильного гегемона (незалежно від наявності чи відсутності формальної організації). Як приклад можна навести пострадянський простір. На вищих стадіях регіоналізації держави регіону вимушені змінювати свою внутрішню і зовнішню політику, підкорюючись вимогам регіональних структур. Як правило, процес регіоналізації супроводжується формуванням регіональної організації.

За функціональними ознаками розрізняють геополітичну, економічну і культурну регіоналізацію.

Геополітична регіоналізація – процес виокремлення і створення «великих просторів» (регіональних угруповань), військово-політична й економічна потуга яких може протистояти світовому гегемону (наприклад, ЄС, НАФТА).

Економічна регіоналізація включає у себе формування в межах регіонального угруповання зони вільної торгівлі, митного союзу і спільного ринку (економічного союзу). Зона вільної торгівлі – територія декількох держав з скасованими між ними митними та іншими бар'єрами. Митний союз – угода країн-учасниць про запровадження поряд зі скасованими бар'єрами у внутрішньорегіональній торгівлі єдиних митних правил і тарифів для торгівлі з третіми державами. Спільний ринок –

єдиний економічний простір декількох держав з вільними без обмежень пересуваннями між країнами-учасниками об'єднання (реалізація чотирьох свобод).

Культурна регіоналізація – це процес розвитку культурних регіонів (цивілізацій) і субрегіонів, які характеризуються спільними соціокультурними особливостями.

За географічною ознакою у сучасному світі розрізняють європейський (західний) регіоналізм, в основу якого покладено теорію субсидіарності і який ґрунтується на пріоритеті прав та інтересів особи перед правами й інтересами будь-якої спільноти; американський – базується на західних ліберальних цінностях і який перетворив географічну периферію у полюс високих технологій; східний регіоналізм, який поєднує відкритість своїх економічних систем щодо світових ринків у поєднанні з авторитарною державною владою (сюди відносять і КНР).

Ясно, що окремі країни можуть входити – за різними критеріями – не в один, а у два чи навіть три регіональних кластери.

Розрізняють різні типи регіоналізації: 1) регіональні об'єднання; 2) регіональні держави; 3) так звані «трикутники розвитку». Окремі країни можуть виступати у всіх трьох іпостасях.

Щодо першого типу регіоналізації особливих дискусій не існує. Це, як правило, регіональні економічні об'єднання: Європейський Союз, НАФТА, АСЕАН.

Під другим типом регіоналізації розуміється здатність тієї чи іншої порівняно великої держави нав'язувати волю суміжним, як правило, меншим країнам, відносно мирними дипломатичними (як політичними, так і економічними) методами. Отже, виникнення регіональної держави з самого початку передбачає значну нерівність (за економічними, демографічними та іншими потенціалами) з суміжними державами. До числа регіональних можна віднести Австралію, Індію, Китай, Саудівську Аравію, певною мірою Південно-Африканську Республіку. Наприкінці ХХ століття в ряди регіональних держав потрапила Росія. Тепер до цієї категорії записують Бразилію. Час для формування у Західній Європі регіональних держав вже минув у зв'язку з утворенням і розширенням ЄС, а у Тропічній Африці ще не наступив.

«Трикутники розвитку» (хоча учасників може бути і більше) презентує новий тип інтеграції і великого розвитку не отримав. Здебільшого вони формуються у прикордонних районах декількома країнами. Цей тип інтеграції також рідко оформлюється якимись домовленостями. Прикладом цього типу регіоналізації може бути взаємодія між Сінгапуром і малазійським штатом Джохор та індонезійськими островами Рійк. Цікаво, що за такої регіоналізації регіони за своїми показниками випереджають інші території країни, до якої вони належать. Це, у свою чергу, може спричинити сепаратистські рухи в цьому регіоні.

На початку XXI століття з'явилась ще одна особливість регіоналізму: поява регіональних валют:

- євро в ЄС, до євро все більше схиляються країни, які підписали Ломейську конвенцію (підписана 1975 року між ЄС і більше ніж 50 країнами – колишніми колоніями в Африці, Карибському басейні і зоні Тихого океану);

- карбованець починає застосовуватись в деяких країнах Співдружності Незалежних Держав;

- індійська рупія – у частині країн СААРК (Організація регіональної співпраці країн Південної Азії, створена 1985 року. Входять Індія, Пакистан, Бангладеш, Непал, Шрі-Ланка, Бутан, Мальдіви);

- китайський юань – у межах простору «Великого Китаю» і у розрахунках з Росією.

Виникнення таких валют зміцнює регіональні угруповання і сприяє відродженню багатополосного світу. Загалом регіоналізація надає певну стабільність сучасним міжнародним відносинам, є матеріальною основою багатополосного світу й альтернативою монополярному, який відстоюють США. В умовах регіоналізації можливості держави-світового лідера обмежені, бо вона має справу не тільки з індивідуальними державами, а з об'єднаннями різного типу, яким важче нав'язати свою волю.

Один із головних представників неомарксизму – американець Іммануїл Валерстайн – виділив у сучасній міжнародній системі три основні регіональні сегменти: Центр, Напівпериферія, Периферія.

Центр – група найрозвиненіших (економічно) та наймогутніших капіталістичних країн, які домінують у світовій політиці. Для них характерним є: демократичні уряди; високий рівень добробуту; імпорт: сировина; експорт: промислові товари; великі інвестиції; розвинена сфера послуг.

Напівпериферія – група середньо- або нерівномірно розвинених країн, які, незважаючи на відносно незалежне становище, перебувають під впливом Центру. Ці країни характеризуються: авторитарними урядами; середнім рівнем добробуту; імпорт: промислові товари; експорт: окремі види промислової продукції, сировина; незначні інвестиції; середньорозвинена сфера послуг.

Периферія – економічно відсталі країни, які повністю залежать від Центру та перебувають під його опосередкованим контролем. Це країни з недемократичними урядами; низьким рівнем добробуту (бідність); імпорт: промислові товари; експорт: сировина; відсутність інвестицій; нерозвинена сфера послуг.

Усі три сегменти утворюють єдину глобальну світову систему, в якій економіки країн Центру не можуть ефективно розвиватись у межах національних кордонів, а процвітання вони можуть досягнути лише у глобальній економічній системі. Політика держав Центру спрямована на відкритість національних економік та ліквідацію митних бар'єрів. Напівпериферійні та периферійні країни мають досить мало можливостей для самостійного розвитку, оскільки перебувають під тиском Центру. Система світового капіталізму полягає в експлуатації Периферії з боку Центру та в його активній економічній та політичній експансії щодо напівпериферійних країн (йшлося переважно про колишні соціалістичні держави). У всіх сегментах системи роль держави знижується, що пояснюється впливом великих і могутніх субнаціональних груп на політику урядів.

У світовій історії капіталізм є унікальною суспільною системою, побудованою на відкритості та експансивності, що визначило її глобальний характер. На думку І. Валлерстайна, капіталізм ще не вичерпав можливостей свого розвитку і його майбутнє пов'язане з подальшою глобалізацією, але йому загрожують антисистемні рухи найрізноманітнішого спрямування (наприклад, расизм, фундаменталізм чи націона-

лізм). У сучасному світі вступили у протиборство між собою дві тенденції діаметрально протилежного спрямування: глобалістична (системна) та контрглобалістична (антисистемна). Як наслідок, у сучасних міжнародних відносинах спостерігається фаза дезінтеграції, ознаками якої є численні локальні конфлікти.

Низка інших концепцій присвячена аналізу ролі транснаціональних компаній (ТНК) у сучасній світовій політиці. Одним з авторів такої теорії є Роберт Кокс, професор Йоркського університету (м. Торонто, провінція Онтаріо). Він дійшов висновку, що це власне вони визначально впливають на політику держав світу та міжнародних організацій. Р. Кокс називає їх, тобто ТНК, «новими героями функціональної теорії». Він вважає, що дослідження інтересів та цілей діяльності ТНК дає змогу зрозуміти сучасні процеси у світовій політиці. Кокс вважає, що у сучасному світі відбувається процес поетапного переходу до нової системи міжнародних відносин. Тиск, який чинять ТНК на уряди розвинених країн світу, призводить до бурхливої глобалізації, яка натрапляє на опір антисистемних сил. Боротьбу, що відбувається між ними у глобальному масштабі, він називає терміном, свого часу запропонованим А. Грамші, – «позиційною війною».

Найрадикальнішою є інша теорія, представники якої вважають, що у сучасному світі глобалізація визначається п'ятьма монополіями, якими володіють високорозвинені країни. Це монополії на нові технології, фінанси, доступ до природних ресурсів, до засобів комунікації та володіння ядерною зброєю. Вони дають розвиненим країнам змогу зайняти провідні позиції у світовій системі та підпорядковувати собі й експлуатувати в інтересах своїх монополій країни Периферії. На противагу периферійні країни мають створити широкий «антисистемний фронт народних сил», який би діяв на основі ідеології прогресивного націоналізму. Його діяльність має допровадити до утворення сильних регіональних утворень у Латинській Америці, Африці, Південно-Східній Азії тощо. Такі утворення приведуть до так званого антисистемного розриву й змусять центр світового капіталізму зважати на інтереси національних держав і широких народних мас. Самір Амін, єгипетський економіст-теоретик та один із розробників теорії залежного розвитку та

критик неоколоніалізму, вважає, що боротьба між системними та анти-системними силами є складним і багатоступеневим процесом, який у підсумку призведе до переходу від системи світового капіталізму до системи світового соціалізму.

На думку зарубіжних науковців, на сьогоднішній день сформувалося кілька наукових підходів (хоча без належного методологічного забезпечення) щодо регіоналізації, які можна розділити на декілька груп.

Перша із них розглядає регіоналізацію з державоцентристської точки зору як результат цілеспрямованої і усвідомленої домовленості держав з метою розв'язання наявних проблем. У межах цього підходу виділяють дві школи. Перша досить впливова школа розглядає регіоналізацію як результат тиску ззовні. Прикладом такого підходу може слугувати розуміння європейської інтеграції президентом Франції Ш. де Голлем як спротиву американському економічному і політичному тиску. Відомо, що АСЕАН створювався на першопочатках як контр-сила щодо дій В'єтнаму. Інколи регіональна організація включає в себе потенційного гегемона, тим самим зв'язуючи і обмежуючи його амбіції (наприклад, членство ФРН в ЄС, НАТО та інших європейських структурах є засобом стримування її потенційного гегемонізму).

У межах першої школи сформувалася теорія регіоналізації як альтернативи неоліберальній глобалізації. Об'єднання територіально близьких і приблизно однакових розвинених суверенних держав у регіональні організації призводить до того, що суверенна держав не стає слабшою, а перетворюється у рушійну силу інтеграції, оскільки регіональні організації – це союзи держав (приклади: ЄС, який розпочався з німецько-французьких галузевих інтеграційних домовленостей, чи МЕРКОСУР (Mercado Comun del Sur), ініційований аргентино-бразильською програмою економічної інтеграції (1986 рік). У перших переговорах щодо МЕРКОСУР приватний сектор не брав участі, це була повністю між-державна ініціатива (її навіть називають «міжпрезидентською»). У цьому випадку регіон об'єднується не проти геополітичної загрози, а для покращення входження у глобальну економіку.

Регіональні об'єднання багатофункціональні. По-перше, в їхніх межах розвиваються внутрішні ринки збуту, які дозволяють національній економіці зберегти багатогалузевий характер і не стати монокультур-

ною. Деякі товари, які не витримують конкуренції на світовому ринку, є конкурентоспроможними на власному регіональному ринку.

По-друге, в регіональних об'єднаннях суверенна держава зберігається і продовжує захищати інтереси своїх громадян і довкілля, реалізовувати програми модернізації і розвитку.

По-третє, регіональні об'єднання захищають інтереси держав-членів в умовах глобальної економіки. Менше з'являється можливостей застосовувати на переговорах з ними тактику тиску, оскільки регіональні блоки діють як єдине ціле.

Країни, що розвиваються, тяжіють до «закритого» регіоналізму, розуміючи регіональне об'єднання як засіб захисту від глобалізації. Розвинені країни закликають до «відкритого» регіоналізму, коли інтеграційний проект є частиною процесу глобалізації світової економіки. Щоправда, наявні регіональні союзи не є повністю закритими чи повністю відкритими. Скоріше вони тяжіють до того чи іншого полюсу: АСЕАН – до відкритості, МЕРКОСУР – до закритості. Витоки їхньої різної поведінки лежать в історії створення цих об'єднань: МЕРКОСУР виник за ініціативи декількох країн «третього світу», АСЕАН за вимогою наддержави – США.

Оскільки регіональні об'єднання створюються державами і в інтересах держав, регіоналізація значною мірою перешкоджає фрагментації і розпаду держав на окремі «клаптики». Це є важливим для більшості населення, оскільки держава – єдиний інститут, спроможний пом'якшити соціальні наслідки глобалізації і навіть посприяти розвитку й економічному зростанню.

Прихильники другої школи у межах державоцентристського підходу вважають, що взаємозалежність у регіоні формується природним способом, незалежно від державної політики. Школа «природної регіоналізації» фактично визнає недержавних акторів рівноправними учасниками регіональних процесів. Відбувається, на їхню думку, природне взаємопроникнення ринків і встановлення зв'язків між приватними компаніями. Рушійними силами регіоналізації у цьому випадку виступають не держави, а ринок і громадянська спільнота. Регіоналізація супроводжується вільним переміщенням людей у межах регіону і ство-

ренням неформальної мережі стосунків між ними. Природний процес регіоналізації приводить до того, що рівень економічної взаємозалежності всередині регіону перевищує залежність між регіоном та іншими частинами світу.

Таким чином, адепти другої школи державоцентристського наукового підходу щодо регіоналізації відводять державі другорядну роль у її формуванні. Саме створення регіональних міждержавних організацій і регіональних режимів продукують природний шлях регіональних інтеграційних процесів. Прикладом слугує створення НАФТА, яка не є штучно створеною організацією, а результатом зростаючої взаємозалежності, яка спричинила її інституалізацію.

Щоправда, на практиці природне регіоноутворення і державна політика доповнюють і зміцнюють одне одного. Існує, як стверджують науковці, поняття «регіоналізація де-юре» і «регіоналізація де-факто», або ж «формальна» і «неформальна» регіоналізація.

Слабкими місцями обох варіантів державоцентристського підходу є, з одного боку, те, що належної уваги не приділяється тому, що «природна» регіоналізація відбувається, ігноруючи кордони держав, і може включати території різних держав (наприклад, Азійсько-Тихоокеанський регіон включає тільки Далекий Схід Росії, але не всю Російську Федерацію). Це може спричинити в регіоні та державах сепаратистські та іредентистські тенденції. А з іншого – розглядаючи регіоналізацію як раціональний, свідомо спрямований, процес, нехтується таким явищем як формування регіональної свідомості та ідентичності.

Цей недолік компенсує друга група наукових підходів щодо регіоналізації, об'єднаних спільною теорією під назвою «когнітивний регіоналізм». На думку прихильників цієї школи, регіоналізація відбувається завдяки формуванню регіональної свідомості та ідентичності, що усвідомлення регіональної спільності та єдності виникає раніше, ніж сам регіон.

У межах «когнітивного регіоналізму» також виділяють дві школи. Першу називають конструктивізмом, який, за аналогією з конструктивістською теорією національного будівництва, за якою нації не виникають природно, а штучно конструюються у період модернізації (не

раніше XVIII століття), вважає, що регіони не виникають природно, а історично формуються. На думку конструктивістів, регіональна ідентичність, як і національна, вимагає усвідомленої уяви про якусь спільну культуру, історію, традиції, спільні риси господарювання і провадження політики. Це з одного боку, а з іншого – регіональна ідентичність потребує усвідомлення спільної небезпеки, можливого ворога, що значною мірою сприятиме виокремленню регіону, регіоналізації та подальшій інтеграції.

Зарубіжні дослідники К. Н. Кулматов та А. В. Митрофанова пропонують прикладні аспекти формування регіонів. Вони стверджують, що сучасна регіональна схема почала складатися лишень в середині ХХ століття і в них мало було «природного». Для прикладу науковці беруть формування регіону, сучасна назва якого Південно-Східна Азія (ПСА). Ще у 1830-х роках ПСА називали всю неарабську Азію: Хіндустан, Малайю, Сіам і Китай. «Звуження» регіону до сучасних розмірів відбулося не з економічних чи етнічних, а з військово-політичних причин. У 1945 році регіон ПСА вперше з'явився на карті світу під такою назвою. Тобто Південно-Східна Азія – це конгломерат держав, які обрали капіталістичний шлях розвитку і були геополітичними партнерами США. Комуністичний Китай не міг належати до цього регіону, частиною якого він вважався за сто років до завершення Другої світової війни.

Більш сучасні приклади знаходимо у діяльності субрегіональних організацій. Так, Організація чорноморської економічної співпраці (ОЧЕС) включає регіони, які не мають виходу до Чорного моря (наприклад, Молдова), а у Раду держав Балтійського моря входять Ісландія і Норвегія. Отже, конструктивізм відходить від державоцентричності, оскільки вони не зводять регіони до об'єднання держав. Регіональні кордони можуть не співпадати з кордоном конкретної держави, і тоді одна частина держави опиняється всередині регіону, а інша – поза ним. Наприклад, прибережні райони КНР розглядаються як частина регіону ПСА, тоді як Внутрішній Китай традиційно відносять до Східної чи Північно-Східної Азії. У Швеції східна частина належить до Балтійського субрегіону, західна – до Атлантичного, а південна – до власне Європи.

Регіони, як і нації, у розумінні конструктивістів є «уявними спільнотами», приналежність яких визначається суб'єктивно, тому регіона-

лізація як явище гнучка і динамічна: хоча карта світу давно розподілена і вільного простору на ній нема, проте нові регіони виникають і формуються.

Інша школа у межах «когнітивного регіоналізму» підтримує свідомість та ідентичність як фактори формування регіону, але на відміну від конструктивістів вважають, що ідентичність має природне походження і регіон об'єднується передовсім спільністю культури, мови, господарювання тощо. Ентоні Сміт, професор Лондонської школи економіки, автор книги «Нації та націоналізм у глобальну епоху» стверджує, що британська нація склалася вже у XIV столітті, тоді як конструктивісти відносять її завершальне формування до кінця XIX століття. Відповідно до парадигм другої школи «когнітивного регіоналізму» регіон фактично ототожнюється з «цивілізацією» – культурно-економічно-політичною єдністю (в першу чергу культурною). «Цивілізації» С. Хантінгтона можна розглядати як природні регіони, які склалися на культурній (точніше – релігійній) спільності і спільності долі.

Власну проекцію майбутньої регіоналізації вибудовують постмодерністи. На їхню думку, регіональний розвиток і пов'язані з ним процеси інтеграції є адекватною відповіддю на кризу традиційних інститутів і категорій епохи модерну, таких як держава, суверенітет, територіальні кордони, нації, безпека і т. д. Для постмодерністів потенціал регіонального розвитку спрямований головним чином на створення єдиного планетарного простору, що складатиметься з регіональних утворень, які можуть формуватися на територіях декількох держав відповідно до культурно-історичних традицій місцевого населення.

Загалом аналіз провідних наукових підходів та їхніх шкіл щодо регіоналізації дозволяє стверджувати про недостатню диференціацію аргументів, переплетення постулатів різних теорій та шкіл, що засвідчує необхідність подальших поглиблених досліджень у царині міжнародної політичної регіоналістики та регіональних підсистем міжнародних відносин. Водночас очевидним є те, що регіоналізація і регіоналізм поширюватимуться і набуватимуть динаміки розвитку в геополітичних межах регіонів.

1.3. Глобалізація, сучасні міжнародні відносини та держави-нації: проблема взаємодії та взаємовпливу

Сьогодні світ переживає небувалу революцію: здійснюється становлення єдиного ринку, росте взаємозалежність країн та народів на основі комунікаційного зближення, тобто відбувається взаємопроникнення різних сфер громадського життя і створення загальносвітової політичної, економічної, культурної спільноти. Все ці явища напряму пов'язані з процесами глобалізації. Глобалізація – одне з найбільш обговорюваних нині явищ у сучасному світі і в той же час найменш визначених. Дебати з проблем глобалізації продовжуються вже декілька десятиріч. Поступово в ході дискусій виробляються спільні підходи до вивчення цього нового і складного явища і процесу сучасності.

Якщо не брати до уваги тлумачення глобалізації як цілеспрямованої і підступної політики «золотого мільярда», передовсім США, то поняття «глобалізації» застосовується для характеристики двох груп основних проблем. Під глобальними проблемами слід розуміти сукупність життєво важливих проблем, від яких залежить соціальний прогрес людства.

Перша група стосується так званих глобальних проблем сучасності, тобто світових проблем, розв'язання яких потребує об'єднання зусиль якщо не всієї світової спільноти, то значної її частини. Відлік цих проблем розпочався на рубежі 1960–1970-х років, і їхній список відкривають такі: припинення гонки озброєння, ядерне роззброєння, проблеми демографії, екології, зростаючі дисбаланси у паливно-енергетичній, транспортній, продовольчій та інших сферах життя світової спільноти. Мало що змінилося сьогодні. Можливо, деяку гостроту втратила проблема ядерного роззброєння. Але на глобальний рівень вийшли небезпеки іншого типу: розповсюдження засобів масового ураження (ЗМУ), взаємодія техносфери і біосфери, або, як кажуть, другої природи і природи першої.

Друга група проблем, яка підпадає під поняття «глобалізації», виникла як результат зростаючої ролі і кількості суб'єктів міжнародної взаємодії, як результат інтернаціоналізації, яка охоплює, незважаючи на державні кордони, політику, економіку, культуру всіх народів та держав. Відбувається щось на зразок «стандартизації» способу життя:

люди в різних країнах користуються одними і тими ж технічними засобами, дивляться одні і ті ж самі фільми, слухають одну і ту ж музику. Ці процеси, які формують єдину історію світової спільноти, розпочалися задовго до ХХ століття і не відомо, чи завершаться в нинішньому. Можна припустити, що цей процес неминучий. Варто також розглядати глобалізацію як якісно самостійну та складну систему явищ і відносин, цілісну у своїй системності, що вона не залежить від інтересів чи установок тих чи інших держав чи будь-яких ідеологічних уподобань, але яка внутрішньо досить суперечлива. Так само не будемо дотримуватись теорії про формаційний характер процесу глобалізації, маючи на увазі, що людство обов'язково проходить у своєму розвитку феодалізм, капіталізм, комунізм.

Глобалістика, наука про глобалізацію, молода, яка потужно розвивається. Глобалістика – система наукових знань про генезу та сучасний стан глобальних проблем, їхню класифікацію та визначення практичних шляхів їхнього розв'язання. Щоправда, вона поки що бере кількістю, а не якістю. За висловом одного з авторів (М. Веллінг), «глобалізацію виявилось важко визначити концептуально і показати емпірично». Політична глобалістика – це галузь політології, що вивчає роль політичного у процесі адаптації людства до нових умов існування, досліджує закономірності формування політики глобальної безпеки, можливості та засоби політичного регулювання процесів глобалізації.

Існує ще одна дебатована і базова тема, яка стосується генези глобалізації, тобто, чи вважати глобалізацію новітнім явищем, чи це явище існує давно, а нині ми спостерігаємо лише чергову стадію його розвитку.

Можна з цього приводу висловити такі міркування:

1. У широкому цивілізаційному сенсі глобалізацію варто розглядати як стратегічний напрямок розвитку всього людства з моменту його виникнення.

2. Менше тих вчених, які вважають, що процес глобалізації розпочався ще в епоху великих географічних відкриттів, які започаткували формування різних зв'язків, що охопили майже всю планету.

3. Більше тих, хто пов'язує цей процес винятково з досягненнями науково-технічної революції, з другим її етапом, тобто з початком 1960-х років.

Отже, глобалізація – це все-таки феномен ХХ століття, остаточне формування якого не завершилось. Хоча за будь-якої спроби пояснити нові риси сучасної глобалізації ми все ж звертаємося до минулого.

Немає єдності у питанні, хто першим запровадив термін «глобалізація» (з англ. global – всесвітній, світовий). У науковій літературі цей термін з'явився наприкінці 1960-х років і запропонував його відомий американський економіст і спеціаліст у галузі управління виробництвом, професор Гарвардської школи бізнесу Теодор Левітт у статті «Глобалізація ринків» (1983 рік). Він позначив цим словом феномен конвергенції ринків окремих товарів, які вироблялись великими багатонаціональними корпораціями, названі Левіттом «глобальними фірмами». Низка дослідників появу терміна «глобалізація» пов'язують з іменем американського соціолога Р. Робертсона, який 1985 року запропонував цю дефініцію, а у 1992 році виклав у своїй книзі «Основи концепції глобалізації». Ширше тлумачення цьому новому терміну надали у Гарвардській школі бізнесу, а головним його популяризатором став консультант цієї школи японець Кенічі Омае, який опублікував у 1985 році книгу «Влада тріади», а у 1990 році – «Світ без кордонів». Він, вважаючи, що тодішня світова економіка визначається взаємозалежністю від центрів «тріади» (США, Японія, Євросоюз) та прилеглими до них географічними зонами (разом це 600 млн осіб, які споживають 3/4 технологічної продукції), стверджував, що економічний націоналізм окремих держав став безглуздя, оскільки провідними і «найсильнішими акторами» на світовій економічній арені віднині є «глобальні фірми». Саме в цьому, на думку К. Омае, полягає сутність глобалізації. Наприкінці 1980-х років термін «глобалізація» стали відносити переважно до економічної та фінансової сфер. В останній декаді ХХ століття у наукових і політичних колах його поширили на інші ареали світової спільноти: не тільки економічний, але й міжнародно-політичний, історичний, географічний і культурний.

Сьогодні для опису процесів, пов'язаних із глобалізацією, часто використовують і інші терміни – постіндустріальна епоха, епоха інформаційної революції, техноглобалізм тощо. Всі вони віддзеркалюють ті важливі зміни, які несе глобалізація.

Існують різні точки зору стосовно суті глобалізації як складного і багатогранного явища. В одних дослідженнях акцент робиться на економічні її аспекти, в інших – на формування єдиного інформаційного простору, в третіх – на розвитку спільних життєвих стандартів. В останньому випадку йдеться про організацію виробництва, побуту, соціального життя і т. п. У зв'язку з цим використовується як метафора вислів «макдональдизація світу» (від назви мережі швидкого харчування *McDonalds*), під яким розуміється якась стандартизація і «конверсія» процесів при організації економічного і соціального життя.

Історики розглядають процес глобалізації як один з етапів розвитку капіталізму. Економісти під цим терміном розуміють транснаціоналізацію фінансових ринків. Політологи роблять акцент на поширенні демократичних інститутів у світі. Культурологи зв'язують прояв глобалізації з вестернізацією культури, включаючи американську експансію. Існують також інформаційно-технологічні й екологічні підходи до пояснення процесів глобалізації.

Наявність багатьох думок, підходів та оцінок не гарантує глибокого вивчення феномену глобалізації. Вона виявилася складною проблемою не тільки для загального усвідомлення, але й для наукового аналізу.

Тлумачення глобалізації різняться залежно від ідеологічних, політичних, культурологічних чи релігійних уподобань, але для неупередженого дослідника є очевидним її об'єктивний характер, який робить непотрібною як апологетику глобалізації, так і спроби пов'язувати з нею всі виклики і кризи сучасного етапу розвитку.

Так, реалісти, визнаючи наявність суттєвих змін у сучасному світі, розглядають глобалізацію, скоріше, як процес еволюційного розвитку світу, а не як якісний етап в його трансформації.

Неомарксистичні вважають, що сам термін «глобалізація» – пропагандистське поняття, завдання якого прикрасити сучасний капіталізм. Цей термін не дозволяє, на думку марксистів, зрозуміти все те, що відбувається у сучасному світі. Вони пропонують застосовувати звичний для них термін «капіталізм», різні форми і стадії розвитку якого аналізували Карл Маркс, Карл Каутський, Роза Люксембург, Володимир Ленін, Антоніо Грамші та інші. У глобалізації вони вбачають заключну стадію

розвитку капіталізму, яка породжує поляризацію світу за економічними параметрами, і як наслідок – політичну нестабільність. Так звана глобалізація вигідна тільки розвиненим країнам і згубна для ідсталих, оскільки умовою розвитку перших є безнадійне відставання других. Для представників цієї ж школи характерне твердження, що глобалізація – це просто розповсюдження по всьому світу досягнень сучасної західної цивілізації, або, іншими словами, вестернізація.

Для більшості науковців, які підтримують неоліберальні традиції, глобалізація – це якісно новий етап розвитку політичної структури світу, а також людської цивілізації в цілому.

Авторський колектив монографії «Глобалізаційні трансформації» виділяють інші школи, які намагаються по-своєму пояснити і оцінити глобалізацію. Це – школа гіперглобалістів, скептиків і трансформістів. При цьому у кожній з цих шкіл можна віднайти представників різних ідеологічних уподобань (неомарксистів, неолібералів, консерваторів).

У численних працях, монографіях, статтях глобалізація здебільшого розглядається з економічної точки зору – як процес поступового злиття національних економік в єдину, загальносвітову систему, яка базується на новій легкості перетікання капіталу, на новій інформаційній відкритості світу, на технологічній революції, на схильності розвинених індустріальних країн до лібералізації руху товарів і капіталу, на основі комунікаційного зближення, планетарної наукової революції, міжнаціональних соціальних рухів, нових видів транспорту, реалізації телекомунікаційних технологій, інтернаціоналізації освіти.

Так само існує чимало дефініцій глобалізації.

1. Глобалізація – це процес всезростаючого впливу різноманітних факторів міжнародного значення (економічних і політичних зв'язків, культурного та інформаційного обміну) на соціальну дійсність в окремих країнах.

2. Процес зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети.

3. Процес поширення на всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культур, ідей, цінностей, орієнтацій, способу життя, поведінки тощо.

4. Процес поєднання, злиття всезагальних інтересів у всіх сферах суспільного буття, породжуваних поглибленням взаємозв'язків і взаємозалежності країн та народів.

5. У підручнику «Геополітика» (Київ, 2004): глобалізація – це виникнення нової системи світового господарювання, суть якої полягає у злитті національних економік в єдину загальносвітову систему на базі нового рівня лібералізації руху капіталів та товарів, нової інформаційної відкритості світу, технологічної революції, інтернаціоналізації освіти, політичних процесів, культури, цінностей

6. Глобалізація – це майбутня стадія загального політико-економічного та іншого світового розвитку.

7. Глобалізація – це розвиток економічної і політичної взаємозалежності країн і регіонів до такого рівня, на якому стає можливою і необхідною постановка питання про створення єдиного світового правового поля і світових органів економічного і політичного управління (В. Міхеєв). Останнє визначення передбачає, як бачимо, створення щось на кшталт «всесвітнього уряду».

На Заході виділяють три школи, представники яких відносяться до гіперглобалістів, скептиків та трансформістів.

Найголовніша риса глобалізації для гіперглобалістів, до яких належить і К. Омае, полягає у тому, що люди повсюди потрапляють у все більшу залежність від порядків, які панують на світовому ринку. Омае і його однодумці вважають, що глобалізація – це передовсім економічне явище. Для них глобалізація означає початок нової епохи людської історії, коли «традиційні національні держави перетворюються на неприродні і навіть неможливі комерційні суб'єкти світової економіки». Економічна глобалізація, на їхню думку, спричиняє «денаціоналізацію» економіки шляхом встановлення транснаціональних мереж виробництва, торгівлі та фінансів. У цій економіці «без кордонів» національні уряди відіграють роль посередницьких інститутів. Отже, виникнення глобальної економіки, зародження всесвітніх інститутів управління і повсюдне злиття культур гіперглобалісти інтерпретують як незаперечний доказ появи абсолютно нового світового порядку, який спричинить занепад національної держави.

Скептики доказують, що глобалізація – це міф. Більшість із них вважають, що єдине, про що свідчать сучасні події, так це тільки про те, що економічна активність продукує все більше регіоналізацію, яка зростатиме у міру того, як світова економіка все більше зосереджуватиметься в межах трьох фінансових та торговельних блоків, таких, як Європа, АТР і Північна Америка. Вони далекі від того, щоб поділяти думку гіперглобалістів про занепад національної держави. Навпаки, скептики вважають, що національні держави та уряди є головними архітекторами і регуляторами економічної активності, оскільки інтернаціоналізація залежить від державної згоди та підтримки. Вони єдині в тому, що глобалізація збільшуватиме нерівність між Північчю і Півднем, а це, у свою чергу, сприятиме розвитку фундаменталізму й агресивного націоналізму. Загалом, на думку скептиків, глобалізація розділить світ на цивілізовані блоки і культурні та етнічні анклави. Тому вони заперечують тезу гіперглобалістів про культурну гомогенізацію і кажуть, що це черговий міф.

В основі аргументів трансформістів лежить переконання, що глобалізація – це тривалий історичний процес та провідна рушійна сила трансформації сучасного суспільства (національної держави) та світового порядку. Вони не намагаються, на відміну від гіперглобалістів та скептиків, прогнозувати майбутній шлях розвитку глобалізації. Водночас вони впевнені, що на національні уряди, які залишаються «дієвою верховною владою», все більше впливатимуть інститути міжнародного управління. Для прикладу наводять ЄС, де суверенна влада розділена між інтернаціональними, національними і місцевими органами. Інший приклад: Світова організація торгівлі. Отже, доказуючи, що глобалізація перетворює чи перебудовує владу й авторитет національних держав, трансформісти заперечують як міркування гіперглобалістів про кінець суверенної держави, так і твердження скептиків про те, що «змінилось у світі не надто багато». Вони переконані, що глобалізація пов'язана не тільки з новим «режимом суверенітету», а також із виникненням повновладних нетериторіальних форм економічної і політичної організації у глобальній сфері, таких, як багатонаціональні корпорації, транснаціональні громадські рухи, інтернаціональні органи регулювання.

Об'єктивні передумови глобалізації. Якщо дотримуватись думки, що глобалізація має об'єктивний характер, то можна виділити такі провідні фактори, які її спричинили:

- виробничо-технічний, який віддзеркалюється у різкому зростанні масштабів виробництва, міжнародних форм його реалізації (ТНК), якісно новий рівень транспортних засобів і зв'язку, що забезпечують швидке поширення товарів і послуг, ресурсів та ідей;

- економічний, суть якого полягає у небувалій концентрації і централізації капіталу, організаційні форми, рамки діяльності яких виходять за межу національних кордонів, набувають міжнародного характеру, сприяючи формуванню єдиного ринкового простору;

- інформаційний, зміст якого полягає у радикальній зміні засобів ділового спілкування, обміні економічною, фінансовою інформацією, яка створює можливості оперативного, своєчасного й ефективного розв'язання виробничих, науково-технічних, комерційних завдань не гірше, ніж всередині окремих держав;

- науково-технологічний, який визначається економічною вигодою використання передового науково-технічного, технологічного і кваліфікаційного рівня для прискореного впровадження нових рішень при відносно менших затратах;

- соціологічний, який проявляється в послабленні ролі звичок і традицій, соціальних зв'язків, переборенні національної обмеженості, що підвищує мобільність людей у територіальному, духовному і психологічному сенсах, сприяє міжнародній міграції;

- політичний, який сублімується в ослабленні чіткості державних кордонів, полегшенні свободи пересування громадян, товарів і послуг, капіталів;

- екологічний, який обумовлює об'єднання зусиль світової спільноти, консолідацію ресурсів, координацію дій у різних сферах щодо збереження навколишнього середовища.

За своєю природою процес глобалізації не може бути простим, гладким і безконфліктним, оскільки він зачіпає всіх і кожного: індивідів, малі і великі спільноти, регіони і держави, народи і цивілізації. Всі ці спільноти переслідують свої інтереси. Таким чином, у певному сенсі

глобалізація сфокусувала у собі всі суперечності та конфлікти сучасності. Вона є глобальною проблемою першочергової ваги, яка містить у собі як унікальні можливості, так і смертельні загрози.

1. Найперший негативний результат – це конфліктогенність глобалізаційних процесів. Джерела її різні:

а) перше джерело – докорінні відмінності в рівнях соціально-економічного і політичного розвитку людських спільнот, в їхніх способах життя, у ставленні до провідних проблем буття, в системах цінностей. Сьогодні вони настільки великі, що можна сказати: людство живе в різних вимірах і світах; частково вони співпадають, частково існують паралельно, частково навіть не стикаються. Журнал «Foreign policy» складає рейтинги участі країн у глобалізації, в якій беруть участь 62 країни, в яких проживає 62 відсотки населення планети і на які припадає 90 відсотків світового економічного потенціалу. При складанні рейтингу експерти враховують чотири основних параметри: 1. Економічну інтеграцію (обсяги міжнародної торгівлі, інвестицій і різного роду виплат, в тому числі зарплат, які здійснюються з перетином державних кордонів. 2. Персональні контакти, зокрема, міжнародні поїздки і туризм, кількість міжнародних телефонних переговорів, поштових відправлень і переказів. 3. Кількість користувачів Інтернетом та кількість Інтернет-серверів. 4. Залучення країни у міжнародну політику, зокрема, членство у міжнародних організаціях і кількість посольств, які працюють в країні і за кордоном. У 2002 році (другий рік підряд) найглобалізованішою державою планети визнана Ірландія. У першу п'ятірку за цим показником увійшли також Швейцарія (2-е місце), Швеція (5-е місце у 2001 році), Сінгапур (у 2001 році – 3-є місце), Нідерланди (4-е місце у 2001 році). Великобританія посіла в рейтингу 5-у позицію, за нею йдуть Фінляндія, США і Франція. Чехія займає 15-е місце, Німеччина – 17-е, Польща – 32-е, Японія – 35-е. Китай виявився на 51-й позиції. Україна зайняла 42-е місце у цьому рейтингу (2001 рік) і зберігає його, а Росія з 40-го місця пересунулась на 45-е. Закривають список «глобалізованих» держав Бразилія, Індонезія, Колумбія, Перу, Іран;

б) друге джерело конфліктогенності – великі перепади потенціалів окремих учасників, нерівність стартових можливостей, які закладають

зерна майбутніх конфліктів між переможцями і переможеними, між фаворитами й аутсайдерами глобального співтовариства. На початку ХХІ століття на 20 відсотків населення планети, яке проживає в індустріально розвинених країнах, припадає 86 відсотків світового ВВП, натомість на 20 відсотків населення, яке проживає у бідних країнах, – лише 1 відсоток світового ВВП;

в) культурне розмаїття народів породжує найбільш складний комплекс проблем. Не будемо стверджувати, що конфлікт цивілізацій – найвірогідніший сценарій майбутнього, але безперечним є необхідність величезних зусиль для пошуку способів взаємодії між різними культурно-цивілізаційними комплексами.

2. Ахіллесовою п'ятою глобалізації є політичні структури, державні інститути, системи управління. Не будемо вдаватися до утопічних проєктів на зразок створення у майбутньому «всесвітнього уряду», однак можна сміливо стверджувати, що перші кроки на шляху глобалізації вимагають якісно більш високого рівня керованості суспільними процесами. Ті засоби контролю, координації, управління, які віками створювались на національному рівні, очевидно, втрачають свою ефективність у глобалізованому світі. Для того, щоб приборкати стихію світових процесів, необхідно національні структури доповнити якимись наднаціональними системами регулювання. Фактично мова йде про створення багаторівневих систем управління для глобального співтовариства, яке народжується. Певною мірою ці прогалини нейтралізуються за рахунок співпраці держав у рамках ООН, бреттон-вудських інститутів і таких більш пізніх утворень, як «велика вісімка». Але вони слабо скоординовані, часто не мають необхідної легітимності, представництва і дієздатності. Судячи з усього, необхідна ціла система інститутів, яка буде здатна забезпечити керованість розвитком в умовах глобалізації.

На думку російських вчених, глобалізація так чи інакше є певним порядком чи певною системою сучасних відносин у світі, йдеться про відносини і порядок у найширшому сенсі слова. Звідси будь-яка система передбачає відповідну організацію (порядок – це завжди конкретна форма організації або самоорганізації). Тому і глобалізація з часом повинна привести до якогось свого організаційного оформлення, власне, вона об'єктивно може його створити.

У російській науковій літературі і політичній публіцистиці заявлено три погляди-гіпотези на природу глобалізації і характер її міжнародно-правового оформлення:

1. Геополітики (на кшталт сумнозвісного О. Дугіна) та радикальні націоналісти вбачають у глобалізації лише форму світового лідерства, домінування і навіть панування США, яке склалося наприкінці ХХ століття в результаті саморуйнації другої наддержави – СРСР.

2. Ширше коло економістів, політологів, міжнародників, екологів вважають, що глобалізація – це об'єктивний процес і якісний етап світового розвитку, який не залежить від волі окремих держав, у тому числі США.

3. Треті наполягають на тому, що це є поєднанням об'єктивної динаміки світового розвитку з більш-менш чіткими прагненнями і претензіями США на світове лідерство. Ця група дослідників вважає, що світ настільки багатогранний, що унеможливує панування якоїсь однієї держави. Хоча, на їхню думку, це не виключає можливості «колективного панування» групи провідних держав.

Виходячи з цих підходів, передбачаються наступні сценарії майбутнього світового розвитку: якщо глобалізація – це цілеспрямована діяльність США, то чи погодяться з цим Китай, Росія, Японія, інші країни. Вони об'єднуються проти США. Якщо це об'єктивний процес, то всі країни мають до нього прагнути і таким чином досягти консенсусу щодо організації цього процесу. Якщо поєднання об'єктивного процесу і використання його Сполученими Штатами для встановлення своєї гегемонії, то необхідно припинити лише поступ Штатів на цьому шляху. Росія перебуває поза часом глобалізації, за винятком хіба що пустих соціальних форм макдональдизації. У геостратегічному плані глобальне становище Росії, як буфера між Китаєм і США і між ісламом і Європою, буде зміцнюватись. Тримати щит, як закликав О. Блок, «між двома ворогуючими расами» – вічна світова функція Росії і за вмілого використання, на думку деяких російських дослідників, цілком співмірна з часом глобалізації.

Сучасний китайський підхід до проблеми глобалізації віддзеркалений у 4-х принципах нового світопорядку, які сформулював Голова

КНР Цзянь Цземін ще у жовтні 2000 року: 1) країни, що розвиваються, повинні солідаризуватися і розвивати співпрацю Південь–Південь; 2) розвиток діалогу по лінії Північ–Південь; 3) участь усіх країн у міжнародних справах на основі рівноправності і у дусі конкуренції; 4) звернення погляду у майбутнє і встановлення довготермінових відносин стабільного партнерства в інтересах рівності і взаємовигоди.

1. Глобалізація міжнародних відносин – це зміцнення взаємозалежності і взаємовпливу різних сфер суспільного життя і діяльності у галузі міжнародних відносин.

2. Мало хто сьогодні заперечує той факт, що глобалізація вносить суттєві зміни у сферу міжнародних відносин. Попередня Вестфальсько-Ялтинська система, основою якої був інститут національної держави, розпадається на наших очах. Відхід від Вестфальського порядку намагаються пояснити головним чином тим, що у світі виникає дедалі більше проблем, які не можуть бути вирішені за умов існування державної територіальності та державного суверенітету й потребують якнайменше часткової відмови від них. Його, тобто Вестфальський порядок, «розмивають» етнічні конфлікти (в Косово, Східному Тиморі, Руанді, Македонії), національний сепаратизм, релігійний екстремізм, міжнародна злочинність і активні інтеграційні процеси в Європі, Америці, Південно-Східній Азії, створений віртуальний інформаційний простір. У міжнародному праві також очевидні зміни – у цьому зв'язку особливо акцентуються права людини і право втручання міжнародної спільноти в етнічні конфлікти (так звані «гумантарні інтервенції»). Міжнародний тероризм і рух антиглобалістів також стали впливовими глобальними акторами у сучасному світопорядку. Відомий німецький соціолог Ульріх Бек вважає, що: «глобалізація означає руйнацію єдності національної держави та національного суспільства; виникають нові силові та конкурентні співвідношення, конфлікти та пересікання поміж національно-державними єдностями й акторами з одного боку, та транснаціональними акторами, ідентичностями, соціальними просторами, ситуаціями і процесами – з іншого».

3. У зв'язку з глобалізаційними процесами у сфері міжнародно-політичної теорії та практики піддаються сумніву численні класичні

парадигми, стереотипи, засадничі принципи і постулати. Виникла нагальна потреба переосмислення багатьох базових концепцій і понять, наприклад: «нація-держава», «національний суверенітет», «нейтралітет», «позаблоковість», «сила». Нині змінюється саме поняття «сили» та його зміст. Традиційний погляд, за яким військова міць держави давала їй підставу контролювати міжнародні відносини, зазнає ревізії. Таким чином, поняття «сили» не обмежується лише військовою сферою. Нині міждержавне суперництво переміщується у сферу економіки, фінансів і т. д. Держава, сильна в якійсь одній чи декількох сферах (військовій, демографічній, геополітичній), може виявитися слабкою в інших (економіка, енергетика, торгівля).

4. У світовій літературі у зв'язку із впливом глобалізації на міжнародні відносини зазначають такі характерні тенденції: об'єктивне посилення проникності міждержавних кордонів, яка прибирає різні форми; різке зростання обсягів та інтенсивності трансдержавного, транснаціонального перетоку капіталів, інформації, послуг і людських ресурсів; масове поширення уніфікованих стандартів споживання у всіх куточках планети; зміцнення ролі недержавних регуляторів світової економіки та міжнародних відносин; стирання кордонів між зовнішньою та внутрішньою політикою; формування єдиного простору комунікаційного спілкування, що різко збільшує можливості для соціалізації особистості, тобто для безпосереднього залучення індивіда, де б він не знаходився, до світових інформаційних процесів; виникнення «ідеології глобалізації» як комплексу взаємопов'язаних постулатів, покликаних обґрунтувати благо та неминучість тенденцій, які сприяють об'єднанню світу під керівництвом його цивілізованого центру.

5. У міжнародній політичній науці прийнято виділяти кілька вимірів глобалізації як історичного процесу, який постійно розвивається: передовсім просторовий вимір, тобто ми спостерігаємо тенденції до все більшого розширення простору, на якому відбувається інтенсивна взаємодія і структурування міжнародних відносин; універсалізація світу; гомогенізація світу (рух до однорідної побудови). Ці виміри дали підставу журналістам та публіцистам будувати прогнози про появу глобального села і всесвітнього уряду і таким чином висловити своє розу-

міння про те, що всі люди на планеті об'єднані єдиною долею. Вважалося, що глобальне село є можливим завдяки поширенню універсальних культурних зразків, розвитку технологій (у першу чергу транспортних, інформаційних і комунікаційних), світових торговельної й фінансової систем і т. п., які об'єднують усіх людей у взаємозв'язане і взаємозалежне співтовариство. Всесвітній уряд як термін означає гіпотетичне виникнення всесвітнього центру влади.

Необхідно також не забувати, що не завжди поширюються саме західні культурно-цивілізаційні зразки. Ми спостерігаємо і зворотний процес. Симптоматичним є інтерес індустріально розвинених держав до східних релігій, африканської культури. У цьому сенсі, напевно, не варто говорити про глобалізацію, як тільки про вестернізацію світу.

6. Одне з найбільш актуальних питань, на яке необхідно відповісти, виходячи із заголовку параграфа, стосується того, що відбувається з державою в умовах глобалізації? Це питання не є пустою порожнім, адже процеси інтеграції поєднуються з передачею державою частини своїх повноважень регіональним і надрегіональним структурам (наприклад, основа цього механізму є базовою у Маастрихтському договорі з його принципом субсидіарності).

Еволюція ролі і значення держави як соціально-політичного інституту загалом і державного суверенітету зокрема є нині однією з найбільш актуальних і дискусійних проблем в сучасній теорії міжнародних відносин, тобто є проблемою реальної політики, а в політології практично виокремився самостійний науковий напрямок, який вивчає процеси «деградації» і «девальвації» статусу суверенної держави і ослаблення централізованих інститутів державної влади.

Не дивно, що, починаючи з 1970-х років, поряд із термінами «міжнародні відносини» і «міжнародна політика» з'являється у науковому лексиконі термін «світова політика». Спеціалісти, які надають перевагу цьому терміну, хочуть тим самим підкреслити, що держави не є єдиними діючими особами на глобальній політичній сцені. Іншими словами, вони прагнуть вийти за межі державоцентричного підходу, сповіданого школою реалістів, який імпліцитно закладений у самій назві дисципліни «міжнародні відносини», тобто відносинах між націями-дер-

жавами. На їхню думку, міжнародники-державоцентристи, тобто представники реалістичного напрямку в теорії міжнародних відносин, зосереджені переважно на вивченні трьох груп питань: а) війни і миру; б) безпеки; в) форм встановлення і підтримки порядку. Іншими словами, реалісти виходять з того, що світова політика – це боротьба за владу між державами, і визначальним мотивом поведінки держави є переслідування національних інтересів, а характер міжнародних відносин пояснюється співпадінням або ж неспівпадінням інтересів.

Наслідком державоцентристського підходу є те, що поза увагою залишається вплив на міжнародну політику недержавних акторів. Але незалежно від того, яку термінологію ми будемо використовувати («міжнародні відносини» чи «світова політика»), утвердилось загальне розуміння того, що міжнародні відносини не зводяться до відносин між державами. Відходів від державоцентристського підходу при аналізі міжнародних відносин сприяє використання поняття «світовий порядок» або його нинішнього синоніму «глобальний порядок». Найбільшими прихильниками цього терміна є дослідники ліберальної орієнтації, які при його використанні виходять з того, що порядок у системі міжнародних відносин складається тоді, коли учасники цих відносин керуються одним і тим же набором правил і принципів.

7. З приводу ролі держави у сучасних міжнародних умовах існує принаймні три точки зору: а) відповідно до першої, з державою нічого суттєвого не відбувається. Вона по-старому залишається провідним гравцем на політичному, економічному і соціокультурному міжнародному полі. Якщо в економічній сфері ще можна виділити тенденції, які вказують на появу якоїсь нової якості – «глобальної економіки», то в інших областях суспільного життя світ залишається у суттєвих рисах таким же, яким був упродовж багатьох поколінь: «державоцентристським». Прихильники цієї точки зору вважають, що держава виконує життєво важливі політичні, соціальні й економічні функції, які поки що не під силу міжнародним структурам. Професор Джеймсон (США) визнає, що національна ідентичність дає європейським державам єдину можливість «для захисту національного трудового права від репресивного американського універсалізму, який проповідує вільний ринок».

На його думку, США намагаються нав'язати шляхом поширення універсальних цінностей те, що «є їхнім власним національним інтересом». Деякі експерти сподіваються, що формування балансу інтересів держав і їхніх союзів при збереженні держав-націй завадить сповзання світу до глобальної катастрофи. Висловлюється також думка, що національній державі судилась не загибель, а розширення до універсального космополісу. Тому розмови про глобалізацію, яка знищить націю-державу, є нічим іншим, як вправами в риториці, які не можна заборонити публіцистам, але які мало що додають до наукового аналізу.

У контексті цієї версії можна висловити низку інших констатуючих суджень: прогрес людства ми пов'язуємо не з глобальними перетвореннями, а з модернізацією локальних самоорганізованих систем, найкращою формою з яких людство сьогодні знає національну державу; сучасна фрагментація світу не є випадковою, а закономірним феноменом, об'єктивною тенденцією цивілізаційного розвитку. Конституційованою реалізацією цієї тенденції є створення національних держав. Якщо простежити історію, то з часу Великої французької революції в Європі (із Заходу на Схід) нестримно перемагає національно-державний принцип; ХХ століття – це триумф національних держав, 2/3 яких виникло у минулому столітті, на кінець ХХІ сторіччя прогнозується поява близько 300 держав замість нинішніх 245; на противагу глобалізації національна держава демонструє свої величезні потенційні можливості (це можна спостерігати на теренах экс-СРСР, соціалістичної системи, боротьби держав за автономію (Косово, албанців у Македонії, Чечня). Один із прикладів сучасних викликів: нове піднесення національної самосвідомості багатьох народів. Зі 170 держав лише 10 відсотків є етнічно однорідними. Скрізь, не тільки в Європі (Югославія чи Росія), але і у таких порівняно стабільних країнах, як Бельгія, Іспанія, на Близькому і Середньому Сході, Азії (Пакистан, Індія, Афганістан (в районах, заселених курдами)) росте рух за національне самовизначення. Щоправда, головна загроза у цьому зв'язку бачиться у поширенні політики принципу «один етнос – одна держава». Це, до речі, дозволило політологам зробити висновок: якщо у ХХ столітті спокій у міжнародних відносинах залежав від мирного існування суверенних держав, то у

XXI столітті мова йде про мирне співіснування між етнічними групами всередині однієї тієї чи іншої держави.

Доцільно розглянути і те, які рятівні механізми нівелюючої глобалізації створює національна держава в економіці, соціальній сфері, в утвердженні культурної (етнонаціональної) ідентичності:

а) інтеграція світового ринку, будучи ефективною, за відсутності регулюючої ролі держави, виявляється абсолютно неефективною у розподілі виробленого таким чином багатства. Тільки національна держава може стати соціальною державою і таким чином створити мінімальні необхідні соціальні гарантії своїм громадянам у реалізації ними своїх економічних прав. Іншими словами, тільки на засадах національного суверенітету створюється ефективна економіка. Підрив національної держави як суб'єкта, що захищає місцеву економіку від міжнародного фінансового грабунку, неминуче веде до монополізму у світовому масштабі, до заміни плюралістичної економічної і політичної системи глобальним тоталітаризмом єдиного центру сили;

б) всесвітня економічна інтеграція створює гігантські можливості зростання продуктивності праці. Але чи захищає це людей від бідності?;

в) гігантська надексплуатація економічних ресурсів та їхнє невпинне виснаження залишає майбутні покоління без майбутнього. Тільки національні держави можуть застосувати запобіжні заходи цьому процесу;

г) відповідно до першої точки зору, міжнародні міждержавні економічні і політичні організації (якщо у 1909 році було 37, то наприкінці XX століття їх вже стало 260) є інструментом реалізації національних інтересів різних держав. Це обумовлено появою терміна «кооптивна влада», який широко використовується політологами-міжнародниками. Державою, яка найбільше опирається на інститути «кооптивної влади», є США. Загальновідомо, що МВФ, МБРР та інші інститути функціонують відповідно до принципів, які співпадають з принципами і цінностями американського суспільства. Діяльність транснаціональних корпорацій, чисельність яких нині становить 40 тисяч, також може розглядатися в якості прикладу функціонування інститутів «кооптивної влади». За всієї космополітичності ТНК практично щодо кожної можна виділи-

ти, де дислокується її штаб-квартира, кому вона сплачує податки і з інтересами якої держави асоціює власні. Вплив США у цьому плані визначається тим, що 40 відсотків найбільших ТНК мають свої штаб-квартири в США у порівнянні, наприклад, з 16 відсотками в Японії. Таким чином, ТНК і неурядові організації та інші недержавні суб'єкти міжнародних відносин виступають лише «акторами» в окремих сценах і епізодах вистави, функції режисера якої виконує та чи інша національна держава.

Отже, передбачати, що держави відмовляться від своїх національних інтересів – це все-таки великий обман. Ігнорування національної держави, її суверенітету та інтересів – шлях, який веде до конфліктів. До речі, ті, хто пропонує відмову від суверенітету, самі не збираються від нього відмовлятися. Держава як представник певної спільноти і реалізатор її суверенної влади ще довго буде виступати основним репрезентантом у системі міжнародних відносин, брати участь у виробленні їхніх регуляторів на двосторонньому, регіональному і глобальному рівнях. Світове співтовариство поки що не володіє і ще довго не буде мати інструментарію щодо регулювання на національному рівні політичної демократії, фінансової та економічної систем, забезпечення соціальних і громадянських прав.

Повага суверенітету держави, її інтересів має залишитися головним незаперечним принципом міжнародного життя. Перспектива ХХІ століття – це дотримання цього принципу. Жодна глобальна система не буде життєздатною, якщо не базуватиметься на національних інтересах, не будуватиметься на взаємодії держав. Глобальної відповідальності можна досягти, якщо вона передбачатиме врахування і реалізацію національних інтересів. Загалом глобалізація і національні інтереси держав – не взаємовиключні, а взаємодоповнюючі структурні елементи сучасного світопорядку.

Посилання на те, що на міжнародній арені діють інші «актори» (ТНК, неурядові організації), є лише визнанням того, що відбувається еволюція міжнародних відносин, їхня демократизація та плюралізм. У випадку конфлікту ці нові «актори» завжди звертаються за допомогою до своїх держав.

Відповідно до другої, діаметрально протилежної точки зору, держава повільно, але неухильно сходить зі сцени. Вона поступово втрачає ті позиції, які звикла займати у всіх сферах суспільного життя. В економіці її потіснили транснаціональні корпорації і міжнародний фінансовий капітал, а у культурі – різного роду недержавні актори, від медіамагнатів – до харизматичних осіб. Що стосується зовнішньополітичної сфери, то тут, на думку прихильників цієї точки зору, очевидним є «запад суверенітету»: центри прийняття рішень переміщуються з національного (державного) рівня на рівень міждержавних і міжнародних (наддержавних) організацій. Нині ми спостерігаємо, як руйнується провідна засада концепції державного суверенітету – принцип невтручання у внутрішні справи суверенної держави: вже з'явилися відповідні теоретичні обґрунтування цього процесу у вигляді концепцій «обмеженого суверенітету» і «гуманітарної інтервенції». Так само з боку окремих зацікавлених суб'єктів міжнародних відносин створюються кон'юнктурні версії «альтернативного» міжнародного права.

Важливого значення, з точки зору звуження державного суверенітету, набувають процеси, які зачіпають інститут власності. Відбувається прогресуюче розширення прав власності за межами своєї держави з боку фізичних осіб і корпорацій. І це є надзвичайно важливим елементом сучасних міжнародних відносин.

Держава поступово втрачає монополію на використання збройного насильства. Дестабілізація міжнародної ситуації все частіше здійснюється так би мовити з «недержавного» рівня, оскільки на території тієї чи іншої держави створюються «нелегітимні центри» влади.

Отже, людство вступає у нову еру – еру «глобального правління» і «глобального суспільства». Такої думки дотримується Ф. Фукуяма, який вважає, що панування ринку може привести у майбутньому до відмирання держави і, відповідно, до «загибелі націоналізму», що сформує новий тип громадянина світу, лояльного не до окремих держав, а до наднаціональних структур. Французький політолог Бертран Баді стверджує, що з підривом національного суверенітету в ході глобалізації наступлять гомогенізація світу й універсалізація його суспільного устрою. Дехто з цієї групи стверджує, що світ рухається до ліберально-

го ідеалу «світового уряду». Щоправда, не існує у представників цієї точки зору єдності щодо того, яка структура перебере на себе глобальне управління. Одні вважають, що таким органом може стати ООН, яка підтримує рівновагу сил і покликана попереджувати конфлікти. Інші критикують ООН за невиконання нею ролі арбітра у суперечках націй і говорять про необхідність її глобального реформування і звільнення від диктату з боку США (югославський науковець Н. Божич). Дебатується також ідея «глобальної асамблеї» – всесвітнього парламенту, який буде вибиратись на демократичній основі.

Третя, компромісна, позиція полягає у визнанні того, що у світі відбуваються достатньо глибокі зміни, у результаті яких поряд з державами починають активно діяти недержавні актори. Звертаючись до статистики, необхідно зазначити, що у 1909 році діяло 176 недержавних міжнародних організацій, а наприкінці ХХ століття їхнє число сягнуло 5 472. Це означає внесення певних коректив у той погляд на світ, який називають «державоцентристським». Разом із тим, наполягають ініціатори третьої точки зору, ставити питання про відмову від державоцентристської парадигми передчасно. Водночас ми спостерігаємо ще одну тенденцію, яка полягає у тому, що при зменшенні державного суверенітету зміцнюються окремі регіони. У результаті цього процесу виникла навіть думка про те, що на середину ХХІ століття такі держави, як Німеччина, Італія, США, Японія, перестануть бути цілісними соціо-економічними і політичними утвореннями. Натомість на економічній і політичній сцені виступатимуть окремі регіони, такі, як графство Орандж в Каліфорнії, Осака в Японії, район Ліона у Франції, Рур в Німеччині, Квебек у Канаді, цілісність яких базуватиметься на господарських зв'язках та економічній доцільності.

Існують відповідні прогнози-сценарії стосовно наслідків глобалізації для системи міжнародних відносин.

Оптимістичний сценарій акцентує увагу на перевагах глобалізації, виходячи з того, що поширення принципів ліберальної економіки, розширення демократичних прав та індивідуальних свобод є адекватним поступальним етапом у розвитку людства. За цим сценарієм глобалізація сприяє більшій прозорості держав і формуванню більш складних

міжнародних структур, за яких людство врешті-решт опиниться в «одному човні» під відповідним глобальним управлінням.

Песимістичний сценарій не вбачає у глобалізації передумов до формування всесвітнього вільного ринку, а, навпаки, вважає, що глобалізація веде до зростання концентрації капіталу у найбільш розвинених країнах. Більш того, чимало аспектів глобалізації чинять перепони демократизації міжнародних відносин і виникненню світового громадянського суспільства.

Скептичний сценарій заперечує крайні позиції в оцінці наслідків глобалізації, як про її благотворну місію, так і про її згубний вплив на людську цивілізацію. Основна ідея скептиків полягає у тому, що процеси, які іменують «глобалізацією», є об'єктивними і немінучими. Вона насправді відкриває перед народами і країнами нові можливості, але висуває перед ними і нові виклики; тільки сильна й ефективна держава здатна протистояти ідеології «глобалізму» багатих держав і виробити стратегію усвідомленої адаптації до вимог нової епохи. Скептики висловлюють сумніви і стосовно глобальної мережі Інтернет, яка в її нинішньому стані не може гарантувати нейтрального і позитивного впливу на те чи інше суспільство.

1.4. Цивілізації світу та особливості цивілізаційного підходу до регіонального виміру сучасних міжнародних відносин

Давно існують пошуки відповіді на питання, як виникло і розвивалось людське суспільство, які воно пройшло у своєму розвитку етапи і яким змістом вони (етапи) наповнені. Які ж форми суспільної організації пройшло людство у своєму розвитку?

Одним із найбільших територіальних утворень, до яких входять держави, країни як частини цілого, є цивілізації. Просторово цивілізації охоплюють великі культурні суперсистеми. Для країнознавчого дослідження надзвичайно важливо те, що багато суспільно-історичних процесів і особливостей країни можна побачити лише у контексті їхньої приналежності до цивілізаційного поля, частиною якого вони є. Універсальним підходом, що допомагає виділяти крупніші таксономічні одиниці – цивілізації, є врахування культурних особливостей розвитку.

Цивілізація розвивається за власними законами і характеризується такими параметрами, як геополітичне становище, природні ресурси і господарська діяльність, етнодемографічна ситуація, державний лад і політична система, культурно-релігійні здобутки. Саме цивілізаційний підхід дає можливість дослідити конкретний фактичний матеріал, з'ясувати місце і роль окремих країн і народів у регіональній і світовій історії.

Практично до XVIII століття термін «цивілізація» не використовувався у політичному лексиконі, натомість використовували термін «християнський світ», який здебільшого стосувався європейського континенту і який уособлював те, що християнський світ і християнська віра – це вищий рівень у розвитку людства.

За своїм характером термін «цивілізація» пов'язаний з терміном «цивільний» (*civilis*) і протиставлявся терміну «природний» (*naturalis*). Ця дихотомія вперше з'явилась у працях Аристотеля. В епоху Відродження виникло дієслово «цивілізувати», яке означало перехід від стадії дикунства і варварства до громадянського, культурного і державного стану. В 60-х роках XVIII століття термін «цивілізація» у працях француза Ф. Вольтера і шотландця А. Фергюсона трактувався як прогрес, загалом як певний рівень розвитку суспільства під впливом розвитку промисловості, культури. Історія людства розглядалась як лінійно-стадійний процес (лінійно-стадіальна концепція світової історії). Терміни «цивілізація» і «прогрес» ототожнювались. Все, що не відповідало цій схемі, відкидалось. Культури вимірювались за одними лекалами, не бралось до уваги існування локальних культур. Щоправда, вже тоді виникли думки про те, що цивілізації існували в античну епоху, в Китаї, в арабському світі. Тобто з'явилась теза про множинність цивілізацій. Але пояснити як цивілізації виникли з варварства Вольтер не зміг.

Поняття «цивілізація» в сучасному розумінні слова – для позначення певного етапу в розвитку суспільства – також з'явилося у XVIII столітті. Його вперше вжив Віктор Мірабо-старший в опублікованому в 1756 році трактаті «Друг людей». Взагалі виникнення цього поняття було пов'язане з поширенням в епоху Просвітництва уявленням про перевагу раціонально мислячих і діючих європейців над іншими, «неосвіченими», «варварськими» народами. З того часу європоцентризм

став базою широкого розповсюдження поняття «цивілізація». До середини XIX століття уявлення про цивілізацію як результат добробуту, виховання і добродійності європейців усе більше ставало предметом самолюбівання, ідеологізованим нормативним поняттям, що втрачало пояснювальну силу як категорія науки.

Ще у 1819 році поняття «цивілізація» почало вживатися у Франції у множині. Впродовж 30–40-х років XIX століття утверджувалися погляди про багатоманітність шляхів розвитку різних народів, про роль релігії у зародженні цивілізацій і про строкатість вірувань як причину різноманітних образів локальних цивілізацій.

Зараз немає єдиного уніфікованого поняття «цивілізація», тлумачення якого задовольнило б усіх. На сьогодні існує зараз кілька пояснень слова «цивілізація»:

1) синонім культури – як історично визначеного рівня розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, який виражається насамперед у створюваних нею матеріальних і духовних цінностях;

2) рівень суспільного розвитку, що проявляється в сукупності культурних надбань як таких (наприклад, антична цивілізація – унікальна культура, яка покладена в основу європейської культури наступних епох);

3) ступінь суспільного розвитку, який слідує за дикістю і варварством (за американським археологом і етнографом Л. Морганом і Ф. Енгельсом). Дикість – назва першого етапу людської історії, який бере відлік з появою людини й закінчується виникненням гончарства. Це час становлення самої людини і раннього родового ладу (припадав на палеоліт та мезоліт). Варварство – другий етап історії людства. Розпочався з виникненням гончарного виробництва і завершився з появою писемності;

4) стадія занепаду і вмирання культури, втрати людством творчих сил (визначення німецького філософа О. Шпенглера, яке він запропонував в опублікованій у 1918 році першій частині книги «Занепад Європи»);

5) характеристика капіталізму в цілому (таке тлумачення притаманне для XIX століття).

В СРСР у марксистській теорії історії теорія цивілізацій була замінена теорією соціально-економічних формацій, де пропонувався поділ людської історії на п'ять етапів (первіснообщинна формація, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична). Ця теорія сьогодні практично не використовується і вважається не життєздатною у поясненні людської історії.

Тим часом на Заході розвиток теорії цивілізацій рухався у напрямі ствердження існування багатолінійної дискретної моделі історії та існування локальних цивілізацій. Західні науковці дійшли думки, що історія – це не геометрична лінія, а, скоріше, вона схожа на дерево з його гілками, які розходяться в різні сторони. В теорії цивілізацій ХХ століття домінуючою стала уява про цивілізації як локальні соціокультурні системи, породжені конкретними умовами діяльності і світогляду людей, які населяють цей регіон.

Сучасні соціологи, політологи, історики найчастіше під цивілізацією розуміють сукупність унікальних економічних, соціальних, політичних, духовних, моральних, психологічних, ціннісних та інших структур, які відрізняють одні історичні спільноти людей від інших. Тобто, поняття «цивілізація» означає в першу чергу рівень соціального прогресу суспільства на певному історичному етапі його розвитку.

Якою є структура цивілізації, тобто з яких елементів вона складається? Це передовсім людина з притаманним їй рівнем потреб, здібностей, знань, вмінь і бажань перетворити оточуючий світ; технологічний спосіб виробництва, ступінь поділу і кооперації праці; економічні, соціальні, політичні, національні відносини; культура та ідеологія, моральні цінності і духовний світ людини.

Прикладом такого розуміння цивілізації може бути теорія «стадій росту» американського соціолога У. Ростоу і концепція «трьох хвиль» американського футуролога Елвіна Тоффлера. У. Ростоу у працях «Стадії економічного росту. Некомуністичний Маніфест» і «Політика і стадії росту» обґрунтував п'ять стадій суспільного розвитку: 1) традиційного або аграрного суспільства; 2) перехідного суспільства, коли створювалися передумови індустріальної революції; 3) суспільства промислової революції («стадія зрушення»); 4) стадію зрілості індустрі-

ального суспільства; 5) постіндустріальне суспільство як ера високого масового споживання.

Е. Тоффлер свою політичну концепцію виклав у трилогії «Футурошок», «Третя хвиля» і «Зміщення влади». У першій книзі він зазначив, що політичним наслідком для суспільства має бути розширення демократії, а в другій представив історію у вигляді «трьох хвиль цивілізації», які послідовно змінюють одна одну: перша приводить до встановлення сільськогосподарської цивілізації, друга – індустріальної, третя – інформаційної. «Третя хвиля» характеризується домінуванням ЗМІ та використанням наукових досягнень у всіх без винятку сферах суспільного життя.

В основі цих концепцій знаходиться лінійно-стадіальне розуміння цивілізації: вона є стадією у процесі поступального розвитку людства до єдиної світової цивілізації. Ці теорії об'єднують також поняття сучасної (або «світової») цивілізації. Найчастіше (хоча й далеко не завжди) сучасна цивілізація при цьому наділяється рисами, характерними для розвитку західного суспільства – ринкова економіка, яка ґрунтується на визнанні приватної власності абсолютною цінністю; демократичний політичний режим; правова держава; реалізація широкого кола прав і свобод людини; автономія особистості, взаємна відповідальність суспільства й особи.

Деякий інший підхід до типології і характеристики цивілізацій використав англійський історик і філософ Арнольд Джозеф Тойнбі. Він виходив з історії локальних цивілізацій, яка заперечувала європоцентристські лінійно-стадіальні схеми. А. Тойнбі опублікував свою 12-томну працю «Пізнання історії» (1934–1961), де виокремив і охарактеризував кілька типів цивілізацій. Насамперед, це цивілізації «первинні» – нерозвинені, пристосовані до життя у певних географічних умовах, слабкі, які легко виникають і легко гинуть. Другий тип – «вторинні» цивілізації, які виникають у відповідь на «виклик», що змінив умови їхнього початкового існування. Нарешті, «третинні» цивілізації виникають на основі формування єдиних релігій і церков із «вторинних» цивілізацій.

На середину ХХ століття, на думку А. Тойнбі, залишилося 7–8 із понад 30 цивілізацій, які існували (уже у виданні своєї книги в 1961 році

він писав про 13 самостійних цивілізацій). Цивілізації розвиваються незалежно одна від одної, і їхня загибель неминуча, якщо не вдасться сформувати єдину вищу релігію (світову релігію), створити на її основі «вселенську церкву» і «вселенську державу», тобто перейти до «третинної цивілізації». Отже, за А. Тойнбі, вселенська церква (світова релігія) стане основою розвитку єдиної світової цивілізації.

Цікавим є бачення світового розвитку С. Хантінгтоном. 1993 року цей американський політолог, професор Гарвардського університету і директор Інституту стратегічних досліджень опублікував статтю «Зіткнення цивілізацій», а у 1996 році книжку «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку». Головна теза монографії С. Хантінгтона полягає у такому: якщо ХХ століття було протистоянням ідеологій, то ХХІ століття стане століттям зіткнення цивілізацій і релігій. Він виділив вісім сучасних світових цивілізацій: західну (християнську), слов'яно-православну, ісламську (мусульманську), індуську, конфуціанську (китайську), синтоїстську (японську), латиноамериканську та африканську.

За Хантінгтоном, історія людства повертається до історії цивілізацій. Він підкреслює прогресивну роль Заходу у новому світовому устрої: «Постійне міжнародне верховенство Сполучених Штатів є важливим для добробуту і безпеки американців і для майбутнього свободи, демократії, відкритих економік і міжнародного порядку землі». США, на його думку, є «найвільнішою, найліберальнішою, найдемократичнішою країною у світі». Звідси робиться висновок, що будь-яке збільшення потуги і впливу США на міжнародній арені є історично прогресивним і абсолютно виправданим, оскільки автоматично сприяє справі утвердження свободи, плюралізму і демократії у всьому світі.

Водночас С. Хантінгтон стверджує: «Захід унікальний, але не універсальний», – і закликає Захід відмовитись від ілюзії щодо своєї універсальності. Інтересам Заходу, на думку С. Хантінгтона, не відповідають безладні втручання у суперечки інших народів. Основна відповідальність за стримування і розв'язання місцевих конфліктів має лежати на країні-лідері цивілізації, яка домінує у цьому регіоні. В епоху поліцентризму відповідальність Заходу полягає у збереженні власних інтересів, а не у розв'язанні між іншими народами конфліктів. Американ-

ський політолог прогнозує, що наступна світова війна, якщо така станеться, буде війною не між державами, а між цивілізаціями. Щоб їй запобігти, необхідно глибше осягнути елементи спільного і відмінного між цими цивілізаціями, навчитись цивілізаціям співіснувати одна з одною.

Водночас розвиток теорії показав, що, по-перше, обидва концептуальні підходи мають рівні права на існування, а, по-друге, між лінійно-стадіальними і локальними моделями цивілізацій існують не тільки роз'єднуючі відмінності, але й насамперед об'єднуючі моменти. Виходячи з цього, можна виділити кілька сильних сторін цивілізаційного підходу – з точки регіонального виміру міжнародних відносин взагалі і зовнішньої політики держав зокрема:

1) його принципи можна застосувати до політики кожної країни або групи держав. Цей підхід орієнтований на пізнання країн з урахуванням специфіки країн і регіонів. Звідси випливає універсальність цієї методології;

2) орієнтація на врахування специфіки передбачає уявлення про світ як багатолінійний, багатоваріантний процес;

3) цивілізаційний підхід не відкидає, а, навпаки, передбачає цілісність, єдність людської історії. Цивілізації як цілісні системи можна співставляти одна з одною. Це дозволяє широко використати порівняльно-історичний і системний методи дослідження. У результаті такого підходу політика держави, групи держав, будь-якого міжнародного актора взагалі розглядається не сама по собі, а у порівнянні з політикою інших суб'єктів міжнародних відносин. Це дає можливість глибше зрозуміти міжнародні процеси, зафіксувати їхні особливості в тих чи інших регіонах світу;

4) виокремлення певних критеріїв розвитку цивілізації дозволяє соціологам оцінити рівень досягнень тих або інших держав, народів і регіонів, їхній внесок у розвиток світової цивілізації, в тому числі у формування системи міжнародних відносин і створення системи міжнародної безпеки;

5) цивілізаційний підхід відводить належну роль в історичному процесі людському, духовно-моральному та інтелектуальному факторам. У такому підході важливе значення для характеристики й оцінки між-

народних відносин і зовнішньої політики мають релігійні, культурні, соціоментальні та соціопсихологічні фактори.

Питання взаємодії і взаємовпливу цивілізацій та міжнародних відносин сьогодні набирає виняткового значення, зокрема, у контексті концепції С. Хантінгтона про зіткнення цивілізацій. Іншими словами, йдеться про цікаве і характерне явище кінця ХХ століття, конкретно про повернення релігії як однієї із форм ідеології і як бази для побудови основ зовнішньої політики певних країн.

Ще у 1990-х роках низка міжнародників-теоретиків заговорила про необхідність розмежування універсальних і окремих (регіональних, локальних) проблем загальної системи міжнародних відносин. Це було пов'язано з тенденцією до глобалізації, з одного боку, а також регіоналізацією і регіональною фрагментацією – з іншого. Науковці у царині міжнародних відносин стверджували, що деяким міжнародним взаємодіям притаманна певна автономія. Вони також наполягали на існуванні локальних закономірностей, які обумовлювались специфікою (географічною, територіально-економічною, цивілізаційною, культурною, етнопсихологічною) функціонування компонентів системи, тобто підсистеми.

Все більше прихильників здобуває твердження про те, що у сучасному світі формується глобальна цивілізація, основою якої є інформація, знання та високий рівень розвитку технологій. Її не ототожнюють із західною цивілізацією, оскільки глобальна цивілізація охоплює не тільки християнські, а й мусульманські та буддистсько-конфуціанські країни. Наприклад, Японія, Китай, Сінгапур, певною мірою Індія є активними «гравцями» у межах глобальної цивілізації, і їхня роль постійно зростає. Але «західність» глобальної цивілізації пов'язана з тим, що її первинними центрами залишаються США та Європа. Можна констатувати, що глобальна цивілізація не є механічною сумою держав, а чимось значно більшим, наприклад, взаємозалежним економічним організмом, або єдиним інформаційно-технологічним простором.

Постає питання впливу глобальної цивілізації на локальні. На думку вітчизняних науковців, глобальна цивілізація ніби «відриває» людину від традиційних культурно-історичних основ, «переносячи» її у світ квазікультури, що однією із суперечностей між глобальною інформа-

ційною (техногенною) та локальними цивілізаціями. З одного боку, з розвитком інформаційних технологій зростають прозорість світу, швидкість та обсяги передачі інформації між елементами світової системи, з'являється ще один інтегруючий світовий фактор. А з іншого, – це загроза національним традиціям, які сприяють самодостатньому інерційному розвитку окремих елементів, тобто локальних цивілізацій. Інтеграція призводить до поступового розмивання регіональних і культурно-історичних основ окремих цивілізацій.

Ті держави та регіональні цивілізації, які не потрапили до глобальної цивілізації, чинять супротив її поширенню або намагаються створити свої центри впливу. Опоненти сучасного варіанта розвитку глобальної цивілізації відзначають кризові явища, що її охопили, критикуючи її захоплення науково-технічним прогресом, експлуатацією незахідних систем і загострення екологічних проблем. Висловлюються думки на кшталт: постіндустріальна модель вступила у свій завершальний етап, коли згасають її рушійні сили, відбувається самовідновлення моделі у межах відпрацьованих механізмів, у прискореному темпі відпрацьовуються інтелектуальні, виробничі, природні та інші ресурси. Змінюється психологія людини, її мислення деформується, набуваючи однобічного характеру. Людину з таким типом мислення Герберт Маркузе називає «одномірною людиною», коли основою її існування стає матеріальна сфера, формуючи психологію споживача у відносинах з природою, державою, іншими людьми.

Отже, без розвитку інших цивілізацій і культур світ не буде гармонійним. Ця теза набуває особливої актуальності в умовах світової цивілізаційної кризи, яка пов'язана з тим, що людство вступило в черговий перехідний період свого існування – від індустріальної цивілізації до постіндустріальної (інформаційної). Про це свідчать головні ознаки історичної динаміки: швидкість змін, їхні глибина і масштабність. Те, що вчора здавалось непорушним, сьогодні радикально змінюється за характером і спрямуванням; зрушення, що відбуваються, стосуються усіх суспільних сфер, сегментів і структур; у світі, напевно, немає жодної країни, яка не залучена до процесу цивілізаційних перетворень. Зараз відбувається зміна культурно-цивілізаційних циклів, яка визначає зміст,

тривалість та підсумок сучасної цивілізаційної кризи. За своїм характером вказаний період є змішаним типом технологічних, економічних та соціально-політичних структур і процесів, які охоплюють попередні (індустріальні) і нові (постіндустріальні) цивілізації.

У науковій проблематиці регіональних підсистем міжнародних відносин існує інтерес до питання про співвідношення глобальної, регіональних та локальних цивілізацій у розвитку людства. У літературі поняття «локальна цивілізація» і «регіональна цивілізація» часто використовуються як синонімічні, хоча частина фахівців проводять різницю між цими дефініціями, розуміючи регіональну цивілізацію як сукупність близьких за типом розвитку локальних. Якщо прийняти вище зазначене визначення регіональної цивілізації, то у сучасному світі можна виокремити три ключові регіональні цивілізації за просторовими і культурними ознаками: західну, східноазіатську та цивілізацію кораничної культури (тобто ісламська, мусульманська). Оскільки саме в межах регіональних цивілізацій зароджуються центри нової глобальної цивілізації та саме з боку регіональних і локальних систем існує найбільша загроза для глобальної цивілізації, на порядок денний у сучасному світовому соціально-політичному дискурсі стало питання про долю відомих регіональних цивілізацій у контексті можливості взяти на себе роль лідера у зміні спрямованості глобальних процесів.

Багато дослідників звертають увагу на суперечності між окремими регіональними центрами західної цивілізації, зокрема США і Європи, хоча вони здебільшого не стосуються спрямованості глобалізаційних процесів. Йдеться про зміну лідера західної цивілізації, як це було в історичному минулому. Якщо характеризувати локальну європейську цивілізацію як підсистему глобальної, то можна стверджувати, що в ній відсутні внутрішні засади для міжцивілізаційних зіткнень. Щоправда, небезпечним вогнищем таких конфліктів залишаються Балкани, які традиційно називають пороховою бочкою Європи. Тривалі збройні конфлікти в Югославії були по суті міжцивілізаційними війнами – між західною, православною і мусульманською цивілізаціями. Найбільш яскравий приклад – війна в Боснії і Герцеговині, де один і той же слов'янський народ, який належить до різних світових релігій і куль-

тур – православної, католицької і мусульманської – розв’язав жорстоку братовбивчу війну. Інше поки що тліє вогнище – на Кіпрі.

Так само практично немає підстав для виникнення війн між цивілізаціями Нового світу – Північною та Південною Америками. Хоча тут проживають представники різних конфесій і національностей, проте рівень взаємопорозуміння і співпраці цих порівняно молодих цивілізацій такий, що збройні конфлікти між ними у значних масштабах виключаються, та й фактори, які породжують такі конфлікти, ослаблені.

На тлі таких прогнозів щодо західної цивілізації, на яких наголошує С. Хантінгтон, розглядаються різноманітні схеми опанування лідерства у світовому порядку регіональними цивілізаціями. У цьому процесі важливу роль відіграє розвиток цивілізаційної теорії в незахідних країнах, який супроводжується тим, що принципово змінюється система оцінок місця і ролі незахідних цивілізацій як другорядних порівняно із Заходом. По суті, ставиться під сумнів або заперечується загалом однолінійна схема розвитку культури як рух від простого до складного, від міфу – до логосу, від античності – до сучасності, від локального – до загальнолюдського. Еволюція людства та культури розглядається як різноспрямований, багатоплановий і плюралістичний процес, під час якого відбуваються зміни у цивілізаційних системах, які не можна зводити до одного типу глобальної культури.

Якщо характеризувати східноазіатську цивілізацію, то можна стверджувати, що вона має двох лідерів: Японію і Китай. Щоправда, практично виключена із воєнних конфліктів японська цивілізація, яка врахувала уроки із важкої поразки у Другій світовій війні, першою пережила наслідки атомних бомбардувань, конституційно заборонила можливість участі в агресивних війнах і обмежила 1 відсотком ВВП військові витрати. Варто враховувати також цивілізаційну однорідність населення Японії, традиційну віротерпимість. Вона, найвірогідніше, стала «першою ластівкою» у становленні інтегрального соціокультурного ладу в масштабі локальної цивілізації.

Малоймовірим видається виникнення військового конфлікту в Океанії, хоча не можна виключати можливість невеликих зіткнень на островах Мікронезії, Меланезії і Полінезії, де сумарно проживає 7 мільйонів

осіб та існують високі темпи приросту населення. Загалом загрози глобального конфлікту з цього регіону не існує.

Найбільша за чисельністю населення китайська цивілізація нині також не несе загрози цивілізаційних війн (якщо виключити можливість зіткнення із західною цивілізацією через Тайвань). Китай успішно вирішує свої демографічні й економічні проблеми, рівень життя населення тут упродовж двох десятиліть зростає зі швидкістю в 6 відсотків на рік, розв'язані проблеми мирного возз'єднання Гонконгу і Макао; китайська діаспора сильна у країнах Південно-Східній Азії і навіть у США; вона збільшується і на російському Далекому Сході. Загроза експансії Китаю на Північ цілком реальна, але вона здійснюється поки що мирними засобами, без збройних конфліктів. Загалом вирішені прикордонні питання з Росією, загальмовані суперечності з Індією. Майже неможливим видається те, що Китай розв'яже ядерне зіткнення із США через Тайвань. Таким чином, китайську цивілізацію на осяжну перспективу можна виключити із можливої зони міжцивілізаційних воєн.

Вірогідним полем міжцивілізаційних збройних конфліктів є євразійська цивілізація. У свій час вона дотично брала участь у міжцивілізаційних конфліктах у Кореї і В'єтнамі, невдало боролась з мусульманською цивілізацією в Афганістані. З середини 1990-х років вогнищем міжцивілізаційних зіткнень став Північний Кавказ, яке ускладнилось невдалими для Росії війнами у Чечні. Вогнище напруги і конфліктів у цьому регіоні зберігається і у XXI столітті.

Іншим реальним джерелом зіткнення цивілізацій, навіть із використанням атомної зброї, – може стати протистояння між Індією і Пакистаном, які мають немало спільного в ментальності і культурі. Тут періодично спалахують збройні зіткнення між індуїстською і мусульманською цивілізаціями у штаті Джамму і Кашмір. Міжцивілізаційний характер носили арабо-ізраїльські війни, війна в Перській затоці, збройні зіткнення Ізраїлю і Палестини.

Складніша ситуація з Африкою, яка характеризується конфесійною барвистістю, низьким рівнем життя населення і найвищими темпами його приросту. Тут періодично відбуваються міждержавні і міжплеменні і навіть міжцивілізаційні збройні конфлікти, жертвами яких стали

сотні тисяч африканців. Тут визрівають зерна великого міжцивілізаційного конфлікту, який може відбутися через декілька десятиріч, якщо світова спільнота не знайде сил і засобів, щоб посприяти виходу Африки із надзвичайно глибокої демографічної, економічної та екологічної кризи.

Найбільш активним противником Заходу виступає швидко зростаюча ісламська цивілізація. Попередимо свій розгляд у контексті ролі і місця цієї цивілізації на світовій геополітичній арені декількома зауваженнями. По-перше, коли ми зазвичай говоримо про ту чи іншу цивілізацію, то пов'язуємо її з конкретною територією (Китай, Індія), чи континентом (Африка, Латинська Америка). Натомість ісламська цивілізація не пов'язана з якоюсь конкретною територією, а лишень з релігією. Фактично терміни «іслам» та «ісламська цивілізація» можна вважати синонімами. По-друге, жодна із сьогоднішніх релігій не привертає сьгодні такої уваги та суперечок як іслам. Його можна назвати найбільш життєздатною релігією сучасності. По-третє, жодна з наявних конфесій не може похвалитися такою великою відданістю своїх віруючих, як іслам, який є для них основою життя і мірилом усіх речей. По-четверте, іслам відзначається найбільшим числом неофітів. У США, за різними прогнозами, іслам незабаром стане другою релігією після християнства, відтіснивши іудаїзм. Існує також інша статистика: якщо чверть століття тому прихильники ісламу становили 18 відсотків населення, у 2000-му році – 20 відсотків, то через 25 років їх буде 30 відсотків. За різними даними, в Європі сьгодні проживає до 30 млн прихильників ісламу. По-п'яте, десь із 70-х років минулого століття спостерігається тенденція реісламізації держав. До таких країн можна віднести Єгипет (конституція 1979 року вказує, що принципи ісламського права є головним джерелом законотворчості), Лівію (у 1969 році іслам оголошений державною релігією), примат ісламської системи правління запроваджено в Пакистані (1973), Ірані (1979), Судані (1986), Афганістані (1990) і Ємені (1991).

Найбільш показовим є приклад Ірану після революції 1978–1979 років. Іслам набрав тут характеру незаперечного імперативу (керівництва до дії) для всіх сторін діяльності держави. Чому так сталося? Науковці пояснюють сплеск ісламського фундаменталізму тим, що це є

відповідь на модернізаційні процеси, на зближення із Заходом, на поширення чужих традиційному ісламу цінностей. В ісламських спільнотах формувалася протестний потенціал, який використали ісламісти-традиціоналісти. Після революції аятолла Хомейні проголосив Іран «ісламською республікою», яка проводитиме «революційну ісламську зовнішню політику». Сутність цих перетворень полягала в тому, що місією Ірану оголошувалось об'єднання всіх мусульман в одну націю з метою створення «нового халіфату» зі столицею в Тегерані. Ірану належало зайнятись «експортом ісламської революції» (стаття 154 нової конституції Ірану проголошувала цей експорт «священним правом» мусульманина).

Заявлялось, що «ісламська республіка» Іран не визнає жодних кордонів, окрім того, що пролягає між «Дар-аль-Ісламом» (царством правовірних мусульман) та «Дар-аль-Харбом» (царством невірних). Була висунута також ідея створення «міжнародної ісламської армії». Головними противниками поширення «ісламської революції» називались США та їхні союзники, а також СРСР.

Для реалізації цих ідей лідер Ірану Хомейні проголосив курс на мілітаризацію країни та створення власної ядерної зброї. Також формувались державні структури, які безпосередньо займались «експортом революції» (міністерство закордонних справ, міністерство ісламської культури, «корпус вартових ісламської революції» тощо).

Захід відповів тим, що оголосив Іран базою «міжнародного тероризму», запровадив проти нього санкції та ізолював країну на міжнародній арені. Лише у вересні 2015 року досягнуто домовленості з Іраном, який відмовився від програми створення «ісламської ядерної бомби». Натомість Захід зняв санкції з країни. Іран мав своїх прихильників, наприклад, рух талібів в Афганістані, який проголосив створення держави та спільноти винятково за Кораном. Водночас можна стверджувати, що мусульманська цивілізація не має очевидних лідерів, здатних взяти на себе відповідальність за спрямованість глобальних процесів.

Для міжнародних відносин важливою є проблема чіткості територіальних меж цивілізацій на визначений момент часу. Цивілізації не

мають чітких кордонів. Інколи межі цивілізацій проходять через території держав. Звідси часто виникнення конфліктів всередині країн.

Загалом геополітична картина світу другого десятиріччя XXI століття характеризується нестабільністю й вибуховістю: на зміну протистоянню двох світових систем приходять протистояння локальних цивілізацій. Закономірно виникає питання: як виглядатимуть сценарії геополітичної взаємодії цивілізацій у XXI столітті?

Науковці та експерти пропонують два крайніх сценарії такої взаємодії: зіткнення або партнерство локальних цивілізацій. Версію зіткнення цивілізацій найбільш детально розробив С. Хантінгтон. Щоправда, говорити зараз про глобальне зіткнення цивілізацій зарано: надто нерівні потенціали, західна цивілізація володіє можливостями недопущення переростання локальних конфліктів у глобальні. Але через два-три десятиріччя співвідношення сил зміниться, і на середину століття (а можливо і раніше) цілком реальною може стати загроза зіткнення цивілізацій – насамперед мусульманської і північноамериканської, а також мусульманської та індійської, в які можуть втягнутися й інші цивілізації. На той час майже всі цивілізації володітимуть ядерною та іншою високотехнологічною зброєю масового ураження. Зрозуміло, що її широке застосування загрожує глобальною катастрофою та самознищенням людства. Проте усвідомлення цього найбільш вірогідно стримуватиме правлячу еліту конфліктуючих цивілізацій. Загроза прямих зіткнень пом'якшиться «тихою експансією» перенаселених цивілізацій: масовою міграцією мусульман у Західну Європу, китайців на Далекий Схід, латиноамериканців у Північну Америку і т. д. Але процес «перемішування», гібридизації цивілізацій породжуватиме нові проблеми.

Інший крайній сценарій – партнерство цивілізацій – найбільш перспективний, але водночас надто складний. Він передбачає розвиток конструктивного діалогу і співпраці локальних цивілізацій як частин глобальної спільноти націй і держав, вироблення ефективного механізму розв'язання міжцивілізаційних суперечностей, взаємодопомогу, підтримку менш розвинених, бідних народів і цивілізацій за умови їхньої політичної рівноправності, відсутність диктату, насильства, розвиток глобальної демократії, яка забезпечуватиме свободу волевиявлення.

Самостійне прийняття рішень, які матимуть загальне значення, з урахуванням інтересів як сильних, так і слабких, як більшості, так і меншості.

Створення механізму міжцивілізаційного партнерства – процес тривалій, він може зайняти все ХХІ століття, а може і більше. Він розвиватиметься із різною швидкістю у різних регіонах планети, проходячи через послідовні стадії та форми. Модель політичного партнерства розроблена Європейським Союзом (будемо сподіватися, що британський брекзїт не спричинить загальну кризу цієї організації), Європарламентом, ОБСЄ. Зрозуміло, що історичний досвід модифікуватиметься стосовно такого складного об'єкта, як глобальна співпраця цивілізацій. Проте вибір відсутній: альтернативою слугує загроза самовбивчої війни цивілізацій – так званої «самокремації людства», за влучним висловом Пітирима Сорокіна.

Окрім вище названих двох крайніх сценаріїв політичних відносин цивілізацій у ХХІ сторіччі, можливе існування інших проміжних сценаріїв. Один із них – збереження нинішньої хиткої рівноваги, балансування між співробітництвом і зіткненням, з періодичними конфліктами, які спільними зусиллями вдається погасити. Інший – встановлення глобального диктату однієї цивілізації за умови обмеження самостійності і незалежності всіх інших. На цю роль не можуть претендувати цивілізації Сходу, Латинської Америки, Африки та ослаблена і розрізнена євразійська цивілізація. Залишається єдиний претендент – західна цивілізація та її центр – США як законодавець нового світового порядку. Постає питання, чи погодяться на такий сценарій регіональні держави-лідери, до того ж в умовах зростання самосвідомості представників локальних цивілізацій четвертого покоління.

Питання для студентського самоконтролю до розділу I (1.1, 1.2, 1.3, 1.4)

1. З'ясуйте типологію регіонів, критерії їхнього виокремлення у сучасній міжнародно-політичній науці.

2. Поясніть, як співвідносяться терміни: «регіон», «міжнародно-політичний регіон» і «глобальний регіон».

3. З'ясуйте критерії виокремлення регіональних підсистем сучасних міжнародних відносин.

4. Вкажіть на позитивні та негативні сторони різних видів диференціації світового простору і різних підходів до виокремлення регіонів світу.

5. З'ясуйте сутність моделі конгруентності та розривів О. Янга та її роль у вивченні регіональних підсистем міжнародних відносин.

6. Проаналізуйте запропоновані Б. М. Рассетом критерії для визначення типів регіонів та регіональних підсистем.

7. З'ясуйте особливості концепції та проблему критеріїв виокремлення регіональних підсистем за Міхаелем Брічером та Патріком Джеймсом («Криза та зміни у світовій політиці», 1986).

8. Розкрийте сутність теорії регіональних комплексів безпеки Б. Бузана й О. Вівера та їхнє значення для виокремлення регіональних підсистем міжнародних відносин.

9. Визначте типи регіональних комплексів безпеки та їхню структуру за Б. Бузаном та О. Вівером

10. Вивчіть особливості взаємозв'язку понять «регіональний комплекс безпеки», «регіональний комплекс», «регіональна підсистема», «регіональний порядок», «глобальний регіон», «регіон».

11. Охарактеризуйте провідні підходи дискусій про методологію дослідження регіонів світу.

12. Чому регіональний вимір міжнародних відносин є в сучасних умовах самостійним рівнем теоретичного та прикладного аналізу у міжнародно-політичній науці?

13. Проаналізуйте дослідницькі погляди на функціонування регіональних підсистем міжнародних відносин.

14. Проаналізуйте провідні наукові підходи неореалізму, неолібералізму, неомарксистзму і постмодернізму щодо регіоналізації.

15. Визначте, які теоретичні підходи стали основою для формування теорій «нового» регіоналізму.

16. Вкажіть принципову відмінність теорій «нового» регіоналізму від попередніх досліджень.

17. З'ясуйте сутність проблеми взаємодії та взаємовпливу глобалізації, сучасних міжнародних відносин та роль і місце держави-нації як провідного актора міжнародних відносин.

18. Охарактеризуйте особливості цивілізаційного підходу до регіонального виміру сучасних міжнародних відносин.

19. Проаналізуйте сутність вірогідних сценаріїв політичних відносин між цивілізаціями у XXI сторіччі.

РОЗДІЛ II

Провідні актори сучасного макрорегіонального простору: великі і регіональні держави та еволюція концепцій «великої та регіональної держав»

2.1. Еволюція концепцій «великої та регіональної держав» у літературі про міжнародні відносини

У контексті дискусії про глобальне та регіональне лідерство у сучасній світовій політиці чільне місце відведено питанням конкретизації, осучаснення та простеження еволюції цілої низки дефініцій, серед яких лідерство, світовий (глобальний) лідер, велика, регіональна та середня держави тощо.

Насамперед з'ясуємо, як трактується у науковій літературі термін «лідерство». Зауважимо, що ця проблематика обіймає нині у міжнародно-політичній літературі особливе місце, оскільки кількість провідних держав зросла, у зв'язку з чим сформувались суперечності між ними стосовно головних параметрів майбутнього світового порядку і умов його конструювання.

Лідерство у зарубіжній історіографії характеризують як здатність країни чи кількох країн впливати на формування міжнародного порядку чи його окремих сегментів, при цьому у колі лідерів може існувати власна ієрархія. При цьому дослідники виділяють класичних лідерів, які володіють комплексом найкращих військових, політичних, економічних та інших показників, що дозволяють їм проектувати свій вплив на міжнародному рівні; і неklasичних лідерів, які компенсують свою відносну військову слабкість потужним економічним потенціалом (такими лідерами є Японія та ФРН).

У літературі пропонується і більш розширене (у певному сенсі утопічне) тлумачення лідерства країни, під яким розуміється визначення спільних цілей, прокладання шляху для всіх інших держав, вироблення нових корисних всім зразків поведінки на міжнародній арені, спільних справедливих правил міжнародної взаємодії (гра з ненульовою сумою). Лідерство нерозривне з відповідальністю, тобто готовністю і здатністю розв'язувати назрілі загальні проблеми. Лідер переважно використовує

«м'яку силу» і тим самим демонструє привабливість пропонованого шляху. Лідер застосовує «жорстку силу» лишень у крайніх випадках, легітимно (із санкції РБ ООН, у майбутньому – із санкції авторитетного міжнародного суду) і за підтримки широкої міжнародної коаліції.

Одночасно нині більш чи менш зрозуміло, що епоха гегемонізму у світовій системі міжнародних відносин минула. Нагадаємо, що під гегемонією країни розуміється використання сили і впливу для отримання переваг, зазвичай на шкоду іншим країнам, нав'язування своїх зразків у корисливих цілях, створення правил взаємодії, вигідних для своєї країни і невідгідних для інших (гра з нульовою сумою). Гегемонія поєднується з автономією від відповідальності і відгородження своєї країни від зовнішніх проблем – схильністю перекладати втрати, тягар розв'язання проблем на слабкіших. Гегемон може інколи використовувати «м'яку силу», але головну ставку він робить на «жорстку силу» (політичний тиск, економічні санкції, втягування інших держав у зовнішні борги, військове втручання і відповідні погрози).

В американській політології інколи використовують категорії гегемонії та лідерства як синоніми. Гегемонія в розумінні американських політологів – також лідерство, але з очевидними ознаками тиску. Натомість в історіографії країн СНД простежується думка про необхідність розведення цих термінів. Науковці цього регіону вважають, що світове лідерство вимагає добровільного делегування лідеру повноважень щодо його дороговказу у світовій політиці. Країни, на їхню думку, передають свою долю у руки лідера, прямують за ним, висловлюючи згоду з проголошеними ним цілями і завданнями, а також методами їхньої реалізації. І таким чином допомагають лідеру. У цьому випадку маємо ще один пропонований утопічний зразок взаємодії країн у сучасному світі.

Як глобалізація виявилася складнішим процесом, яка складається з регіоналізації і фрагментації світу, так і термін «гегемонія» сьогодні доповнився більш рафінованим змістом і термінологією. Зміна поняття гегемонії спричиняє трансформацію принципів диференціації простору міжнародної взаємодії. Якщо під «гегемоном» розумілась держава, яка мала і військову потугу, і творчий потенціал для структурування світо-

вої системи відповідні до своїх інтересів (XX століття додало ще одну важливу ознаку – це повинна бути наддержава, при цьому, можливо, не одна, а, отже, може існувати як гегемон, так і контргегемон у світовій системі), то після розпаду СРСР з'явилося таке поняття, як «державо-домінант». Ці процеси віддзеркалили структурну трансформацію характеру міжнародної системи, в якій наявність потужної військової сили без творчого потенціалу і підтримки світової спільноти перестало сприйматися як очевидне право на проведення тієї чи іншої політики поза межами кордонів своєї національної держави. У своєму первісному сенсі поняття гегемонії було витіснене на периферію міжнародних відносин у царину реалістичного балансування держав з природним (обмеженим) типом соціального доступу.

Державо-домінант (інколи їх виокремлюють і називають «державо-домінанти», чи «світові держави») не має змоги одноособово структурувати світову систему міждержавних відносин, вона повинна опиратися на підтримку провідних гравців міжнародної системи і / чи на формальні або неформальні військово-політичні чи дипломатичні коаліції і може суттєво впливати на макрорегіональні сегменти світу.

На думку провідних науковців-міжнародників, головна відмінність державо-домінанта від державо-гегемона полягає в тому, що державо-домінант позбавлена можливості визначати параметри розширеного відтворення і будівництва збройних сил великих регіональних індустріальних держав, які здійснюють індустріалізацію, але володіє здатністю до самостійного військово-технологічного прориву.

У сучасній літературі з міжнародних відносин і світової політики замість поняття «гегемон» і «домінант» часто-густо використовується синонімічний термін «світовий лідер», яке структурно різниться від попередніх старих визначень. Державо-лідер має прагнення (точніше, частина його політичної еліти повинна мати таке бажання) і свідому підтримку світової спільноти для форматування світової реальності, зменшуючи чи збільшуючи шляхом реалізації своєї політики диференціацію світового простору. Необхідність пошуку такої підтримки у вигляді якщо не резолюції РБ ООН, то хоча б неформальної світової коаліції на кшталт антитерористичної «коаліції волі», засвідчує перехід США із категорії «гегемона» в категорію «світового лідера».

Для того, щоб стати світовим гегемоном / домінантом / лідером, держава повинна відповідати таким умовам: 1) мати ефективний економічний механізм, базований на виробництві інноваційного типу; 2) домінувати і / чи визначати правила функціонування у світовій валютній системі; 3) володіти провідними позиціями у світовій торгівлі і контролювати більшу частину великих транснаціональних корпорацій (ТНК); 4) мати силові можливості глобального масштабу, бути лідером у потужних військових союзах добровільного типу і здійснювати ефективну військову політику; 5) така держава повинна створити привабливе з точки зору політичної культури суспільство, яке базуватиметься на відкритому, компетентному лідерстві, зверненому не у минуле, а у майбутнє, і на суттєвій громадській жертвості (тобто готовності цього суспільства і його політичної еліти пожертвувати на алтар світового лідерства своїми матеріальними і нематеріальними ресурсами); 6) мати конкурентну універсальну ідеологію, бути і водночас сприйматися центром світової освіти й науки і мати енергійне (пасіонарне) населення.

Наявність цих показників дозволить збільшити рівень гомогенності міжнародного простору взаємодії на основі визначених принципів і об'єднувати довкола себе інші національні держави.

Якщо ми розглянемо перші три умови щодо лідера світової системи – США, то побачимо, що за всіма трьома умовами на фоні нерівномірного розвитку надвеликих регіональних держав у США відбувається трансформація, а можливо, й ерозія лідерства, хоча при цьому ця країна зберігає ключові параметри, і тому Штати не втрачають свого особливого місця у світовій системі. У той же час зміна характеру параметрів лідерства і поява надвеликих регіональних держав як гравців-претендентів глобального рівня вимагає підтвердження конструктивного та інноваційного характеру світового лідерства у тих сферах, від яких залежить виживання і подальший розвиток людства. Зміна характеру лідерства може спричинити не послаблення взаємопов'язаності об'єднаного ним простору міжнародної взаємодії, а трансформацію і / чи навіть посилення такої взаємодії за рахунок збільшення відповідальності і / чи колективного лідерства інших учасників цього об'єднаного за будь-якими принципами простору. Проте щодо цього в експертному середовищі (особливо у військовій царині) існують різні точки зору.

Так, частина британських дослідників вважають, що Сполучені Штати залишатимуться першою світовою військовою державою. Піднесення Ірану на Близькому Сході, ядерна програма Північної Кореї, війни Росії з Грузією та Україною є ознаками меж американського впливу. Проте ці межі впливу зовсім не означають завершення американської могутності і перемогу «інших» над «Заходом». Імовірніше це означає певні обмеження, які накладаються на американську могутність можливостями нових акторів міжнародних відносин, які зростають, – нових впливових держав, таких як Бразилія, Китай, Індія, а також великих фондів, ТНК, терористичних угруповань та інших менш традиційних акторів.

Натомість у російській історіографії побутує більша одностайність (як правило, політично вмотивована) щодо перспектив американського світового лідерства. У ній вказується, що в умовах, які складаються, США не можуть претендувати на роль беззастережного глобального лідера. Більше того, підтримання міфу про надстабільність американської економіки і її здатності відновлюватися, оперативно реагуючи на мінливі політико-економічні умови, може перетворити економічний спад у неконтрольовану кризу із серйозними соціально-політичними наслідками у глобальному масштабі. Російські експерти наголошують на тому, що у багатьох регіонах світу і сферах діяльності Штати можуть зберігати за собою статус і можливості глобального лідера. Але поступова втрата позицій безумовного лідерства на деяких напрямках на рубежі 2030-х років буде неминучою.

Ці судження перегукуються із висловлюваннями відомого американського політолога С. Хантінгтона, який ще у 1999 році висловив сумніви щодо того, що «наддержава наодинці» (тобто США) зможе вирішити всі глобальні проблеми без опори на провідних світових гравців.

«Світові держави» «не дотягують» до лідера за всіма вище перерахованими параметрами, але мають певний (більший чи менший, залежить від того, про яку державу йдеться) творчий потенціал, обов'язкову підтримку групи інших держав, лідера чи частини периферійних держав і власні можливості (економічні та військові) спрямовувати чи коректувати світовий розвиток, насамперед у цьому конкретному регіоні,

в якому вони розташовані географічно чи на якій поширюються їхні історичні / геополітичні / економічні інтереси. Окремі експерти називають цю групу «великі регіональні держави», «великі держави» (інколи «великі периферійні держави»), заперечуючи при цьому наявність такого формалізуючого фактору, як бажання своєї постійної участі у світовій політиці.

Очевидно, що ця група держав не є однорідною. У ній простежуються як держави, що здатні перебирати роль регіональних домінантів, безперечно, за згодою світового лідера – мовчазною або зафіксованою в різних угодах і союзах (зокрема, і неформальних), так і держави, які можуть за певних обставин протистояти державі, що є світовим лідером, і навіть реалізувати певні рішення, які суперечать його політиці.

Ці держави називають антидомінантами (деструктивні домінанти), які жодним чином не здатні замінити лідера, більше того, їхні спроби силового балансування неминуче викликають протидію лідера, прямо пропорційну посиленню політики балансування. За певних умов антидомінант претендуватиме на регіональне антилідерство, тобто здійснювати в регіоні політику, яка суперечить політиці світового лідера. Держава-лідер не споглядає ці спроби нейтрально, оскільки регіональне антилідерство може відкрити шлях до позиції «контрлідера». Тобто держави, яка кидає виклик світовому лідеру, створеному ним світовому порядку, і таким чином може зайняти його позиції (у світовій історії при переході від світ-імперій до світ-економік – це відповідно імператорський Китай, Португалія, Іспанія, Нідерланди, Франція, Британія, США і контрґегемон СРСР), або ж сприяти розмиванню лідерства, що, у свою чергу, ослаблює наявний міжнародний порядок.

Не дивно, що у «Стратегії національної безпеки США» від 2015 року є стаття, за якою життєво важливим завданням та інтересом Америки є недопущення появи у великих регіонах або на контрольованих США морських просторах регіонального домінанта, ворожого Вашингтону чи його найближчим союзникам, і якщо така тенденція з'явиться, то необхідно її припинити, у тому числі силовими методами з метою збереження існуючого світового чи регіонального порядку.

Відмінність антилідера від контрлідера полягає у тому, що він не може перетворитися в лідера світової системи (але за умови прискоре-

ної мілітаризації він може врешті-решт перетворитися в нового світового гегемона).

У світовій міжнародній системі є і «недомінанти», тобто держави, які за жодних обставин не здатні перетворитися у домінанта і загалом погоджуються з лідерською структурою міжнародних відносин.

Окрім цього, існує і більш спрощена класифікація, відповідно до якої виокремлюються великі держави і регіональні держави. Проблематикою великої держави (great power) переймалися М. Райт, П. Кеннеді, К. Волтц, А. Ф. Органські, Дж. Куглер, М. Ф. Леві, Р. Гілпін та інші. Щоправда, проводився переважно аналіз періоду з XVII століття до завершення Другої світової війни. Значно рідше у цей аналіз включалась постбіполярна система міжнародних відносин.

Проаналізуємо сам термін та критерії, необхідні для виокремлення статусу великої держави. П. Кеннеді характеризує велику державу як «державу, здатну вистояти у війні проти будь-якої іншої держави». Р. Гілпін виокремлює велику державу за здатністю формувати та нав'язувати правила гри, які сповідує сама велика держава і всі інші держави в системі. К. Волтц пропонує п'ять критеріїв для виокремлення статусу великої держави: 1) чисельність населення і розміри території; 2) забезпеченість ресурсами; 3) економічна могутність; 4) військова сила; 5) політична стабільність і компетенція.

Науковці пропонують різні дефініції. Одна із них: «велика держава» – це держава, яка зберігає високий (чи абсолютний) рівень самостійності у проведенні внутрішньої і зовнішньої політики, яка забезпечує не тільки національні інтереси, але й суттєво впливає (різного рівня, аж до вирішального впливу) на світову й регіональну політику і політику окремих держав (світорегуляторна функція) і яка володіє всіма чи значною часткою традиційних параметрів великої держави (територія, населення, природні ресурси, військовий потенціал, економічний потенціал, інтелектуальний та культурний потенціали, науково-технічний, інколи окремо виокремлюють інформаційний потенціал). Незалежність у здійсненні політики світорегуляторного характеру передбачає наявність волі у проведенні такої політики. Наявність історичного досвіду, традиції і культури, участі у світовій політиці як провідного і / чи активного гравця.

На думку російських експертів, великі держави, в іншій термінології – великі країни – не обов'язково володіють виключними можливостями у всіх сферах міжнародної діяльності. Проте вони характеризуються тим, що їхні економічні, військові і політичні можливості цілком достатні для того, щоб у короткоосяжній чи середньоосяжній перспективі спробувати претендувати на статус держави-домінанта чи спробувати формувати чи переформувати світовий порядок. Таким чином, маємо спробу російських авторів «концептуально» обґрунтувати очевидну невідповідність сучасного потенціалу РФ багатьом параметрам великої держави.

Б. Бузан і О. Вівер стверджують, що статус великої держави включає у себе кілька характеристик: матеріальні ресурси (у відповідності з критеріями К. Волтца), формальне визнання цього статусу іншими учасниками міжнародних відносин, а також дії держави на глобальному рівні. Вони визначають велику державу як країну, яка визнається іншими впливовими державами як така, що володіє очевидним економічним, військовим і політичними потенціалом для того, щоб претендувати на статус наддержави у короткоосяжній і середньоосяжній перспективі. Запропонована ними ієрархія впливових держав виглядає так: на верхньому рівні знаходяться наддержави, на нижньому – регіональні держави, а великі держави – посередині. Наддержави і великі держави визначають глобальний рівень міжнародних відносин, володіючи більшою (у випадку наддержави) чи меншою мірою (у випадку великих держав) здатністю втручатися у різноманітні комплекси безпеки, до яких вони географічно не належать. Великі держави у порівнянні з наддержавами можуть не мати стільки ресурсів (військових, політичних, економічних та інших) чи не володіти такою ж лінією поведінки (обов'язковість активно брати участь у процесах забезпечення безпеки у всіх сферах міжнародних відносин). Статус великої держави різниться, на думку вчених, від статусу регіональної держави тим, що до великої держави ставляться, виходячи з «врахування системного (глобального) рівня стосовно сучасного й майбутнього». Саме акцент на перетворення у наддержаву в тих чи інших царинах вирізняє велику державу від регіональної.

Визначення і критерії виокремлення великих держав Б. Бузана й О. Вівера видаються оптимальними в дискусії щодо концепції «великої держави». Вони включають у себе об'єктивні складові (наявність ресурсів у різних сферах), а також біхевіористські (участь у підтримці глобальної безпеки) і суб'єктивні (мотивація підвищення свого статусу до наддержави і відповідне сприйняття цього наміру іншими учасниками міжнародних процесів). Ці критерії дозволяють не тільки виокремити великі держави на глобальному рівні, але й простежити різницю в концепціях великої і регіональної держави.

Великі країни активно залучені у процес формування порядку денного безпеки і можуть діяти у декількох регіонах світу, при цьому бути регіональними лідерами, щонайменше, в одному регіоні, тобто вони беруть активну участь у формуванні макрорегіонального рівня. Відмінності у термінології пов'язують з різним розумінням і різними традиціями цієї категорії дослідниками різних країн. Китайці застосовують термін «крупні» держави / країни на відміну від «цянго» – великих держав, де ієрогліф «цян» (сила, потуга) акцентує увагу насамперед на їхній віськовій могутності. Окрім цього, китайська наука про міжнародні відносини виокремлює поняття «світові великі держави» (шицзе даго), які характеризуються такими параметрами: розміри території, чисельність населення, обсяги економіки, велика політична активність і військова потуга, постійне членство у РБ ООН, володіння ядерним потенціалом і космічними технологіями, включення у новий етап світової науково-технічної революції, у процеси глобалізації, інформатизації, економічної лібералізації та інтеграції.

Крім терміна «великі держави», американці та англійці виокремлюють «the great powers» – «старі» великі держави, тобто країни Заходу (США, Францію, Німеччину, Японію, Великобританію) і «aspiring powers» – нові «великі» держави, які прагнуть змінити статус-кво у міжнародній системі: Китай, Росія, Індія, Іран, Бразилія. Піднесення до великих держав відбувається або за рахунок того, що якісь країни через певні політичні та економічні причини підвищують свій статус у міжнародній ієрархії, і / чи за рахунок занепаду колишніх наддержав.

Трансрешіональна співпраця – ще один зі способів підвищення статусу у міжнародній системі, «освоений» країнами «різного калібру»:

США, Європою (різними європейськими країнами у різній історичній послідовності), Ізраїлем, Японією, Республікою Корея, а в останні десятиріччя і Китаєм. Науковці зазначають, що у випадках потужних (за різними показниками) держав різних типів організації соціального порядку чи державних утворень (США, ЄС, Китай) саме трансрегіоналізм разом з іншими факторами дали можливість США стати державою-лідером, ЄС – інституційно-лідерським угрупованням, інтегрованим у політико-економічний союз, а Китаю фактично з нуля за 30–40 років створити другу економіку світу, яка зростала навіть в умовах світової фінансово-економічної кризи.

На відміну від концепції великої держави концепція регіональної держави (regional power) виникла одночасно з появою досліджень, присвячених формуванню регіональних підсистем міжнародних відносин. В одній із перших зарубіжних публікацій, присвячених концепції регіональних держав, пропонується визначення регіональної держави: це держава, яка є частиною конкретного регіону, може протистояти будь-якій коаліції інших держав у регіоні, володіє значним впливом у регіоні і, на додаток до регіональної ваги, є великою державою на світовому рівні.

Теоретики регіональних процесів Б. Бузан і О. Вівер вважають, що регіональна держава – це держава із суттєвими можливостями і сильним впливом у регіоні. Вона визначає кількість полюсів у ньому (однополярна структура в Південній Африці, біполярна в Південній Азії, багатополарна на Близькому Сході, в Південній Америці, Південно-Східній Азії), але її вплив більшою мірою обмежується рамками конкретного регіону. Великі держави і наддержави вимушені рахуватися з їхнім впливом у регіоні. Водночас регіональні держави зрідка беруться до уваги при формуванні глобального рівня системи міжнародних відносин.

Достатньо розповсюдженими є такі характеристики регіональної держави: володіють суттєвими можливостями діяти у межах своїх регіонів, визначають параметри регіональної полярності. Проте, як правило, не виходять на глобальний рівень, зрідка і зазвичай тільки в коаліціях беруть участь у проєктах форматування і переформатування світового порядку і не можуть успішно діяти у декількох регіонах, хоча інколи роблять таку спробу, яка може бути успішною (наприклад, війна Великої Британії з Аргентиною через Фолклендські острови).

Німецький науковець Детлеф Нолте, вивчаючи критерії виокремлення регіональних держав, зазначає: 1) регіональна держава – це держава, яка розташована у делімітованому в географічному, економічному і політичному сенсі регіоні, і яка має претензії на лідерство у ньому; 2) суттєво впливає на геополітику цього регіону і його політичне конструювання; 3) володіє матеріальними (військовими, економічними, демографічними), організаційними (політичними) та ідеологічними ресурсами для нав'язування свого впливу та влади; 4) тісно пов'язана з регіоном в економіці, політиці і культурі; 5) має вирішальний вплив на події, які відбуваються в регіоні, у тому числі шляхом участі в регіональних інституціях, які опікуються регіональною безпекою; 6) участю у глобальних і міжрегіональних інститутах та форумах регіональна держава діє як представник інтересів усього регіону; 7) її провідні / лідерські позиції в регіоні визнаються, або принаймні поважаються іншими державами в регіоні та за його межами, особливо, іншими регіональними державами.

Концепцію Д. Нолте не варто сприймати як закономірність, суть якої полягає у тому, що кожен регіон автоматично продукує власну регіональну державу. Проте, виходячи з чітко прописаних критеріїв, вона дозволяє виокремлювати регіональні держави на просторі будь-якого регіону.

Побудова ієрархії держав на регіональному рівні вимагає з'ясування терміна «держава середнього рівня» – middle power (чи «держава середньої сили», чи «середня держава»). Одним із перших переймався цією проблематикою британський дослідник Мартін Уайт, який вважав, що середня держава – це держава з такою військовою потугою, ресурсами і стратегічним становищем, що у мирний час великі держави звертаються до неї за підтримкою, а у воєнний час, хоча вона не сподівається виграти війну проти великої держави, проте має шанси стягнути з великої держави кошти, неспівмірні з тим, що велика держава сподівалася отримати, напавши на середню державу.

Р. Кохейн визначає державу середнього рівня як «державу, лідери якої усвідомлюють, що вона не може діяти ефективно наодинці, але може мати періодичний вплив на невелику групу країн або через між-

народні інституції». Загалом, держава середнього рівня володіє меншими ресурсами, аніж регіональна держава. Держави середнього рівня, маючи відповідні ресурси та вплив, все ж не здатні рішуче впливати на структурування регіонального простору і не ідентифікують себе лідерами глобального масштабу.

Низка авторів, визначаючи параметри середньої держави, акцентують на чисельності населення і величині ВВП, тобто на економічній потузі країни, як необхідних передумов для отримання статусу середньої держави.

При аналізі комплексів безпеки Б. Бузан і О. Вівер запропонували застосувати ще один підхід класифікації держав, який є тритипним: держави постмодерну, модерну і премодерну.

Держави типу «постмодерн», як правило, за своєю суттю є сильними державами і тому жодна із них, вважають автори, не сповідує традиційне розуміння безпеки через масове бомбардування чи масованого вторгнення. Всі вони вийшли з Вестфальської моделі і зберігають атрибути сучасної держави, такі як кордони, суверенітет і національна ідентичність, проте зміни стосуються економічної і культурної взаємодії. Ці держави переконані, що відкриття своїх економік, суспільств і політики дає їм зростання добробуту і безпеки. Вони більше десек'юритизовані стосовно традиційних загроз і тому більше приділяють уваги збереженню ідентичності і проблемам міграції, економічній та екологічній стабільності. Оскільки держави типу «постмодерн» репрезентують собою провідні центри сили, влади і багатства в міжнародних масштабах, вони підтримують цінності відкритості і в інших частинах міжнародної системи. Вони також меншою мірою стурбовані зовнішніми чи внутрішніми загрозами, тому більшою мірою переймаються створенням структур безпеки, які можуть зв'язати їх разом.

Виходячи з того, що глобалізація є каталізатором розвитку сучасної системи міжнародних відносин, країни «постмодерну» є рушіями глобалізації і мають всі переваги від участі у глобалізаційних процесах. Ці країни, як країни сучасного типу розвитку, зіштовхуються з двома викликами у межах світу, що глобалізується. По-перше, перед ними завжди маячить загроза включення (inclusive) та загроза виключення

(exclusive). Загроза виключення передбачає можливість переходу держави у нижчу категорію, а перспективи «включення» можуть спровокувати внутрішні конфлікти (культурні, релігійні та інші).

Держави типу «модерн» є визначальною категорією у класифікації Б. Бузана і О. Вівера, і вони є ідеальною формою Вестфальської моделі сучасної держави після Другої світової війни. Вони характеризуються сильним державним контролем над суспільством і обмеженою відкритістю, вважають себе незалежними і самостійними суб'єктами, здійснюють власну політику у царині розвитку, переважно меркантильну, їм притаманні характерні національні культури. Кордони цих країн визначені реальними лініями, вони закриті для зовнішніх політичних, культурних, економічних впливів. Фашистські та комуністичні режими є крайніми формами прояву такого типу держав. На початку XXI сторіччя до такого типу держав відносять Китай, обидві Кореї, Іран, Індію та інші. Через суттєву прив'язку до території безпеки цих держав визначається поняттями «зовні» чи «зсередини». Загалом ці держави вже усвідомлюють (як і держави «постмодерну»), що відкритість їхніх економік, суспільств і політики сприятиме зростанню їхнього добробуту та безпеки.

Держави третього світу Азії й Африки можуть визначатися як держави «премодерн». Для них характерні низький рівень політичної консолідації і слабо розвинені інститути влади. Деякі із них прагнуть до модерну, але і дотепер не можуть консолідуватися настільки, щоб претендувати на зміну статусу. Ці держави часто відносять до групи «держав, які не відбулися» (failed states), які хоча мають формальний суверенітет, але він не підкріплений економічним, політичним і військовим ресурсом. Для держав досучасного рівня розвитку загроза глобалізації заключається в їхній невідповідності міжнародним стандартам «доброго управління» (good governance). Звідси існує вірогідність втрати ними незалежного статусу або ж втрата важелів управління державою.

«Досучасні» держави є найчисельнішими в Африці, але є вони і в Азії (Афганістан, Таджикистан), Америці (Гаїті) і в Європі (Албанія). Ці держави надзвичайно вразливі у питаннях безпеки і можуть рухатися від державності до субдержавності.

На думку Б. Бузана й О. Вівера, країни Західної Європи і Північної Америки є країнами постсучасного розвитку (постмодерн), держави

Близького Сходу, Південної і Східної Азії, Південної Америки і Східної Європи являють собою держави сучасного типу (модерн), а більшість африканських держав південніше Сахари можна віднести до держав «премодерну».

Безперечно, ця типологія не є абсолютно «чистою» і не може застосовуватися для типологізації систем безпеки, але вона дозволяє нам систематизувати держави в регіонах і може скласти інтерес для компаративного аналізу регіонів, враховуючи їхню конкретну специфіку.

Б. Бузан і О. Вівер, опираючись на теоретичний аналіз неореалістів стосовно структури міжнародних відносин, пропонують також виокремлювати такі типи держав, як супердержави (superpowers), великі держави (great powers) і регіональні держави (regional powers), що дозволяє, на їхню думку, переосмислити структуру міжнародних відносин після завершення холодної війни. До супердержав вони відносять США, до великих – ЄС (Великобританію, Францію, Німеччину), Японію, Китай, Росію. Індія розташована на підході до цього класу держав. Регіональні держави є лідерами у своїх регіональних комплексах.

Вітчизняні науковці-міжнародники М. З. Мальський та М. М. Мацяк вважають, що проблема типології держав за рівнем їхньої національної могутності досі остаточно не розв'язана. Як наслідок, на їхню думку, не створена типологія, яку б приймали за еталонну. Труднощі її створення пов'язані з потребою враховувати велику кількість параметрів, які важко співвіднести. Власне тому, стверджують М. З. Мальський та М. М. Мацяк, більшість класифікацій побудовані з урахуванням лише деяких параметрів або на інтуїтивному сприйнятті дослідника. Згадані науковці послуговуються класифікаціями, запропонованими зарубіжними вченими. Так, зазначають автори, відомий американський політолог М. Каплан запропонував розрізняти наддержави і великі держави, середні держави, малі держави та мікродержави.

Наддержави, у його розумінні, відповідають таким трьом критеріям: 1) здатність до масових знищень планетарного масштабу, завдяки володінню ядерними боезарядками та потужними засобами їх доставлення; 2) здатність впливати на умови існування всього людства; 3) неможливість зазнати поразки у війні з будь-якою коаліцією держав, якщо до неї не входить інша наддержава.

Великі держави мають значний вплив, але не панують у міжнародних відносинах, їхня впливовість, зазвичай, виявляється на рівні певного регіону, в якому вони є провідними.

Середні держави мають вплив у найближчому оточенні й достатньо самостійні у своїй зовнішній та внутрішній політиці.

Малі держави мають здатність зберігати суверенітет і територіальну цілісність власними засобами.

Мікродержави повністю залежать від політики інших держав світу, оскільки не в стані самостійно забезпечити власний суверенітет.

Польська дослідниця І. Поп'юк-Рисінська, послуговуючись критерієм здатності держави до ефективної діяльності у міжнародному середовищі, виокремлює наддержави і держави. В її інтерпретації наддержави здатні діяти поза межами власної території, а географічний масштаб їхньої діяльності визначається їхньою могутністю; держави ж здатні ефективно діяти лише в локальному масштабі, тобто в найближчому оточенні або на власній території. М. З. Мальський та М. М. Мацяк вказують, що ця авторка пропонує розрізняти три типи наддержав: 1) універсальні, які здатні діяти у глобальному масштабі та в усіх сферах міжнародних відносин; 2) секторні – здатні до діяльності у глобальному масштабі, але лише в певній сфері міжнародних відносин (військовій, економічній, культурній тощо); 3) регіональні, здатні до дій у межах певного регіону.

На думку українських науковців, варто розрізняти поняття статусу та сили держав, як це роблять Г. Соренсен та Р. Джексон, які наголошують на відомій закономірності, суть якої зводиться до того, що малі держави можуть бути сильними, але не могутніми у глобальному чи регіональному масштабах. Водночас могутні держави не завжди є стабільними і сильними, хоча абсолютний показник їхньої могутності високий. Статус могутніх держав, у їхньому розумінні, не автоматично пов'язаний із силою держави, а з розміром її території. Це означає, що статус і вплив визначається співвідношенням сили і території, виражених у відносних показниках. За статусом держави поділяють на сильні та слабкі, незважаючи на абсолютний показник могутності кожної з них.

М. З. Мальський та М. М. Мацяк зазначають, що у сучасних міжнародних відносинах досить чітко виокремлюються декілька держав, які

різняться мірою впливу на глобальні, регіональні чи локальні суспільні процеси. Вони пропонують два критерії ранжування держав у міжнародній системі. Перший із них стосується співвідношення впливу держави на міжнародне середовище із впливом, який воно чинить на неї; другий – визначення географічного простору, в якому зовнішньополітична активність якоїсь держави переважає. Відповідно до цього автори виокремлюють три ранги держав:

1. Наддержави, з огляду на акумульовану ними могутність, займають найвищий ранг в ієрархії та домінують у міжнародній системі, маючи виняткові стратегічні позиції у світовій чи регіональній політиці, фінансах, торгівлі, виробництві тощо. Ці держави активно діють за межами власних кордонів і вирішально впливають на всі інші держави, що перебувають у сфері їхнього впливу. За географічною сферою впливу наддержави можна поділити на глобальні та регіональні.

Глобальні наддержави не мають суттєвих обмежень для власної зовнішньої активності, за винятком тих, які приймають добровільно або яких змушені дотримуватись з огляду на політику інших глобальних наддержав. Вплив міжнародного середовища на їхню зовнішню і внутрішню політику можна тлумачити як незначний, особливо у тому випадку, якщо вони не мають рівних противників.

Регіональні наддержави домінують серед групи держав, які переважно розташовані в їхньому регіоні (за винятком наддержав, що зберігають вплив у своїх колишніх колоніях, а у регіонах свого перебування поступаються іншим). Їхня активність у міжнародних відносинах значною мірою визначається географічними межами свого перебування чи історично зумовленого домінування. Вплив міжнародного середовища на цю групу держав та зворотний тиск може бути оцінений як середній.

2. Держави, які перебувають на другому щаблі в ієрархії міжнародних систем. Сума потенційних можливостей дає їм змогу гарантувати власний суверенітет і територіальну цілісність, а також впливати на суспільні процеси у своєму найближчому оточенні чи на суміжних територіях сусідніх держав. Сфера їхнього впливу не перевищує меж частини регіону (тобто субрегіону), в якому вони перебувають, а, зазвичай, вони лише можуть повністю та ефективно контролювати власну дер-

жавну територію. Вплив міжнародного середовища на них можна вважати великим, тоді як вони на це середовище впливають несуттєво.

3. Залежні держави внутрішньо та зовнішньо слабкі, доволі часто не можуть ефективно контролювати власну територію, залежать не лише від держав, які могутніші за них, а у деяких випадках і від інших суб'єктів міжнародних відносин (наприклад, ТНК). Їхній вплив на міжнародне середовище є незначним, але міжнародне середовище впливає на них досить сильно. Стосовно такої категорії держав Р. Джексон і Г. Соренсен використовують окреслення «квазідержави». Йдеться про найбідніші держави світу, повністю чи частково залежні від іноземної допомоги та прямого чи прихованого протекторату наддержав.

На основі проаналізованих методологічних принципів (критеріїв виокремлення великих і регіональних держав, а також держав середнього рівня) існує можливість побудувати модель регіонального порядку у будь-якому регіоні світу, визначити контури взаємодії держав у межах того чи іншого регіону, а також здійснити прогноз про майбутній розвиток регіональної підсистеми міжнародних відносин.

2.2. Особливості кризи сучасного світового порядку: підходи та аргументація

Серед чисельних обставин, які актуалізують вивчення регіональних підсистем міжнародних відносин, включаючи вже розглянуті в попередніх розділах посібника, на окрему увагу заслуговує стан системи міжнародних відносин після закінчення холодної війни. Поміж провідних фахівців у сфері міжнародних відносин домінує точка зору, яка визначає цей стан як безлад або, як мінімум, кризу. Якщо Г. Кіссінджер приховав свій песимістичний прогноз за достатньо нейтральною назвою книги «Світовий порядок», інші експерти були показово відвертими: «Світ у безладі» (Р. Хаас), «Колапс світового ліберального порядку» (С. Волт), «Кінець ліберального міжнародного порядку?» (Дж. Айкенберрі). Не додають оптимізму сподіванням на стабільний міжнародний порядок концепції «світового нуля» (A G-Zero World) Я. Бреммера і Н. Раубіні, а також «нового середньовіччя» П. Ханни.

Останні фактично пропонують плюралістично-децентралізоване бачення міжнародних відносин, яке по суті не залишає місця для такого явища як міжнародні регіональні підсистеми.

При цьому песимізм оцінок не залежить від теоретико-методологічних позицій авторів. Показовим є також той факт, що проблемі кризи світового порядку присвятили спеціальні випуски провідні журнали у сфері міжнародних відносин – «Foreign Affairs» (березень 2017 року), «International Affairs» (№ 1, 2018 рік), «The National Interest» (травень–червень 2012 року).

Таким чином, стан безладу (або кризи порядку) в міжнародних відносинах можна вважати визнаним фактом, який вже впливає на поведінку провідних акторів світової політики. Більше того, йдеться про кризу ліберального порядку, ініційованого, створеного і підтримуваного передусім колективним Заходом за умов глобального лідерства Сполучених Штатів Америки. У період холодної війни головним опонентом ліберального порядку виступала очолювана Радянським Союзом глобальна комуністична тоталітарна система. Крах комуністичного Сходу лише на короткий час створив ілюзію триумфу демократичного Заходу, на зміну якій прийшло усвідомлення не тільки кризи ліберального порядку, але й сумнівів в лідерстві Заходу. Квінтесенцією таких сумнівів є концепція «світу без Заходу». Набуває актуальності розподіл впливових держав на два табори: захисників ліберального порядку та ревізіоністів, які наголошують на тому, що Захід був не тільки творцем, але також і основним бенефіціаром ліберального порядку. У свою чергу серед ревізіоністів можна виділити два різновиди держав. До першого варто віднести Російську Федерацію, правонаступницю СРСР, яка за багатьма параметрами втратила статус світової держави і сприймає закінчення холодної війни в якості поразки. Другий включає нові потуги світової політики (Китай, Індія, Бразилія тощо), які найчастіше визначають як «emerging powers» або «rising powers».

Криза світового порядку, послаблення лідерського впливу Заходу ставить на порядок денний осмислення міжнародної системи і регіональних підсистем кілька важливих питань. Перше з них пов'язане із загальною природою систем, із взаємозалежністю між станом міжнародної

системи та її регіональних підсистем, включно з розумінням того, як кризовий стан світового порядку проявляється на регіональному рівні, яку роль відіграють процеси на рівні підсистем у дестабілізації системи в цілому. За певних умов стану системи та її теоретизування це питання може бути сформульоване в радикально спрощеному вигляді: чи можливе існування підсистем у разі відсутності (розпаду або несформованості) системи? Друге питання стосується впливу акторів світової політики, передусім змін в актуальній класифікації діючих суб'єктів, а також трансформації їхньої суспільної природи. Зручна модель двовимірного світу великих держав та всіх інших, центру і периферії, яка ніколи повною мірою не відповідала реаліям міжнародних відносин, у нових обставинах остаточно втратила сою аналітичну продуктивність. Поняття «велика держава» (great power) отримало непереконаливі адаптації у вигляді «наддержава» (superpower) або навіть «гіпердержава» (hyperpower); осмислення місця держав середньої сили (middle power) в системі концептуально не просунулося далі визнання «неоднозначності». Крім того, загострюється необхідність пояснити впливові феномени міжнародних відносин, які не вписуються в популярну регіоналістську схему. Такі утворення, як G-7, G-20 або БРІКС, наприклад, взагалі виглядають неформатом з точки зору геопросторового (регіонального) підходу до розуміння підсистем.

Отже, в цьому розділі предметом розгляду будуть моделі глобального та регіонального лідерства в умовах кризи світового порядку і теоретичні підходи до її пояснення, особливо в контексті неефективності виключно геопросторового тлумачення підсистем. Ми спробуємо не тільки визначити та пояснити вказані явища, а й запропонувати можливі напрями переосмислення системності в міжнародних відносинах.

Зважаючи на високий рівень дискусійності визначення, зазначимо, що надалі під системою міжнародних відносин ми будемо мати на увазі впорядковану певним чином сукупність взаємин між окремими самостійними (автономними) складовими, які утворюють цілісність, що сутнісно відрізняється від оточуючого середовища. В якості складових, які конституують систему, як правило, виступають окремі суб'єкти міжнародних відносин або їхні об'єднання у вигляді підсистем. Ключовим

(хоча і не єдиними) сутнісним параметром відмінності від оточуючого середовища є характер взаємодії між складовими, а також між складовими та структурою системи.

Щодо взаємодії як характеристики міжнародної системи склалися дві основних концептуалізації: структурна (structural) та на основі пріоритетності відносин (relational). Перша з них бере до уваги взаємодію, яка постійно відбувається між рівнем окремих складових та загальним структурним рівнем, і базується на трьох компонентах – складові, структури та взаємодія складові–структури. У другій концептуалізації до зазначених трьох компонентів додається четвертий – взаємодія між складовими. В обох випадках обов'язковою умовою чинності концепції міжнародної системи є виявлення системою властивостей, яких не мають окремі складові. При цьому концептуалізація на основі пріоритетності відносин є не просто ширшою, в умовах кризи глобального порядку, завдяки включенню до аналізу взаємодії між складовими, вона створює потенціал виявлення нових детермінант системності, насамперед на рівні підсистем.

Інакше кажучи, система міжнародних відносин може бути визначена як організована сукупність самостійних суспільних суб'єктів і взаємодій між ними. При цьому кількість та зміст рівнів та вимірів організації (підсистем) залежить від багатьох обставин, але насамперед від набору сфер взаємодії, її інтенсивності та суспільної природи суб'єктів. При цьому варто пам'ятати, що держава, яка нерідко розглядається в якості первинної одиниці (unit) міжнародної системи, сама є складною суспільною системою.

Проблема стабільності міжнародних систем стає предметом розгляду в теорії міжнародних відносин вже в 50–60-ті роки ХХ століття. Тоді ж сформувалася й перша серйозна концептуальна розбіжність – між баченням М. Каплана та К. Волтца. Перший із них узагальнив погляди прибічників класичної теорії балансу сил і зробив висновок про більшу стабільність багатополлярної системи у порівнянні з біполлярною. Другий більшою мірою спирався на досвід відносно мирного періоду світової політики після Другої світової війни і обґрунтував тезу про те, що біполлярний варіант розподілу сили виступає ефективнішим гарантом стабільності міжнародної системи.

Гіпотези обох авторитетних теоретиків міжнародних відносин спираються на достатньо потужну аргументацію. Разом з тим, привертає увагу той факт, що джерелом цієї аргументації є дещо різні періоди історії міжнародних відносин. Історичною основою висновків М. Каплана є передусім так звані системи міжнародних відносин Вестфальського типу, період від Тридцятирічної війни до Першої світової війни. Як вже зазначалося, К. Волтц узагальнював події холодної війни і Ялтинської системи відповідно.

Згадана вище дискусія цікава насамперед тим, що, як наслідок та у продовження дебатів К. Дейчем, Д. Сінгером, Р. Розекранцем, проблематика міжнародних підсистем набуває як концептуалізації, так і деталізації. Приблизно в цей же час актуалізується, набуває теоретичного формулювання потреба регіонального рівня аналізу міжнародних відносин, про що свідчить спеціальний випуск журналу «International Studies Quarterly» у грудні 1969 року. Сам випуск підбивав підсумки кількарічної діяльності дослідників. Хоча в ньому використовується термін «субмакрорівень», автори пояснюють це контроверсійністю терміна «регіон». У вступі до збірки зазначається мета колективних зусиль: подолати аналітичну «прірву» між дослідженнями «мікро» (держава) та «макро» рівнів у міжнародній системі шляхом заповнення цієї прірви розумінням явищ і процесів, які опинилися без належної уваги між двома «фокусами» міжнародних студій.

Можна констатувати, що формування «порядку денного» дослідження міжнародних систем відбувається в достатньо щільній кореляції з ключовими процесами і дебатами в теорії міжнародних відносин загалом. Невипадково після теоретичного становлення проблематики міжнародних систем та підсистем в 1950–60-ті роки переважно в межах реалістичної традиції на наступному етапі основні дебати щодо природи міжнародної системи розгортаються між неореалістами та неоліберальними інституціоналістами. Сформулювавши спільними зусиллями дилему структура / інститут, представники цих підходів виявилися не здатними накреслити можливі шляхи її подолання.

Теоретичний глухий кут, в який потрапило осмислення підсистем (особливо регіональних) стає достатньо очевидним із кризою Ялтинської

системи і закінченням холодної війни. Руйнування біполярної структури оголило безпорадність багатьох базових інститутів міжнародної системи в підтримці старих і генеруванні нових ефективних принципів, правил, норм, цінностей взаємодії на всіх рівнях.

Ще більше ускладнився пошук теоретиками міжнародних відносин групи (груп) детермінант, які пов'язують держави в одну цілісну систему, як на глобальному, так і регіональному рівні. «Хартія регіоналізму», прийнята Європейським парламентом у 1988 році, визначає регіон як гомогенний простір. При цьому гомогенність встановлюється на підставі таких критеріїв: фізико-географічна спільність; етнічна, мовна, конфесійна чи культурна єдність населення; спільне минуле; спільність господарських структур. Навіть якщо мати на увазі, що не весь набір означених критеріїв має бути присутнім у кожному конкретному випадку обов'язково, допускати можливість переважної ролі одного або двох, слід пам'ятати: йдеться про регіони Європи, яка відрізняється високим рівнем гомогенності. Як в такому випадку бути, наприклад, з Азійсько-Тихоокеанським регіоном, який географічно об'єднує країни різних історико-культурних традицій, країни з відмінними політичними режимами й економічними моделями, ще й такі, що перебувають на неоднакових щаблях цивілізаційного розвитку?

Гомогенність як базова передумова регіональної підсистеми якщо не вступає у протиріччя, то щонайменше вимагає узгодження з гетерогенними характеристиками міжнародних відносин, особливо що стосується суспільної природи провідних гравців. Хоча дотепер в обговоренні проблематики світового порядку після закінчення холодної війни частіше присутні сюжети, пов'язані з різними моделями полярності, спроби пояснити сучасну світову політику в категоріях полярності (однополярна, багатополярна, безполярна тощо) видаються малопродуктивними через концептуальну невідповідність новим обставинам міжнародних відносин, через своє, так би мовити, «вестфальське походження». Осмислення кризи ліберального порядку, проблеми глобального та регіонального лідерства, з одного боку, передбачає аналіз фактора гетерогенності, але, з іншого, – не достатньо прояснює його роль в становленні альтернативного порядку. Хоча фактор гетерогенності має потужний

теоретичний background, достатньо згадати Едмунда Бьорка та Раймона Арона, в контексті сучасної ситуації в міжнародних відносинах його роль явно недооцінена.

Гетерогенність виступає не просто ключовим, але системним (чи антисистемним) фактором світової політики після закінчення холодної війни, одним із найбільш впливових факторів, які обумовлюють і кризу порядку, і кризу лідерства. Вже згаданий Р. Арон називав гомогенними міжнародні системи, учасники яких керуються однаковими концепціями політики. Відповідно, гетерогенними він вважав такі, що створені державами, організованими за відмінними принципами та цінностями. По-перше, варто мати на увазі не стільки концепції політики та політичної організації, скільки суспільну природу суб'єктів міжнародних відносин, яка обумовлює різні цінності, норми, правила, моделі зовнішньої політики і, як наслідок, різні типи міждержавної взаємодії, орієнтацію на відмінні (в тому числі несумісні) інтерпретації, наприклад, міжнародної безпеки. Розвинене західне суспільство ліберальної демократії історично запропонувало дві достатньо різні традиції зовнішньої політики – реалістичну європейську та ідеалістичну американську. Їхні відмінності не виключають створення узгодженого міжнародного порядку, яким, наприклад, став Версальський. Разом з тим, руйнування Версальської системи обумовлено діяльністю держав з фундаментально іншою, ніж у країн розвинутої демократії, суспільною природою, яка в Італії, Німеччині, Радянському Союзі стала джерелом тоталітаризму.

По-друге, гетерогенність не є новою характеристикою міжнародних відносин, вона, скоріше, належить до їхніх усталених характеристик. Але її вплив залежить від інших факторів, серед яких найважливішою є кореляція між трьома наступними: рівень розвиненості (цивілізованості за Е. Тоффлером), релігійно-культурна належність (цивілізація за С. Гантінгтоном) та характер відмінностей. В кожному разі ми маємо за обов'язкову передумову тривалу та інтенсивну взаємодію, високий рівень взаємозалежності та взаємного впливу, які є обов'язковими умовами виникнення міжнародної системи. Ступінь цивілізованості та культурно-релігійна належність знаходяться у зворотній залежності: на стадії розвинутого індустріального суспільства, наприклад, подібність ба-

зових (людських) цінностей створює умови для узгодження інтересів, маргіналізує значення культурно-релігійних відмінностей. Вестфальський порядок виник на початку індустріального суспільства (модерну), що визначало домінуючу конфліктну гетерогенність фактора національних інтересів, при цьому гомогенність моделей політики (реалполітика) уможливила міжнародний порядок як такий.

По-третє, необхідно розрізнити гомогенність та гегемонію, в обох випадках маємо тенденції до уніфікації і порядку, але різні за походженням і природою. Це застереження вкрай актуальне в контексті супротиву американській (західній) гегемонії з боку ревізіоністів, для яких загроза такої гегемонії виступає потужним мотивом негативного ставлення до ліберального світового порядку.

Певний потенціал подолання кризи концептуалізації систем і підсистем міжнародних відносин має підхід, який пропонує Англійська школа теорії міжнародних відносин. Цей підхід вирізняється, по-перше, намаганням поєднати сильні сторони конкуруючих інтерпретацій, включно з реалістичною та ліберально-ідеалістичною. По-друге, її представники намагаються врахувати значну відмінність як суспільної природи суб'єктів, так і способів їхньої взаємодії, в тому числі закріплених у вигляді структур та інститутів міжнародних відносин. По-третє, цей підхід можна визначити як найбільш цілісний, що значною мірою обумовлено базовою концепцією школи – концепцією суспільства держав, яка є консолідуючою для дослідників, які нерідко дотримуються відмінних теоретико-методологічних позицій та представляють (що також важливо в умовах «алергії» до заходоцентризму) різні регіони світу.

Англійська школа або підхід, який базується на концепції суспільства держав – це своєрідний багатосторонній метод розуміння того, як функціонують міжнародні відносини. У своїй первісній мотивації англійська школа виникала як спроба використати теоретичні здобутки двох конкуруючих основних теорій, які намагалися пояснити міжнародні відносини – а саме реалізму та лібералізму. На думку самих представників цієї школи, для кращого розуміння сфери світової політики необхідно насамперед відповісти на питання, як поєднати ідею співробітництва в міжнародних відносинах з реалістичною концепцією конфліктної природи міжнародних відносин.

Як вважають представники Англійської школи, існують три відмінних виміри (і відповідні концептуалізації) взаємодії у світовій політиці, які водночас представлені в міжнародних відносинах: міжнародна система (international system), міжнародне суспільство (international society) та світове суспільство (world society).

Одну з найбільш чітких специфікацій згаданих вимірів міжнародних відносин запропонував Беррі Бузан. Він привертає увагу до таких характеристик, як філософське коріння, центральна ідея, зв'язок з ключовими підходами в теорії міжнародних відносин. Організуючим принципом міжнародної системи є принцип сили (балансу сил) між державами. Осмислення міжнародної системи розвивається в рамках концепції міжнародної анархії, яка є центральною для класичного та структурного реалізму (неореалізму), має філософське коріння в ідеях Т. Гоббса та Н. Макіавеллі. Міжнародне суспільство передбачає виникнення між державами спільного інтересу та ідентичності, інституціоналізацію їх у вигляді норм, правил, міжнародних інститутів, які поділяються та підтримуються державами. Як вже зазначалося вище, міжнародне суспільство є центральною ідеєю Англійської школи, має походження від поглядів Г. Гроція. Ідея світового суспільства передбачає включення в якості суб'єктів міжнародних відносин не тільки держав, але й окремих осіб, недержавні організації та, врешті-решт, населення планети в цілому, вона зосереджується на глобальних соціальних ідентичностях та організаціях. Цей варіант концептуалізації нерідко визначається в якості революційного (революціоністського), маючи на увазі інтерес до універсалістського космополітизму. Разом з тим, концепція світового суспільства справедливо вважається найменш розвиненою з концепцій англійської школи, що не в останню чергу пояснюється суттєвою невідповідністю її базових ідей не тільки наявним реаліям світової політики, але навіть її середньостроковій перспективі. Помітна ідеалістична складова очевидно пов'язує цю концепцію з філософією Канта.

Однак в самій англійській школі співіснують два підходи, які дещо по-різному інтерпретують ідею міжнародного суспільства. Перший підхід – плюралістичний, який більшою мірою тяжіє до традиційного реалістичного розуміння проблеми. Плюралісти, хоча й визнають спів-

працю держав попри наявність у них власних інтересів, розглядають поведінку держав у рамках анархії. Плюралістична система передбачає формування обмежень на насильство в міжнародних відносинах, але визнає застосування сили таким, що не може бути викорененим. Таким чином вони акцентують, що війна – це не лише інструмент реалістичної зовнішньої політики, але й невід’ємна складова загального механізму протистояння викликам балансу сил, а також тому самому насильству в міжнародному суспільстві.

Важливими рисами плюралістичного підходу є мінімалізм правил, захист національного суверенітету та намагання держав створити і підтримувати міжнародний порядок. Таким чином, плюралістичне суспільство держав обмежується умовами системи держав і анархії, що фактично залишає представників плюралістичного підходу в межах реалістичної традиції.

Другий підхід до розуміння міжнародного суспільства визначається як солідаристський. Його представники можуть використовувати різні теорії міжнародних відносин, однак при цьому увага, як правило, зосереджується на взаємодії між світовим суспільством (третій рівень) та міжнародним суспільством (другий рівень). На початковому етапі солідаристи виходили переважно з кантіанського або ліберального розуміння міжнародних відносин, але надалі основна увага приділялася тому, як індивідуум у державі впливає на поведінку суспільства держав. Це дозволило такі поняття, як права людини, особиста безпека та мир включити в осмислення нормативних основ міжнародного суспільства.

Після закінчення холодної війни солідаристський підхід перетворюється на теоретико-методологічну платформу, яку активно використовують критичні теоретики, маючи за мету, з одного боку, зберегти у своїх теоріях роль держави, а з іншого – знайти спосіб врахувати важливі глобальні або гуманітарні проблеми. Для критичних теоретиків саме застосування поняття «суспільство» є способом дистанціюватися від державоцентризму, акцентувати тотальність взаємодії держав, недержавних суб’єктів і навіть окремих фізичних осіб, яка базується на усвідомленні акторами міжнародних відносин взаємозалежності, на присутності певних важливих цінностей, які вони визнають і поділяють. Одним

з ключових здобутків Англійської школи є те, що ідея суспільства держав (центральна ідея школи) на одному рівні (міжнародної системи) дозволяє використовувати напрацювання теорій міжнародних відносин, які акцентують роль держави, в той самий час, як на іншому рівні (світове суспільство) існує можливість продуктивно залучити до дискусії теоретиків, орієнтованих на осмислення так званої «критичної» проблематики міжнародних відносин і її впливу на суспільство держав (теорій емансипації, нео- та постколоніалізму, навіть постмодернізму).

Використання методологічних підходів Англійської школи для з'ясування природи кризи світового порядку, впливу моделей лідерства на стан міжнародної системи буде здійснюватися в таких напрямках: по-перше, стосовно врахування співіснування різних рівнів та моделей взаємодії, застосовуючи концептуалізацію на основі пріоритетності відносин. Будемо виходити з того, що на глобальному рівні домінує модель міжнародної системи. Разом із тим, відбувається становлення елементів міжнародного суспільства, яке в деяких випадках на регіональному рівні набуло вигляду цілісної регіональної підсистеми (регіональне міжнародне суспільство), прикладом чого є трансатлантична спільнота, інституалізована в НАТО; по-друге, маючи на увазі гетерогенність як спосіб взаємодії, так і суспільної природи суб'єктів; по-третє, пов'язуючи характер впливу на стан системи та можливості лідерства з внутрішньою суспільною моделлю; по-четверте, залучаючи ідею конструктивістів щодо соціального походження структур та інститутів міжнародних відносин, ролі в ньому ідентичностей.

Задля з'ясування специфіки впливу на міжнародну систему ключових акторів слід розглянути особливості становлення моделей зовнішньої політики прибічників та опонентів світового ліберального порядку.

Дестабілізація світового ліберального порядку має одним із проявів кризу лідерства Заходу, внутрішню кризу західної суспільної моделі. Саме країни Заходу процесі історичного розвитку сформулювали всередині державної системи принципи, норми, правила, які потім були адаптовані для взаємодії між суб'єктами та перетворилися на структурну основу системи міжнародних відносин. Принаймні з доби модерну історія людства має лише одну модель успіху, яку найчастіше в історико-

культурному контексті кваліфікують як «Захід». Полемізуючи з С. Гантінгтоном, запропонуємо таке твердження: всі цивілізації унікальні, але саме Захід «винайшов» універсальну модель успішної модернізації, яка базується на триєдності «індивідуалізм–ринкова економіка–демократія». Ця триєдність є серцевиною та рушійною силою, запорукою успіху суспільного проекту під назвою «Захід». Європейці завдяки певним, перш за все ціннісним, особливостям своєї культури, завдяки певним історичним обставинам раніше за інших виробили, осмислили та легітимізували тріаду «індивідуалізм–ринок–демократія», яка забезпечила їм динамічний історичний поступ та перевагу над Сходом. Невипадково цей «західний прорив» починається разом із зародженням індустріального суспільства.

У рамках загальної суспільної моделі представники різних ідейно-політичних течій запропонували конкуруючі стратегії втілення проекту – консервативну, ліберальну, соціал-демократичну. В рамках стратегій формувалися тактичні та ситуативні рішення. Набуття кількісними змінами в історичному розвитку проекту нового якісного виміру – пост-модерну – спричинило його переосмислення, формулювання нових стратегій, які на початковому етапі нерідко були лише адаптацією старих стратегій та ідеологій – неоконсерватизм, неолібералізм, новий лейборизм тощо.

Одна з важливих рис часів модерну – поєднання ідеологізованих стратегій і тактик внутрішньої політики з універсальним прагматизмом реалполітики, базовими принципами якої (національні інтереси та врахування балансу сил) керувалися більшість урядів великих держав. Після Першої світової війни починається руйнування монополії реалполітики зусиллями держав, основу зовнішньої політики яких складає ідея історичної місії – місіонізм. Класичними місіанськими державами виступають Сполучені Штати Америки, нацистська Німеччина та Радянський Союз. Спільна риса їхніх зовнішньополітичних стратегій – визначальний вплив певної ідеології, певного набору цінностей. Народжується конкурентна реалполітиці модель – ідеалістична політика. Безумовно, історія міжнародних відносин не знає прикладів стерильної реалполітики чи ідеалполітики, як правило, на зовнішню політику впли-

вали як національні інтереси, так й ідеологічні цінності, але один із цих факторів виступав системним. Холодна війна в цьому сенсі стала тріумфом ідеалістичної політики, тому що була глобальним зіткненням двох суспільних проєктів: демократичного Заходу та тоталітарного Сходу (Заходу і Сходу в ідеологічному сенсі, а не географічному.)

Таким чином, лідерство Заходу склалося історично, є результатом тривалого процесу і взаємодії багатьох факторів. В основі лідерства – успішна модель суспільного розвитку, серцевиною якої є триєдність індивідуалізм–ринкова економіка–ліберальна демократія. Між цивілізаційною (релігійно-культурною, історичною константною) складовою Заходу і суспільною (модель успішності, історична змінна розвитку) існує доведена кореляція, але вона не є жорсткою, свідченням чого є неоднакова історична динаміка католицьких та протестантських країн, достатньо ефективного застосування Японією західної моделі успіху. Інакше кажучи, два розуміння Заходу – як культурної спільноти та спільноти високорозвинених країн – є пов'язаними між собою, але не є тотожними. В контексті проблем сучасної світової політики Захід – це спільнота розвинених демократичних країн, яка набула різноаспектної інституалізації, в тому числі у вигляді комплексів безпеки (північноатлантичний, безпекові угоди США з Японією, Південною Кореєю, Австралією). Питання лідерства Заходу слід розглядати не у площині різноманітності цивілізацій, а у площині відмінних рівнів цивілізованості.

Свого часу саме цінності об'єднали Захід перед лицем радянської загрози. Після закінчення холодної війни, в обставинах прискореного становлення інформаційного суспільства, виникає ситуація дисгармонії цінностей та інтересів, яка перетворилася на вкрай небезпечне джерело дестабілізації як самих західних суспільств, так і ліберального світового порядку. На сьогодні основна загроза ліберальній демократії із середини – популізм і націоналізм. Сучасна хвиля популізму та націоналізму має витoki у складному процесі трансформації капіталізму та ліберальної демократії в умовах становлення інформаційного суспільства. Суспільна модель, яка склалася в умовах модерну, не відповідає потребам постмодерну, повинна бути переосмислена і адаптована. Критикуючи міграційну політику своїх урядів, європейські націоналісти відкидають

ліберальні цінності в ім'я національних інтересів. Національні інтереси в цьому випадку розуміються в їхньому первинному модерновому сенсі, як інтереси певної етнокультурної спільноти, а не спільноти громадян. Водночас, засуджуючи сучасний європейський націоналізм, не слід забувати, що мігранти сприймаються не тільки в якості представників іншої культури, але й як такі, що не здатні або не хочуть дотримуватися прийнятих у суспільстві стандартів цивілізованості. Інакше кажучи, мігранти сприймаються в якості загрози не тільки культурній, але й також цивілізаційній ідентичності, усталеному способу життя. Провал політики багатокультурності (особливо в її німецькому варіанті) насамперед обумовлений помилковим ототожненням можливостей співіснування в одному суспільстві представників різних культур і різних рівнів цивілізованості.

На міжнародній арені дисбаланс цінностей та інтересів у поведінці Заходу виявляється насамперед у протиріччі двох моделей зовнішньої політики: реалполітики та ідеалістичної політики. Перша базується на захисті національних інтересів та врахуванні балансу сил, в основі другої – певна система цінностей та ідеалів. Історія міжнародних відносин не має прикладів абсолютного реалізму чи ідеалізму. Твердження про те, що принаймні до Другої світової війни європейська зовнішньополітична традиція була переважно реалістичною, а американська – ідеалістичною, не означає, що європейські реалісти не керувалися цінностями, в той час як американські ідеалісти ігнорували інтереси. Насправді сучасна політика базується як на цінностях, так і на ідеалах, однак один із цих факторів виступає системоутворюючим. Політика Заходу в роки холодної війни була ідеалістичною, політика Заходу тепер – невизначена, а тому нерідко цинічна. Жоден із ключових факторів – цінності або інтереси – не виступають в якості системоутворюючих, використовуються ситуативно та декларативно. Коли Ангела Меркель водночас солідаризується з Британією через роль російських спецслужб в отруєнні Скрипалів та схвалює будівництво «Північного потоку-2», то це більше схоже на цинізм, а не реалізм чи прагматизм.

Зрозуміло, гармонізація інтересів та цінностей в політиці не є простим завданням. Особливо важко це зробити в умовах гетерогенності

світової політики, коли в ній діють актори з різною суспільною (культурною та цивілізаційною) природою, які керуються у своїй поведінці широким спектром цінностей та інтересів, коли нерозвинені країни мають доступ до технологічних можливостей розвинених, включно з технологіями зброї масового знищення. Тим не менше, першим кроком до концептуального узгодження цінностей та інтересів, до подолання стану розгубленості Заходу може бути усвідомлення ним необхідності захисту і збереження власного існування. Збереження Заходу є тим завданням, яке поєднує в собі цінність та інтерес, може стати системним елементом політики демократичних держав, принципом вирішення внутрішніх проблем, засобом подолання розгубленості та безпорадності.

Існування Заходу є цінністю не тільки для нього самого, воно є необхідною умовою стабільного світового порядку. Організація Об'єднаних Націй (ООН) та Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), як основні безпекові інструменти світової спільноти, переконливо демонструють свою нездатність адаптуватися до нових обставин міжнародних відносин, передусім нових загроз міжнародній безпеці. Здається, згадані організації остаточно програли двобій ключовому антисистемному фактору сучасної світової політики – гетерогенності.

Лише Захід, поєднуючи такі характеристики, як високий рівень розвитку та відносно високий рівень гомогенності, здатен стати базовим елементом нового порядку. Однак на теперішній момент можна констатувати відсутність у Заходу, його двох інституціональних уособлень, НАТО і ЄС, концептуального бачення нового світового порядку, продуктивної стратегії протистояння новим викликам та загрозам міжнародній безпеці. Регулярно демонстрована Заходом розгубленість, його неготовність перебрати на себе лідерство та відповідальність заохочує двох основних деструктивних гравців – Китай та Росію.

Як вже зазначалося, ревізійністські щодо ліберального порядку потужності сучасної світової політики представлені з одного боку Росією, яка після закінчення холодної війни (сприймається нею в якості поразки) намагається відновити свій статус і вплив у міжнародній системі, з іншого боку – новими потужностями, які набувають чи мають потенціал набути статус глобальних (у випадку КНР) або регіональних лідерів

(Індія, Бразилія). За всіх відмінностей вони мають спільну рису у вигляді неприйняття світового ліберального порядку, який асоціюється з домінуванням Сполучених Штатів та Заходу. В якості альтернативи найчастіше розглядається багатополярна система, а також нова біполярність, в якій основною противагою США буде Китай.

Не зважаючи на чисельні авторитетні дослідження проблемних аспектів китайської моделі і пов'язаних з ними ризиків для міжнародної системи, тенденція оцінювати Китай у контексті становлення глобального лідера все-таки переважає. Крім того, великою популярністю (в тому числі в Україні, інших пострадянських країнах) користується китайський досвід реформ, включно з питанням взаємодії модернізації та авторитаризму. Якщо визнавати державу суспільною системою, всі підсистеми якої пов'язані між собою так, що зміни в одній з них, наприклад – в економіці, призводять до змін в інших, наприклад – у політиці, то дуже важко бути оптимістом стосовно долі китайської моделі. Розмірковуючи над нею, не завадить відповісти на питання: «Чому Сталін згорнув НЕП»? Утворення в середині суспільства певного економічного укладів (у випадку з радянським НЕПом та китайськими реформами – ринкового в умовах недемократичної однопартійної системи) призводить до формування відповідного укладу життя, в тому числі його ціннісного та ідейно-політичного вимірів. Елементи суспільного життя, породжені НЕПом у середині радянського режиму, загрожували існуванню комуністичної диктатури, що й стало причиною згорання нової економічної політики. Ринково-індивідуалістичний уклад життя не може тривалий час співіснувати з тоталітаризмом. Історія людства не має жодного досвіду тривалого співіснування в межах одного соціального організму різнорідних елементів. Важко знайти якісь переконливі аргументи на користь того, щоб зробити для Китаю, чи будь-якої іншої країни, виняток з цього правила.

Статус глобального лідера передбачає не просто переважаючі параметри потужності, він вимагає, щонайменше, здатності сформулювати чітке бачення міжнародного порядку, його структурно-інституціональних засад. Якщо погоджуватися з концепцією міжнародного суспільства Англійської школи та ідеєю конструктивістів стосовно соціальної конст-

руйованості інститутів (в сенсі обумовленості консенсусом переконань щодо політичної практики, прийнятних норм і правил суспільної поведінки, цінностей), виникають великі сумніви щодо перспектив внутрішньої стабільності китайської моделі, здатності Пекіну запропонувати привабливі для інших принципи, норми, правила організації міжнародної системи. Масштабна глобальна інвестиційна активність Китаю (передусім в Африці та Латинській Америці) має ситуативний характер у тому сенсі, що вплив, якого набуває Піднебесна, не підкріплюється привабливістю власної суспільної моделі, яка вже тепер обтяжена серйозними структурними перекосами. У порівнянні з Китаєм вплив держав середньої сили (насамперед Канади) виглядає не таким масштабним, але стратегічно набагато переконливішим.

Що стосується перспектив глобального лідерства, існує висока вірогідність повторення Китаєм траєкторії Радянського Союзу і Росії. З точки зору внутрішньої гетерогенності може бути достатньо аналітично продуктивною аналогія з НЕПом у Радянській Росії, про яку ми вже згадували в іншому контексті. Не менш цікаві паралелі виникають також у процесі встановлення зв'язку між суспільною моделлю та моделлю зовнішньої політики.

На прикладі становлення Заходу в якості успішної моделі розвитку та потужного фактора впливу на природу міжнародної системи ми з'ясували, що передумовою перетворення суб'єкта міжнародних відносин (з часів модерну ним найчастіше виступає нація-держава) на лідера можливо лише за умови внутрішньої життєздатності його суспільної моделі, гармонійного, системного поєднання таких складових, як: суспільний проект, стратегія реалізації проекту, тактично-ситуативні (в тому числі особистісні) фактори.

У випадку з Російською Федерацією ми маємо суспільство, в якому не відбувалася класична модернізація і, відповідно, не існувало доби класичного модерну. Під класичним модерном розуміють суспільство з повним комплексом характеристик, серед яких тріада, що складається з ринкової економіки, ліберальної демократії та індивідуалістичних цінностей. Запізніла модернізація в Російській імперії так і не була завершена, радянська модернізація лише гіперболізувала структурні перекоси в суспільстві.

Свого часу Збігнев Бжезинський у «Великій шахівниці» висловив достатньо поширену думку про те, що «російській політичній верхівці слід зрозуміти, що для Росії завданням першорядної важливості є модернізація власного суспільства, а не марні спроби повернути колишній статус світової держави». Ще у 2000 році не менш відомий американський історик і політолог Річард Пайпс в інтерв'ю газеті «Ізвестія» зазначив: «Вважаю, що традиція царської Росії та Радянського Союзу, який прийшов їй на зміну, відіграє вирішальну роль». І далі: «Нерозвиненість політичної та економічної культур, відсутність довіри суспільства до держави – це спадщина царського режиму і в цьому відношенні подібного до нього радянського режиму». Р. Пайпс підкреслює, що «у вас (в Росії – приміт. автора) відсутня повага до власності, зате присутнє намагання пристосувати спадщину минулого до реалій сучасності».

Сучасне російське суспільство багато в чому відрізняється від радянського, від російського імперських часів, але незмінними залишаються: по-перше, низька життєздатність суспільної моделі, по-друге, домінування колективістських цінностей, слабкість (або навіть відсутність) громадянського суспільства. Теперішнє і майбутнє зовнішньої політики Росії значною мірою буде залежати від двох обставин: змісту внутрішньої трансформації російського суспільства та базованого на ньому баченні свого місця в системі міжнародних відносин. Обидві обставини виступають сторонами однієї медалі під назвою «прояснення російської ідентичності». Росіянам потрібно дати чітку відповідь на питання «Хто ми є? Куди йдемо»? У використаному нами методологічному інструментарії Англійської школи і конструктивізму ідентичності мають важливе (якщо не вирішальне) значення як у взаємодії суб'єктів, так і в соціальному конструюванні структур, інститутів міжнародної системи.

Протягом 1990-х років російське суспільство жило ілюзією демократичної трансформації. З приходом до влади Володимира Путіна акценти змінилися. Дорогоюказом пошуків російської ідентичності стає ідея поєднання універсальних принципів ринкової економіки та демократії з традиційними цінностями та реаліями Росії. Дуже цікавим є перелік цінностей, які були віднесені Путіним до традиційних: патріотизм, державність, «государственнічество» та соціальна солідарність. При

цьому «государственнічество» фактично тлумачиться тотожно сильній державі, в якій Путін бачить «ключ до відродження та піднесення Росії». Він попереджає, що «Росія не скоро стане, якщо взагалі стане, другим виданням, скажімо, США або Англії, де ліберальні цінності мають глибокі історичні традиції». Говорячи про соціальну солідарність, президент РФ визнає традиційне домінування в російському суспільстві колективістських та патерналістських цінностей над індивідуалістичними. Він пропонує не давати відповідь на питання, погано це чи добре – важливо, що такі настрої мають місце.

Тим не менше, в той період ще неповною мірою обмежене громадянське суспільство зберігає обережний оптимізм. Дмитро Тренін, один із керівників Московського центру Карнегі, тоді був переконаний, що вдруге за останнє десятиліття існує можливість створення євроатлантичного співтовариства безпеки, яке включало б і Росію. На думку Д. Треніна, питання не в тому, чи інтегрувати Російську Федерацію до європейської системи безпеки, а в тому, як інтегрувати. Оптимізм дослідника пояснюється насамперед двома факторами. По-перше, зближення путінської Росії із Заходом, як йому тоді здавалося, не є кон'юнктурним. По-друге, новий зовнішньополітичний курс знаходиться в гармонії з економічними та соціальними реформами всередині країни. При чому зміст реформ визначався як «модернізація через європеїзацію».

Агресія проти Грузії (2008 рік) та України позначили перехід до третього етапу самовизначення Росії. Його характерною ознакою є не остаточний вибір на користь пошуку свого особливого історичного шляху, а потрапляння в глухий кут і невизначеність. У 2016 році Володимир Лукін, ліберал і колишній впливовий політик, публікує статтю з промовистою назвою «Зовнішня політика пострадянської Росії: в пошуках ідентичності», в якій намагається пояснити чому постімперська та пострадянська Росія перебуває лише на початку свого шляху до пошуку ідентичності. Роком раніше Дмитро Тренін починає дослідження Росії і світу у XXI столітті з аналізу походження і природи кризи зовнішньої політики країни та визнання, що обидві центральних зовнішньополітичних ідей, яким країна слідувала на міжнародній арені протягом попередньої чверті століття (1989–2014): основна, «європейського ви-

бору», та альтернативна, «євразійського шляху», – у 2014 році довели свою неспроможність.

Можна констатувати, що зовнішня політика Росії після закінчення холодної війни так і не набула збалансованості в трикутнику суспільний проект–ідеологізована стратегія–тактично-ситуативні рішення. Можна сприймати чи не сприймати «ідею Америки» або «ідею об'єднаної Європи», але ці історичні проекти можна визначити, пояснити. «Ідея Росії» так і не була сформульована, а тому вона не має шансів перетворитися на історичний проект. Таке твердження може здаватися щонайменше дискусійним, якщо мати на увазі кількість «літератури» на тему історичної місії Росії, а також концепцію так званого «євразійства». Міфічна євразійська ідентичність не тільки не перетворилася на необхідний ідентифікаційний стрижень, а ще більше ускладнила розуміння на державному рівні дійсних національних інтересів, унеможливила розбудову системної взаємодії Москви з партнерами на регіональному та глобальному рівні. Достатньо показовими є два приклади. Від повної ізоляції з боку авторитетних світових лідерів путінський режим рятують три речі: надмірно прагматичний інтерес бізнесових кіл Європи, активна робота з внутрішньої дестабілізації країн Заходу, розгубленість Заходу у справі визначення адекватної, базованої на цінностях, політики щодо Кремля.

Інакше кажучи, відсутність у сучасній Росії зрозумілого конструктивного суспільного проекту доповнюється порожнечою у сфері ідеологій у класичному сенсі, маргінальність лібералів та агресивність націоналістів виступають лише контурами порожнечі. В Росії неможлива поява раціональних передбачуваних стратегій, в тому числі зовнішньополітичних. В умовах фактично сформованого авторитарного режиму В. Путіна ключовими факторами кремлівської поведінки стають ситуативні та особистісні (Путіна та колективного Путіна), перетворюючи російську політику на ірраціональне за своєю природою явище. Зміст та рівень світосприйняття Путіна визначається радянським вихованням та кар'єрою в КДБ, кар'єрою сірої посередності, межа якої – резидент, інакше кажучи – оперативний рівень. Людина з такою біографією та кар'єрою просто нездатна мислити стратегічно. Замість ідеї і стратегії

Путін послуговується символами та примітивними стереотипами, ностальгічними емоціями, які гіперболізувалися в мареві «величі» – величі Росії як обов'язкової умови особистої величі людини, яка мріє «залишити слід в історії».

У розумінні зовнішньої політики путінської Росії, її історичного походження, культурно-цивілізаційних засад, теперішньої практики та перспектив можна обґрунтовано визначити такі базові характеристики: по-перше, суспільна модель сучасної Росії є нежиттєздатною; по-друге, Росія не є претендентом на роль глобального або регіонального центру сили, вона є потенційним джерелом хаосу та безладу, інакше кажучи, йдеться не про ревізійніську силу, а про деструктивну. Не останню роль в цьому відіграє невизначена, міфологізована ідентичність, яка не здатна бути джерелом зрозумілих принципів і правил взаємодії з іншими суб'єктами; по-третє, політика Кремля визначається переважно мотивами особистісно-іраціонального характеру – психологічним і професійним досвідом Путіна та його найближчого оточення (невипадково багато представників є його давніми знайомими, мають подібний насаперед життєвий досвід), радянськими ідеологічними символами (невипадкова канонізація найпримітивніших радянських інтерпретацій історії Великої Вітчизняної війни), особистими претензіями на місце в історії; по-четверте, така мотивація зовнішньої політики є вкрай небезпечною для міжнародної системи, в тому числі через залежність Путіна від створених ним самим масових настроїв та очікувань, що звужує простір для маневру, обмежує можливість компромісів. «Залізна людина» не може виявляти слабкість чи навіть поступливість; по-п'яте, наявність у зовнішній політиці Москви елементів реалполітики є лише риторичною, тому що реалполітика за своєю природою раціональна, а поведінка Кремля значною мірою іраціональна.

Таким чином, спільною рисою лідерів ревізійніського табору сучасної світової політики, Росії та Китаю, є не тільки несприйняття ліберального порядку, але й нездатність запропонувати системну альтернативу. Якщо використовувати термінологію П. Кеннеді, то Російська Федерація вже перебуває на спуску з плато могутності. Піднебесна ще перебуває у фазі піднесення, але вже виявляються наслідки внутріш-

ньої гетерогенності, серйозних структурних дисбалансів у суспільній системі. В будь-якому випадку кожна з моделей є по суті нежиттєздатною, перебуваючи на різних етапах траєкторії, яка веде або до краху, або до докорінної трансформації. Обидва претенденти на лідерство не здатні стати донорами творення нового стабільного світового порядку, мають стратегічно деструктивний потенціал.

Після краху Радянського Союзу і конфліктного бінарного універсалізму холодної війни виникла ситуація унікальної могутності США і Заходу, а разом із нею – сподівання на глобальний ліберальний порядок. Як з'ясувалося, реалізуватися ці сподівання могли лише в разі системної та послідовної гегемоністської політики Заходу, мета якої – створення ліберальної імперії. Захід не зміг ефективно використати розгубленість антиліберальних сил, які тепер повною мірою паразитують на розгубленості самого Заходу. Ситуацію ускладнюють два аспекти гетерогенності: західні суспільства мають серйозні проблеми з адаптацією мігрантів, що послаблює демократії із середини; соціальні групи з відсталими цінностями отримали доступ до сучасних військових технологій, якими вони не здатні відповідально користуватися.

Отже, багатовимірна гетерогенність сучасних міжнародних відносин є головною причиною того, що через чверть століття після розпаду Ялтинської системи новий світовий порядок так і не сформувався. Інша причина – розгубленість Заходу, який не усвідомив важливості свого самозбереження і відповідальності за міжнародний порядок, не зміг запропонувати реалістичної альтернативи безладу.

Основні конкуренти і критики Заходу, претенденти на роль глобальних центрів сили – Китай та Росія – є деструктивним за сутністю, фактично апологетами світового безладу. Не приймаючи ліберальний світовий порядок, сприяючи його руйнуванню, вони не здатні запропонувати альтернативу, якщо такою не вважати химеру багатополюсного світового порядку. Основна причина неспроможності – нежиттєздатність наявних там суспільних моделей. Ідея і принципи світового ліберального порядку є похідними від базових цінностей та принципів організації західного суспільства. Які цінності та принципи організації російського чи китайського суспільства можуть бути покладені в основу світового порядку?

Залишається ще анархічна модель порядку з організуючим принципом балансу сил. Свого часу вона виникла в умовах домінування європейських great powers, націй-держав з подібною суспільною природою та моделями зовнішньої політики (модифікації *realpolitik*), інакше кажучи за умов гомогенності мотивів і моделей політики та гетерогенності інтересів. У сучасних умовах гетерогенності світової політики баланс сил не здатен впорядкувати міжнародні відносини, але може бути і виступає джерелом конфліктогенності.

Питання для студентського самоконтролю до розділу II (2.1, 2.2)

1. Розкрийте кореляцію між формуванням «порядку денного» досліджень міжнародних систем та «великими дебатами» в теорії міжнародних відносин загалом.
2. Охарактеризуйте теоретичний потенціал Англійської школи щодо подолання кризи концептуалізації міжнародних систем та регіональних підсистем.
3. Порівняйте західну, російську та китайську моделі лідерства в контексті наслідків для сучасного світового порядку.
4. З'ясуйте, за якими критеріями визначається лідерство держав у світовій політиці
5. Проаналізуйте і порівняйте критерії К. Волтца, Б. Бузана й О. Вівера для виокремлення статусу «великої держави».
6. Якими, на вашу думку, характеристиками повинна володіти держава, яка має статус регіональної?
7. Охарактеризуйте тривидову статусну класифікацію держав за Б. Бузаном і О. Вівером.
8. З'ясуйте особливості класифікації держав у міжнародній системі за М. Капланом.
9. За яких умов держава отримує статус деструктивного домінанта?
10. З'ясуйте зміст статусу держави-недомінанта.
11. Проаналізуйте співвідношення понять «статус держави» та «сила держави».

РОЗДІЛ III

Регіональні підсистеми міжнародних відносин

III.1. Європа

3.1.1. Європа як географічний, політичний і культурний простір

Упродовж кількох останніх століть Європа залишалася центром світового тяжіння, оскільки інтереси саме європейських держав були рушійною силою глобальної політики. Після закінчення Другої світової війни і світовий, і європейський порядок вже формувався поза межами європейського континенту. Колишні провідні європейські держави – Велика Британія, Франція і розділена Німеччина – в біполярній системі міжнародних відносин відігравали меншу роль порівняно з першою половиною ХХ століття. Логіка післявоєнних міжнародних відносин формувалась залежно від відносин двох наддержав – США та СРСР. Європейський регіональний порядок більше не визначався суто європейськими домовленостями. Водночас культурно-історична близькість та спільність політичних цінностей, зростання добробуту та політичного впливу західноєвропейських країн створювали підґрунтя для формування власної, відмінної від трансатлантичної, ідентичності. І хоча шлях об'єднання неодноразово пропонувався для розв'язання численних конфліктів на європейському континенті, створення дійсно європейської спільноти розпочалося лише в післявоєнний період, коли Європа втратила економічну і воєнну перевагу і була розділена між наддержавами. З розпадом СРСР зазнала змін конфігурація міжнародної системи. Виникли умови для об'єднання Західної і Східної Європи. Спроба використати для цього платформу НБСЕ / ОБСЕ і отримати «нову Європу» шляхом зближення двох частин континенту зазнала невдачі. Натомість очевидними виявилися переваги інтеграційного проекту Євросоюзу. Вочевидь створення «об'єднаної Європи» допоки залишається незавершеним процесом з огляду на те, що не всі в географічному сенсі європейські країни є членами ЄС. Численні кризи і потрясіння, якими супроводжується європейський інтеграційний процес, створюють багато запитань. Можливо, найголовніше з них: що таке Європа? Можливо, правильніше говорити не про Європу, а про Європи – Західну, Цент-

рально-Східну, Південно-Східну, Східну? Адже Європа може визначатися в кількох вимірах – географічному, політичному, цивілізаційному, інституційному тощо. Відповідно можна говорити про географічну Європу, політичну Європу, духовну Європу, Європу – ЄС та Європу поза Євросоюзом.

Для України питання про межі європейського політичного, економічного і культурного простору має неабияке значення з огляду на пріоритетність стратегії європейської інтеграції та проблеми, з якими стикається держава на шляху «просування в Європу». Парадоксальність ситуації посилюється, коли до уваги беруться суто географічні аспекти – розташування України в самому центрі Європи (символом чого є встановлений ще за часів Австро-Угорської імперії стовп поблизу Рахова на Закарпатті).

Окреслення географічної Європи навряд чи можливе окремо від її політичних та культурних меж. Жоден з континентів не має настільки невизначених кордонів, як Європа. Якщо Америка, Африка та Австралія омиваються океанами; а кордони надто великої за своїми розмірами Азії визначаються саме тим, що вона здається безмежною, то Європа становить невеликий, різноманітний з геологічної точки зору західний придатак азійського масиву. З давніх часів проблемним було питання визначення східного кордону Європи, лінії, де закінчується Азія і починається Європа. Починаючи від Геродота і аж до XVIII століття цим кордоном вважався Танаїс (р. Дон). Пізніше східний кордон Європи було перенесено до Уралу та Волги. Проте Урал та Волга, як і раніше Дон, є довільними з географічної точки зору кордонами. Про довільність східного кордону Європи свідчать суперечки навколо його пересмислення та перевизначення впродовж XX – початку XXI століття. Наприклад, з падінням «залізної завіси» Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Литва, Латвія, Естонія тощо «повернулися в Європу». Відтак чи не перетворилися їхні східні кордони на новий східний кордон Європи? І що робити з Білоруссю, Молдовою та Україною? А з Росією? Східний кордон Європи впродовж XX – на початку XXI століть пересувався кілька разів, і де б не проходив, жодного разу він не прокладався внаслідок досягнення консенсусу, а завжди заперечувався або політично, або військовими діями.

Проблема визначення меж Європи стосується не лише її східного кордону. Так, географи Нового часу віднесли до Європи скандинавські країни та Британські острови. Однак у політичному та культурному самовизначенні народів, які там мешкали, це співвіднесення не було цілком однозначним. Тому, наприклад, вступ Швеції у Тридцятирічну війну був не стільки виправленням географічних переконань, скільки політичним актом. За політичними наслідками ухвалених рішень Густав Адольф є фігурою європейського масштабу. Однак вже наприкінці XVII століття внаслідок консолідації та експансії Бранденбург-Пруссії розпочалося поступове витіснення Швеції з Європи, і лише тимчасове політичне і воєнне послаблення Пруссії дозволило Швеції ще раз відіграти скромну роль в Європі під час наполеонівських війн початку XIX століття. Що стосується Великої Британії, то і в XX столітті її місце в Європі залишалося дискусійним питанням. 19 вересня 1946 року У. Черчилль у своїй промові, виголошеній у Цюріхському університеті, закликав європейців покінчити «з національними чварами», насамперед з франко-німецьким антагонізмом, і створити на континенті щось на кшталт Сполучених Штатів Європи. Свою думку стосовно Великої Британії він сформулював так: «Ми з Європою, але ми не є її частиною (with Europe, but not of it). У нас спільні інтереси, але ми не хочемо розчинитися в ній і втратити своє обличчя». Починаючи з XIX століття Франція, Іспанія, Італія прагнули включити протилежне узбережжя Середземного моря – від Лівії, Тунісу, Алжиру до Марокко – не лише у сферу свого впливу, а до складу своїх держав. Тому Франція знову перетворилася на суто європейську державу (з географічної точки зору) лише після того, як надала Алжиру незалежність наприкінці 1950-х років. Таким чином, визначеність південного кордону Європи є здебільшого наслідком деколонізації, аніж обумовленим географією фактом. Тому можна погодитися з думкою Ханса Фрейера, що «Європа є континентом, тобто є чимось єдиним, не за природою, а завдяки історії». Загалом різні дослідники послуговуються різними критеріями щодо визначення «Європи»: християнство, приналежність до спадку імперії Каролінгів, членство в Європейському Союзі тощо. Усі вони є доволі умовними, оскільки, наприклад, розширення ЄС тільки розмиває кор-

дони Європи і залишається до кінця незрозумілим те, які країни можуть стати учасниками процесу європейської інтеграції.

Отже, Європа – це не суто географічний факт, а культурно-політична ідея, яка постійно переосмислюється. Майже у всіх крупних конфліктах визначення Європи перетворюється на предмет політичної боротьби. Після Другої світової війни визначення Європи «прив'язувалося» до ідеологічного розподілу континенту на Схід та Захід, яке після закінчення «холодної війни» втратило свою актуальність. Після ліквідації блокового протистояння та дезінтеграції простору колишнього СРСР питання про роль і місце Європи у сучасному світі набуло нового виміру. Згодом стало зрозуміло, що процес формування єдиної Європи відбувається не шляхом «зближення» Заходу і Сходу, а через поступове розширення західних інституцій – НАТО та ЄС. Зміни на політичній карті континенту, спроби переосмислення історії Другої світової війни (так звані «війни пам'яті»), нова роль країн ЦСЄ та Росії пожвавили дискусію навколо ролі Європи як самостійного гравця світової політики. В них Європа розглядається як «уявний простір», що характеризується не лише спільною історією, а і спільним баченням подальшого розвитку. Таким чином, сьогодні «Європа» має подвійне значення – умовно кажучи, це політична «видимість» європейських наднаціональних інституцій та «невидимість» соціокультурної реалізації ідеї Європи.

3.1.2. Ідея Європи і європейський політичний проект

Досліджуючи Європу з позицій історії ідей, варто усвідомлювати неможливість конструювання якогось «істинного» поняття Європа, від якого далі можна було б відділити його фальсифікації та інструментальне використання. Кожного разу, коли визначається «істинна» або «справжня» Європа, саме таке розмежування є елементом політичної боротьби. Можливо, саме це і мав на увазі Жан Моне, говорячи про концепцію європейського будівництва: «Європи ніколи не існувало. Європа – не сума національних суверенітетів. Європу потрібно створювати».

Ідея «єдиної Європи», що виникла після закінчення Другої світової війни, мала на меті запобігання нового військового конфлікту і ґрунтувалася на інтеграції західноєвропейських країн. Створення нової архітектури Європи спиралося, насамперед, на прискорене формування

якісно нової моделі європейського регіонального порядку, заснованої вже не на балансі сил та державному суверенітеті, а на відкритості кордонів і передачі частини суверенних повноважень наднаціональним структурам. Такий підхід обумовлювався тим, що після двох світових війн концепція колишнього міжнародного порядку вичерпала себе, і жодна країна не була спроможною самостійно формувати своє майбутнє. Основними рушійними силами інтеграційного будівництва в Європі було створення умов для економічного відновлення та забезпечення стабільного миру і безпеки. Страхи повторення війн, німецького реваншизму, комуністичної експансії також були важливими чинниками прискореного руху до об'єднання. Отже, висхідними імпульсами європейської інтеграції були й економічні, і політико-психологічні, хоча надалі поглиблення економічних зв'язків і взаємопроникнення економічних систем вийшли на перший план.

9 травня 1950 року міністр закордонних справ Франції Шуман звернувся до уряду ФРН з пропозицією розпочати нову еру у відносинах, передавши вугільну та сталеливарну промисловість Франції та Західної Німеччини у підпорядкування загального наднаціонального органу. Значення цієї декларації виходило поза межі двосторонніх відносин, оскільки вона закликала до створення загальної основи економічного розвитку – першого кроку до Європейської федерації. Замість Європи, розколотої націоналізмом, концепція Моне–Шумана передбачала формування єдиної миролюбної Європи на засадах демократії, економічного добробуту, соціального консенсусу, миру і рівноправного співробітництва. Спочатку не всі західноєвропейські держави прийняли концепцію Моне–Шумана. Це стосувалося насамперед Великої Британії, яка в 1960 році разом з Австрією, Данією, Норвегією, Португалією, Швейцарією та Швецією утворила Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ). Угоду про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС) 18 квітня 1951 року підписали 6 країн – Франція, ФРН, Бельгія, Нідерланди, Люксембург та Італія. Інтеграція планувалася у чотири етапи:

– перший – зона вільної торгівлі, тобто скасування мита, квот та інших обмежень у торгівлі між державами-членами за умов збереження їхньої автономії у митній і торгівельній політиці щодо третіх країн;

– другий – митний союз, який передбачав запровадження загально-го зовнішнього митного тарифу і перехід до єдиної торгівельної політики щодо третіх країн;

– третій – єдиний внутрішній, спільний ринок, в якому до митного союзу додався вільний рух послуг, капіталів та робочої сили;

– четвертий – економічний і валютний союз – спільний ринок, доповнений гармонізацією і координацією економічної політики держав-членів на основі спільно ухвалених рішень та контролю за їх виконанням, заміна національних валют єдиною валютою та єдина валютна і грошова політика.

У процесі просування до єдиного ринку товарів, капіталів, послуг та робочої сили поступово народжувався довготерміновий політичний проект. Просування на шляху до єдиної Європи супроводжувалося формуванням спільної правової бази та системи інститутів, які мають частково міждержавний, а частково наднаціональний характер. Цим інститутам делегуються повноваження, що складають частину суверенних прав держав-членів. І саме це вирізняє ЄС від інших наявних інтеграційних об'єднань.

Наприкінці 1980-х років – на початку 1990-х років пропонувалися нові варіанти ідеї Європи. Голова Єврокомісії Жак Делор запропонував проект «Соціальної Європи». Він переконував: «Союз необхідний як гарантія нашого виживання... інакше наші країни перетворяться на музеї, куди будуть зазирати американські і японські туристи». Натомість генсек ЦК КПРС М. С. Горбачов говорив про «спільний європейський дім», який включав би і Радянський Союз. У подальшому ці формули, що містили значний елемент ідеалізму, не отримали розвитку. Вибір було зроблено на користь економічної інтеграції та запровадження єдиної валюти.

Хоча після підписання Римських угод Європа перетворилася на окрему тему в політичній науці, це поняття не уточнювалося, а досліджувалося в основному як результат певних політичних рішень. У ширшому значенні Європа згадувалася в політичних виступах та промовах. Починаючи з середини 1980-х років, політики переконували населення низки регіонів та країн у тому, що вони «також належать до Європи»,

зокрема у випадках, коли йшлося про відкритість Європейського Союзу щодо країн Східної Європи. Така ситуація призвела до того, що брюсельську бюрократію почали звинувачувати у «привласненні» Європи, монополії на право говорити від імені всієї Європи та формулювати європейські цінності. Не дивно, що мільйони людей поставили знак рівності між Європою та ЄС. Однак жоден офіційний документ не визначає географічні кордони ЄС. У Лаакенській декларації (2001 рік) про майбутнє Євросоюзу єдиною межею, яка відділяє ЄС, визнано «межу демократії і прав людини». А ст. 1-58 Конституційної угоди зазначає, що Союз відкритий для всіх держав Європи, які поділяють його цінності. Визначаючись за допомогою цінностей, Євросоюз визнає, що його кордони відкриті і будь-яка держава може вступити до нього. Це, звісно, не означає, що держави-нечлени ЄС «приречені» на європейську інтеграцію. Але допоки ніхто, окрім брюсельської бюрократії, не запропонував інший зрозумілий європейський проект.

У самому ЄС завжди існували та існують різні погляди на європейський проект, протиборство яких і визначає динаміку будівництва єдиної Європи. Ось як описав їх екс-канцлер ФРН Герхард Шредер: «На одному полюсі, представленому насамперед Німеччиною і Францією, діють ті, хто вбачає майбутній Євросоюз саме як союз політичний. Політичний союз має на меті передачу основних державних функцій об'єднаних країн – у галузі економіки і фінансів, внутрішньої політики і права, та обов'язково у зовнішній політиці і у забезпеченні безпеки – на наднаціональний, загальноєвропейський рівень. На протилежному полюсі представлений погляд на Європу насамперед як на спільний ринок. Учасники спільного ринку потребують лише загальних правил економічного регулювання, водночас політичні функції значною мірою мають і надалі залишатися у веденні окремих національних держав. Цей підхід характерний для Великої Британії». Позицію ж британських євроскептиків красномовно висловила Маргарет Тетчер у своїй книзі «Мистецтво управління державою»: «Європейський міф не стає впливовішим від того, що це міф... Європа в жодному іншому сенсі окрім географічного – цілком штучна будова. Немає жодного сенсу у перемішуванні Бетховена і Дебюссі, Вольтера і Берка, Вермеєра та Пікассо,

соборів Паризької Богоматері і Святого Павла, відвареної яловичини і тушкованої риби, а потім в подачі їх як елементів «європейської» музичної, філософської, художньої, архітектурної або гастрономічної реальності. Якщо Європа чимось і здатна зачарувати нас, так це своїми контрастами і суперечностями, а не зв'язаністю та єдністю».

Після закінчення «холодної війни» європейський проект розроблявся з урахуванням двох головних обставин. По-перше, успіх у створенні внутрішнього ринку відкривав перспективи подальшого поглиблення інтеграції. По-друге, «оксамитові» революції та політичні трансформації в країнах ЦСЄ створювали можливості для розширення Євросоюзу. Цілі та програма розвитку інтеграції «вглиб» було визначено в Угоді про Європейський союз, підписаної у Маастрихті 7 лютого 1992 року та доповненої рішеннями Європейської ради в Амстердамі в 1997 року та Ніцці в 2000 року. Цілями Маастрихтської угоди було створення економічного і митного союзу, а також перехід до спільної зовнішньої та оборонної політики, співробітництво в галузі внутрішньої політики і правосуддя. Угода запроваджувала єдине громадянство Союзу.

У грудні 1999 року було вирішено розпочати переговори про членство з групою країн. Найбільша хвиля розширення відбулася в 2004 році: Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Чехія, Естонія. У 2007 році членами ЄС стали Болгарія і Румунія, в 2013 році – Хорватія. Стратегія розширення мала реалізовуватися одночасно зі стратегією поглиблення інтеграції. Проте тут виникли великі проблеми. У 2005 році французи та голландці сказали «ні» Європейській конституції, у 2008 році проти конституції виступили ірландці. Ось як висловлювався з приводу ситуації, що склалася внаслідок референдумів щодо схвалення проекту конституції ЄС, колишній британський прем'єр Тоні Блер: «Звичайно, в Європі є свої ілюзії: начебто шлях до сильнішої Європи лежить через інтегрований процес ухвалення рішень. Інакше кажучи, «проєвропейська» точка зору полягала в ухваленні рішень кваліфікованою більшістю, більших повноваженнях Європейського парламенту, більшому просторі, охопленому європейським законодавством тощо. Цей фокус був по суті конституційним, і це також не допомагало. Це стало способом уникнути реальних проб-

лем, що впливали на європейську силу: як ухвалити сильні рішення, які б спрямували Європу у правильному русі». Після невдалих спроб прийняти конституцію ЄС, проект європейської інтеграції було переосмислено. З текстів основоположних документів ЄС було вилучено згадку про прапор, гімн та девіз Євросоюзу. Зникли слова «конституція», «європейський закон», «сім'я народів». Залишилося твердження про «створення міцнішого союзу народів Європи» на основі загальних цінностей: достоїнства, свободи, демократії, рівності, правової держави і прав людини. Результатом переосмислення європейського проекту став Лісабонський договір, що набув чинності 1 грудня 2009 року.

Євросоюз як політичне утворення іншої (у порівнянні з державою) якості навряд чи можна оцінювати за характерними для національної державності параметрами. На відміну від інших інтеграційних процесів, що відбуваються у світі, європейська інтеграція цілеспрямовано орієнтована на політичну інтеграцію. А тому параметри становлення демократичних інститутів наднаціонального (постнаціонального рівня) перебувають у фокусі уваги не лише теоретичного аналізу, а й політичної практики. Італійський політолог А. Сбраджиа пропонує розглядати реалізацію європейського політичного проекту як «поступальний процес постнаціональної демократизації», в центрі якого становлення інституційного дизайну ЄС.

Європейська ідея, що здавалася післявоєнним поколінням непорушною, зазнає нападів з боку правих популістів і націоналістів. З якими ж проблемами стикнувся європейський проект?

3.1.3. Сучасний стан та перспективи європейського політичного проекту

Незважаючи в цілому на поступальний розвиток і поглиблення європейської інтеграції, в історії Європейського Союзу вочевидь важко знайти період, який би не зазнавав критики і не викликав би полеміки як всередині ЄС, так і поза його межами. Як зазначав ще Жан Моне, «Європа буде будуватися на кризах, і у підсумку стане результатом їх вирішення». У 2016 році президент ФРН Ф.-В. Штайнмайер видав книгу про майбутнє ЄС та роль Німеччини у його створенні. Сама назва книги – «Європа – це рішення» – створює можливість для подальшої

дискусії. Ф.-В. Штайнмайер вбачає сучасну Європу як об'єднання, в якому відбувається поступове «віддалення (держав) замість зближення і зростання; постійні кризи замість посилення відчуття стабільності та захищеності». Більш категорично про сучасний стан європейського проекту висловився прем'єр-міністр Бельгії Шарль Мішель, зазначивши, що європейський проект перебуває під загрозою. Водночас Ентоні Гідденс, британський соціолог, член лейбористської партії, у своїй книзі «Турбулентний і могутній континент: що чекає Європу у майбутньому?» намагається поновити прихильність британців до європейського співробітництва. Він вважає, що в Європі відбуваються два взаємопов'язаних процеси – розділення та інтеграція. На його думку, масштабність сучасної кризи допомогла ЄС набуту зовсім іншої якості – «спільноти єдиної долі», коли мешканці Європи та її політичні лідери зрозуміли залежність один від одного. Е. Гідденс впевнений, що наразі вперше сформувався загальноєвропейський політичний простір. Якщо початком внутрішньої кризи ЄС можна вважати французьке і голландське «ні» Конституції, то результати парламентських виборів у Нідерландах та президентських виборів у Франції у 2017 році, що зупинили триумф правопопулістських націоналістичних партій в ЄС, вочевидь започатковують новий етап розвитку Євросоюзу. На відміну від політиків, які намагаються заробити політичний капітал на критиці європейського проекту, експертні оцінки кризового стану ЄС ґрунтуються на розумінні його причин, пропозиціях щодо подолання та виявленні нових можливостей розвитку. На думку окремих дослідників, поточна криза ЄС має системний характер, тобто стосується рівня самої інтеграційної конструкції і навряд чи може бути подолана в коротко- або навіть середньостроковій перспективі. До таких проблем належить надто гетерогенний склад учасників інтеграційного об'єднання, що значно ускладнює процес прийняття рішень та опрацювання стратегії розвитку. Адже ще півстоліття тому європейський проект був по суті західноєвропейською інтеграцією, яка охоплювали нечисленну і відносно однорідну групу держав зі спільними цінностями та спільною історичною долею. Відтоді Євросоюз перетворився на наднаціональну організацію з 28 членами, під управлінням величезної кількості інституцій та допоміжних

органів, з необхідністю досягати консенсусу у процесі ухвалення важливих рішень. Члени ЄС – незалежні національні держави з власними урядами і різними внутрішньополітичними та зовнішньоекономічними умовами. Вони зберігають суверенні права у важливих галузях: охорона кордонів з сусідами ЄС, національна оборона, зовнішні енергетичні зв'язки, юстиція, міграційна політика, освіта, трудові відносини, соціальна політика. До ознак системної кризи належить так званий «дефіцит демократичної легітимності» або «дефіцит демократичної участі», що виявляється у недовірі громадян до наднаціональних структур і механізмів ЄС. Від моменту підписання Договору про Європейський Союз залишається невирішеним важливе політичне питання – про легітимність наднаціональних структур та їхній зв'язок з громадянами держав-учасниць ЄС. Не вщухають суперечки навколо проблеми ефективності наявних інституційних механізмів та шляхів участі громадян у контролі над ухваленими рішеннями. Члени Європейської комісії (ЄК) – головного органу виконавчої влади ЄС – призначаються національними урядами. З формальної точки зору ЄК відповідає за прийняття планів, проєктів і політики Євросоюзу як єдиного цілого. Рішення за внесеними Єврокомісією пропозиціями ухвалюють Європейська рада та Європарламент. Критики Європейської ради – органу розробки і ухвалення рішень, в роботі якого беруть участь міністри урядів держав-членів залежно від кола обговорюваних питань – вказують на закритий характер її діяльності, відсутність можливості контролю з боку Європарламенту. Висловлюється невдоволення і з приводу недостатньої ефективності діяльності самого Європарламенту. Європейський парламент – єдиний інститут, узаконений згідно виборчого права, – має замало повноважень, його рішення здебільшого ігноруються громадською думкою, депутати не мають права на визначення порядку денного, а його роль у галузі міжнародної політики є досить незначною. Кандидати, які беруть участь у виборах на рівні ЄС, здебільшого фокусуються на проблемах своєї країни. Процес ухвалення рішень у Європарламенті має затяжний характер і не завжди дає позитивний результат. Через це частина населення вважає Євросоюз марною та дорогою надбудовою над державними структурами. Для деяких європейських громадян ЄС

взагалі виступає абстрактною концепцією. Європейці не вважають, що система управління ЄС є частиною їхнього повсякденного життя. Опитування у 2014 році засвідчило, що понад 70 відсотків громадян ЄС вважають свій голос не вартим нічого у процесі ухвалення рішень в Союзі, приблизно дві третини опитаних сказали, що ЄС не розуміє потреб своїх громадян. На думку низки експертів, «демократичний дефіцит» – це та ціна, яку учасники інтеграційного проекту змушені платити за «збереження фундаменту національного суверенітету». Інституційна проблема має й інші наслідки: заважає розвитку європейської ідентичності, перетворюючи її здебільшого на категорію політичного дискурсу, аніж практику. Міграційна криза, криза європейської ідентичності, терористичні атаки створюють підстави для критики політики мультикультуралізму, яку проводить Євросоюз. Спроби ЄС вирішити проблему з мігрантами допоки залишаються безуспішними, угода з Туреччиною схоже лише надала Ердогану можливість періодично шантажувати ЄС, вимагаючи скасування візового режиму. Напружена ситуація з біженцями змусила деякі європейські країни самостійно запровадити прикордонний контроль. Неконтрольований потік біженців з Близького Сходу призвів до того, що в Європу змогли проникнути члени радикально налаштованих угруповань. За останні кілька років терористичні акти було скоєно в багатьох європейських містах, зокрема в Брюсселі, Ніці, Берліні. Критика міграційної політики ЄС сприяє зростанню антиіміграційних настроїв, які в свою чергу призводять до зміцнення позицій правил сил: «Національного фронту» у Франції, «Пегіди» та «Альтернативи для Німеччини» в Німеччині, «Австрійської партії Свободи», «Ліги Півночі» в Італії, «Золотої зорі» у Греції тощо. Всі ці партії і рухи однаково виступають за зміцнення суверенітету своїх країн, що може створити додаткові обмеження для європейської інтеграції. І хоча у більшості країн праві партії не змогли прийти до влади, їх риторика значною мірою вплинула на масову свідомість і настрої населення. І тепер правлячі еліти змушені враховувати цей чинник у процесі ухвалення рішень. Інакше кажучи, зростання націоналістичних (антиіміграційних) настроїв орієнтоване на захист ідентичності, яку процес наднаціональної інтеграції ставить під сумнів. Одним з проявів кризо-

вого стану європейського проекту є посилення відцентрових тенденцій всередині ЄС. Яскравим прикладом цього стали результати референдуму про вихід Великої Британії з Євросоюзу. «Brexit» завдав сильного удару по іміджу ЄС, оскільки Сполучене Королівство було одним з найбільш успішних учасників інтеграційного проекту. Так, Велика Британія завжди була «особливим» членом ЄС. Незважаючи на її приєднання в 1973 році до європейської інтеграції, британські уряди ніколи не відчували великого оптимізму з приводу успіхів цього процесу. Дебати щодо доцільності присутності країни в ЄС «підігривали» криза єврозони і відносний успіх на її тлі британської економіки.

«Brexit» є доволі складним процесом і з формально-організаційної, і з політико-ідеологічної точки зору. А головне – він не має прецедентів. Вперше ЄС доведеться міркувати не про розширення або посилення співробітництва, а про вихід свого члена; докладати зусиль для недопущення поширення «вірусу Brexit»; обґрунтовувати свою потрібність для країн-членів. У зміненому суспільно-політичному дискурсі європейська інтеграція вже не є «абсолютним благом», якого мають прагнути держави Європи, а є однією з регіональних організацій, користь якої може оцінюватися прагматично в кожному конкретному випадку. Отже, британський референдум має значні наслідки для всього європейського простору, спрямовуючи проблему у бік пошуку нової регіональної рівноваги. Також «Brexit» обумовлює необхідність інституційної і політичної адаптації ЄС до нових умов. Ця адаптація може відбуватися у двох варіантах. Перший передбачає часткову деконструкцію тих політик, які суперечать національному законодавству. Це означитиме поступове звуження поля інтеграційного будівництва, яке в радикальному варіанті може призвести до повернення до формату спільного ринку. Другий варіант полягає в переході до «гнучкої інтеграції». Він передбачає реалізацію співробітництва не на умовах загальної участі, а у більш тісних групах зацікавлених держав без будь-яких поправок для тих, хто до складу цього «ядра» не входить. Такий механізм дедалі частіше застосовується в ЄС. Впродовж останніх років слабкість Франції та відстороненість Великої Британії перетворили Німеччину на домінуючу силу в ЄС. У питаннях кризи єврозони, проблеми мігрантів або

війни на сході України саме ФРН визначала позицію Євросоюзу. На думку низки експертів, варіант «гнучкої інтеграції», який раніше однозначно сприймався як деградація інтеграції, наразі є найбільш прийнятним для Європейського Союзу. Створення тимчасових «коаліцій бажаючих», які можуть змінюватися залежно від обставин, спрощує процес переговорів і прискорює досягнення поставлених цілей.

Дилема «Більше Європи або більше фрагментації?» стимулювала дискусію всередині Євросоюзу. Ця дискусія охоплює як напрями подальшого інституційного розвитку ЄС, так і концептуальне забезпечення його реформування у трьох ключових сферах: відновлення демократичної легітимності, визначення параметрів диференціації та формулювання економічних пріоритетів. В європейській дискусії щодо майбутньої конфігурації ЄС загалом окреслилось три основні моделі.

Перша модель – *асиметрична інтеграція*, тобто поетапна інтеграція без зміни договірної-правової бази та з опорою на Європейську Раду на протигагу Європейській Комісії. Ця модель передбачає створення нових міждержавних механізмів фінансування та обмеження ролі ЄК та Європарламенту.

Друга модель – *політична й економічна федерація*. Цей найбільш амбіційний проект передбачає створення повноцінної економічної федерації, європейського уряду з широкими повноваженнями у процесі ухвалення рішень і пряму легітимність через реформовані інститути ЄС.

Третя модель – *різношвидкісна Європа*, яка базується на міждержавній угоді провідних країн євросони. Це модель співіснування в ЄС так званого інтеграційного «ядра», яке хоче і готове просуватися вперед на шляху інтеграції, і груп окремих держав-членів, які зможуть експериментувати в окремих галузях загальноєвропейської політики, зберігаючи можливість приєднатися до генеральної лінії ЄС. Саме цей проект наразі має більше прихильників всередині Євросоюзу.

Продовженням дискусії про шляхи розвитку європейської інтеграції стала доповідь «Біла книга про майбутнє Європи: шлях до єдності ЄС 27», представлена 25 березня 2017 року Єврокомісією з нагоди 60-річчя ЄС. Виступаючи з доповіддю, президент Єврокомісії Жан-Клод Юнкер зазначив, що «настав час для єдиної Європи 27 держав ви-

значити бачення власного майбутнього. Це час для лідерства, єдності та загальної непохитності». В «Білій книзі» запропоновано п'ять сценаріїв можливого розвитку європейської інтеграції до 2025 року.

Сценарій перший **«Живемо, як раніше»**: держави-члени реалізують позитивний порядок денний реформ, визначений в «Новому початку для Європи» (2014 рік) та Братиславській Декларації (2016 рік). Реалізація ухваленого на кілька років плану допомагає зберегти єдність ЄС.

Сценарій другий **«Нічого, окрім спільного ринку»**: країни ЄС поступово повертаються до ідеї спільного ринку, оскільки не можуть домовитися з інших сфер політики. Наголос робиться на збереженні спільного ринку, водночас як соціальна або податкова політики відрізняються в різних державах.

Сценарій третій **«Хто прагне більшого, робить більше»** передбачає різношвидкісну Європу, яка дозволяє зацікавленим країнам-членам більше спільної діяльності в таких сферах, як оборона, внутрішня безпека або соціальні питання. Фактично це модель постійного структурованого партнерства, передбачена Лісабонським договором.

Сценарій четвертий **«Робимо менше, але з більшою ефективністю»**: країни-членів концентруються на роботі в окремих сферах політики і працюють менше там, де відсутній ефект. Увага та обмежені ресурси спрямовуються на певні сфери політики.

Сценарій п'ятий **«Робимо разом набагато більше»**: країни-члени домовляються про делегування більших повноважень, виділення більших ресурсів та створення спільних процедур ухвалення рішень зі всього спектра інтеграції – спільна зовнішня політика, оборона, наука тощо. Рішення узгоджуються швидше та виконуються негайно.

Доповідь про майбутнє ЄС не є остаточним рішенням і лише започатковує широку дискусію про стан і розвиток європейського проекту. Вочевидь творці зазначених сценаріїв мали чітке розуміння того, що кожен із запропонованих шляхів розвитку ЄС буде мати певні ускладнення як у короткотерміновій, так і тривалій перспективі. Так, у сценарії «Живемо, як раніше» автори припускають, що спроможність до взаємодії навряд чи буде відповідати очікуванням країн-членів ЄС, а у сценарії «Нічого, окрім спільного ринку» – те, що процес ухвалення

рішень хоча і буде більш прогнозованим, навряд чи посилить готовність членів ЄС до колективних дій. Найреалістичнішим виглядає сценарій «Хто прагне більшого, робить більше», в якому країни-засновниці ЄС, так зване «ядро Європи», формують додаткові бюджети з актуальних для них і загалом для Європи галузей політики. Наприклад, з питань міграції та регулювання Шенгенської угоди країни ЄС, ймовірніше, будуть слідувати німецькій логіці – взаємодія і кооперація з тими, хто готовий взаємодіяти, зберігаючи для інших держав можливість приєднатися до генеральної лінії ядра ЄС. Дискусії навколо методів і моделей подальшого розвитку ЄС дозволяють зробити висновок про те, що в теорії і практиці європейської інтеграції не існує єдиного підходу або моделі. Найімовірніше, йдеться про гнучку інтеграцію, яка сполучатиме міжурядовий підхід і федералізм. Можливо, основою моделі розвитку стане постійне структуроване партнерство, так звана різношвидкісна Європа. Як бачимо, Європа розглядається як «уявний простір», що характеризується загальним баченням розвитку. Здебільшого місце Європи в сучасному світі визначають перспективи формування загальноєвропейського поля цінностей, уявлень, згоди навколо пріоритетів розвитку, тобто воля та мотивація у просуванні на шляху становлення спільного європейського політичного й економічного простору. Аналіз формування масової європейської ідентичності як процесу еволюції самосвідомості пересічних громадян дозволяє зрозуміти стан та перспективи просування на цьому шляху.

3.1.4. Проблема конструювання європейської ідентичності

Європейська ідентичність ніколи не була єдиним концептом. Існують абсолютно різні історичні, політичні, соціальні і нормативні уявлення про європейську ідентичність. Тому необхідно визнати наявність різних контекстів, теоретичних підстав та політичних реалій вживання цього поняття.

Визначення моделі європейської ідентичності є одним із головних завдань реалізації політичного проекту «об'єднаної або єдиної Європи». Причому проблема пошуку європейської ідентичності лише у другій половині ХХ століття перестала бути абстрактною «загальноєвропейською ідеєю», і набула реальних форм саме з моменту створення

ЄС. Можна згадати слова Ж. Делора: «Я завжди вірив у європейський ідеал, але сьогодні це вже не просто ідеал, а нагальна потреба... Ми можемо обирати лише між об'єднанням Європи та її занепадом». Об'єднана Європа як проєкт наднаціональної структури Європейського Союзу передбачає європейську ідентичність, засновану на моделі пост-національної ідентичності. Ця модель передбачає вихід за межі національного егоїзму та антагонізмів, які характеризували політику ХХ століття в Європі. В ідеологів європейської інтеграції існувала віра у можливість створення універсальної європейської ідентичності, яка замінить національні ідентичності. При цьому одні з них робили ставку на універсальність культурно-історичної спадщини європейців, а інші – на спільність політичних принципів та інститутів. Формування спільної ідентичності наразі є частиною європейського політичного проєкту і одним з ключових напрямів практичної діяльності структур ЄС.

Вперше поняття європейської ідентичності стосовно майбутніх напрямів розвитку Європейських спільнот було зафіксовано в копенгагенській «Декларації європейської ідентичності», прийнятій у 1973 році. В ній зазначалося, що незважаючи на ворожнечу і конфлікти в минулому, європейці мають спільні цілі та інтереси, обов'язки і спадщину. Основними елементами європейської ідентичності було названо представницьку демократію, верховенство закону, соціальну справедливість, економічний прогрес і права людини. В 1984 році на саміті у Фонтенбло глави десяти держав-членів оголосили про бажання посилити європейську ідентичність громадян своїх країн. Для цього було створено робочу групу, яка опрацьовувала заходи з посилення європейської ідентичності і формування внутрішнього простору Європи без кордонів. Проєкт, у межах якого відбувалася ця діяльність, отримав назву «Народна Європа» («A People's Europe»). Важливими подіями у формуванні європейської ідентичності стали взаємне визнання державами-членами ЄС дипломів про вищу професійну освіту в 1985 році, запровадження для громадян країн-членів ЄС єдиного паспорта та посвідчення водія, єдиної європейської валюти та спільного мережевого домену «.eu» тощо. В 1986 році було затверджено символи Європейських спільнот – гімн і прапор. Європейці почали святкувати 9 травня як «День Європи»

(в цей історичний день у 1950 році міністр закордонних справ Франції Р. Шуман висунув ідею європейської інтеграції).

Європейська ідентичність виступає як сукупність характеристик, що відрізняють європейців від неєвропейців у традиціях, культурі, способі життя та системі мислення. Що саме визначає зміст «європейської ідентичності»? Насамперед – визнання життя в «єдиній Європі» невід’ємною частиною особистого досвіду та уявлення про себе – громадян Європи як про «ми – спільнота», об’єднана спільною життєвою перспективою та спільними цінностями. Громадянський компонент європейської ідентичності базується на цінностях демократії, громадянських свобод, вільному пересуванні людей, економічному добробуті. Культурна складова – це мир і гармонія як ідеал, спільне цивілізаційне коріння, традиції, доля. В деяких дослідженнях наголошується на «інструментальній» складовій європейської ідентичності, заснованій на оцінці людьми витрат і переваг від приналежності до спільного європейського простору, що по суті означає оцінку ефективності роботи інститутів і програм ЄС. Проте найбільший вплив на формування відчуття спільності справляє індивідуальний повсякденний досвід: відсутність кордонів всередині ЄС, спілкування з громадянами інших європейських країн, поїздки за кордон, читання літератури мовою своїх сусідів тощо.

Незважаючи на появу нових можливостей для професійної і соціальної самореалізації, які впродовж останніх 15 років сприяли формуванню загальноєвропейської ідентичності, відданість загальноєвропейській ідеї у багатьох мешканців Європи допоки або недостатньо розвинена, або взагалі відсутня. Розширення ЄС за рахунок країн ЦСЄ висвітлює проблеми неоднорідності «єдиної Європи», розходження у розумінні пріоритетів розвитку та в очікуваннях людей. Для цих країн створення європейської ідентичності зовсім не означає необхідності розчинитися в неї, відмовитися від ідентичності національної. Навпаки, розвиток обох ідентичностей розглядається як паралельні процеси. Серед важливих чинників, що ускладнюють формування наднаціональної ідентичності, є розмитість самого поняття. У частини мешканців Європи відсутня ясність стосовно того, що таке Європа і що означає «бути європейцем». Багато хто не погоджується з надто широким трактуван-

ням континенту як простору «від Атлантики до Уралу». Не існує однастайності і щодо включеності мешканців Туреччини (частково розташованої на європейському континенті) у спільноту європейських народів. Для одних європейці – винятково мешканці країн-членів Євросоюзу, для інших – всіх держав, розташованих на континенті. Що стосується проблеми подвійної ідентичності, то за даними Євробарометра, для 32 відсотків респондентів європейська ідентичність знаходиться на першому плані порівняно з національною, 74 відсотки відносять себе до європейців, 94 відсотки респондентів також відчувають свою національну ідентичність. Отже, ідентичність в ЄС є подвійною проблемою, оскільки існує потреба в ясній і зрозумілій ідентичності як на рівні Євросоюзу, так і у структурному інтегруванні Європи на рівні національних ідентичностей. Питання про зміст європейської та національної ідентичності перетворюється на ключове для реалізації європейського політичного проекту. Сьогодні поняття «нації», незважаючи на очевидні високі результати економічного і політичного зближення в рамках інтеграції, змістовно залишається емоційно насиченим. Дискусії навколо національної та етнічної ідентичності у низці європейських країн свідчать про різний рівень їх наповнення, більшу або меншу силу переживань, порівнюючи з європейською ідентичністю. При зіткненні національних і європейських норм люди схильні солідаризуватися з першими, нехай і через інертність свідомості або підсвідомий вибір знайомого та звичного.

Серйозною перепоною на шляху формування європейської ідентичності є падіння впливу християнської релігії. Секуляризація масової свідомості мешканців континенту підтверджується даними соціологічних опитувань. Не випадково у проекті так і не ухваленої Європейської конституції було відсутнє положення про «християнські корені Європи». Відіграє роль також культурний чинник: унікальність історичного досвіду різних держав і, що особливо важливо, стійка пам'ять про конфлікти, часом кровопролитні і такі, що сприймаються як трагедія для європейських народів. В умовах зростання чисельності мусульманського населення Європи та поглиблення проблем, пов'язаних з інтеграцією інокультурних спільнот і тиском густонаселеного Сходу на охоплений

демографічною кризою Захід, дедалі більшого значення набуває «ісламський чинник» формування європейської ідентичності. Не варто зневажати і «китайську загрозу», пов'язану з напливом іммігрантів і банкрутством традиційних для Європи галузей промисловості через дешевий китайський імпорт. Ці чинники сприяють становленню ідентичності, зорієнтованої на відторгнення невластивих «західному» менталітету цінностей і настанов. Проте у відкритому інформаційному полі ідентичність розвивається не лише в негативній, а і в позитивній взаємодії з іншими культурами. Європейська культура діалогічна. Питання про «відповідальність перед іншими», неєвропейськими спільнотами, які впродовж історії сприяли і продовжують сприяти формуванню і розвитку європейської ідентичності, є однією з умов її позитивного, орієнтованого на розвиток становлення. У сучасному європейському соціокультурному просторі співіснують різні культурні традиції, і розвиток європейської ідентичності орієнтує громадянина Європи на «єдність у різноманітті». Багато регіонів європейських країн підтримують яскраво виражене культурне обличчя, і місцеві політичні еліти всіляко це підтримують.

Існування європейського культурного простору майже не піддається сумніву. Він побудований на фундаменті громадянської рівності і свободи особистості, християнській моралі й етиці, античній спадщині, гуманістичних ідеалах Відродження та Просвітництва, на спільності історії та її проєкції у майбутнє через європейське будівництво. Європейський політичний простір в основному асоціюється у свідомості громадян із реалізацією інтеграційного проєкту, а «бути європейцем» для багатьох означає бути громадянином Євросоюзу. Це, безумовно, свідчить про глибокий вплив інститутів на формування громадянської ідентичності. Водночас тривають палкі дискусії стосовно критеріїв визначення поняття «Європа», параметрів європейської публічної сфери.

Спільне майбутнє Європи не зводиться виключно до пріоритетів інтеграції. Європейський Союз – найбільш динамічна, але не єдина складова багаторівневого інституційного дизайну європейського політичного простору. Впливовими акторами світової та європейської політики є також Рада Європи, Організація з безпеки та співробітництва в

Європі (ОБСЄ), Європейський суд з прав людини, НАТО та інші організації міжнародного, регіонального та субрегіонального рівня. Поява нових акторів – учасників взаємодії – стимулює постійний перегляд кордонів простору реалізації європейського проекту.

3.1.5. Особливості європейської підсистеми міжнародних відносин

Незавершеність процесу політичної трансформації у країнах Європи після закінчення «холодної війни» обумовлює строкатість інституційного ландшафту, наявність різноспрямованих трендів, гетерогенність нормативного і ціннісного контексту загальноєвропейського простору. Неясними допоки залишаються контури цього простору. Адже після ліквідації блокового протистояння очікування щодо його консолідації шляхом зближення Заходу і Сходу Європи виявилися передчасними. Розширення ЄС та НАТО за рахунок країн Центрально-Східної Європи та країн Балтії лише відсунуло Східну Європу далі на схід. Відмова Євросоюзу і НАТО визначати свої кордони одночасно з бажанням окремих нових незалежних держав набути членства в цих організаціях залишило відкритим питання про майбутні межі європейської та євроатлантичної інтеграції. У зв'язку з цим вкотре актуалізувалося питання про місце Росії в Європі та можливий формат відносин РФ з Європейськими спільнотами.

Після закінчення «холодної війни» процес структурної трансформації європейської підсистеми міжнародних відносин був переведений у площину адаптації механізмів взаємодії на рівні ЄС–РФ і НАТО–РФ. «Українська криза» в міжнародних відносинах наочно продемонструвала слабкість кооперативних елементів у політичній архітектурі європейського континенту. Ця криза повністю зруйнувала колишню основу відносин, яка ґрунтувалася на бажанні Росії стати частиною Великої Європи та готовності Євросоюзу поділитися з РФ всім, окрім політичних інститутів.

Реорганізація міжнародно-політичного простору в Європі, перехід європейської підсистеми з одного стану в інший супроводжуються розбалансуванням та дестабілізацією, зміною рольових функцій учасників європейського простору та загальноновизнаних правил гри. Звісно, це не означає, що після зникнення жорсткого біполярного протистояння ча-

сів «холодної війни» в Європі виник хаос та плутанина. ЄС та США пропонують започаткування нових або вдосконалення діючих форматів залучення РФ до діяльності західних інституцій, спрямовуючи головні зусилля на розв'язання конфліктів та нейтралізацію конкретних викликів безпеці. Водночас інтерес російської сторони сфокусований насамперед у політичному і статусному вимірі. Через це європейська підсистема перебуває сьогодні в неоднозначному стані, коли прояви конфронтації між провідними потугами хоча і стримуються, проте політична поляризація поглиблюється. Тобто трансформація європейської підсистеми відбувається не у бік її консолідації та посилення цілісності, а навпаки – у напрямі зростання політичної фрагментації і функціональної сегментації. Цей «перехідний характер» європейського політичного простору дозволяє говорити про «системність» міжнародних відносин в Європі лише із застереженнями.

Умовне поняття «європейська підсистема міжнародних відносин» означає складну гетерогенну багаторівневу конструкцію, комплекс відносно окремих, але взаємопов'язаних функціональних та інституціональних площин, які подекуди накладаються одна на одну, перетинаються одна з одною, але не утворюють політично цілісну структуру. В рамках європейської підсистеми політичні процеси відбуваються на чотирьох структурних рівнях: загальноконтинентальному, регіональному, суб-регіональному та міждержавному. На загальноконтинентальному рівні спостерігається відсутність стійких структурних рамок, інституційного закріплення й уніфікованого нормативного контексту. Тому структурні параметри цього рівня визначаються динамікою взаємодій між найбільш потужними акторами даної системи – ЄС, США та РФ. Це зумовлює значний ступінь варіативності конфігурації всередині підсистеми. Основні структуруючі процеси в європейській підсистемі відбуваються на регіональному рівні. Оскільки Євросоюз та Росія виступають двома базовими центрами впливу на європейському континенті, то деякі дослідники роблять висновок про своєрідну біполярність європейської підсистеми. Ця своєрідність обумовлюється одночасно і політичною лінією США в європейських справах, яка реалізується автономно від політики Євросоюзу, і відкритістю ЄС для нових членів, і можливістю

виходу з інтеграційного угруповання, що врешті-решт унеможливило жорсткий поділ європейських держав між полюсами. Існування двох регіональних угруповань – ЄС та ЄЕС, істотно відмінних за своєю природою, – є свідченням тенденції до політичної поляризації європейського континенту.

Структуралізація європейської системи на субрегіональному рівні має вибірковий і обмежений характер. Внутрішні імпульси до формування субрегіональних об'єднань не є вагомими. Рушійною силою цих процесів є зовнішні стимули, які виходять, як правило, від Європейського Союзу. Одним із проявів таких зовнішніх стимулів є субрегіон Східної Європи, який окреслився після схвалення Євросоюзом політики Східного партнерства. Організація міждержавного рівня європейської системи також зазнає суттєвого впливу структур вищих рівнів. Але саме на цьому рівні утворюються менш формалізовані механізми системного регулювання, які компенсують відсутність чи неефективність відповідних механізмів вищих рівнів. Так, «норманський» формат переговорів з урегулювання «української кризи» відбувається за участю держав (Німеччина, Франція, Україна, Росія), а не інституцій, які опікуються проблемами безпеки в Європі.

Всередині європейського міжнародно-політичного простору можна виокремити кілька основних сегментів. При цьому спроба поділити Європу на певні «зони» має доволі умовний характер. Термін «Східна Європа» і термін «Центральна Європа» мають переважно політичне навантаження. Намагаючись дати другому поняттю географічне наповнення, Оскар Крейчі стикнувся з тим, що цей регіон не має природних геополітичних кордонів і тому чеський геополітик говорить переважно про «ідею Центральної Європи». Як зазначає російський дослідник О. Міллер: «Політологи практично одноставні в тому, що самостійного політичного суб'єкта на ім'я Центральна Європа немає і не було. Але очевидно, що Центральна Європа існує як ідеологічний феномен». А британський соціолог С. Янсен описує, як відбувається формування негативного образу «Балкан», який протиставляється Європі. Він зазначає, що самі серби і хорвати починають мислити себе як європейці і «захисники Європи».

Наявність різноманітних географічних образів окремих регіонів Європи, створених за допомогою владного дискурсу поступово закріплюється у свідомості суспільства. До того ж усталені образи безпосередньо впливають на геополітику та зовнішню політику держав. Наприклад, створений ще в 1990-ті роки центральноевропейський дискурс по суті є атлантистським. З ним пов'язано, зокрема, і утвердження в регіоні НАТО-центричної моделі безпеки. Це означає, що у спробах встановити відмінності між окремими регіонами Європи вже недостатньо орієнтуватися на географію чи економічні зв'язки, а варто зважати на сформовані «простори панування певних ідей або образів». Якщо в основу поділу загальноєвропейського простору покласти чинники безпеки – характер викликів, розуміння інтересів, оцінку місця в європейській архітектурі безпеки, матеріальні і політичні ресурси, наявність союзників, партнерів, ворогів тощо – матимемо «стабільні» і «нестабільні» регіони. Найбільш стабільну частину європейського простору становлять країни, які часто називають «західними» – члени ЄС. Становище всередині цього сегмента визначається соціально-політичною стійкістю та економічним добробутом відповідних країн. Навряд чи можна говорити про уніфікацію та однорідність цього міжнародно-політичного простору. Специфічними внутрішніми проблемами, з якими стикаються країни цієї зони, є сепаратизм (Ольстер у Великій Британії, рух басків в Іспанії, «північна ліга» в Італії тощо), суперечки навколо розподілу повноважень між центральною адміністрацією та місцевими органами управління (Німеччина, Бельгія, Швейцарія тощо). У зовнішній сфері країни єврозони виявляють неоднакову чутливість: занепокоєні «загрозою з півдня» країни Середземномор'я, держави Північної Європи зосереджені на регіоні Балтійського моря, Німеччина виявляє зацікавленість до запобігання дестабілізації в Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) і разом з Францією переймається розв'язанням «української кризи». При цьому першочергового значення набуває їхня спроможність вирішувати міграційну кризу та адекватно реагувати на загрози, пов'язані з нестабільністю по периметру південного та східного кордонів ЄС.

Прикладами «нестабільних» регіонів сучасної Європи є «Східна Європа» та «Західні Балкани». Необхідність розв'язання «української кризи» висвітила низку проблем, пов'язаних з регіоном «Східної Євро-

пи». У працях російського вченого Е. Г. Задорожнюка під «Східною Європою» розуміються колишні республіки СРСР. Експерти американського Центру трансатлантичних зв'язків Д. Гамільтон і Г. Манготт виокремлюють особливу категорію – «Нову Східну Європу». У цю групу країн фахівець зі Східної Європи та Євразії Анжела Стент віднесла Україну, Білорусь і Молдову, відзначаючи їхню роль «буферної зони» між РФ та ЄС. До східного флангу європейського міжнародно-політичного простору часто відносять і Кавказький регіон, оскільки Грузія, Вірменія та Азербайджан включені до програми Східного партнерства ЄС. Попри те, що ЄС виділив 6 пострадянських країн в окремий напрям своєї політики, належність цих країн до Східної Європи обумовлена «проміжним становищем» і характеристиками, які походять від такого: необлаштованість, відставання в розвитку і невідповідність загальноприйнятим європейським соціальним, політичним, культурним та економічним стандартам. Потрібно зауважити, що ЄС та Росія мають різні пріоритети у своїй політиці щодо Східної Європи: Брюссель цікавить, передусім, внутрішня стабільність та дієздатність державних інститутів сусідніх країн, тоді як Москву – їхня зовнішньополітична орієнтація. Перебіг подій в Україні 2014–2018 роках свідчить про те, що Євросоюз має тут більше засобів для набуття впливу на політичні еліти та внутрішні процеси, а Росія поступово, але невпинно його втрачає. Ситуація виглядає протилежною, коли йдеться про Білорусь. Що стосується Молдови, то її євроінтеграційні устремління суттєво гальмуються наявністю конфлікту в Придністров'ї, який Росія використовує як важіль тиску на молдовську політичну еліту. Таким чином, дефіцит механізмів регулювання та непряма нормативна конкуренція між РФ та Євросоюзом узалежнюють стабільність у Східній Європі від якостей структури європейської підсистеми міжнародних відносин.

Ще одним «нестабільним» регіоном в європейській підсистемі залишаються Західні Балкани. Міжнародні зусилля зі встановлення миру та врегулювання конфліктів на постюгославському просторі наприкінці 1990-х років в основному виявилися успішними. Проте складна етно-релігійна структура (наприклад, Албанія є майже повністю мусульманською країною, Сербія – православною, а Хорватія – католицькою), внутрішні суперечки (Сербія не визнає незалежності Косова, зростає

напруга в Боснії і Герцеговині через статус Республіки Сербської), відсутність суспільного консенсусу щодо вступу в Євросоюз (Сербія, Боснія і Герцеговина) створюють ризики для безпеки в цьому регіоні. Тому у заяві ЄС, зробленій наприкінці 2017 року, саме Західні Балкани було окреслено як напрям можливого географічного розширення. В ній називалася навіть конкретна дата – 2025 рік, коли 6 країн – Сербія, Чорногорія, Албанія, Боснія і Герцеговина, Македонія і Косово – можуть стати членами Євросоюзу. Досить відверто з цього приводу висловився президент Франції Е. Макрон, попередивши: якщо не дати країнам Балкан ясних перспектив щодо вступу до ЄС, то вони почнуть зближення з Росією. Так, найтісніші зв'язки Москва підтримує з Белградом: Сербія відмовляється приєднатися до європейських санкцій проти Росії, принципово не вступає в НАТО, а натомість отримує від РФ воєнно-технічну допомогу (у 2016 році 6 винищувачів МіГ-29 та кілька десятків одиниць бронетехніки). В Чорногорії РФ активно підтримує опозицію. Як бачимо, необхідність вирішення конкретних безпекових або політичних проблем актуалізують значення того або іншого регіону. Саме це (а не поділ Європи на географічні регіони) має істотне значення для розуміння поточного стану європейської підсистеми міжнародних відносин. Назва регіону сама по собі не є нейтральною, вона містить багато смислів, і залежно від того, яка саме назва обирається для регіону, ці смисли наново затверджуються.

Отже, європейська підсистема міжнародних відносин має перехідний характер; всі умовно виокремлені в ній регіони перебувають у процесі трансформації і мають всі шанси еволюціонувати в дещо відмінне від сьогоднішньої конфігурації. Хоча зазначений процес не є завершеним, його основні тренди визначені доволі чітко: центр тяжіння підсистеми зміщується у західному напрямку, а Росія поступово втрачає можливості альтернативного полюсу впливу в Європі. Брак механізмів регулювання та нормативних параметрів підсистеми буде заповнюватися у зв'язку із розв'язанням конкретних проблем на кшталт «української кризи», а водночас відбуватиметься процес інкорпорації «проміжних регіонів» у тіло підсистеми. Це і стане внеском Європи у формування стабільної і дієздатної глобальної системи міжнародних відносин.

3.1.6. Від Європи держав до Європи регіонів: особливості регіоналізації в ЄС

Проблеми регіоналізму перебувають у центрі політичних і наукових дебатів у Євросоюзі. Адже Спільнота залишається одним із найяскравіших прикладів розвитку регіоналізму та інституалізації цього процесу. Європейський (або західний) регіоналізм вважають одним із видів сучасного регіоналізму у світі. В його основі – принципи «атлантичного федералізму» – вилучення громадянського суспільства з-під опіки держави, і субсидіарності – чіткий розподіл прав і обов'язків за виконавчою вертикаллю з делегуванням повноважень на той територіальний рівень, який здатний їх реалізувати найефективніше. Проте, як зазначає І. Зварич, регіоналізм, особливо європейський, є явищем із подвійною природою. З одного боку, він віддзеркалює поглиблення демократичних процесів у системі державного управління і відбувається під гаслами децентралізації влади, посилення ролі та впливу на життя територіальних громад місцевого самоврядування. З іншого – регіоналізм в окремих випадках набуває політичного характеру, коли він не задовольняється межами децентралізації влади й самоуправління, а спрямовується на переформатування територій традиційних держав, що склалися в минулому внаслідок певних геополітичних процесів. Такий регіоналізм називається «політичним» і несе в собі загрозу існуванню територіальної цілісності країни. Загалом європейський регіоналізм заперечує безальтернативне домінування держави, прагне забезпечити деєтатизацію та виступає за поступову трансформацію держави в регіональному форматі.

Регіоналізація¹ в ЄС має свою специфіку і тісно пов'язана з процесом інтеграції. Європейська модель регіоналізації розвивається водночас у двох площинах – розмивання державного суверенітету («зверху») породжує аналогічний процес «знизу» – від субнаціональних акторів. Таким чином, процеси регіоналізації й інтеграції є тісно взаємопов'язані.

¹Процес регіоналізації не варто плутати із регіоналізмом. «Регіоналізм» належить до практики перерозподілу певних владних повноважень центрального уряду з метою надання територіальним інституціям проміжного статусу між центральним і місцевим рівнями; «регіоналізація» стосується процесу, за допомогою якого центральні політичні й адміністративні інституції відповідають на регіональні вимоги. Можна припустити, що регіоналізм походить із периферії, а регіоналізація є відповіддю на це центру.

ними: внаслідок сукупної дії доцентрових і відцентрових сил у розвитку європейського об'єднання можна спостерігати паралельні процеси федералізації на наднаціональному рівні і регіоналізації всередині національних держав. Це є феноменом, характерним виключно для країн ЄС, що існує лише за умов сильних внутрішніх інтеграційних зв'язків. Тобто європейська регіоналізація є результатом наддержавної федералізації – політики, що спонукає територіальні утворення країн-учасниць ЄС до дій регіоналізаційного змісту. Чим обумовлені процеси європейської регіоналізації? По-перше, спробою державної влади надати регіонам можливості для маневрів і самостійного розвитку, а також розширити компетенції в галузі зовнішнього співробітництва і залучення ресурсів у відповідь на виклики глобалізації. По-друге, збільшенням кількості звернень регіональних властей про надання більших обсягів політичних прав і свобод для своїх територіальних автономій. По-третє, посиленням впливу євроінтеграції не лише на сферу державного управління, а і на повноваження регіонів.

У 1988 році Європарламент ухвалив «Хартію регіоналізму», в якій було запропоновано визначення регіону. Зокрема, в документі зазначалося, що «регіон – це оперативний орган та інституційна тканина Спільноти». На початку 1990-х років європейські регіони сформулювали головні вимоги щодо трансформації європейського політичного процесу:

- запровадження принципу субсидіарності в договірну базу Євросоюзу;
- створення нового комунітарного інституту, який би представляв інтереси регіонів в ЄС;
- можливість регіонів безпосередньо звертатися в Європейський Суд;
- можливість для глав регіонів безпосередньо представляти державу в Раді Міністрів.

Вже Маастрихтський договір частково врахував вимоги територіальних спільнот (і регіональних, і місцевих): у договірну базу ЄС було впроваджено принцип субсидіарності, створено новий комунітарний інститут – «колективний голос» територій – Комітет регіонів, регіони федеративних держав отримали право представляти свої держави в Раді міністрів. Важливим каналом для лобіювання регіональних інтересів

стала Асоціація європейських регіонів. Зокрема, в цій організації поширеною є думка про те, що регіони виступають чинником демократії в Європі.

Розвиток регіоналізму в Європі обумовив розробку концепції «Європи регіонів», яка віддзеркалює зростаючу роль субнаціональних територіальних спільнот в ЄС та спрямована на визначення місця регіонів в Євросоюзі. Незважаючи на те, що гасло «Європи регіонів» швидко набуло популярності, чіткого уявлення про зміст цієї концепції так і не виникло. Найбільш поширеними є три «бачення» «Європи регіонів». Радикальна інтерпретація цієї концепції передбачає відмирання національної держави і формування єдиної Європи двох рівнів – наднаціонального і регіонального. Прибічники цього підходу вважають, що національна держава – анахронізм, вона більше не виконує жодних корисних функцій: з одного боку, вона надто далека від конкретної людини і тому не може зрозуміти її потреб, а з іншого, – вона надто мала, щоб відігравати активну роль на міжнародній арені. Проте національну державу в Європі не можна «скасувати». Вона змінюється під впливом процесів глобалізації та регіоналізації і на сьогодні не виявляє ознак «відмирання». Наразі радикальна версія «Європи регіонів» вже не користується такою популярністю, як в 1950–1960-ті роки, коли федеративну «Європу регіонів» планувалося побудувати на післявоєнній творчій хвилі. Наступний підхід до розуміння «Європи регіонів» сфокусований на інтенсифікації міжрегіонального співробітництва, «зрощенні» Європи (горизонтальна інтеграція або «Європа через регіони»). Його прибічники зауважують, що державні кордони можуть заважати повноцінному розвитку природних регіонів. Втім, за певних умов стимулювання з боку євроструктур та відповідних фондів, відбувається процес поступового зростання ролі регіонів, які мають прикордонне розташування. Горизонтальна інтеграція може бути реалізована з використанням двох підходів: перший полягає у стрімкому зростанні прикордонної економіки через надання конкурентних переваг фірмам, що діють у межах транскордонного співробітництва, другий – у просторовій гармонізації відносин на соціально-культурному ґрунті. Нарешті, третє бачення «Європи регіонів» ґрунтується на вертикальній інтеграції:

Євросоюз – національна держава – регіони. Воно протиставляється «Європі вітчизн» де Голя та бюрократичній «Європі інституцій», а європейські регіони визнаються в якості автономних політичних акторів в інтеграційних процесах. На відміну від «горизонтальної Європи регіонів» вертикальна інтеграція включає два елементи: зусилля регіонів з трансформації національних політичних інститутів, які відповідають за національну політику на європейському рівні, з метою посилення впливу регіонів, а також безпосередню участь регіонів (через формальні та неформальні інститути) у процесі ухвалення рішень в ЄС. Поглиблення інтеграційних процесів і подальший розвиток інституційних структур ЄС створюють для регіонів і нові можливості, і нові виклики: у регіонів з'являються додаткові можливості впливати на процес ухвалення рішень в ЄС, а водночас Євросоюз проникає «на територію» регіонів. Відтак виникає нестійкий баланс, а переплетіння трьох рівнів – наднаціонального, національного і регіонального – стає більш диференційованим.

Наразі «Європа регіонів» по суті є процесом, а не результатом. Труднощі у реалізації цієї концепції полягають у неоднаковому становищі регіонів у складі національних держав. Ця гетерогенність виявляється практично у всіх сферах: регіони справляють неоднаковий вплив на процес ухвалення внутрішньополітичних рішень, мають різний правовий статус, фінансову самостійність та компетенції. Найбільш вражаючими є диспропорції між регіонами в обсязі повноважень у галузі зовнішньої політики. Так, у більш привілейованому становищі перебувають німецькі землі та бельгійські регіони, які в межах своїх компетенцій мають право укладати міжнародні угоди. Натомість у Франції, Італії та Іспанії національні уряди відіграють рестриктивну роль щодо міжнародної та зовнішньоекономічної діяльності своїх регіонів, хоча процеси регіоналізації у цих країнах відбуваються і послаблюють роль держави, зокрема в цій сфері. Крім того, що «Європа регіонів» об'єднує різних за можливостями та інтересами партнерів, протидія її реалізації походить від національних інститутів, які все більше відчувають дифузю влади, та національних держав, які починають конкурувати зі своїми («чужими») регіонами. Не слід забувати, що проект «Європи регіонів» тісно пов'язаний із ситуацією на інших рівнях – комунітарному

(як надалі розвиватиметься європейська інтеграція) та національному (як розвиватиметься регіоналізація всередині національних держав). Адже для «Європи регіонів» інтеграція – не вибір, а обов’язкова умова для політичного регіоналізму. Тому деякі німецькі дослідники вважають, що проникнення комунітарних інститутів на «поле» компетенцій земель призведе до неможливості останніх діяти в якості автономних політичних центрів ухвалення рішень, а земельні парламенти (ландтаги) є першими жертвами європейської інтеграції. Існує небезпека і того, що ігнорування інтересів регіонів в інтеграційних процесах посилить відчуження між громадянами ЄС та комунітарними інститутами. Водночас соціолог Ральф Дарендорф пише про небезпеку «неконтрольованої різноманітності» та важливості «поміркованих і надійних інституцій» для Європи: «Я вкрай скептично налаштований, коли мова заходить про цей милий термін «Європа регіонів»; у мене існує легка підозра, що ті, хто використовують це визначення зі зростаючим натхненням, врешті-решт, опиняться з регіонами, але без Європи. Вони концентруються на одному напрямку, тому що важко дивитися одразу в обох напрямках». У практичному плані «Європа регіонів» невід’ємна від наднаціонального і національного рівнів і є складовою «багаторівневого» або «багатошарового» політичного процесу в ЄС.

Європейська регіоналізація демонструє можливість використання її механізмів як дієвих знарядь у демократизації системи владних відносин через запровадження децентралізації, деконцентрації влади та принципу субсидіарності. Ці компоненти європейської регіоналізації мають виняткове значення для широкого запровадження європейського досвіду в умовах українського соціуму, враховуючи власні етнонаціональні, ментальні та культурологічні особливості.

3.1.7. Безпекова архітектура Європи

Європейська безпека переживає кризу. Європа не розділена, як це було понад сорок років тому на момент підписання Гельсінського Заключного акту. Однак ситуація в європейському безпековому просторі характеризується більшою непередбаченістю та невизначеністю. Розбіжності у сприйнятті безпеки всередині європейського регіону значно ускладнюють формування узгодженого підходу до загроз регіональної

безпеки. Як наслідок, відбувається «розтягування» завдань забезпечення регіональної безпеки між регіональними і субрегіональними інститутами, зберігається взаємна недовіра між ними. Практичне питання полягає у пошуку такої архітектури європейської безпеки, яка б задовольнила всіх регіональних акторів. Адже архітектура безпеки – це не лише інститути, а й певний тип поведінки учасників, довготривалі характеристики їхніх політичних курсів. Оцінюючи потенційні можливості наявних форматів взаємодії учасників європейського безпекового простору, варто зазначити співіснування різних за типом держав в одних і тих же інститутах безпеки. Фрагментація простору безпеки в Європі виражена наявністю кількох інституційно структурованих субрегіонів безпеки. Основними організаціями, діяльність яких так чи інакше стосується регіональної безпеки, є ОБСЄ, НАТО, Рада Європи, ОДКБ, а також ООН і низка структур, орієнтованих на розвиток субрегіонального співробітництва (Північне оборонне співробітництво (NORDEF), Вишеградська група тощо). Поступово посилює ідентичність у питаннях власної оборони і безпеки Євросоюз. Перевантаження міжнародно-політичного ландшафту Європи різноманітними багатосторонніми структурами з допоки не вирішеною проблемою «розподілу праці» між ними значною мірою ускладнюють реалізацію комплексного підходу в галузі європейської безпеки.

Від початку 1990-х років формування архітектури європейського простору безпеки відбувалося одночасно у форматі двох моделей. Перша модель передбачала створення всеосяжної системи європейської безпеки, структуроутворюючим елементом якої мала б стати НБСЄ / ОБСЄ. Інший підхід можна охарактеризувати як формування натоцентричної моделі забезпечення європейської безпеки. Розпуск ОВД та розпад СРСР, активність країн ЦСЄ щодо підтвердження своєї західної і європейської ідентичності створювали умови для реалізації цього підходу, але водночас актуалізували питання про форми співробітництва з Росією. Спроба побудувати стратегічне партнерство з РФ (а не інтегрувати її в західні структури) зазнала повної поразки. Наслідком цього є теперішнє протистояння Росії з США / НАТО, погіршення відносин між РФ та країнами ЄС. Обвинувачуючи Росію у порушенні норм міжнарод-

ного права і дестабілізації становища в Україні, Євросоюз і НАТО розглядають поточну ситуацію як «виклик, який кидає Росія європейській системі безпеці». Перебіг міжнародної кризи навколо України свідчить про те, що наявні в Європі інститути і режими безпеки більш не є ефективними. А концепція «спільного європейського дому» видається сьогодні більш віддаленою перспективою, ніж це здавалося понад два десятиліття тому.

На початку 1990-х років здавалося, що Європа продовжує просуватися шляхом подолання розподілу континенту. Ще в 1975 році після двох років безперервних переговорів лідери 33 європейських держав, США і Канади підписали Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). Захід розраховував домогтися від Кремля поступок у питанні прав людини. Москва прагнула закріпити кордони, що були встановлені в Європі після Другої світової війни, а також була зацікавлена у розвитку торгово-економічних відносин із західноєвропейськими країнами, що було неможливо без розрядки напруги між ОВД та НАТО.

Успіх Гельсінського процесу 1970-х років полягав у стримуванні протистояння в рамках діалогу та правил. Це підкріплювалося заходами зі збільшення транспарентності та зміцнення довіри, які відкривали нові перспективи для безпеки на основі співробітництва. Разом із Заключним актом в Гельсінці було прийнято і Декларацію про принципи взаємовідносин. Вона не мала обов'язкового характеру, а скоріше нагадувала добровільно взяті на себе моральні зобов'язання: відмову від застосування сили та погрози силою і втручання у внутрішні справи один одного, визнання непорушності кордонів, повагу до прав людини і прав народів вирішувати свою долю тощо. Ці угоди і Гельсінський Заключний акт не вирішували всіх проблем часів холодної війни, але вони знижували небезпеку виникнення конфлікту і зробили можливим розширення контактів між Сходом і Заходом. Впродовж 15 років НБСЄ в основному залишалася форумом для «спілкування» НАТО та ОВД. У листопаді 1990 року на саміті в Парижі було прийнято «Хартію для нової Європи», яка оголошувала завершення «ери конфронтації і розколу Європи». Цей документ став своєрідним «генеральним планом»

побудови загальноєвропейської системи безпеки. В основу цієї системи був покладений принцип «неподільності» безпеки і співробітництво на основі взаємоповаги і спільних демократичних цінностей: «Безпека неподільна, і безпека кожної держави-учасниці нерозривно пов'язана з безпекою всіх інших». Крім того, в листопаді 1990 року країни НАТО та ОВД підписали Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ), метою якого було встановлення безпечного воєнного балансу в Європі за рахунок скорочення озброєнь звичайних збройних сил. Договір визначив максимальні рівні озброєнь і техніки для кожного з блоків. Крім того, запроваджувалися обмеження в так званих флангових зонах (для ОВД – Болгарія, Румунія, Закавказький, Ленінградський, Північно-Кавказький, Одеський воєнні округи СРСР; для НАТО – Греція, Ісландія, Норвегія і Туреччина). На флангах кожній стороні дозволялося мати не більше 4,7 тисяч танків, 5,9 тисяч бронемашин і 6 тисяч артилерійських систем. ДЗЗСЄ був наріжним каменем контролю над озброєннями в регіоні НБСЄ.

Роль НБСЄ на початку 1990-х років стрімко зростала, про що свідчить регулярне проведення самітів на вищому рівні. Третій саміт у Гельсінкі в липні 1992 року завершився прийняттям підсумкового документа «Виклик часу змін», який започаткував перетворення НБСЄ у трансрегіональну організацію «від Ванкувера до Владивостока» на надані НБСЄ повноваження, що дозволяли втручатися в локальні і регіональні конфлікти. У грудні 1994 року в Будапешті відбувся четвертий саміт, на якому було ухвалено політичну декларацію «На шляху до справжнього партнерства в нову епоху» і прийнято рішення про перетворення з 1 січня 1995 року Ради в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Ідея Європи без розподільчих ліній знов пролунала в декларації «Про моделі загальної та всеосяжної безпеки для Європи ХХІ століття», ухваленій на саміті ОБСЄ в Лісабоні у грудні 1996 року. На цьому саміті РФ висунула ідею укладення «Хартії європейської безпеки ХХІ століття» – політичного документа, в якому б ОБСЄ було визнано головною нормотворчою структурою в системі європейської безпеки. Однак у середині 1990-х років вже вочевидь виявилися принципові розбіжності щодо ролі ОБСЄ між західними краї-

нами і Росією. Ці розбіжності витікали із неоднакового розуміння безпеки, а далі транслювалися на інституційний рівень її забезпечення. Для Росії безпека традиційно була пов'язана насамперед з воєнно-стратегічними аспектами. Тому вона завжди послідовно виступала за рівнозначність усіх трьох напрямів у діяльності ОБСЄ – військово-політичного, економічного і гуманітарного. Крім того, активність Москви у нарощуванні динаміки ОБСЄ обумовлювалася небажанням розширення НАТО на схід. Відтак РФ вирішила «боротися» проти цього перетворення ОБСЄ на стрижень європейської безпеки. Тут позиція Росії ґрунтувалася на тому, що ОБСЄ – єдина загальноєвропейська організація, в якій вона представлена і має реальний важіль впливу на європейські справи. За умов, якщо б Москві довелося протидіяти розширенню НАТО наодинці, консенсус як спосіб ухвалення рішень в ОБСЄ міг стати для неї і зняряддям, і «рятівним колом».

Інше розуміння європейської безпеки сформувалося на Заході. Концепція безпеки, яку обстоювали західні політики в межах ОБСЄ, ґрунтувалася на необхідності забезпечення прав людини і основних свобод як гарантій зміцнення стабільності і процвітання в Європі. У практичній площині це виявлялося в готовності опрацювати і реалізовувати саме гуманітарний напрям («третій кошик») у діяльності ОБСЄ. Що стосується військово-політичних аспектів європейської безпеки, то це завдання покладалося на НАТО, а економічних аспектів – на Європейський Союз. Тому паралельно з розбудовою інституційно-нормативної платформи ОБСЄ тривала робота з встановлення контактів і налагодження співробітництва Північноатлантичного альянсу з країнами Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), новими незалежними державами (ННД), які виникли внаслідок розпаду СРСР, у тому числі з Росією. Наявність багатосторонньої організації зі значними та гнучкими воєнними можливостями, її спроможність дати відповідь на широкий спектр викликів у галузі безпеки обумовлювали фундаментальну важливість НАТО для інтересів США. Альянс залишався важливим для Сполучених Штатів не лише з огляду на необхідність захисту їхніх життєво важливих інтересів, а й для забезпечення загальної глобальної безпеки. Від початку 1990-х років виникли нові загрози для міжнародної безпеки, не

пов'язані з Росією та традиційними завданнями альянсу. Для боротьби з тероризмом НАТО вперше була залучена у тривалі військові операції, які відбувалися у віддалених регіонах (зокрема, в Афганістані). Тому те, що називається «натоцентричною моделлю європейської безпеки» по суті є сегментом глобальної системи.

Після закінчення «холодної війни» Північноатлантичний альянс збільшив кількість своїх членів з 16 до 29 країн. Для інституційного зближення зі сходом Європи у грудні 1991 року було засновано Раду Північноатлантичного співробітництва (РПАС), до якої вже навесні-влітку 1992 року приєдналися республіки колишнього СРСР, у тому числі й Росія. Прийнятий на саміті НАТО в 1994 році рамковий документ «Партнерство заради миру» (ПЗМ) запропонував всім державам-членам ОБСЄ налагодити політичний діалог і співробітництво з альянсом на основі індивідуальних планів. Програма передбачала проведення регулярних консультацій і співробітництво з таких питань: спільне воєнне планування, забезпечення транспарентності при плануванні національних оборонних витрат, запровадження демократичного контролю над збройними силами, навчання та бойова підготовка військових формувань, спільне проведення навчань тощо. Також НАТО висловила готовність проводити консультації з будь-яким учасником ПЗМ, якщо він вбачає пряму загрозу своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці. Програма, до якої протягом 1994–1995 років приєдналися 16 країн, у тому числі і РФ, допомогла консолідувати Європу навколо НАТО і сприяла подальшому розширенню альянсу.

Про необхідність розпочати практичні заходи з підготовки до вступу в НАТО нових членів – колишніх соціалістичних країн ЦСЄ – на Заході було заявлено в 1995 році. Спроба РФ використати на той час пріоритетні відносини з США задля зміни лінії НАТО на розширення зазнала невдачі. У вересні 1996 року в Детройті президент США Б. Клінтон заявив, що відбуватиметься двоєдиний процес: НАТО буде розширятися на схід і водночас розвиватимуться дружні відносини з демократичною Росією. Він стверджував, що після закінчення «холодної війни» характер Північноатлантичного альянсу змінився, і він більше не загрожує безпеці РФ. У той же час необхідність розширення

блоку пояснювалась непередбаченістю внутрішньополітичної ситуації в Росії (зокрема, розгоном Верховної Ради в Москві в жовтні 1993 року й початком війни в Чечні у грудні 1994 року). Росія не погоджувалася з таким підходом. Російські політики вважали, що розширення НАТО за умови неучасті в ньому РФ означало витіснення її з Європи і політичну ізоляцію від загальноєвропейського процесу. Розширення НАТО також трактувалося як послаблення безпеки РФ. При нагоді російські лідери ніколи не забували нагадувати і про обіцянки представників альянсу стосовно непросування інфраструктури НАТО на схід (йдеться про заяву генсека НАТО Манфреда Вернера у травні 1990 року, що «сам факт нашої неготовності розмістити війська НАТО за межами території Федеративної Республіки надає Радянському Союзу безпекові гарантії»).

10 грудня 1996 року Північноатлантична рада ухвалила рішення про початок процесу розширення альянсу. З січня 1997 року між РФ і НАТО відбулося кілька раундів консультацій і переговорів стосовно розвитку механізмів політичного діалогу та узгодження політики. Упродовж двох місяців напередодні зустрічі президентів РФ та США в Гельсінкі тривав інтенсивний дипломатичний торг. Росія не мала можливості перешкодити розширенню НАТО, але намагалася отримати максимум поступок. Спочатку вона сподівалася отримати право «вето» у всіх питаннях діяльності НАТО. Згодом російська дипломатія зосередила зусилля на тому, щоб домогтися прийняття обов'язкового для всіх країн НАТО документа, в якому було б зафіксовано гарантії її безпеки. Так, російська сторона вимагала, щоб альянс не розміщував ядерну зброю на території нових членів, не збільшував рівень своїх звичайних озброєнь, не заперечував проти одностороннього перегляду Росією ДЗЗСЄ, не використовував інфраструктуру ОВД, заборонив багатостороннім воєнним формуванням НАТО перетинати національні кордони тощо. Під час зустрічі президентів РФ та США 20–21 березня 1997 року в Гельсінкі Б. Клінтон підтвердив, що розширення НАТО відбудеться, і не пообіцяв, що воно не охоплюватиме країни колишнього СРСР. Активну роль у прискоренні процесу розширення в той час відігравали країни ЦСЄ, які РФ фактично ігнорувала протягом першої половини 1990-х років, а тому втратила канали ефективного впливу на них. Заявку на членство в НАТО подало 12 претендентів. Остаточне визначення пер-

ших кандидатів на вступ залишалося предметом обговорень аж до мадридського саміту НАТО (8 липня 1997 року), під час якого запрошення вступити в альянс отримали лише 3 країни ЦСЄ – Угорщина, Польща і Чехія. Водночас в Мадриді була підписана Хартія про особливе партнерство між НАТО та Україною, яка передбачала встановлення регулярного політичного діалогу в межах Комісії НАТО–Україна, розвиток політичного і воєнного співробітництва.

Результатом переговорів РФ і НАТО стало підписання в Парижі 27 травня 1997 року «Основоположного акта про взаємні відносини, співробітництво і безпеку між організацією Північноатлантичного договору і Російською Федерацією». Цей документ зафіксував нову розстановку сил в Європі, яка склалася після закінчення «холодної війни». Він свідчив про те, що НАТО зберіглася як універсальний механізм європейської безпеки. Росія не хотіла бути виключеною з цієї натоцентричної системи європейської безпеки, але так і не спромоглася укласти з НАТО договір про створення універсальної структури безпеки. Адже створена згідно з Актом Рада Росія–НАТО такою не була. У випадку розбіжностей у Раді Росія не мала право вето на прийняття рішень. Крім того, НАТО зберігала право обговорювати і ухвалювати будь-які рішення в альянсі без участі РФ.

30 травня 1997 року на зустрічі міністрів закордонних справ країн-учасниць РПАС у Португалії замість наявного на той час формату було запроваджено Раду Євроатлантичного партнерства (РЄАП) у складі держав-членів НАТО та країн, що приєдналися до ПЗМ (загалом 44 члени). У тому ж році міністри оборони і міністри закордонних справ членів альянсу схвалили «Розширену програму партнерства заради миру», яка передбачала перехід до опрацювання можливостей оперативної взаємодії і налагодження сумісності збройних сил різних країн з військами альянсу задля їх залучення в операції НАТО. Також було вирішено підключити партнерів не лише до процесу планування, а й до ухвалення рішень та реалізації заходів НАТО в межах ПРМ. Перелік галузей співробітництва в межах модифікованої ПРМ не залишав сумніву в тому, що «розширене партнерство» розглядалося як проміжний етап набуття членства в альянсі.

Серйозним викликом для створення єдиної, вільної і мирної Європи в 1990-ті роки стали розвал Югославії та конфлікти, що виникли на тлі або внаслідок розпаду Радянського Союзу. Ані Захід, ані ООН та ОБСЄ не змогли запобігти або врегулювати ці конфлікти на початковому етапі. Провал операції миротворчих сил ООН у 1994 році на Балканах спонукав Генсека цієї організації звернутися по допомогу до НАТО. Як організація «колективної оборони», Північноатлантичний альянс не мав до середини 1990-х років досвіду проведення реальних воєнних операцій. Виконання нового завдання з кризового врегулювання, яке передбачало можливість використання воєнного потенціалу НАТО за мандатом ОБСЄ та ООН, означало політизацію діяльності військового альянсу, перехід до формату організації «колективної безпеки».

Вперше війська НАТО провели воєнну операцію в 1995 році під час конфлікту в Боснії. Воєнна операція в Боснії здійснювалася на основі мандату ООН, а 60-тисячний контингент Сил зі стабілізації (SFOR) складався в основному з військ НАТО (хоча в ньому були і країни, які не входили до складу альянсу). Наприклад, російський контингент складав не більше 5 відсотків наземних сил операції SFOR, однак політичне значення його присутності і взаємодія з натівськими військовими були важливішими за суто воєнні функції. Російська бригада діяла в Боснії у складі багатонаціональної дивізії «Північ» і взаємодіяла з американською та турецькою бригадами, а також норвезьким і польським контингентами. Політичною проблемою було стикування командування російських і натівських сил. Російські офіцери виступали проти прямого підпорядкування російських солдат натівським командирам. Тому була створена непрактична, але «політкоректна» схема: командувач російською бригадою перебував в європейському штабі НАТО в Монсі (офіційно це називалося «Оперативна група Російського міністерства оборони в Об'єднаному штабі європейського командування НАТО») і підпорядковувався головнокомандувачу силами НАТО, тимчасово отримавши ранг його заступника. Цей перший досвід сумісності натівських і російських контингентів виявився за оцінками сторін доволі успішним.

Воєнні дії, які визначалися у термінах європейської безпеки, але були вмотивовані насамперед гуманітарними міркуваннями, становили

нову реальність в Європі. З огляду на це, проведена в середині 1990-х років воєнна операція на Балканах створила кілька прецедентів: НАТО вперше вдалася до воєнних дій поза межами своєї традиційної географічної зони відповідальності, і ці дії не мали підстави захисту від нападу якогось члена альянсу. За умов, коли посередництво ОБСЄ в регіональних конфліктах, зокрема в Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, не дало результатів, а Євросоюз не зміг утвердитися в якості єдиного регулювальника конфлікту на Балканах, натівська операція в Боснії фактично нівелювала миротворчу функцію ОБСЄ, а у відносинах з ЄС виник своєрідний «розподіл праці». У процесі кризового врегулювання на теренах колишньої Югославії закріпилася така практика взаємодії: НАТО брала на себе вирішення завдань забезпечення безпеки, а ЄС відігравав ключову роль у відновленні економіки. Впродовж наступних років альянс взяв участь у кількох воєнних операціях з кризового врегулювання: в Косово, Македонії, Судані, Іраку, Афганістані та Лівії. Результатом першої воєнної операції SFOR стало створення воєнополітичних умов для реалізації Дейтонських угод і становлення Боснії і Герцеговини в якості самостійної держави. З іншого боку, зусилля та дії з врегулювання кризи на Балканах призвели до конфлікту між Заходом і Росією. І якщо у випадку з Боснією цей конфлікт було подолано шляхом включення Росії в інтенсивний дипломатичний процес, то ані у випадку з Косово, ані у конфліктах у колишніх радянських республіках аналогічні зусилля не увінчалися успіхом. До початку воєнної операції в Косово Захід шукав можливості політичного врегулювання цієї кризи спільно з Росією. Однак переговорний процес за участю російської сторони лише зафіксував глибокі розбіжності сторін з приводу оцінки ситуації в Союзній Республіці Югославії (СРЮ). Справа в тому, що в середині 1990-х років в РФ було взято курс на підтримку режиму Слободана Мілошевича, в якому вбачали інструмент обмеження американського впливу на Балканах. РФ скористалася своїм правом «вето» під час голосування у Раді Безпеки ООН з приводу надання НАТО мандата для здійснення миротворчої операції у Косові. Друга операція альянсу розпочалася 24 березня 1999 року повітряною кампанією в СРЮ за відсутності мандата ООН. Західні країни вирішили, що вони не можуть

знову ризикувати, чекаючи фактів масового насильства, як це було у Боснії. Дії Росії під час воєнної операції в Косово показали всю глибину її образ на НАТО і США. Здавалося, що для РФ протистояння ініціативам альянсу було важливіше, ніж допомога у врегулюванні масштабної гуманітарної кризи в Європі. Хоч як адміністрація Б. Клінтона не намагалася співпрацювати з Росією у вирішенні косівської проблеми, Москва явно не бажала брати в цьому участь. Односторонні дії альянсу стали підставою до розриву відносин: РФ припинила дію Основоположного акта, відкликала свого представника зі штаб-квартири НАТО в Брюсселі, припинила роботу інформаційних центрів НАТО в Росії. Діяльність цих структур була відновлена після прийняття РБ ООН резолюції № 1244 від 10 червня 1999 року, що передбачала міжнародну присутність сил безпеки в Косово і припинення військової операції НАТО 20 червня 1999 року. Контакти по лінії Постійної ради РФ–НАТО, перервані майже на рік, відновилися після візиту в Москву генсека НАТО Робертсона в лютому 2000 року. Наслідком врегулювання кризи в СРЮ/Косово стало виникнення трьох нових держав: Сербії, Чорногорії і Косово. А визнання в міжнародно-правовому полі незалежності останньої з часом створило так званий «косівський прецедент».

1999-й рік виявся насиченим на події у галузі європейської безпеки. Метафорично він нібито уособлював проміжний результат зусиль різних сторін, які склали мозаїку майбутньої Європи. Для багатьох майже не залишалося сумніву, що питання безпеки на континенті перейшли у ведення НАТО та ЄС. У Стратегічній концепції альянсу, ухваленій у квітні 1999 року на ювілейному саміті у Вашингтоні, вказувалося на подальше розширення зони відповідальності НАТО. Це обумовлювалося необхідністю вирішення глобальних завдань – миротворчої діяльності, протидії розповсюдженню зброї масового ураження, боротьби з міжнародним тероризмом, наркобізнесом тощо. Концепція наділяла НАТО правом застосовувати військову силу без рішення РБ ООН. Що стосується Європи, то в документі зазначалося: «Європейська ідентичність безпеки і оборони буде зміцнюватися всередині НАТО». В цілому це формулювання не суперечило американській концепції трьох «Д» щодо європейських союзників, оприлюдненій в 1998 році М. Олбрайт:

ні «decoupling» (проти відокремлення Європи від США і НАТО); ні «discrimination» (проти дискримінації НАТО в оборонних структурах ЄС); ні «duplication» (проти дублювання функцій НАТО та ЄС). Навіть прибічники «сильної Європи» підтримували в той час ідею надання європейцям сил і ресурсів НАТО. Адже ЄС на той час не міг забезпечувати свою оборону. Зустріч Франції і Великої Британії в Сан-Мало в 1998 році, на якій сторони погодилися створити Європейську політику безпеки і оборони (ЄПБО) як військову складову СЗПБ, була тому підтвердженням. У травні 1999 року набув чинності Амстердамський договір, який передбачав посилення ідентичності ЄС у галузі спільної оборонної і зовнішньої політики. Примітно, що завдання розробляти цю політику покладалося на колишнього генсека НАТО Хав'єра Солану.

На тлі зазначених подій зусилля Росії щодо створення системи безпеки навколо ОБСЄ навряд чи могли знайти розуміння в НАТО та ЄС. Водночас європейці почали прискіпливо ставитися до проблем самої Росії, зокрема у зв'язку з війною в Чечні. На Заході уважно відслідковували порушення флангових обмежень, передбачених Угодою про ЗЗСЄ. Запевнення російських дипломатів і політиків в тому, що це лише тимчасова концентрація сил на Північному Кавказі в рамках «анти-терористичної операції», нівелювалися заявами російських генералів, які лунали з екранів телевізорів, про готовність «идти, куда надо, и делать, что надо». До того ж другий термін президентства Б. М. Єльцина, як і сама організація президентських виборів 1996 року, не залишали сумніву щодо розвороту Росії у бік авторитаризму. Це значно послаблювало платформу спільних цінностей, яка мала б об'єднувати країни-учасниці ОБСЄ. Звісно, авторитарні тенденції в політиці характеризували не лише РФ, а й інші країни «пострадянського простору». Політична еліта цих країн досить неоднозначно сприймала діяльність ОБСЄ з моніторингу виборів та дотримання прав людини, і часто кваліфікувала її як спробу втручання у внутрішні справи країн-членів. Поступово втрачали інтерес до ОБСЄ і політики із «західного табору». З часом з'ясувалося, що західні країни не мають дієвих інструментів впливу у зоні відповідальності цієї організації. Так, Сполучені Штати дійсно відчували свою безпорадність щодо можливості справляти вплив на пере-

біг подій у Чечні, не дивлячись на те, що в подібних конфліктах в інших регіонах вони успішно застосовували воєнну силу для забезпечення проведення гуманітарних операцій.

Ще однією знаковою подією 1999 року став саміт ОБСЄ у Стамбулі. Напередодні зустрічі Євросоюз зробив жорстку заяву, засудивши «непропорційне і нерозбірливе» застосування сили з боку федеральних сил РФ у Чечні. Російський МЗС різко відреагував на ухвалення Радою міністрів закордонних справ ЄС рішення по ситуації на Північному Кавказі, зазначивши, що в цьому документі «у спосіб, який щонайменше викликає подив, зміщено акценти в оцінці подій, пов'язаних із заходами уряду Росії». У своєму зверненні до учасників саміту російський президент Б. М. Єльцин піддав критиці Захід за «моралізаторство» і зазначив, що проведена з подачі Америки «агресія проти Югославії позбавила Клінтона права читати Росії нотації про те, як вона повинна поводитися з терористами на власній території». Пізніше в своїх мемуарах Єльцин згадував, що саме через його гнівну промову ОБСЄ не важилася засудити Росію за дії в Чечні, хоча це і планувалося зробити.

19 листопада 1999 року на саміті ОБСЄ була підписана Угода про адаптацію ДЗЗСЄ. Після вступу колишніх членів ОВД в НАТО втратили сенс чинні на кінець 1990-х років ліміти бойової техніки для блоків. Новий документ передбачав перехід від блокових обмежень до національних і територіальних, при чому було запроваджено ліміт на розміщення військової техніки одних держав на території інших. Одночасно у Стамбулі був прийнятий Заключний акт переговорів з адаптації ДЗЗСЄ, в якому було зафіксовано політичні зобов'язання держав. Так, країни НАТО зобов'язувалися не розміщувати на території нових членів на постійній основі істотні бойові сили, включаючи авіацію; було понижено територіальні рівні озброєнь для Польщі, Угорщини, Чехії і Словаччини. Росія взяла на себе зобов'язання про стриманість у розміщенні сил на території Калінінградської і Псковської областей, про вивід надлишків озброєнь з Грузії і всіх озброєнь з Молдови. Всі ці зобов'язання мали політичний характер і не підлягали ратифікації, але вони були частиною пакету, що формував єдиний режим адаптованого ДЗЗСЄ. Адаптовану угоду повинні були ратифікувати всі учасники.

Однак процес ратифікації завершили лише чотири країни – Білорусь, Україна, Казахстан і РФ. Грузія і Молдова відмовилися від ратифікації, вимагаючи виведення російських військ згідно зі Стамбульськими домовленостями ОБСЄ, зокрема з конфліктних регіонів – Південної Осетії, Абхазії і Придністров'я. Підтримуючи їхні вимоги, країни НАТО також блокували процес набуття чинності адаптованого ДЗЗСЄ. Між тим, вступ у НАТО Литви, Латвії, Естонії і Словенії, які взагалі не були учасниками ДЗЗСЄ, створив дисбаланс звичайних озброєнь. Як наслідок, у 2007 році РФ оголосила мораторій на реалізацію Договору, а в березні 2015 року взагалі припинила участь в ньому. Рішення Кремля остаточно вийти з ДЗЗСЄ дозволяє Росії безперешкодно нарощувати збройні сили вздовж своїх кордонів і не виконувати своїх попередніх зобов'язань про виведення військ із території сусідніх держав.

На Стамбульському саміті ОБСЄ була підписана «Хартія європейської безпеки». Разом зі «Стамбульською декларацією» та «Віденським документом для переговорів щодо заходів зміцнення довіри й безпеки» вона символізувала подальший крок у розбудові всеосяжної системи європейської безпеки. В документі була чітко окреслена роль ОБСЄ як основної організації з мирного врегулювання суперечок і як основного інструмента у ранньому попередженні, запобіганні конфліктів, регулюванні криз і постконфліктному відновленні. В Хартії містилося положення і про те, що в межах ОБСЄ жодна держава, група держав або організація не можуть бути наділені переважною відповідальністю за підтримання миру і стабільності в регіоні ОБСЄ або розглядати будь-яку частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу. Водночас Хартія передбачала найширшу співпрацю між ОБСЄ і компетентними європейськими організаціями з урахуванням ключової координуючої ролі ОБСЄ як єдиної загальноєвропейської організації безпеки, покликаної забезпечувати мир і стабільність у своєму регіоні. Іншими словами, була узгоджена система безпеки, заснована на інститутах, що взаємозміцнюють один одного. Хартія передбачала також, що ОБСЄ продовжуватиме діяти на основі консенсусу. Накопичений роками комплекс суперечностей і взаємних претензій між Заходом і Росією унеможлилював ефективну роботу цієї організації. Як зазначив генсек ОБСЄ

М. Перрен де Бришамбо на саміті в Астані 1 грудня 2010 року: «...недовіра між членами Організації скоротила її можливості у реагуванні на кризи й адаптації до нових загроз. Відсутність спільної мети серед держав-учасників виявилася у тому, що саміти ОБСЄ не проводилися 11 років». Після Стамбульського саміту ОБСЄ, на якому РФ не підтримали ані в питанні розширення НАТО, ані з чеченської проблематики, Москва відійшла від своєї ідеї розбудови нової системи європейської безпеки на основі ОБСЄ. Це не означало «маргіналізації» ОБСЄ, а було скоріше визнанням ілюзорності попередніх очікувань з боку Росії.

На початку 2000-х років відносини НАТО та ЄС набувають самостійного значення, і перестають базуватися виключно на союзницьких зв'язках у межах альянсу. Нові відносини базувалися на основі спільних цінностей та інтересів, участі в операціях, з урахуванням збільшеного потенціалу Євросоюзу. 26 березня 2001 року на саміті НАТО та ЄС в Гетеборзі сторони досягли консенсусу в тому, що 1) ЄПБО посилює НАТО та збільшує можливості ЄС; 2) ЄС проводить операції у випадку, якщо НАТО вирішить не втручатися у ситуацію; 3) взаємодоповнюваність ЄПБО і НАТО за рахунок координації та відсутності дублювання; 4) доступ ЄС до потенціалу НАТО і участь членів альянсу у підготовці операцій ЄПБО, якщо це зачіпає їх інтереси. Партнерство НАТО та ЄС визнавалося важливим для врегулювання криз та підтримання стабільності в Європі. Тісна взаємодія, розпочата між альянсом і ЄС у плануванні і проведенні окремих операцій і місій (тобто в галузях, де відчувалася слабкість і нерозвиненість воєнної інфраструктури ЄС), згодом була оформлена в рамках формули «Берлін-плюс». 16 грудня 2002 року в Брюсселі між Євросоюзом і НАТО було підписано декларацію, яка оформила «стратегічне партнерство» обох структур. У заключній частині цього документа зазначалося, що «НАТО підтримує європейську політику безпеки і оборони відповідно до рішень вашингтонського саміту і надає Європейському Союзу серед іншого гарантований доступ до засобів планування НАТО». Таким чином, натоцентрична модель європейської безпеки передбачала перерозподіл тактичних завдань між європейською та натівською оборонними компонентами за умов спільності стратегічних інтересів НАТО і ЄС.

Механізм «Берлін-плюс» було апробовано під час врегулювання конфліктів у Македонії та Боснії і Герцеговині. У 2001 році НАТО спрямувала групу кризового врегулювання в колишню югославську республіку Македонію на прохання уряду у Скоп'є. Безпека Македонії була під загрозою в результаті внутрішніх міжетнічних зіткнень. Бойовики, які називали себе Національною армією визволення, захопили контроль над прилеглими до Косова східною і північною частинами країни. Цього разу НАТО тісно взаємодіяла з ЄС та ОБСЄ: організації посіли узгоджену позицію стосовно обох сторін конфлікту. Після підписання 13 серпня 2001 року Охридських угод альянс провів операцію, під час якої наглядав над роззброєнням Національної армії визволення. Після закінчення операції на прохання уряду Македонії НАТО зберегла свою присутність у країні, надавши невеликий контингент для захисту цивільних спостерігачів. У квітні 2003 року НАТО передала повноваження для подальшого проведення операції зі стабілізації в Македонії Європейському Союзу (операція ЄС «Конкордія», 31 березня – 15 листопада). Операція ЄС «Алтея» в Боснії і Герцеговині розпочалася 2 грудня 2004 року, замінивши місію НАТО SFOR. У 2007–2008 роках було проведено спільні операції НАТО та ЄС в Афганістані і Косово, під час яких сторони апробували змішаний розподіл завдань.

Основним інтегратором зусиль у побудові системи колективної безпеки в Європі є Північноатлантичний альянс, який від середини 1990-х років демонструє досить високу динаміку. Через 10 років після падіння Берлінського муру в НАТО було прийнято Угорщину, Чехію і Польщу, у 2004 році членами альянсу стали ще кілька країн колишнього соціалістичного табору – Болгарія, Латвія, Литва, Румунія, Словаччина, Словенія та Естонія. У квітні 2009 року до Північноатлантичного альянсу приєдналися Албанія та Хорватія. 29-м членом НАТО стала Чорногорія у 2017 році. Дебати стосовно розширення НАТО не вщухають і досі, зокрема на фоні загострення питання про євроатлантичні устремління Грузії та України. Серед аргументів на користь політики розширення вказують на той факт, що перспектива вступу в НАТО стала важливим каталізатором закінчення тривалих територіальних суперечок, здатних підірвати європейську стабільність. Вступ у НАТО

був можливим за умов відмови кандидата від екстериторіальних претензій, і Угорщина, наприклад, відмовилася від своїх територіальних претензій до Румунії. Важливим для НАТО виявилось встановлення контактів зі Швецією та Фінляндією, яке означало для них відхід від нейтралітету часів холодної війни. Встановивши тісні зв'язки з Альянсом, ці країни тепер беруть участь у різних програмах і операціях НАТО. Наприклад, Швеція була першою державою, яка приєдналася до багатосторонньої програми альянсу «Стратегічні повітряні перевезення». Символом визнання ролі НАТО у забезпеченні європейської безпеки стало повернення Франції у 2009 році (після 43 років перерви) у воєнні структури організації. В самому альянсі збільшення кількості членів розглядають як результат політики «відкритих дверей» і не мають наміру і надалі відмовлятися від неї. Там впевнені, що «свободу в євроатлантичному просторі не можна сприймати як щось само собою зрозуміле. НАТО твердо дотримується принципу, згідно з яким кожна країна має право визначати своє майбутнє. НАТО залишається наріжним каменем безпеки в цьому важко передбачуваному світі» (генсек НАТО А. Фог Расмуссен). Розширення НАТО сформувало необхідне безпекове і політичне підґрунтя для розширення Євросоюзу. «Ще ніколи Європа не була настільки процвітаючою, безпечною та вільною», – такими словами починався текст «Європейської стратегії безпеки», ухваленій на саміті ЄС у червні 2003 року. В ЄС існує своє розуміння «ціннісно обумовленої» безпеки. Підхід ЄС до методів забезпечення своєї безпеки – у просуванні європейських цінностей (права людини, правова держава, ринкова економіка) поза межі своїх кордонів. Цей підхід реалізується у створеній у 2004 році Європейській політиці сусідства (ЄПС) та її наступних модифікаціях – Східному партнерстві та Союзі для Середземномор'я. Інтерес Спільноти до розвитку відносин з сусідами виник у зв'язку з очікуваним розширенням ЄС. Завдання ЄПС полягало у створенні зони процвітання та дружнього сусідства – «кола друзів», пов'язаних міцними відносинами співробітництва. Росії, західним ННД та країнам Південного Середземномор'я було запропоновано приєднатися до європейського внутрішнього ринку та поглиблювати інтеграцію і лібералізацію задля сприяння вільному руху людей, това-

рів, послуг і капіталів («чотири свободи»). За висловом голови Єврокомісії Р. Проді, стратегічна мета ЄС щодо сусідів полягала в тому, щоб «поширити все, окрім інститутів» («sharing everything with the Union but institutions»). Як і передбачалося, РФ відмовилася брати участь у ЄПС. Її небажання обумовлювалося тим, що ЄС проводить діалог зі своїми сусідами з позицій «нормативної сили», яка передбачає наближення національного законодавства до спільних норм ЄС, а національних систем цінностей – до європейської. Це суперечить позиції Москви, яка завжди спростовувала будь-яку ціннісну платформу в якості майданчика для діалогу та наполягала на рівноправ'ї сторін. Напередодні розширення ЄС у травні 2004 року російський істеблшмент цікавили три питання: перегляд правових основ торговельно-економічного співробітництва Росії з новими членами; захист прав російськомовних меншин у країнах Балтії; проблема калінінградського транзиту. При цьому Росія поки що не висловлювала занепокоєння з приводу можливих загроз її інтересам на просторі колишнього СРСР. Ця східна частина європейського континенту залишилася поза межами об'єднаної Європи. Там утворився вакуум безпеки, що виявилось у внутрішній нестабільності країн цього регіону, появі там джерел загроз і конфліктів. «Кольорові революції» в Грузії (2003 рік), Україні (2004 рік) та Киргизстані (2005 рік) як форми масового протесту проти фальсифікованих результатів виборів і корумпованих еліт викликали негативну реакцію Росії. В Москві побоювалися, що хвиля протесту може поширитися на Росію, а також поставити під загрозу її передбачувані інтереси в «близькому зарубіжжі». Адже «кольорові революції» з подальшою зміною влади не лише суттєво вплинули на зовнішньополітичний курс зазначених країн, а й продемонстрували непривабливість російської моделі інтеграції та зацікавленість у політичному й економічному зближенні з європейськими та євроатлантичними структурами. Відтоді РФ не лише змінила ставлення до ініціатив ЄС, а почала вдаватися до жорстких заяв та практичних дій, аби запобігти «розповзанню» так званого «пострадянського простору». Спочатку в лютому 2007 року, виступаючи на Мюнхенській конференції з питань європейської безпеки, російський президент В. В. Путін зазначив: «Ми спостерігаємо дедалі більше нехту-

вання основоположними нормами міжнародного права... ніхто вже не відчуває себе у безпеці... Впевнений: ми підійшли до того рубіжного моменту, коли повинні серйозно замислитися над всією архітектурою глобальної безпеки». Незадоволення своєю роллю та місцем в архітектурі європейської безпеки спонукало президента РФ Д. А. Медведева висунути ініціативу щодо підписання юридично обов'язкового Договору про європейську безпеку. Головна ідея цього договору полягала у забезпеченні рівної і неподільної європейської безпеки на просторі від Ванкувера до Владивостока. Російський підхід був зорієнтований на формування позаблокової мережевої структури безпеки, яка об'єднувала як національні держави, так і організації навколо єдиних цілей і завдань протидії викликам і загрозам у галузі безпеки, і яка б комплексно вирішувала проблеми безпеки. Що прагнула Росія при формуванні такої системи? По-перше, закріпити за собою статус одного з основних центрів сили на європейському континенті. По-друге, забезпечити для себе свободу дій у тій частині Європи, яка не покрита НАТО і ЄС. У свою чергу РФ готова була визнати за НАТО і ЄС аналогічні права щодо їхніх членів і не втручатися у процеси, які відбувалися всередині цих організацій і у зоні їхньої відповідальності. По-третє, досягти певного балансу сил у відносинах з Заходом в межах цієї системи, який би характеризувався таким рівнем, як стратегічний паритет, і перевести відносини із Заходом з асиметричних у площину симетричних відносин. Не випадково Д. А. Медведев акцентував увагу на таких принципах майбутнього Договору: не забезпечувати свою безпеку за рахунок безпеки інших; не допускати (в межах будь-яких воєнних союзів і коаліцій) дій, які б послаблювали єдність спільного простору безпеки; не дозволяти, щоб розвиток воєнних союзів відбувався за рахунок безпеки інших учасників договору. Ці «правила гри» по суті означали, що надалі країни не зможуть вступати в НАТО або ЄС без згоди Росії, оскільки вона може розцінити цей вступ як загрозу власній національній безпеці. Відповідно, НАТО не зможе розширюватися, оскільки таке розширення може послабити єдність спільного простору безпеки. Без сумніву, за пропозиціями Д. А. Медведева крилося намагання РФ підвищити свій міжнародний статус і мати вирішальний вплив у вирішенні проб-

лем європейської безпеки. Реалізація цього наміру дозволила б Росії досягти паритету із Заходом на інституційній основі (НАТО–ОДКБ, ЄС–СНД / ЄЕС) та консолідувати навколо себе пострадянські країни. У випадку визнання за РФ «привілейованих інтересів» на просторі, що залишився поза об'єднаною Європою, ці країни позбавлялися будь-якої можливості інтегруватися в європейську спільноту. Реакція багатьох західних країн на ідею ДСБ була стриманою. А Генсек НАТО Я. де Хооп Схеффер прямо зазначив, що російські пропозиції спрямовані на послаблення НАТО. НАТОцентрична модель європейської безпеки цілком влаштувала її учасників. Вони не прагнули щось змінювати, а тому розглядали російські пропозиції як замах на нинішню модель або як спробу понизити її значущість.

На початку квітня 2008 року в Бухаресті відбувся саміт держав-членів НАТО, на якому запрошення розпочати переговори про вступ отримали Албанія та Хорватія, а Боснію і Герцеговину та Чорногорію запросили до поглибленого діалогу з альянсом. Незважаючи на активну підтримку США, Грузії та Україні відмовили у наданні плану дій щодо членства (ПДЧ). Коментуючи підсумки саміту, генсек НАТО Я. де Хооп Схеффер підкреслив, що процес включення Грузії та України в Альянс однаково розпочнеться, а формальне надання цим країнам ПДЧ – питання часу. В Бухаресті в закритому режимі відбулося засідання Ради Росія–НАТО (РРН), на якому виступив В. В. Путін. Російський президент вкотре вказав на серйозні зміни в розподілі воєнних потенціалів (поява воєнних баз НАТО в Румунії та Болгарії, ПРО у Східній Європі, американських винищувачів у Прибалтиці), на відмову НАТО виконувати зобов'язання в рамках ДЗЗСЄ. Він також висловив сумніви, що вступ Грузії та Україна в НАТО зробить їх демократичнішими. Навпаки, Путін вказав на загрозу територіальної цілісності України у разі вступу в Альянс. Під час попередніх хвиль розширення НАТО російські політики вже говорили про «червону межу», після перетину якої альянс наразиться на практичні дії з боку РФ. Називалося розміщення додаткових контингентів збройних сил безпосередньо на кордоні з країнами Балтії, зміцнення воєнно-стратегічного потенціалу Калінінградської області, розміщення російської тактичної ядерної зброї поблизу

західного кордону і навіть повернення тактичної ядерної зброї на територію Білорусі. Однак будь-яких серйозних кроків у відповідь на розширення НАТО (за винятком зміцнення прикордонного режиму) вжито не було. Як наслідок, відбулася помітна «девальвація» значущості погроз Росії «не допустити» подальшого розширення та «покарати» країни-сусіди за вступ до НАТО. Після спроби грузинського президента М. Саакашвілі повернути до складу своєї країни Південну Осетію та Абхазію Росія втрутилася й жорстко запобігла реалізації планів відновлення територіальної цілісності Грузії. Під час російсько-грузинського збройного конфлікту (серпень 2008 року) представник РФ при НАТО Д. Рогозін обвинуватив альянс в тому, що саміт в Бухаресті фактично виписав «індульгенцію» М. Саакашвілі на силові розв'язання конфліктів із невизнаними республіками на території Грузії.

19 серпня 2008 року НАТО вирішила призупинити роботу РРН. У середині вересня в Тбілісі відбулося засідання ради НАТО. Альянс не обмежився політичною підтримкою Грузії, а поклав на себе зобов'язання відновити частину зруйнованої російськими військами воєнної інфраструктури країни. До того ж, гуманітарна допомога надходила в Грузію на кораблях ВМФ США, що викликало вкрай напружену реакцію з боку російської сторони (вірогідно, через визнання невисокого рівня боєздатності Чорноморського флоту ВМФ РФ). Розглядаючи кроки НАТО як недружні, Росія натякнула на можливість призупинити транзит воєнних та невоєнних вантажів НАТО в Афганістан через свою територію. Враховуючи складність доставки вантажів з Пакистану, така перспектива загрожувала ускладненням становищу угруповання військ НАТО в Афганістані. Проте ці загрози не були реалізовані.

В ЄС превалювала думка про неправомірність дій Москви та непропорційне використання сили в конфлікті з Грузією. Євросоюз вважав неприйнятним визнання Росією незалежності Південної Осетії та Абхазії – колишніх частин Грузії. Разом із тим посередницькі зусилля ЄС, в якому на той момент головувала Франція, відіграли важливу роль у переведенні збройного конфлікту в дипломатичну площину. Після 5-денної війни на Кавказі Захід виявив інтерес до ДСБ. На саміті РФ–ЄС у Ніцці у листопаді 2008 року президент Франції Н. Саркозі висловився

за початок багатоетапного переговорного процесу з питань європейської безпеки. При цьому Париж виступив за використання для цього традиційної структури ОБСЄ і за обговорення тематики всіх «трьох кошиків». Раніше РФ пропонувала сфокусувати основну увагу переговорного процесу по ДСБ на військово-політичній проблематиці («жорсткій безпеці») і створити для цього новий формат переговорів – загальноєвропейську зустріч на вищому рівні представників національних держав і основних організацій – НАТО, ЄС, ОБСЄ, ОДКБ і СНД.

У червні 2009 року за ініціативою генсека ОБСЄ, міністра закордонних справ Греції Д. Бакоянї на острові Корфу відбулася неформальна зустріч міністрів закордонних справ ОБСЄ. Таким чином в рамках ОБСЄ було започатковано неформальний «процес Корфу», спрямований на інтенсифікацію дискусій із проблем європейської безпеки. При цьому офіційна позиція російської сторони полягала в тому, що «ДСБ і корфуський процес – два окремих політичних явища, які не суперечать спільній меті – відновити високий рівень довіри в євроатлантичному регіоні від Ванкувера до Владивостока». У листопаді 2009 року президент РФ офіційно представив конкретизований проект ДСБ. Позиція нового генсека НАТО А. Фог Расмуссена була близькою до його попередника. У своїх заявах він визнав, що російські ініціативи по ДСБ «свідчать про занепокоєння Росії, пов'язані з перспективами залишитися осторонь у забезпеченні європейської безпеки», а відтак необхідне прагнення такої «європейської архітектури безпеки, в якій сама Росія і її інтереси знайдуть відображення». При цьому реалізацію цих завдань Расмуссен вбачав у наявних форматах інституціонального співробітництва між Росією і Заходом і виступав проти ідеї прийняття нових юридичних зобов'язань у галузі європейської безпеки. 5 березня 2009 року на засіданні міністрів закордонних справ НАТО було ухвалено рішення про поновлення засідань Ради Росія–НАТО. Однак у цій Раді діють лише політичні, а не юридичні зобов'язання. До того ж, ухвалені після появи російської ініціативи документи НАТО взагалі не містять згадки про неї. Конфлікт навколо Грузії став «моментом істини», проте не призвів до переформатування відносин Росія–НАТО. При цьому розбіжності між Альянсом та Росією нікуди не зникли. Взаємодія Росії з

НАТО активізувалася в 2009–2010 роках на тлі оголошеної політики «перезавантаження» у відносинах США та РФ. Найбільш успішно в рамках РРН розвивалося співробітництво з Афганістану та у боротьбі з тероризмом. У 2010 році була схвалена програма з укомплектування афганської армії російськими вертольотами Мі-17. У 2011–2013 роках було укладено контракти на закупівлю 63 вертольотів на суму \$1,3 млрд. У 2012 році у Новосибірську розпочав роботу центр з підготовки афганських спеціалістів. Наприкінці 2011 року в межах ініціативи РРН зі співробітництва у повітряному просторі запрацювала Спільна аерокосмічна система із протидії повітряному тероризму. У грудні 2013 року на засіданні РРН було оголошено про запуск проекту з утилізації застарілих боєприпасів на території РФ. Сильним подразником у відносинах до анексії Криму стала створювана НАТО в Європі система протиракетної оборони (ПРО). Пропозиція РФ стосовно рівноправної участі у розбудові цієї системи не знайшла підтримки всередині альянсу. А запевнення НАТО в тому, що ПРО є суто оборонною зброєю і спрямована на перехоплення ракет, які гіпотетично можуть бути запущені з Ірану або Північної Кореї, виявилися непереконливими для Росії. Тому коли альянс почав розгортати ракети-перехоплювачі в Румунії, Чехії та Польщі, у грудні 2013 року РФ розмістила в Калінінградській області призначені для протидії інфраструктурі ПРО тактичні ракетні комплекси «Іскандер».

Після анексії Криму НАТО заморозила на три місяці всі види «практичного воєнного і цивільного» співробітництва з РФ. У червні 2014 року керівництво альянсу висловилося за збереження формату РРН «для продовження політичного діалогу». РФ і НАТО мають різні погляди на ситуацію в Україні. Позиція членів альянсу у цьому випадку ґрунтується на тому, що насильницьке захоплення Росією Криму є порушенням міжнародного права, Статуту ООН, Гельсінського Заключного акта та багатьох інших угод. НАТО спростовує російську заяву про те, що мав місце акт самовизначення, посилаючись на факт участі російських військ, невідповідність процедури українській конституції, відсутністю попереднього відкритого обговорення та належного міжнародного моніторингу. Засуджує альянс і збройну інтервенцію Росії на сході України, вважаючи, що цей конфлікт підтримується росій-

ською зброєю і збройними силами. У підсумку Росія не зробила жодної спроби вирішити питання, які вона мала щодо України, включно з Кримом, у мирний та правовий спосіб. Вона підірвала зусилля в області нерозповсюдження зброї масового знищення, порушивши гарантії безпеки, надані Україні Будапештським меморандумом у відповідь на відмову від її ядерної зброї. Росія, у свою чергу, звинувачує Захід у тому, що сталося в Україні. Свою політику в Україні вона характеризує як «зіграти на випередження і вчити партнерів поважати її життєво важливі інтереси». Ображені ігноруванням своїх інтересів і занепокоєнь, російські керманічі дійшли висновку, що Захід розпочинає нову політику стримування, і тому «Росія відповіла на єдиній мові, яка привертає увагу Заходу». Анексія Криму називається ними «возз'єднанням з Росією». РФ не вважає себе стороною конфлікту на Сході України, але «симпатизує цілям сил самооборони». Відповідно, російське керівництво не погоджується з політикою санкцій, які на його думку є невиправданими і контрпродуктивними. З 2014 року Росія вважається не партнером, а супротивником Альянсу. Ця зміна була зафіксована на саміті НАТО в Уельсі в вересні 2014 року. Відносини між НАТО та РФ до сьогодні не покращилися, а тому, за словами генсека НАТО Й. Столтенберга, «альянс буде продовжувати щодо Росії політику стримування, оборони та діалогу».

«Українській кризі» в міжнародних відносинах передувала конкуренція між ЄС та Росією за геоекономічну орієнтацію України. Передумови кризи певною мірою були пов'язані з результатами російсько-грузинської війни 2008 року, яка суттєво обмежила можливості Грузії та України приєднатися до НАТО. Євросоюз та РФ по-різному оцінили результати цієї війни. У 2009 році ЄС розпочав реалізацію програми «Східне партнерство», спрямовану на політичну й економічну асоціацію з шістьма колишніми радянськими республіками – Україною, Грузією, Вірменією, Білоруссю, Молдовою та Азербайджаном. Ця ініціатива була не стільки кроком до розширення ЄС, скільки спробою створити зону комфорту та безпеки на східному кордоні та посилити прозахідну орієнтацію країн-учасниць. Росія, у свою чергу, намагалася залучити Україну та інші пострадянські республіки у свій «флагманській»

проект – Митний союз. Робота над його створенням також активізувалася у 2009 році і завершилася у травні 2014 року підписанням Договору про Євразійський економічний союз (ЄЕС). Включення України в цю структуру, безумовно, додало б їй політичної й економічної ваги, а водночас посилювало євразійську орієнтацію країни. Таким чином, і Брюссель, і Москва вважали Україну важливим елементом своїх геополітичних проєктів. Російська сторона навіть намагалася вивчити можливості одночасної інтеграції України з ЄС і Митним союзом, що дозволило б зберегти баланс всередині країни і в міжнародних відносинах. Проте Євросоюз категорично заперечував переговори з третьою стороною стосовно асоціації з Україною. У підсумку і Росія, і ЄС почали розглядати питання про вибір України як антагоністичну гру та докладали зусилля, аби вплинути на її результат.

Україна часів президентства В. Ф. Януковича маневрувала між ЄС та Росією у пошуках вигоди. Однак українському президенту так і не вдалося домогтися від Брюсселя гарантій суттєвої фінансової допомоги як компенсації за збитки промисловості внаслідок економічного зближення з ЄС. Водночас В. Януковичу доводилося зважати і на тиск з боку Росії. Москва спочатку продемонструвала Україні – у вигляді торговельних бар'єрів – збитки від вибору на користь ЄС, а згодом – у вигляді пакету допомоги – вигоди «правильного» вибору на користь РФ. У результаті в листопаді 2013 року В. Янукович несподівано призупинив процес підписання Угоди про політичну і економічну асоціацію з ЄС. Це рішення спричинило масові акції протесту в Києві. В середині лютого 2014 року конфлікт загострився – почалися сутички протестувальників з міліцією. За таких умов В. Янукович вступив у переговори з лідерами опозиції і погодився на деякі поступки. 21 лютого відповідну угоду між українською владою і опозицією «завізували» міністри закордонних справ країн ЄС – Франції, Німеччини і Польщі. Проте цей документ було відкинуто Майданом, учасники якого вимагали негайної відставки президента. Янукович втік з Києва. Ці події виявилися досить вразливими для Москви. Для неї Україна впродовж двадцяти років залишалась слабким, часто ненадійним партнером, який створював проблеми для транзиту російського газу в Європу. Тепер Україна перетво-

ривалася в державу, очолювану коаліцією прозахідних еліт. На думку Кремля, це створювало принаймні дві загрози – утиски російської мови, культури та ідентичності в Україні та приєднання її до НАТО. Тому Москва відреагувала миттєво, почавши реалізовувати плани, розроблені на випадок, якщо Київ візьме курс на членство в НАТО.

Українська криза 2014 року змінила статус-кво в Європі. Вона ознаменувала завершення конструктивних відносин Росії з Заходом, що виникли після падіння Берлінської стіни в 1989 році. Ця криза започаткувала новий етап посилення суперництва і конфронтації між колишніми супротивниками часів «холодної війни». Суттєві розбіжності у підходах до ключових питань міжнародної і регіональної безпеки звели нанівець формат двосторонніх відносин РФ та ЄС, які колись офіційно позиціонувалися як стратегічне партнерство. Так, у Стратегії європейської безпеки, ухваленій в червні 2016 року, Росія розглядається в якості основного порушника міжнародного права і стабільності в Європі. А Концепція зовнішньої політики РФ, затверджена В. В. Путіним 30 листопада 2016 року, більше не згадує про культурну й історичну близькість Росії та Європи, а наголошує на неприйнятності геополітичної експансії ЄС і небажанні Євросоюзу «приступити до реалізації політичних заяв про формування загальноєвропейської безпеки і співробітництва».

Зміна геополітичної і безпекової ситуації в Європі спонукала ЄС до вироблення нового комплексного бачення своєї зовнішньої політики і політики безпеки. У червні 2016 року під час саміту ЄС у Брюсселі була схвалена нова глобальна стратегія ЄС «Спільне бачення, спільні дії: сильніша Європа», яка містить ключові інтереси і принципи, якими буде керуватися ЄС у зовнішній політиці і політиці безпеки. Так, у документі названо п'ять пріоритетів, зокрема: безпека Союзу; державна і соціальна стійкість на сході та півдні ЄС; комплексний підхід до конфліктів; регіональні порядки, засновані на співробітництві; глобальне управління у XXI столітті. Як бачимо, три із зазначених пріоритетів безпосередньо стосуються регіону Східного партнерства ЄС. Євросоюз висловлює велику зацікавленість в інвестуванні як у державну, так і соціальну стійкість регіонів на схід і південь від своїх кордонів. Тому

«ЄС буде підтримувати різні шляхи до стабільності, допомагаючи подолати найбільш гострі випадки державної, економічної, соціальної, кліматичної, енергетичної вразливості, а водночас розробляти більш ефективну міграційну політику для Європи та її партнерів». Це означає підтримку реалізації Угод про асоціацію та створення поглиблених і всеохоплюючих зон вільної торгівлі (DCFTAs). Окрім залучення до програм і інститутів ЄС з метою стратегічного діалогу, Євросоюз планує створити підґрунтя для подальшої участі країн Східного партнерства в СПБО. Глобальна стратегія ЄС окреслює багатовимірний, мультиетапний, багаторівневий і багатосторонній підхід до конфліктів і криз. Це означає, що ЄС і надалі долучатиметься до вирішення затяжних конфліктів у країнах Східного партнерства. При цьому в документі зазначено, що ЄС «не визнає незаконну анексію Росією Криму та засуджує дестабілізацію Східної України» та буде «посилювати стійкість східних сусідів і підтримувати їхнє право вільно визначати свій підхід до ЄС».

13 листопада 2017 року 23 з 28 держав-членів ЄС об'єдналися в оборонний союз – PESCO (Permanent Structured Cooperation). Не зацікавлена у приєднанні до цієї ініціативи Данія, яка постійно відмовляється від участі у спільних оборонних проектах у рамках ЄС. Мальта обрала очікувальну стратегію щодо PESCO з огляду на нейтральний статус країни, закріплений у її конституції. Не приєдналася до ініціативи Велика Британія. Метою об'єднання є посилення співпраці в галузі оборони і військової промисловості всередині ЄС. Таким чином, у ЄС як інтеграційного проекту, з'являється ще один важливий вимір. Примітно, що приєднатися до PESCO вирішили країни, які дотримуються різних підходів до політики безпеки: з одного боку, Польща і країни Балтії, які роблять ставку на НАТО, а з іншого – Австрія і Фінляндія, що не входять до Північноатлантичного альянсу. Це дає надію на зближення різних поглядів на проблеми безпеки і виникнення спільного європейського бачення у сфері оборони. Однак найсильнішою стороною PESCO є можливість об'єднання невеликих груп країн-членів ЄС з метою ініціювання проектів, які в цілому покликані служити цілям оборони ЄС. Для одних країн це можуть бути проекти у сфері функціональної сумісності військових логістичних операцій, для інших – ініціа-

тиви, що дозволяють подолати наявні недоліки в розвідувальній діяльності. Не виключена і можливість приєднання в рамках PESCO нових партнерів, які не є членами ЄС. Окрім відомих прикладів співпраці Франції і Німеччини або Німеччини і Нідерландів також існують Об'єднані Експедиційні сили (Joint Expeditionary Force) чисельністю у 10 тисяч, створені під керівництвом Великобританії за участю Норвегії, країн Балтії і Данії. Найбільші побоювання експертів у зв'язку з думками стосовно створення європейської армії викликає брак розуміння щодо механізму прийняття політичних рішень про її застосування. І тут варто розуміти, що спроби посилення військової співпраці в Європі відбуваються в контексті НАТО, а не поруч або проти альянсу. Посилення ролі НАТО в архітектурі європейської безпеки визнає і глобальна стратегія безпеки ЄС 2016 року: «Допоки існує НАТО – Альянс захищає своїх членів. НАТО має безсумнівні переваги у формулюванні стратегічних орієнтирів для своїх членів». Варто зазначити, що саміт НАТО у Варшаві (8–9 липня 2016 року) дещо скоригував формулу «Берлін-плюс». На ньому генсек НАТО Єнс Столтенберг зазначив, що після рішення Великої Британії про вихід із ЄС альянс «перетворюється на ще важливішу платформу для співробітництва між Європою та Північною Америкою, а також для співробітництва в галузі оборони і безпеки між європейськими союзниками НАТО». Це висловлювання може бути інтерпретоване як посилення стратегічного значення американського оборонного компонента в межах СПБО.

Конфлікт навколо України спричинив погіршення відносин між державами-членами ОБСЄ. А водночас створив можливості для того, щоб ОБСЄ виступила в ролі посередника. Наразі вона є єдиною міжнародною організацією, присутньою в зоні конфлікту. Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ в Україні була створена в березні 2014 року. В місії беруть участь лише цивільні спостерігачі, загальна кількість яких може сягнути 1 тисячі осіб. Щоденно місія подає звіт про становище на Донбасі та в цілому в Україні. Однак у спостерігачів СММ немає доступу до всієї території конфлікту, зокрема до російсько-українського кордону. Це означає, що РФ має можливість перекидати бойову техніку, особовий склад, зброю, матеріальне забезпечення на окупова-

ну територію абсолютно безперешкодно, оскільки 409 км українсько-російського кордону контролюються лише російськими прикордонниками. Крім того, будучи незброєними, співробітники місії не можуть повноцінно працювати в гарячих точках Донбасу. Тож необхідність посилення СММ ОБСЄ не викликає сумніву. Українська сторона на регулярній основі та в різних форматах, у тому числі в рамках ОБСЄ, порушує питання щодо розгортання міжнародної поліцейської місії в Україні з метою стабілізації безпекової ситуації на Донбасі. Ця позиція ґрунтується на тому, що без озброєної поліцейської місії ОБСЄ та постійного контролю з її боку за ділянкою кордону, нині непідконтрольною українській владі, перехід до питання місцевих виборів на окупованій частині Донбасу неможливий. Однак запровадження озброєної поліцейської місії є неможливим через опір Росії. Як бачимо, потенціал ОБСЄ не використовується повністю, оскільки ця організація є рівно тим, що дозволяють зробити держави-члени за умов відсутності одноставності у підходах до безпеки. ОБСЄ не може виробляти і проводити «власну» політику, а є лише інструментом політики своїх держав-членів. Глибокий розкол в ОБСЄ є віддзеркаленням реальної політичної ситуації в Європі. За умов, коли підходи Росії та європейських країн до «української кризи» принципово відрізняються, подолання конфронтації всередині організації пов'язане з пошуком шляхів врегулювання цієї кризи.

11 червня 2018 року після перерви, що тривала понад 16 місяців, у Берліні поновилися переговори міністрів закордонних справ у «нормандському форматі» (Німеччини, Франції, Росії та України). Вперше на зустрічі цього формату сторони спробували обговорити плани розміщення на Донбасі миротворчої місії ООН у контексті створення умов для реалізації Мінських домовленостей щодо врегулювання конфлікту на Сході України. І хоча ідею «блакитних шоломів» у принципі підтримують всі учасники переговорного процесу, уявлення української і російської сторін щодо її розгортання суттєво відрізняються. З точки зору РФ роль миротворчої місії має зводитися до охорони спостерігачів ОБСЄ, які вже патрулюють у регіоні. За логікою російської сторони, миротворці повинні бути розміщені лише уздовж так званої контактної лінії. Однак у такому випадку в майбутньому ця лінія може перетвори-

тися на неформальний кордон між підконтрольною і непідконтрольною Києву територіями і аж ніяк не сприятиме відновленню територіальної цілісності і суверенітету України. Тому Україна пропонує розмістити «блакитні шоломи» в усій зоні конфлікту, включно з відрізком неконтрольованого українсько-російського кордону. Обговорення варіанту місії ООН для Сходу України можуть окреслити простір, в якому був би шанс знайти компроміс. На думку директорки берлінського Центру східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOiS) Гвендолін Зассе, «місія ООН, поєднана з місією спостерігачів ОБСЄ, що діє нині, але не обмежена зоною їхньої відповідальності, є зараз єдиною реалістичною перспективою оживити мінський процес, що зайшов у глухий кут».

Ключове значення для пошуку шляхів вирішення «української кризи» має позиція НАТО щодо підтримки євроатлантичних прагнень України. Ще у вересні 2014 року на саміті альянсу в Уельсі було ухвалено комплекс заходів з протидії РФ, які зокрема передбачали двократне збільшення сил швидкого розгортання до 30 тисяч військовослужбовців та збільшення частки воєнних витрат кожного члена до 2 відсотків від обсягу ВВП до 2017 року. З того часу НАТО поступово нарощувала зусилля у цьому напрямі. В Естонії, Латвії, Литві та Польщі альянс розгорнув чотири батальйони загальною кількістю 4–5 тисяч осіб. Важлива політична складова цього заходу полягає в тому, що кожним із них курує одна з крупних країн НАТО – США, Велика Британія, Німеччина і Франція, що складає додаткову гарантію для Польщі та країн Балтії на випадок конфлікту з РФ. Після 2014 року збільшилася кількість воєнних навчань НАТО у ЦСЄ. У квітні 2016 року були проведені воєнні навчання у Литві під назвою «Залізний вовк». У червні 2017 року американські і британські війська провели перші масштабні воєнні навчання на кордоні Польщі та Литви, відпрацьовуючи можливий сценарій, за яким РФ може спробувати відрізати балтійські держави від решти країн Альянсу. Навчання проходили в так званому коридорі Сувалки Гел на відрізу польсько-литовського кордону довжиною 104 кілометри. На брюссельському саміті міністрів оборони союзники домовилися про створення нового командування з логістики в Європі. Після перемоги на президентських виборах в США Д. Трампа, який у своїх про-

мовах говорив про марність організації, виникли чимало запитань про перспективи подальших відносин США і європейських союзників. Важливим з огляду відповіді на них стали результати останнього саміту НАТО в липні 2018 року. На порядку денному цього саміту були питання реформування командної системи альянсу, фінансової відповідальності його членів, посилення передової присутності на східному фланзі, розвиток логістики в Європі, заходи з посилення кібербезпеки, розширення взаємодії НАТО та ЄС, зокрема у захисті європейських кордонів від напливу нелегальних мігрантів. Саміт завершився підписанням декларації про поглиблення співробітництва НАТО та ЄС, в якій подальший розвиток альянсу нерозривно пов'язаний з європейською безпекою. В ній сторони спробували розширити поняття війни і підстави для застосування сили. Вперше це питання було порушено ще в 1990-ті роки у зв'язку з порушенням прав людини з боку режиму Мілошевича. Після терактів 11 вересня 2001 року акт терору почав розглядатися як воєнна агресія і підстава для застосування 5 Статті Вашингтонського договору. Тепер це поняття поширюється і на гібридні війни. Декларація закликає до посилення співробітництва з НАТО тих членів ЄС, які наразі не є членами альянсу (Швеція, Фінляндія, Австрія) та висловлює готовність всіляко заохочувати неєвропейських членів НАТО до участі в ініціативах ЄС. Що стосується питання про Україну та Грузію, то альянс вочевидь має узгоджену позицію, яку можна звести до формули «все, за винятком членства». Ця позиція означає, що НАТО не повинна відштовхувати від себе ці країни з огляду на передбачену реакцію РФ щодо їхнього членства в альянсі. Тому для України і Грузії опрацьований індивідуальний план співробітництва, який у перспективі зробить їх «неформальними членами» НАТО: партнерство з ними може бути набагато ближчим, ніж з іншими державами.

Наявність конкуруючих моделей і підходів до забезпечення безпеки, довготривалі заморожені конфлікти, збройні конфлікти і конфронтація на тлі відсутності довіри серед учасників не додають оптимізму щодо завершення процесу формування системи європейської безпеки в найближчій або середньостроковій перспективі. Тому можемо говорити лише про архітектуру безпеки, яка змінюється в часі під впливом ба-

гатьох чинників. Вочевидь, структуроутворюючими елементами системи європейської безпеки наразі виступають НАТО і ЄС, з одного боку, та РФ – з іншого. Євроатлантика розуміє безпеку як прогнозування загроз і превентивне реагування на них, а в Росії безпеку розуміють як відсутність загроз. При цьому перші надають перевагу набору норм і стандартів поведінки, в той час, як остання воліла б мати певний договір. Тому активність РФ – це по суті протидія поширенню ціннісної системи колективного Заходу на простір, який вона сприймає як сферу власних інтересів. А це означає, що східна межа Європи стане підсумком теперішньої конфронтації між ними.

3.1.8. Європейська та євроатлантична інтеграція України

На відміну від країн Центрально-Східної Європи і Балтії, посткомуністична трансформація яких відбувалася під гаслом «Повернення в Європу!», Україна після розпаду СРСР переживала тривалий період «розставання з радянським минулим». У той час, як зазначені країни стрімко зближалися з НАТО та ЄС, процес «розставання» свідчив про відсутність внутрішньополітичного консенсусу щодо фундаментальних питань розвитку України. До основних концепцій, які дотепер залишаються предметом активного обговорення, належать такі: нейтралітет і позаблоковість країни; багатовекторність; європейська та євроатлантична інтеграція; євразійство; рівнонаближеність тощо. Розмаїття підходів, політична боротьба навколо пріоритетів розвитку країни безпосередньо впливали на зовнішньополітичну сферу. У зовнішній політиці цей вплив виявився у відсутності цілісного стратегічного бачення місця України в майбутній європейській підсистемі, формування якої розпочалося після зруйнування «залізної завіси».

Незважаючи на те, що на початку 1990-х років Україна приєдналась до паризької «Хартії для нової Європи» (липень 1992 року) та стала членом Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), їй явно бракувало чіткої європейської самоідентифікації. Українське керівництво тривалий час керувалося тактичними міркуваннями адаптації до поточного міжнародного контексту, свідченням чого є вкрай обережні і розпливчасті формулювання зовнішньополітичних пріоритетів в офіційних документах 1990-х років. Так, Декларація про державний суве-

ренітет Української РСР від 16 липня 1990 року ґрунтувалася на ідеї нейтрального і позаблокового статусу України. Щоправда в цьому документі йшлося лише про намір УРСР «стати у майбутньому постійно нейтральною державою, що не бере участі у військових блоках». Таке формулювання можна вважати свого роду маневром, до якого вдалася новостворена держава, якої де-юре ще і не існувало, аби уникнути ситуації міжблокового протистояння навколо себе. Згодом після саморозпуску ОВД лінія поведінки, окреслена в Декларації про державний суверенітет, уможливила відмову від підписання Ташкентської угоди від 15 травня 1992 року про колективну безпеку.

Готовність до адаптації власного зовнішньополітичного курсу до тогочасних реалій на континенті Україна продемонструвала вже в 1993 році, коли в «Основних напрямках зовнішньої політики» концепція нейтралітету зазнала суттєвих змін. У документі було чітко визначено, що проголошений намір щодо нейтралітету не може вважатися перешкодою повномасштабній участі України у загальноєвропейській структурі безпеки. Щоправда у прийнятій 28 червня 1996 року Конституції України з'явилася теза про недопущення розташування іноземних військових баз на території держави. Проте Основний закон не містив жодного положення, яке б визначало нейтралітет або неучасть у військових блоках як засіб гарантування національної безпеки або як форму існування України в системі міжнародних відносин.

До середини 1990-х років стало цілком зрозуміло, що в умовах конкуруючих моделей забезпечення європейської безпеки та включення до різних комплексів асиметричних відносин Україна не зможе забезпечити себе будь-якими односторонніми діями або гаслами від впливу провідних центрів сили в Європі – ЄС, НАТО, США та РФ. Це наочно було продемонстровано українському керівництву під час переговорів щодо приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в якості без'ядерної держави. Тривалі переговори і відвертий тиск з боку вищого керівництва США і РФ змусили Л. М. Кравчука у січні 1994 року підписати тристоронню угоду з ядерного роззброєння. В лютому того ж року ВР ратифікувала Договір зі скорочення стратегічних наступальних озброєнь. У листопаді 1994 року Україна ратифікувала

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Погоджуючись на без'ядерний статус, офіційний Київ розраховував на гарантії безпеки та матеріальну компенсацію. У підсумку 5 грудня 1994 року США, Великобританія та Росія підписали меморандум про гарантії безпеки України. Цього ж дня подібні документи було підписано Францією та Китаєм. Проте викладені в них гарантії стали скоріше деклараціями про наміри.

З врегулюванням проблеми ядерної зброї і без'ядерного статусу України значно динамічніше стали розвиватися відносини як з НАТО, так і з США та Євросоюзом. В 1994 році Україна першою з пострадянських республік приєдналася до програми військової співпраці «Партнерство заради миру», започаткувала розширені та поглиблені відносини з НАТО, які в липні 1997 року були оформлені у Хартію про особливе партнерство. З'явилися щорічні плани співпраці, було схвалено План дій Україна–НАТО. Євроатлантична інтеграція, кінцевою метою якої оголошувався вступ до НАТО, була вписана до Воєнної доктрини України. З Євросоюзом у червні 1994 року була підписана Угода про партнерство і співробітництво. Вона надавала Україні статусу найбільшого сприяння, особливо в економічній сфері. У грудні 1996 року ЄС прийняв План дій щодо України, з вересня 1997 року було започатковано проведення регулярних самітів Україна–ЄС. Здавалося, що європейський вектор поступово перетворювався на пріоритетний у зовнішній політиці, а інтеграція в європейські та євроатлантичні структури – на стратегічний напрям розвитку країни.

Проте реальність виглядала дещо по-іншому. Незважаючи на численні заяви політиків «про європейський вибір» і напрацювання солідної політико-правової бази у відносинах з ЄС та НАТО, Україна і надалі проводила політику балансування між Заходом і РФ. Ця політика отримала назву «багатовекторності». Її реалізація в часі співпала з президентством Л. Д. Кучми (1994–2004 роки). Л. Д. Кучма прийшов до влади, здобувши перемогу на дострокових президентських виборах у липні 1994 року, і відразу оголосив про намір суттєво скоригувати зовнішню політику. Відтоді сформувався підхід, згідно з яким будь-який напрям, що відповідав національним інтересам України, насамперед з точки зору перспектив економічного співробітництва, вважався пріоритетом

зовнішньої політики. Звичайно, що такий підхід став основою багатовекторності у зовнішній політиці України. Здавалося, що така «багатовекторність» забезпечить рівноправний поступ України в усіх напрямках, взаємовигідні відносини із багатьма суб'єктами міжнародних відносин. На практиці це призводило до суперечливих політичних заяв і хаотичної зміни «векторів»: одночасного партнерства з ЄС, РФ та США; двовекторності; європейської та євроатлантичної інтеграції при підтриманні стратегічного партнерства з РФ; курсу «до Європи разом з Росією тощо. Принцип багатовекторності не зміг компенсувати відсутності чітко визначеного основного пріоритету у зовнішньополітичній стратегії і призводив до сприйняття України як стратегічно невизначеної держави. За таких умов провідні центри сили в Європі вдавалися до посилення тиску на Україну. Для ЄС, США та РФ була надто важливою готовність України увійти до певної моделі взаємодії між ними і далі репродукувати цю модель в процесі реалізації свого зовнішньополітичного курсу. Всупереч поширеному уявленню, ЄС, Росія та США прагнули не стільки домогтися лояльності українських еліт, скільки забезпечити готовність України відтворювати своєю поведінкою бажану для них політичну структуру європейського континенту і діяти відповідно до її правил. Саме тому головна увага і ЄС, і РФ, і США зосереджувалася на практичних кроках українського керівництва, а не на декларованих ним зовнішньополітичних орієнтирах та гаслах. Наприклад, у розпал «касетного скандалу» верховний представник з питань спільної зовнішньої політики й політики безпеки ЄС Х. Солана зазначив, що «Україна грається демократичними принципами, а не грає за цими принципами». Наприкінці другого терміну президентських повноважень Л. Д. Кучми зовнішня політика дедалі більше перетворювалася на заручницю кризових внутріполітичних процесів. «Багатовекторність» явно себе вичерпала, і напередодні президентських виборів 2004 року було незрозуміло: в який бік рухатиметься Україна надалі. Влада, термін легітимності якої добігав кінця, шукала підтримки ззовні. Навесні 2003 року під час іракської кризи Л. Д. Кучма направив у ВР постанову про відправку до Кувейту батальйону протихімічного захисту. Це подавалося як самостійний крок в обхід Росії. У відповідь Кремль не підтримав ідею про-

ведення референдуму з питання пролонгації повноважень Л. Д. Кучми. Що стосується Заходу, то партнерство в Іраку розглядалося Вашингтоном як можливість зняття ізоляції з України і не передбачало запрошення до НАТО. У червні 2004 року після засідання Ради партнерства Україна–НАТО у Стамбулі, де Л. Д. Кучмі натякнули, що без демократичних виборів про вступ до Альянсу можна й не мріяти, з Військової доктрини України було вилучено положення про підготовку до вступу в НАТО та ЄС. При цьому в коментарях РНБО було зазначено, що доктрина зі змінами «підтверджує незмінність курсу України на суттєве поглиблення відносин з НАТО та Євросоюзом». Однак ці зміни були сприйняті як очевидне «послання» і Заходу, і Росії. Так, у повідомленні Департаменту інформації і друку російського МЗС з цього приводу зазначалося: «Збалансований характер нової Воєнної доктрини буде, безумовно, відповідати національним інтересам України, інтересам наших країн. Відносини Росії з Україною, з якою активно розвивається політичний діалог, а також співробітництво в торгово-економічній сфері, повинні активно розвиватися і у воєнно-політичній області». Не дивно, що відмова від вступу до НАТО та ЄС сприймалася тоді як поступка В. В. Пугіну. І такі припущення мали під собою ґрунт, про що свідчать спогади тодішнього міністра оборони Є. К. Марчука: «І влітку 2004 року на Стамбульському саміті ми вже були готові до введення ПДЧ, але президент Джордж Буш-молодший сказав, що рішення буде прийняте лише після президентських виборів, які мали відбутися через кілька місяців. Для нас це було великим розчаруванням. І от через деякий час після саміту в Стамбулі Леонід Кучма зустрічався з Путіним в Криму, а коли повертається до Києва, то дає вказівку вилучити з Воєнної доктрини пункт про НАТО. Уявіть, як ми виглядали в очах партнерів, коли на піку співпраці курс України розвертається на 180 градусів...». Зрозуміло, що відмова від вступу до НАТО та ЄС не стала довгостроковою зовнішньополітичною стратегією. Напередодні президентських виборів це була спроба залучити проросійський електорат, який не підтримував ідею вступу України в НАТО. Провідні кандидати в президенти на початку виборчої кампанії демонстрували свої зовнішньополітичні уподобання опосередковано. Жоден з них не згадував ані НАТО, ані транс-

атлантичну інтеграцію, ані членство в ЄС. В. А. Ющенко говорив про європейський вибір України, а В. Ф. Янукович стверджував, що Європу краще будувати в себе, аніж їхати туди третім класом. Однак президентські вибори 2004 року в Україні перетворилися на гостре геополітичне суперництво між Заходом і Росією, за якого кожна зі сторін робила ставку на «свого» кандидата. Під час короткої виборчої кампанії після скасування результатів другого туру і призначення повторного голосування це вже неможливо було приховувати. Так, «проросійський» кандидат В. Ф. Янукович зазначав, що з Росією слід працювати, аби бути «на рівних» з Євросоюзом, а з ЄС – співробітничати для рівноправних відносин з РФ. Розкол в українському суспільстві, кульмінаційним моментом якого стала помаранчева революція, призвів до надзвичайної політизації питання інтеграції в Альянс, а сама ідея зближення з НАТО перетворилася на своєрідну заручницю особистої популярності президента В. А. Ющенка. Президент постійно риторично розвивав тему євроатлантичної інтеграції. Але, як і в епоху Л. Д. Кучми, де-факто риторика переважала над змістом. Поринувши спочатку у внутрішньополітичні суперечки з прем'єркою Ю. В. Тимошенко, а з часом стикнувшись з антикризовою коаліцією, яку сформували в парламенті Партія регіонів, комуністи і соціалісти, В. А. Ющенко не зміг послідовно проводити курс на євроатлантичну інтеграцію. Внаслідок цього, як зазначає Т. Кузьо, він прогавив можливість отримати План дій щодо членства (ПДЧ) у Ризі в листопаді 2006 року. Ще у серпні 2006 року, під час переговорів між президентом і лідерами парламентських фракцій, був розроблений документ – Універсал національної єдності, в який був також включений пункт про виконання плану дій «Україна–НАТО». Однак, навесні 2007 року під час свого візиту у Брюссель, прем'єр-міністр В. Ф. Янукович підкреслив, що «на сьогодні не передбачено жодних документів, жодних конкретних дат вступу України в цей союз (НАТО)». Висловлюючи вкотре свою позицію щодо неготовності України до вступу в Альянс, він посилався на низький рівень підтримки українського населення (близько 20 відсотків) ідеї вступу в НАТО. Починаючи з 2007 року, розвиток євроатлантичної інтеграції України уповільнився «втомою» Заходу від України. Серед чинників, які посилювали зростання скепти-

цизму щодо трансатлантичної інтеграції України, були політична нестабільність, часті зміни уряду, міжелітні суперечки, об'єднання Партії регіонів з проросійськими силами у кримському парламенті. Останній чинник став на заваді проведенню міжнародних військово-морських навчань «Sea Breeze», які до 2006 року систематично відбувалися впродовж десяти років. Планувалося, що навчання «Sea Breeze-2006» стануть наймасштабнішими в Україні, а також головним практичним заходом підготовки ВМС ЗС України до участі в антитерористичній операції НАТО в Середземному морі «Активні зусилля». Зрив міжнародних навчань переконливо свідчив про те, що незважаючи на повернення у Воєнну доктрину редакції 2005 року мети про вступ до Альянсу, до закінчення терміну дії двосторонньої угоди щодо базування Чорноморського флоту РФ в Криму та Севастополі зазначена норма мала умовний характер.

Своєрідним підсумком євроатлантичних зусиль «помаранчевої влади» стали рішення Бухарестського саміту НАТО. 3 квітня 2008 року відбулося засідання Північноатлантичної ради НАТО на рівні глав держав та урядів, за результатами якого було ухвалено Декларацію Бухарестського саміту. Україна не отримала очікуваного ПДЧ. Німеччина та Франція були категоричними противниками надання Києву Плану дій. Водночас у Декларації було зафіксовано, що «НАТО вітає євроатлантичні прагнення України та Грузії щодо членства в НАТО, ми погодилися сьогодні, що ці країни стануть членами НАТО». Вочевидь, це було слабкою втіхою розчарованим українським керівникам, які розраховували на зовсім інше рішення саміту. В. А. Ющенко, який брав участь в тому саміті, сьогодні називає ненадання ПДЧ помилкою Заходу. Він впевнений, що якби Україні та Грузії тоді надали План дій, то це дозволило б уникнути драматичних подій у Грузії 2008 року. Наскільки обґрунтованою є ця думка – питання відкрите: адже ПДЧ не поширює гарантій безпеки Альянсу, й у випадку агресії країна, якій надано ПДЧ, залишається наодинці.

За президенства В. Ф. Януковича (2010–2014 роки) країна взяла курс на позаблоковість. Втім, як зауважує український дипломат Б. Яременко, цей термін – юридична вигадка Партії регіонів, оскільки в

міжнародному праві його не існує. Відповідно у 2010 році відбулася певна трансформація відносин України з НАТО. Якщо до середини року на офіційному рівні ще вживався термін «євроатлантична інтеграція», то після ухвалення Закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» почали вживати поняття «євроатлантичне співробітництво». Річна національна програма (РНП) стала називатися Програмою співробітництва з НАТО, а не підготовки до членства в НАТО. Навесні 2010 року було скорочено кількість установ, які опікувалися відносинами з Альянсом. Президент ліквідував міжвідомчу комісію з питань підготовки країни до вступу до НАТО та національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України, які було створено у 2006 році за президенства В. А. Ющенка. Водночас зміст РНП практично не зазнав змін, а Україна і надалі залишилася єдиною державою-партнером, що брала участь у всіх поточних миротворчих місіях НАТО. На той час українські військові входили до складу Міжнародних сил безпеки в Косово (КФОР); до Тренувальної місії НАТО в Іраку (ТМН-І); до Міжнародних сил сприяння безпеці в Афганістані (МССБ). Такий погляд на позаблоковий статус України як основу зовнішньополітичного курсу був би неповний без врахування перебігу відносин з Росією. Не зважаючи на задекларовану в Законі «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» готовність України продовжувати прагматичне співробітництво з НАТО, згода Києва на подовження терміну перебування Чорноморського флоту РФ до 2042 року стала явною ознакою того, що нова українська влада мала намір повернутися до політики балансування, намагалася налагоджувати відносини з РФ без погіршення стосунків із Заходом, розуміючи, що надмірна залежність від політики Росії і згортання відносин із Заходом призведуть до обмеження можливостей української влади і у зовнішній, і у внутрішній політиці. Вочевидь саме так слід сприймати кроки, спрямовані на законодавче оформлення позаблокового статусу України та збереження при цьому повноформатного співробітництва з НАТО. «Позаблоковість» стала прийнятною на той час формулою зняття «проблеми НАТО» у відносинах з РФ і не відкидала можливості повернення до політики інтеграції в євроатлантичні структури в майбутньому. Вона також створила офіційний привід

для блокування російської ініціативи щодо вступу України в ОДКБ, озвученої російським президентом Д. А. Медведевим під час візиту до Києва. Безперечно зручна для української влади на той час політика позаблоковості вимагала постійного маневрування, і, як виявилось, мала обмеження в часі.

Анексія Криму, окупація частини Донбасу та війна з Росією на сході України надали ідеї вступу до НАТО нового імпульсу. У грудні 2014 року Верховна Рада проголосила, що основним напрямом безпечної державної політики у зовнішньополітичній сфері є «досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства в ЄС і НАТО». Водночас задеклароване щодо критеріїв не передбачає повноцінного вступу України до Організації Північноатлантичного договору. Доктрина не вперше декларує, що до 2020 року держава досягне сумісності збройних сил з відповідними військовими силами країн-членів НАТО. 8 червня 2017 року ВР ухвалила Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо зовнішньополітичного курсу України)», яким офіційно закріпила устремління України у майбутньому стати членом НАТО. Документ передбачає, що тепер однією з основ зовнішньої політики буде поглиблення співпраці України з НАТО з метою отримання членства в організації. Враховуючи ту допомогу, яку надають держави НАТО Україні, зокрема посилаючи інструкторів, навчаючи особовий склад, беручи участь у розробці і реалізації плану реформ переходу на натівські стандарти в галузі оборони і національної безпеки, можна сказати, що це співробітництво розвивається інтенсивно. Активно працюють групи радників НАТО в Міністерстві оборони і Генштабі. Ще на Уельському саміті було засновано п'ять трастових фондів, через які альянс допомагає українським військовим. Тому у 2017 році курс, який по-суті реалізовувався з 2014 року, отримав законодавче оформлення.

28 червня 2018 року президент України П. О. Порошенко заявив, що найближчим часом подасть до парламенту зміни до Конституції щодо закріплення цілей України на вступ в ЄС і НАТО.

Набуття членства в НАТО є хоча і дещо віддаленою, але реальною перспективою для України. На цьому шляху багато чого залежить від послідовності української влади щодо розвитку та поглиблення демо-

кратії в країні. Попередження про те, що без сильної демократії і правової держави вступити в НАТО не вдасться, слід сприймати як конкретну прагматичну вимогу, а не красиві гасла. Відіграє свою роль у просуванні України до НАТО і «російський чинник». Агресія Росії підірвала не лише безпеку України, а зруйнувала регіональну безпеку в Європі. Це прекрасно усвідомлюють провідні європейські країни, які є членами НАТО. Однак вирішення проблем європейської безпеки навряд чи розглядається ними через вступ України в НАТО. Гіпотетичне членство України може спровокувати подальшу агресію РФ і створити складні дилеми перед кожною державою-членом альянсу, вирішення яких неодмінно впливатиме на єдність та ефективність організації. Так, Угорщина кілька разів застосовувала право вето, щоб заблокувати засідання Комісії Україна–НАТО на вищому рівні. Ця держава створює перешкоди в діалозі України з Альянсом через «мовну статтю» українського закону «Про освіту», фактично вимагаючи повернення до законодавства дозволу на повний цикл навчання угорською мовою. НАТО формально не може вплинути на позицію Угорщини, оскільки рішення в Альянсі ухвалюються на основі консенсусу. Але на рівні країн-членів НАТО багато хто вважає, що Угорщина зловживає принципом консенсусу і не мала би використовувати механізми Альянсу для тиску на Київ. 11 союзників надіслали угорському прем'єр-міністру листа, в якому йшлося про те, що НАТО не є «сценою для розігрування такої драми». Як наслідок, у підсумковій декларації саміту НАТО (11–12 липня 2018 рік, Брюссель), яку підписали всі 29 країн-членів Альянсу, було визнано перспективу членства України, посилаючись на рішення Бухарестського саміту, і закликано Росію вивести свої війська і припинити окупацію. Що стосується офіційного визнання з боку НАТО євроатлантичних прагнень України, то в лютому 2018 року країну повернули до переліку «aspirant countries», тобто країн, які прагнуть вступу в Альянс. Таких країн наразі названо чотири: Боснія і Герцеговина, колишня югославська республіка Македонія, Грузія та Україна. Зазначений статус не надає перспектив членства, а лише передбачає його прагнення з боку країни-«аспіранта».

Отже, наявність відкритого конфлікту та висока ймовірність його ескалації гальмують рух України до НАТО з огляду на кількість пов'язаних із цим ризиків. Виходячи з цього, Україні навряд чи слід торпедувати процес надання ПДЧ. За прикладом Австралії, Фінляндії, Швеції, Йорданії та Грузії, наша держава могла би взяти участь у Програмі розширених можливостей НАТО, яка допомогла б підвищити рівень взаємосумісності з альянсом. Це не буде компромісною заміною ПДЧ, а створить додаткову можливість поглиблення реформ в оборонній і безпековій сферах.

Позиція України щодо Європейського Союзу на законодавчому рівні вперше була сформульована в «Основних напрямках зовнішньої політики України» 2 липня 1993 року. В документі йшлося про членство в Європейських Спільнотах як про перспективну мету української зовнішньої політики. Як вже зазначалося, правовою основою відносин між Україною та ЄС стала Угода про партнерство і співробітництво (УПС), яка започаткувала співпрацю з широкого кола політичних, торгово-економічних та гуманітарних питань. Вона була підписана 16 червня 1994 року у Люксембурзі (набула чинності з 1 березня 1998 року після ратифікації всіма членами ЄС). Для забезпечення виконання положень УПС було передбачено створення відповідної інституційної структури: Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС; Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС; Комітету з парламентського співробітництва між Україною та ЄС.

УПС відкривала можливості для поступового зближення України і ЄС. Однак внаслідок багатовекторності зовнішньої політики Україна фактично не потрапляла під вплив Євросоюзу. Незважаючи на те, що на офіційному рівні і українське керівництво, і європейські лідери неодноразово висловлювали свою прихильність ідеї європейської інтеграції України, за деклараціями не спостерігалось конкретних результатів цієї політики. За влучним висловом британської дослідниці Катарини Вольчук, взаємовідносини України та ЄС впродовж 1990-х років мали вигляд «інтеграції без європеїзації». У випадку з ЄС багатовекторний підхід не спрацьовував, оскільки особливістю, а водночас і перевагою ЄС як суб'єкта міжнародних відносин є його нормативна основа. Євро-

союз – це не просто актор європейської підсистеми, а насамперед носій системи формалізованих норм, правил і стандартів, поширення яких є однією з найголовніших цілей його зовнішньої політики. Нормативна система ЄС є фундаментом інтеграційних процесів і не може бути предметом обмінів або компромісів із зовнішніми партнерами. Усвідомлення цього українським керівництвом відбулося дещо з запізненням. Інакше президент України В. Ф. Янукович навряд чи став би пропонувати ЄС включити Росію в якості сторони переговорного процесу щодо підписання Угоди про асоціацію з ЄС.

Із наближенням термінів приєднання до Євросоюзу десяти нових держав-членів європейські лідери розпочали обговорення майбутнього формату відносин зі своїми східними та південними сусідами. 30 вересня 2002 року Рада міністрів закордонних справ ЄС розглянула пропозиції щодо посилення відносин розширеного ЄС зі східними сусідами – Україною, Білоруссю та Молдовою. Після дискусій з цієї теми 11 березня 2003 року Єврокомісія оприлюднила доповідь «Ширша Європа – сусідство: нові рамки відносин з новими східними та південними сусідами». Документ передбачав диференційований підхід у відносинах з кожною країною, залежно від рівня її економічного розвитку та цілей у відносинах з ЄС. Влітку 2004 року ЄС почав реалізовувати Європейську політику сусідства (ЄПС), спрямовану на створення зони стабільності і процвітання на півдні і сході від нових кордонів. І хоча висхідним пунктом для аналізу ЄПС у вітчизняному політологічному дискурсі стало те, що вона не пов'язана з питанням потенційного членства в ЄС, важливим для розуміння і оцінки цієї політики є запропонований сусідам ЄС характер відносин. Євросоюз прагнув розбудовувати співпрацю у трьох вимірах (політика /економіка /безпека) на основі взаємних зобов'язань щодо захисту спільних цінностей, зокрема у сферах верховенства права, добросовісного державного управління, дотримання прав людини, а також принципів ринкової економіки та стабільного розвитку. Тобто ЄПС не була «простором» або «партнерством», а мала суто інструментальний характер. Завдяки ЄПС норми і цінності ЄС без розширення і повної участі у структурах ЄС поширювалися на значне коло держав.

В ЄПС можна виділити два етапи: на першому етапі (до 2008 року) ЄС намагався проводити майже однорідну політику з усіма групами країн-учасниць, а на другому почав вибудовувати два вектори – середземноморський і східноєвропейський. Навесні 2008 року Польща та Швеція ініціювали програму «Східне партнерство», спрямовану на поглиблення відносин з шістьма країнами регіону Східної Європи – Білоруссю, Молдовою, Україною, Грузією, Вірменією й Азербайджаном. В Україні ця модифікація ЄПС була сприйнята прихильніше. Адже українці вважали себе європейською нацією, а не просто «сусідами Європи», як наприклад, країни на півночі Африки. Серед головних цілей «Східного партнерства» було оновлення договірно-правової бази відносин через заміну УПС на Угоди про асоціацію; створення спеціальної програми допомоги для зміцнення адміністративної спроможності країн-учасниць; створення зон вільної торгівлі; лібералізація візового режиму; зміцнення енергетичної безпеки; підтримка соціально-економічного розвитку країн-учасниць.

З огляду на завершення в березні 2008 року 10-річного терміну дії УПС, ЄС та Україна розпочали переговорний процес щодо укладення нової базової угоди. 9 вересня 2008 року на Паризькому саміті Україна–ЄС сторони досягли домовленості щодо її формату. Також було вирішено, що майбутня угода будуватиметься на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції. 19 грудня 2011 року під час саміту Україна–ЄС у Києві сторони оголосили про завершення переговорів щодо майбутньої угоди про асоціацію, а 30 березня 2012 року у Брюсселі текст документу було парафровано. Остаточне підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС було заплановано на Вільнюському саміті країн Східного партнерства в листопаді 2013 року. Проте за кілька тижнів до саміту українське керівництво різко змінило риторіку: президент та прем'єр-міністр заговорили про не вигідність угоди й перенесення її підписання.

Угода про асоціацію з ЄС – значний за обсягом документ, що складається з семи розділів і нараховує понад тисячу сторінок тексту. Він регулює поступове економічне та політичне зближення України з Євросоюзом. В угоді відсутня гарантія майбутнього вступу України до ЄС.

Перші три розділи стосуються загальних принципів асоціації України та ЄС, політичного діалогу та реформ, зближення зовнішньої політики та безпеки, а також юстиції. Ключовими є четвертий та п'ятий розділи, які стосуються торгівлі, економічної та галузевої співпраці. Вони складають так звану глибоку і всеохоплюючу зону вільної торгівлі (щодо якої протестувала РФ у 2013 році). Метою зони вільної торгівлі є лібералізація взаємного доступу до ринків товарів та послуг, а також узгодження українських правил та регламентів з нормами ЄС. Зона вільної торгівлі передбачає зменшення або зняття мит та тарифів на більшість товарів у взаємній торгівлі. Хоча на низку важливих для України товарів аграрного сектору квоти зберігаються. Попри те, що з самим текстом угоди було знайоме лише вузьке коло осіб (експертів і політиків), вона сприймалась в українському суспільстві як символ «європейської мрії». Та й сам Євросоюз у свідомості більшості українців асоціювався насамперед з високими стандартами життя та добробутом. Підтримка президентом В. Ф. Януковичем курсу на євроінтеграцію надала українцям надію на позитивні зрушення. Неготовність відмовитися від цієї надії виявилася в тому, що увага українського суспільства була прикута не до співвідношення переваг і зобов'язань, зафіксованих для України в цій угоді, а до того «підпише або не підпише» її Янукович у Вільнюсі в листопаді 2013 року. Відмова від підписання Угоди про асоціацію змусила людей вийти на перші акції протесту на Майдані, які з часом спричинили зміну політичного режиму в Україні.

Вже в березні 2014 року нова влада підписала політичну частину угоди. А невдовзі після президентських виборів П. О. Порошенко підписав економічну частину асоціації. З листопада того року розпочалося її тимчасове застосування у частині зобов'язань ЄС щодо доступу українських товарів на ринок ЄС. З 1 січня 2016 року розпочалося повноцінне тимчасове впровадження на взаємній основі частин угоди, які регулюють торгівлю та пов'язані з торгівлею питання. Упродовж 2014–2015 років Угоду про асоціацію ратифікували 24 з 28 держав-членів ЄС, а на початку 2016 року до них приєдналися Греція, Кіпр та Бельгія. Завершенню процесу ратифікації угоди завадив консультативний референдум у Нідерландах у квітні 2016 року, на якому 61 відсоток гол-

ландських виборців проголосували проти угоди ЄС з Україною. В результаті процес ратифікації у ЄС завершився у травні 2017 року. У повному обсязі Угода про асоціацію України з ЄС запрацювала з 1 вересня 2017 року. Оскільки Угода містить чіткі терміни та алгоритм дій сторін щодо виконання її положень, з того моменту розпочався бюрократичний процес погоджень, моніторингу, спільних рішень. Він дозволить ЄС суттєво посилити контроль за виконанням положень документа.

Реалізацію Угоди про асоціацію контролює низка двосторонніх органів. Найвищим рівнем діалогу щодо асоціації є щорічний спеціальний саміт Україна–ЄС. Рада асоціації, до якої входять представники українського уряду, Ради ЄС та Єврокомісії, контролює імплементацію угоди та перевіряє досягнення конкретних цілей та критеріїв угоди. Ухвалені нею рішення є обов'язковими для виконання Україною та ЄС.

Хоча Угода про асоціацію не передбачала лібералізацію візового режиму, починаючи з 11 червня 2017 року між Україною та Європейським Союзом було запроваджено безвізовий режим. Він дозволяє громадянам України вільно перетинати кордони країн ЄС без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу. Українці можуть без віз їздити до 30 європейських країн, окрім Великої Британії та Ірландії, а також до Ісландії, Ліхтенштейну, Норвегії та Швейцарії, які входять до Шенгенської зони, але не є членами ЄС. Допоки символічне значення безвізового режиму залишається набагато більшим, ніж частка українців, які змогли скористатися отриманими можливостями для поїздки до Шенгенської зони. За даними Держприкордонної служби України, за рік дій безвізового режиму ним скористалися понад 555 тисяч українців.

В останньому звіті 2017 року про імплементацію Угоди про асоціацію Євросоюз відзначив поступ у деяких реформах в Україні, вказавши на пенсійну реформу та новий Верховний суд. Водночас Брюссель звернув увагу на брак прогресу в багатьох питаннях, зокрема, у земельній реформі, призначенні 13 нових членів ЦВК на заміну тих, чий повноваження вже завершилися. Проблемною темою у відносинах з ЄС залишається боротьба з корупцією в Україні. У звіті про імплементацію Угоди українську владу закликали «подвоїти зусилля у здійсненні зміс-

товних реформ, особливо в посиленні боротьби з корупцією на всіх рівнях». А звіт про візову лібералізацію серед невідкладних завдань України називає створення Вищого антикорупційного суду. Різку реакцію Єврокомісії викликав конфлікт між ГПУ та НАБУ. 5 грудня 2017 року ЄК опублікувала заяву, в якій закликала «не підривати, а посилювати» роботу антикорупційних органів. При цьому всередині Євросоюзу існують різні політики окремих європейських країн щодо України. Коли наприкінці вересня 2017 року набула чинності нова редакція Закону «Про освіту», Болгарія, Угорщина, Греція та Румунія поскаржилися на Україну до Ради Європи й ОБСЄ, оскільки вважали, що закон порушує права національних меншин, які проживають в Україні, на здобуття освіти рідною мовою. Різні погляди на національну історію стали причиною конфлікту з Польщею. Влітку 2017 року міністр закордонних справ Вітольд Вашиковський навіть погрожував блокувати європейську перспективу Києва через різні бачення історичних питань: «Наше послання просте: з Бандерою до Європи не увійдете» (інтерв'ю виданню wPolityce). Погіршення відносин з двома європейськими сусідніми країнами – Угорщиною і Польщею – можна вважати найбільшим «провалом» української дипломатії за останній час. Надалі важливо не зараховувати їх до «ворогів» України, а шукати прийнятні дипломатичні способи вирішення суперечок. Важливо, що у ключових для України питаннях підтримки нашого суверенітету, територіальної цілісності та подальших санкцій проти РФ за анексію Криму та агресію на Донбасі, ЄС зберігає послідовну позицію.

Рік, що минає від початку імплементації у повному обсязі Угоди про асоціацію, засвідчив про перехід до нової моделі відносин України та ЄС. Замість колишнього «батога та пряника», коли ЄС щось пропонував Україні і натомість висував список вимог, сторони перейшли до формату відносин, який вже назвали «рутинною роботою». Він передбачає зосередженість сторін на питанні імплементації, без висунення / отримання нових пропозицій. Фактичне наближення до законів і стандартів ЄС може перетворитися на повільний і болісний процес. Адже правова система ЄС не призначена для країн зі слабкою адміністративною спроможністю, економік на шляху модернізації або тих, хто лише

намагається встановити верховенство права. Отже, допоки бажання України отримати перспективу членства в ЄС залишається нереалізованим.

Наразі вже чітко визначено зовнішньополітичну орієнтацію України. Українська влада склала амбітний план приєднання до Шенгенської зони, Митного союзу, Енергетичного союзу та цифрового єдиного ринку. Однак глибина відносин України з Заходом ще до кінця не зрозуміла. Повернення ж до політики декларативної європеїзації не є ані в інтересах України, ані в інтересах ЄС.

Питання для студентського самоконтролю до III (3.1.1, 3.1.2, 3.1.3, 3.1.4, 3.1.5, 3.1.6, 3.1.7)

1. Назвіть передумови, які спричинили об'єднання Європи на межі 1980–90-х років.

2. Поясніть, чому європейський простір недостатньо визначати лише за географічними ознаками.

3. У чому полягала еволюція ідеї Європи в різні історичні періоди?

4. Поясніть відмінності між поняттями «ідея Європи» та «європейський проект».

5. На яких засадах ґрунтувалася ідея Європи після закінчення Другої світової війни? Чи змінилась суть ідеї після закінчення «холодної війни»?

6. Назвіть основні етапи європейської інтеграції.

7. Охарактеризуйте особливості Європейського Союзу як міжнародного актора.

8. Як у документах ЄС визначаються кордони сучасної Європи?

9. Визначте основні ознаки кризового стану сучасного європейського проекту.

10. Чим обумовлюється популярність правих сил в країнах Європи?

11. Які наслідки буде мати для ЄС вихід Великої Британії?

12. Чому варіант «гнучкої інтеграції» є найбільш прийнятним для Євросоюзу?

13. Що таке європейська ідентичність? Назвіть проблеми, пов'язані з конструюванням європейської ідентичності.

14. Дайте визначення «європейської підсистеми міжнародних відносин».

15. Назвіть основні тенденції, які супроводжують процес структурної трансформації європейської підсистеми.

16. Які міжнародно-політичні регіони можна виокремити всередині європейського політичного простору?

17. Назвіть принципи, покладені в основу європейського регіоналізму.

18. Чим обумовлені процеси європейської регіоналізації?

19. Поясніть, як сполучаються процеси європейської регіоналізації та інтеграції?

20. З'ясуйте зміст концепції «Європи регіонів».

21. Охарактеризуйте поточний стан європейської безпеки.

22. Перерахуйте основних учасників європейського безпекового простору.

23. Окресліть роль ОБСЄ в архітектурі європейського простору безпеки.

24. Розкрийте зміст поняття «натоцентрична модель європейської безпеки».

25. Доведіть, що ЄС посилює власну ідентичність у питаннях безпеки і оборони.

26. Назвіть формати взаємодії НАТО та РФ. Яку політику альянс проводить щодо РФ після анексії нею Криму?

27. В якому форматі взаємодіють НАТО та ЄС? Які спільні виклики і загрози обумовлюють цю взаємодію у безпековій царині?

28. Поясніть цілі політики «відкритих дверей» НАТО. Як політика розширення вплинула на відносини Альянсу з іншими учасниками європейського простору безпеки?

29. З'ясуйте сутність «української кризи» в контексті трансформації європейської безпеки. Чому криза навколо України має ознаки системної?

30. Оцініть перспективи європейської та євроатлантичної інтеграції України з огляду на основні тенденції в європейському безпековому просторі.

III.2. Азійсько-Тихоокеанський регіон

3.2.1. Основні підходи до визначення конфігурації Азіатсько-Тихоокеанського регіону (надалі – АТР)

АТР є найбільшою геополітичною ланкою в архітектурі сучасного світу. До сьогодні в історико-політологічних колах продовжується обговорення проблеми щодо терміна «Азіатсько-Тихоокеанський регіон». Думки і аргументація зазвичай різні. В цьому випадку слід насамперед звернути увагу на те, що прийняті географічні параметри визначення Східної Азії та Азіатсько-Тихоокеанського регіону у деяких випадках суперечать політико-економічному аналізу, згідно з якими вважається, що склад регіону визначається насамперед односпрямованістю векторів політичного та економічного розвитку.

Деякі дослідники вважають, що поняття Східної Азії ширше за поняття АТР; інші вважають: АТР ширше, ніж Східна Азія, виходячи зі включення країн в АТР за ознакою їхнього входження в басейн Тихого океану. Деякі аналітики вводять до складу АТР також держави Центральної та Південної Азії, такі як Індія, Пакистан, Афганістан, стверджуючи, що вони утворюють субрегіон Південної Азії. Ці ж дослідники зазвичай виключають з АТР країни Латинської Америки, вважаючи, що вони орієнтуються у своїх політичних та економічних зв'язках на США та етнокультурно занадто відрізняються від азійських суспільств. Саме з цих міркувань також виключають з регіону США, аргументуючи це тим, що ця країна разом із Латинською Америкою утворює панамериканську регіональну підсистему міжнародних відносин, яка є в принципі самодостатньою і належить скоріше до західного світу, ніж до східного.

Існують і більш радикальні підходи, які визначають ключовою географічну віддаленість країн регіону й увагу акцентують на політичних, економічних, культурно-цивілізаційних відмінностях та відстоюють тезу про контрпродуктивність виокремлення АТР у самостійний регіон, а в якості альтернативи пропонують аналізувати не регіон в цілому, а його субрегіони.

Одночасно з кінця ХХ століття все більше дослідників стали писати про те, що необхідно ввести в аналітичний оборот поняття Східної

Азії як самостійного міжнародно-політичного регіону. Логіка їхньої аргументації полягає в тому, що підвищення ролі Східної Азії у світовій економіці обумовлено як значним зростанням частки країн регіону у світовому ВВП, так і появою, крім економічного, й інших об'єднуючих регіон компонентів (політичного, правового, національного (етнічного), культурно-цивілізаційного).

У Східну Азію зазвичай включають Китай, Японію, Північну та Південну Кореї, Монголію і Тайвань – це «вузька» складова регіону. Останнім часом поширення отримало тлумачення Східної Азії як гео-економічного ареалу, до якого входять Японія, Китай, Південна Корея, Тайвань, Малайзія, Сінгапур, Таїланд та Індонезія. За певних умов до цього утворення також відносять В'єтнам, Камбоджу, Лаос і М'янму, а останнім часом і Монголію, російський Далекий Схід, деякі з держав на Тихоокеанських островах, Австралію і Нову Зеландію, але не Північну Корею. Включення КНДР до складу Східної Азії логічно з точки зору географічних критеріїв, але водночас суперечить основному вектору регіональних політико-економічних процесів.

Якщо виходити з більш вузького визначення Східної Азії, то до неї слід віднести гігантський район планети, який обмежується західним узбережжям обох Америк, східним узбережжям Азії та зоною Австралії. За такої інтерпретації в АТР в якості субрегіону входить і Південна Азія.

Але існує визначення АТР, що включає в себе території та акваторії країн Тихоокеанської Азії, США, Канади, зони Австралії, Нової Зеландії. Держави Південної Азії при цьому теж потрапляють у зону АТР, але з неї виключаються латиноамериканські країни. Разом з тим з'явилась тенденція – виключати з цієї зони не латиноамериканські країни, які самі активно заявляють про себе як про частину Азійсько-Тихоокеанського регіону, а Канаду, яка позиціонує себе як частина панамериканської, але не азійської підсистеми міжнародних відносин.

Здається, що спроби окреслити на карті точні географічні координати АТР або Східної Азії є нездійсненими. «Межі» цих регіональних утворень достатньо мінливі та пов'язані скоріш не з географією – основним фактором регіональної приналежності, а зі ступенем залученості до економічного розвитку, тобто вагомість отримують геополітико-

економічні фактори, які, зрозуміло, змінюються з плином часу та залежать від динаміки розвитку регіону в цілому та його окремих частин.

У цілому, основні підходи до визначення конфігурації Азійсько-Тихоокеанського регіону можна об'єднати у три основні групи. У межах першої групи до АТР відносять гігантський район, який обмежується західним узбережжям обох Америк, східним узбережжям Азії та зоною Австралії. При такій інтерпретації в АТР включають і країни Південної Азії. Таке визначення регіону притаманне переважно американським дослідникам.

Друга група вважає, що АТР включає в себе території та акваторії країн Тихоокеанської Азії, США, Канади та зони Австралії і Нової Зеландії. Держави Південної Азії в цьому випадку також попадають в зону АТР, але з неї одночасно виключаються латиноамериканські країни.

У межах третьої групи вироблено розуміння АТР, яке передбачає акцент на його азійських складових від Берингової протоки до Бірми. При цьому зв'язок з регіоном інших держав або політико-економічних утворень – США, Австралії, Нової Зеландії, Канади, Індії або навіть ЄС – не заперечується, активно застосовується для аналізу, але в якості зовнішньої складової. Прихильниками цього є переважно російські науковці.

Використання того чи іншого підходу визначається насамперед дослідницькими задачами та предметом конкретного аналізу. Тут доцільніше використання більш широкого розуміння регіону, згідно з яким можна виділити такі субрегіони: Північно-Східна Азія (Японія, Північна та Південна Корея, Китай, Тайвань, Монголія), Південно-Східна Азія (Малайзія, Сінгапур, Філіппіни, Індонезія, Таїланд, Бруней, В'єтнам, Камбоджа, Лаос, Бірма), Південна Азія (Індія, Пакистан, Афганістан та ін.), Південна частина Тихого океану (Австралія, Нова Зеландія та островні країни Океанії). В такому тлумаченні Східна Азія – регіональне ядро АТР, що притягує до себе країни, які можуть належати до інших регіонів.

При цьому в Азійсько-Тихоокеанському регіоні можна виокремити азійські субрегіони (в них відсутні держави з переважаючим європейським населенням, наприклад, у Південно-Східній Азії), а також змішані – Північно-Східна Азія. Також можна виділити поняття «Далеко-

східний регіон», до якого належать схід РФ і КНР, Японія, Республіка Корея, КНДР, Тайвань а також Монголія і Філіппіни. Необхідно зазначити, що специфіка Азійсько-Тихоокеанського регіону і міждержавних відносин, які в ньому склалися, усталені військово-стратегічні й економічні зв'язки між державами не можуть не враховуватися при визначенні переліку держав, що належать до АТР, а також до конкретних субрегіонів. Так, до субрегіону Північно-Східної Азії традиційно включають КНР, обидві Кореї, РФ, США, Японію, а також Монгольську Народну Республіку (МНР) і Макао. США не належать до регіону географічно, але настільки долучені до міжнародних процесів у субрегіоні в економічному і військово-політичному контексті, що не вважати їх ключовим актором у регіоні не є доцільним та логічним.

3.2.2. Економічний потенціал та інтеграційні процеси в регіоні

Азійсько-Тихоокеанський регіон на сучасному етапі є регіоном світу, який найдинамічніше розвивається. На початку 80-х років АТР стає новим центром інтенсивного економічного та політичного розвитку, що кардинально відрізняється від Європи, Латинської Америки та США своєю історією, культурою, традиціями. У цей період ЗМІ заявляють про настання нового «тихоокеанського століття» у світовій історії, оскільки вже на той момент в АТР проживало більше половини населення планети, частка регіону у світовому промисловому виробництві складала 60 відсотків, 40 відсотків прямих іноземних інвестицій та майже третину товарообороту. Сьогодні АТР охоплює близько 23 відсотки земної поверхні, 40 відсотків населення земної кулі і виробляє близько 60 відсотків світового ВВП.

На сьогоднішній день АТР є третім за значенням центром економічної інтеграції світу після Північної Америки та Європи. На його частку приходить 60 відсотків світового ВВП, половина світової торгівлі, 40 відсотків населення, половина прямих іноземних інвестицій. Навіть при незначному збільшенні темпів росту доля Китаю до 2020–2025 років буде коливатися в межах 10 відсотків світового ВВП, що дозволить йому претендувати на місце в трійці світових лідерів разом із США та Євросоюзом.

У внутрішній і зовнішній політиці країн регіону приваблює їхня опора на засади міжнародного права і налаштованість на консенсусне врахування інтересів одне одного. Країни АТР у своїй більшості переважно реалізують ліберальну, ринкову модель економіки і з огляду на ці засади формують відповідний світогляд суспільства. Переважна більшість країн АТР поділяє цінності, властиві сучасним індустріальним країнам, серед яких першість ведуть добробут нації і ринкова економіка. У низці країн регіону реалізуються політичні ініціативи й економічні реформи, модернізуються фінансові інститути, зростає інвестування в освіту, підготовку кадрів тощо. В системі міжнародних відносин економічне співробітництво висувається на перший план. Перспективи регіону вбачаються у лібералізації торгівлі, поступовому зникненні перешкод вільному переміщенню товарів, капіталів, послуг і робочої сили. Розвитку відкритого ринку сприяють нові інструменти міжнародної політики.

У 1990–2000 роках особливо високим динамізмом виокремлювалась економіка країн Тихоокеанської Азії. Це забезпечило країнам швидке зростання експорту, перетворило їх у вигідних торговельних партнерів. За загальним рівнем економічного розвитку в АТР сформувалися кілька груп країн: розвинуті країни – США, Канада, Японія, Австралія, Нова Зеландія, Китай; так звані молоді ліберальні економіки, котрі досягли значних успіхів на шляху економічного розвитку, хоча і вступили на цей шлях пізніше – Тайвань, Республіка Корея, Сінгапур, Малайзія та Гонконг. Наближаються до них країни Південно-Східної Азії: Таїланд, В'єтнам, Філіппіни та Індонезія. Водночас від розвинутих країн значно відстають слабкі держави – Лаос, Монголія, КНДР, Камбоджа, М'янма. При цьому із зростанням економіки заможні країни стають все більш заможнішими, а країни, що розвиваються, лишаються відносно бідними. В регіоні зберігається нерівність, добробут одних країн співіснує з низьким рівнем розвитку інших. Водночас провідні країни АТР спромоглися переглянути принципи своєї зовнішньої політики і зробили ставку на розбудову широких торговельно-економічних відносин з відсталими державами на рівні стратегічного партнерства. Реалізації цієї мети сприяє і діяльність міжнародних організацій. Нові

інструменти політики і співробітництва, застосовані для формування єдиного відкритого ринку та глобальної конкуренції, сприяли розвитку інтеграційних процесів у регіоні, що зрештою мають привести до створення єдиного економічного простору, а також у майбутньому до створення спільної регіональної валюти АТР. Серед згаданих міжнародних організацій і фінансових структур в АТР активно діє Азіатський банк розвитку, в якому японська ієна відіграє лідируючу роль. Проте центральною валютою для розрахунків між країнами АТР є американський долар. Лише в тій частині зовнішніх зв'язків, котрі орієнтовані на Європу, застосовується загальноєвропейська валюта. Деякі національні валюти виконують роль, що виходить за межі країни. Це австралійський долар та китайський юань. Швидкий економічний розвиток Китаю, зростаючий експорт, збільшення золотовалютних запасів призвели до того, що зросла міжнародна зацікавленість щодо китайського юаня, хоча реальна вартість грошової одиниці КНР юаня визначатиметься в майбутньому із досягненням ним конвертованості. Китай наполегливо намагається надати юаню міжнародний характер. Розширення сфери використання юаня за межами КНР спостерігається з 2009 року, коли китайський уряд спромігся укласти низку угод щодо обміну валютами зі своїми важливими торговельними партнерами, серед яких Республіка Корея, Аргентина та Індонезія. Водночас китайський уряд заявив про наміри перетворити Шанхай до 2020 року у світовий фінансовий центр. Відомо також про пропозиції Китаю щодо створення нової наднаціональної валюти, яка б замінила долар в якості загальної резервної валюти. Існують й інші концепції щодо створення єдиних валют локального характеру. Так, Малайзія просуває ідею впровадження золотого динара у розрахунки між мусульманськими країнами. Така валюта, що має підґрунтям нафтові багатства ісламського світу, могла б зіграти об'єднавчу роль у формуванні єдиного ринку мусульманських країн. Проте зазначимо, що всі ці плани розраховані на майбутнє. Сучасні ж реалії свідчать, що більшість країн світу не готові відмовитись від своїх національних валют, що символізують їхній суверенітет, та й американський долар не збирається поступатися своїми світовими позиціями. Торговельно-економічні відносини в АТР переважно регулюються на-

становами Світової організації торгівлі (СОТ), членами якої є переважна кількість країн регіону. Правила та норми СОТ покликані регулювати процес регіональної та глобальної інтеграції. Економічне співробітництво в регіоні підтримується експортом капіталів, в тому числі за рахунок тих коштів, що створюються в країнах самого регіону. На них припадає близько 40 відсотків від усіх інвестицій в АТР. Посилюється роль компаній з країн регіону як найбільш потужних інвесторів. Очолюють список таких корпорацій Японія, США та Республіка Корея. Важлива роль в інтеграційних процесах, запровадження нових технологій, цифрової інформації та комунікацій припадає на діяльність транснаціональних корпорацій. Регіональна корпорація у формі вільних торговельних зон та спільні фонди сприяють поглибленню інтеграції АТР.

У 1989 році створюється АТЕС (Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво), що є найбільшим економічним об'єднанням, стратегічною метою якого було створення до 2020 року в АТР системи вільної торгівлі, ліберального інвестиційного режиму. На сьогоднішній день в АТЕС входить 21 країна, зокрема, всі основні країни регіону та країни, що найбільш швидко та динамічно розвиваються, включаючи Австралію та Нову Зеландію.

На високому рівні АТЕС обговорюється ідея США щодо перетворення територій цього форуму на зону вільної торгівлі. Розширюється трансграничне співробітництво в регіоні також завдяки спробам розв'язання конфліктів довкола розподілення водних ресурсів, в інших – здійснення проектів трансграничної охорони природи та спільної програми розвитку. Слід зазначити, що цей регіон вже у 2006 році випередив Європу як основний регіон за динамікою інтеграційних процесів. Це характерно і для діючої АСЕАН, і АСЕАН+3, АСЕАН+6, що пов'язано з моделлю наздоганяючого розвитку, створенням регіонального виробничого ланцюжка і розширенням експорту.

Разом із тим, інтеграція в АТР є складним і суперечливим процесом і має низку відмінних рис: країни АТР пов'язані одна з одною переважно торгово-економічними відносинами. Саме економічна інтеграція отримала пріоритетний розвиток в АТР, а інтеграція у політичній і культурній сферах менш динамічна. Економічна інтеграція є важли-

вим політичним інструментом регулювання регіональних міжнародних процесів; в інтеграційних процесах беруть участь держави, території яких знаходяться одна від одної на великій відстані, держави розділяють води Тихого й Індійського океанів; до інтеграції залучені країни з різними рівнями економічного розвитку, різними культурами та соціально-політичними системами, при цьому метою інтеграції не є вирівнювання цих рівнів; інтеграційні процеси в АТР є багаторівневими, пересікаються сфери діяльності міжнародних регіональних організацій; низький рівень формалізації інтеграційних процесів, що обумовлено широким розмаїттям держав регіону, а також наявністю проблем, викликаних історичною спадщиною Другої світової війни, територіальними суперечками, низкою інших причин; нерівномірність розвитку країн регіону спричинила появу різних форм економічної інтеграції, як у межах інституційно оформлених економічних угруповань, так і на неформальних засадах у вигляді приватних підприємницьких ініціатив, що отримала назву «м'якої регіоналізації»; характерні м'які схеми інтеграції в АТР (процес прийняття спільних рішень та їх виконання не підпорядковані чітким алгоритмам; процеси інтеграції в АТР часто мають неформальний, неурядовий характер, що надає відкритість економічному регіоналізму; особливістю інтеграційної ситуації є те, що в АТР, на відміну від Західної Європи, відсутня міждержавна структура типу Європейського Союзу.

Спільні економічні цілі в АТР та його субрегіонах формуються в рамках вже згаданих вище регіональних організацій та програм. Поряд з посиленням зв'язків між країнами цього регіону відбувається розширення співробітництва зі Сполученими Штатами Америки та Європейським Союзом, і як свідчить практика, в цих напрямках криються значні потенційні можливості.

3.2.3. Політична характеристика регіону

Ще на початку ХХ століття у багатьох азіатських країнах фактично існували так звані «традиційні» суспільства з рудиментарною політичною системою, в якій панували феодально-станові, династичні або кастові, кланові, а іноді й родові політичні форми і відносини, що ґрунтуються на ієрархії соціального походження, домінуванні клерикалізму в

політичній сфері. Досить низькою залишалася міра диференціації політичних інститутів і функцій, вони були переплетені чи інтегровані з неполітичними соціальними інститутами – церквою і релігією, культурою, ритуалами і традиціями, традиційною мораллю; індивідуальний політичний інтерес у традиційних суспільствах залишався слабко розвинутим, як і міра політичної активності індивідів.

Надбання політичної незалежності колишніми азіатськими колоніями, або зміцнення суверенітету цих країн, стимулювало пошук нових напрямів і форм розбудови й удосконалення своєї національної держави та політичної системи в цілому за допомогою так званого політичного розвитку. Якщо в цілому політичний розвиток трактують як ріст здатності політичної і правової системи постійно й ефективно адаптуватися до нових соціально-політичних цілей і вимог, то для азіатських країн, що розвиваються, особливо актуальним стало створення нових політичних інститутів, які забезпечують ефективні канали діалогу між урядом, політичною елітою і населенням.

Отже, критеріями-показниками модернізаційного розвитку в азіатському регіоні світу можна вважати:

- утворення (чи відтворення) сучасних інститутів та інших елементів політичної системи і права в межах стандартів доби ХХ століття;
- здійснення структурної диференціації цих інститутів, передусім за функціональним навантаженням;
- здатність політичної системи країни до сприйняття інновацій і, водночас, до мобілізації ресурсів влади заради самозбереження;
- формування тенденції державного стимулювання різних форм політичної участі громадян;
- оволодіння публічними політиками не лише керівними державними посадами, а й «політичними ролями»; просування до рівноправності й рівної відповідальності всіх суб'єктів політики перед законом.

Країни Азії – це складний комплекс демократичних і авторитарних режимів, які змінювалися і продовжують змінюватися впродовж тривалої історії. Тому сучасна політична карта і типологія країн строката: в Азії є різні за формою державного правління та устроєм держави. Більшість держав є республіками. Найбільш зрілою парламентською

республікою є Індія. До республік народної демократії належать Монголія, В'єтнам, Лаос. Вони, як і колишні середньоазійські республіки СРСР, перебувають на початковому етапі демократичних перетворень. Особливе місце в цій групі посідає Китай, для якого характерне поєднання авторитарного політичного режиму з ринковими перетвореннями в економіці. Є в Азії республіки, в яких поєднується релігійний режим з президентською владою.

П'ять країн Азії – це конституційні монархії, серед яких Японія, Малайзія, Таїланд, Бутан, Камбоджа. У деяких із цих держав спостерігається змішаний режим правління, своєрідний симбіоз авторитаризму в особі монарха з багатопартійною парламентською системою.

У регіоні спостерігаємо модернізацію політичних інститутів, проведення політичних, економічних та військових реформ. Виявляється і нова характеристика демократичних урядів сучасної доби: розширення складових внутрішньої політики, соціально-економічних програм, зростання відповідальності у захисті прав громадян та соціального забезпечення. Водночас в окремих країнах, які наразилися на поразку економічних реформувань, населення продовжує жити в умовах тоталітарних режимів і військових диктатур.

На політичну ситуацію в АТР впливають такі фактори: поява нових суб'єктів і об'єктів міжнародного права – міжнародних організацій, транснаціональних компаній і банків, авторитарних лідерів, діяльність яких так чи інакше впливає на міжнародний статус країн регіону; поширюється рух до багатопольярного світоустрою, у зовнішній політиці країн регіону посилюється тенденція до широкої диверсифікації. Регіон семимільними кроками посувається до багатопольярності, появи нових центрів сили: Китай, Японія, Росія, Австралія та Індія. І ця багатопольюсна архітектура розвивається в умовах жорсткої конкуренції за сфери впливу.

3.2.4. КНР – лідер регіонального розвитку

Особливі умови існування АТР диктує незаперечний і стрімкий розвиток Китаю. Країна, яка демонструє найвищі темпи економічного зростання в світі, що підтверджується динамічним розвитком економіки, володіє ядерною зброєю і посіла місце лідера не тільки в регіоні АТР,

а й серед інших регіональних утворень. За об'ємами ВВП Китай посідає друге місце у світі і нещодавно випередив Японію, а до 2020 року дожене США. У випадку реалізації подібних прогнозів слід очікувати не просто поступового збільшення впливу Китаю в АТР, а перетворення його на політичний фактор глобального масштабу у перспективі. Китай є претендентом на роль лідера нової міжнародної системи в межах АТР: вже окреслилися контури «Великого Китаю», про що свідчить зближення КНР з Тайванем. Неабияку впливову роль у цих процесах відіграє китайська діаспора в країнах АТР, чисельність якої постійно зростає за рахунок нелегальної міграції. В разі легалізації цього процесу Китай зможе відправити за кордон понад 60 мільйонів громадян.

Зовнішня політика КНР пройшла декілька етапів, на кожному з яких особлива увага приділялась Азії. В 1950-х роках вона визначалась в основному стратегічним та ідеологічним союзом з СРСР та була спрямована на сприяння Москві в її боротьбі зі «світовим імперіалізмом». Китаю була надана певна автономія в Азії та Африці, заохочувалось його лідерство серед дружніх країн третього світу. В період розриву з СРСР та «культурної революції» Китай, керуючись революційним догматизмом, підтримує там радикальні антизахідні рухи. В 1970-х роках, після зближення з США на антирадянській основі, Мао Цзедуном була висунута теорія «трьох світів», у рамках якої Китай проголошувався лідером країн третього світу, що розвиваються. З кінця 1970-х років необхідність серйозно зайнятися внутрішніми реформами та нормалізація відносин з Москвою змусили поступово відмовитися від старих підходів.

Після приходу до влади Ден Сяопіна Пекін взяв курс на нормалізацію відносин із державами Азії, особливо сусідніми. Вважалося, що саме орієнтація на уряди азіатських країн, а не на комуністичні рухи дасть можливість розширити торгово-економічну співпрацю та отримати необхідні технології та інвестиції. Заради цього Китай пішов на нормалізацію відносин з багатьма колишніми суперниками, проявляв гнучкість у вирішенні територіальних проблем, відмовився від підтримки колишніх союзників.

На XII з'їзді у вересні 1982 року була сформульована концепція «незалежної та самодостатньої зовнішньої політики», сенс якої полягав

в униканні союзницьких відносин з будь-якою з «наддержав», тобто рівнозначному ставленню до США та ЄСР як партнерів або противників, але головне – підкоренню зовнішньої політики цілям економічного розвитку країни. Ця концепція офіційно визначає зовнішньополітичний курс Китаю і сьогодні. У 2000-х роках відбулося зміщення пріоритетів у зовнішній політиці Китаю, який взяв курс на активізацію своєї ролі у світовій політиці. По-перше, в результаті успішного економічного розвитку останніх десятиліть потужність країни настільки посилилась, що без участі Пекіну важко уявити собі вирішення багатьох економічних та політичних проблем. По-друге, модель економічного розвитку Китаю, заснована на бурхливому зростанні та експорті, веде до нестачі ресурсів, насамперед сировини, та необхідності шукати нові ринки збуту. І те, й інше знаходиться за межами території КНР. Нарешті, проблеми з навколишнім середовищем, надлишковою робочою силою та ряд інших внутрішніх проблем Китаю почали безпосередньо стосуватися інших країн, насамперед сусідніх.

Після світової фінансової кризи 2008–2009 років у світовій розстановці сил відбулися значні зміни. Одна з них – стрімке зростання Китаю з точки зору абсолютної та відносної потужності. Традиційно Китай завжди приділяв особливу увагу двосторонній дипломатії як найбільш традиційному засобу взаємодії на світовій арені. Але у міру того як Китай ставав все більш значущою та потужною державою, в його зовнішній політиці зростала роль багатосторонньої дипломатії. Характерна риса нової стратегії китайської політики добросусідства – перехід від традиційного підходу до зовнішньої політики, коли двосторонні відносини доповнюються відносинами всередині регіональних угруповань («двосторонні + регіональні»), до нової парадигми. В її рамках основним вже стає регіонально-багатосторонній формат, що поєднується із традиційними двосторонніми відносинами. Розвиток дипломатії Китаю по відношенню до регіональних організацій можна умовно поділити на 3 етапи:

- 1) Період від становлення КНР до закінчення холодної війни (1950 – кінець 1980-х), коли відносини Китаю з регіональними економічними організаціями тільки започатковувались.

2) Другий період (від закінчення холодної війни до світової економічної кризи 2008–2009 років) можна назвати періодом інтеграції багатосторонньої дипломатії у зовнішню політику Китаю.

3) Третій етап, який почався фінансовою кризою та приходом до влади нового уряду, характеризується активним застосуванням багатосторонньої дипломатії.

Особливість зовнішньополітичної стратегії Китаю на сучасному етапі полягає в тому, що у взаємовідносинах із регіональними організаціями двостороння та багатостороння дипломатія доповнюють одна одну. КНР активно застосовує нові форми дипломатії: багатостороння економічна дипломатія, багатостороння культурна дипломатія та інші. Ці процеси свідчать про перехід Китаю від інтеграції у світову спільноту і прийняття міжнародних правил до винаходу нових механізмів взаємодії та активного формування сприятливих умов для досягнення своїх цілей.

Відносини Китаю з країнами АСЕАН є типовим прикладом китайської багатосторонньої дипломатії. Створена з метою регіональної економічної інтеграції країн, що розвиваються, АСЕАН має ряд специфічних рис та демонструє характеристики, що стали основою поняття «шлях АСЕАН». Йдеться про обережне ставлення до формальної інституціоналізації, принцип інклюзивності, особливе застосування принципу консенсусу та невтручання у внутрішні справи країн-членів.

У XXI столітті китайська дипломатія стала більш гнучкою, прагматичною та варіативною. Все помітнішим стає інтерес Китаю до внутрішньополітичних процесів у країнах Євразії: нові, довгострокові інтереси змусять Пекін грати у столицях своїх партнерів таку ж роль, яку відіграють, наприклад, США, і використовувати ті ж прийоми та інструменти (лобіювання, гранти, «м'яку силу» і жорсткий політичний тиск).

Ініціатива КНР «Один пояс, один шлях» передбачає створення десятків нових дипломатичних форматів, підписання сотень угод, укладення тисяч явних і таємних домовленостей. Усі ці кроки змінять політичну ситуацію в Євразії. Отже, політика з реалізації ініціативи остаточно підтвердить: Китай – глобальний гравець, активний і самостійний.

Сучасне китайське керівництво остаточно пориває з тактичним ходом, зробленим на початку реформ Ден Сяопіна: зосередитися на внут-

рішних реформах, не вплутуватися у зовнішньополітичні авантюри, не потурати великодержавним амбіціям.

Для доктрини «китайської мрії», проголошеної Сі Цзіньпіном відразу після приходу до влади, конвертувати успіхи реформ у належний міжнародний статус – мета така ж важлива, як і продовження економічного зростання або боротьба з майновим розшаруванням у країні.

Внаслідок успішної реалізації політики реформ і відкритості Китай став другою економікою світу і важливим гравцем на міжнародній арені. Сьогодні Китай – це не тільки світовий лідер за чисельністю населення з величезним внутрішнім, а також зовнішнім потенціалом, а й країна, яка дедалі активніше проявляє свою позицію у світових подіях, здійснює масштабні інвестиційні проекти в Азії, Африці та Латинській Америці, змінюючи таким чином сформовану регіональну конфігурацію сил і кидаючи виклик інтересам США на глобальному рівні. Це безпрецедентне зростання КНР наприкінці ХХ століття і колосальні перспективи у ХХІ столітті активно обговорюються в наукових і політичних колах, що, зокрема, стосується ідеологічних, економічних і стратегічних аспектів. Ряд дослідників дійшли висновку, що перетворення Китаю в економічну і військову наддержаву буде нести в найближчому майбутньому загрозу національним інтересам США та безпеці в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Сьогодні «теорія китайської загрози» охоплює весь спектр думок щодо зростання Китаю як небезпечного для світового порядку, а також критичні судження китайських вчених і міжнародне сприйняття цієї концепції. Різні прояви «теорії китайської загрози» можна зустріти в публікаціях не тільки на Заході, а й у Японії, Індії, Тайвані, Південній Кореї та інших країнах.

Для прихильників «теорії китайської загрози» Китай – це суперник, який бореться за гегемонію в регіоні і в усьому світі, а значить, ця країна загрожує західному способу життя у своєму прагненні до влади і відновлення історичної справедливості. Такий підхід є редукціоністським за своєю суттю, оскільки будь-які дії Китаю сприйматимуться як загроза і, відповідно, будь-які спроби здійснення політики взаємодії будуть приречені на провал.

3.2.5. Проблемно-конфліктний потенціал та безпекові виклики в регіоні

Динамічні зміни в економічних і політичних міждержавних відносинах в Азійсько-Тихоокеанському регіоні критично позначились на стані її безпеки. Загалом в АТР достатньо «пального матеріалу», здатного за певних обставин призвести до розбалансування регіональної стабільності. Аналізуючи природу конфліктності в АТР, слід мати на увазі її структурну гетерогенність, характер системних протиріч між так званими «осьовими» державами регіону, а також історичну спадщину колоніальної доби і «холодної війни».

В АТР та його субрегіонах відсутня всеохоплююча система колективної безпеки. Безпекова складова АТР спирається на двосторонні договори та угоди, як, наприклад, угоди про оборону США–Японія, США–Республіка Корея, США–Філіппіни, США–Тайвань. У текстах договірних паперів містяться статті про ненапад, нейтралітет, взаємні консультації тощо.

Але є характерна особливість відносин в АТР – це нестабільність. Незважаючи на закінчення «холодної війни», структура системи міжнародних відносин залишилась майже без змін. Американсько-японський договір про безпеку періоду «холодної війни», американська військова присутність в Південній Кореї, військові блоки АНЗІЮС та АНЗІЮК все ще мають місце в регіоні. Крім того, наслідки «холодної війни» помітні і по лінії Росія та Японія, КНДР і Республіка Корея, КНР і Тайвань, не кажучи вже про конфлікт навколо островів Спратлі.

Незаперечна економічна могутність Японії, яка не відмовилась від статусу держави світового рівня. Значення японського потенціалу, незважаючи на рецесію економіки держави, не слід ігнорувати. Країна Сонця, що сходить, є країною з потужним економічним потенціалом та високим життєвим рівнем населення. Однак, зростання її політичного впливу в АТР поки що відстає від економічної ваги.

Поступово роль регіонального лідера намагається перебрати на себе Росія. Серед ще нереалізованих потенційних можливостей держави – зміна пріоритетних напрямків сировинного експорту із Європи в Азію, високий військовий, у тому числі ядерний потенціал тощо. Нового ди-

намізму розвиткові політичного та економічного процесу в АТР може надати і Австралія, що спирається на традиційні зв'язки з США, Японією та Великою Британією. Ядерна Індія зі зростаючою економікою та збройними силами також перебуває у стані перетворення на один із плюсів сили в АТР: вплив країни виходить за межі субрегіону Південної Азії і досить швидко поширюється на країни Східної Азії. Швидкі темпи зростання національних економік демонструють Республіка Корея, В'єтнам, Філіппіни. Зважаючи на сильну китайську діаспору, неоднозначні процеси зростання відбуваються і в Індонезії. Однак внутрішні проблеми цих країн стримують зростання їхнього політичного впливу на міжнародній арені. Очевидно, що посилення АТР у світовому балансі сил значно залежить від спроможності учасників регіону долати наявні та приховані протиріччя, загрози і виклики сфери загальної безпеки.

При цьому небезпека широкомасштабного військового конфлікту в АТР досить низька, хоча в регіоні є цілий ряд істотних дестабілізуючих факторів, до яких належать такі: проблеми ядерного нерозповсюдження в регіоні; міждержавні конфлікти; невирішені територіальні спори.

Найнебезпечнішою тенденцією є накопичення ядерної зброї в регіоні, що може призвести до конфліктних ситуацій на цьому підґрунті. Регіон відзначається високою щільністю ядерних держав. Крім офіційних членів «ядерного клубу» – Китаю, РФ, США, неофіційних – Індії, КНДР, низку країн можна віднести до так званих «порогових» країн – здатних створити ядерний арсенал у короткий термін (Японія, Південна Корея, Тайвань). В АТР розташовані значні потужності з виробництва ядерного палива, що збагачене ураном та плутонієм, продовжується будівництво атомних електростанцій.

Китай та Індія посідають перші місця за обсягами імпорту звичайної зброї. І якщо Індія з Вашингтоном має більш-менш довірливі відносини (американці їх називають «нове стратегічне партнерство»), то військові витрати Китаю викликають побоювання.

Територіальний спір з приводу приналежності островів Дяоюйдао (Сенкаку) у Східно-Китайському морі та права використання ресурсів шельфу також створює напруженість у відносинах, будучи предметом суперечок Японії та Китаю. Не менш гострим питанням у російсько-

японських відносинах залишається питання про чотири острови Курильської гряди (Ітуруп, Кунашир, Шикотан та Хабомаї). Після завершення Другої світової війни острови стали частиною території СРСР, що й дотепер заперечується Японією.

Парасельські острови в Південно-Китайському морі – предмет спору Китаю та В'єтнаму. А на острови Спратлі (розташовуються в Південно-Китайському морі) претендують одразу декілька країн: КНР, Тайвань, В'єтнам, Філіппіни, Малайзія, Бруней. У зв'язку з відсутністю прийняттого рішення спору з приводу Парасельських островів та Спратлі у 2002 році на саміті АСЕАН був підписаний Кодекс поведінки в Південно-Китайському морі та Спільна декларація про співробітництво в галузі нетрадиційних питань безпеки. Ці договори підтвердили дотримання принципів ненападу і невтручання у справи один одного та вироблення механізмів врегулювання конфліктів. Кодекс поведінки не включив у себе положення, запропоноване В'єтнамом, про замороження будівництва нових структур в районі моря. Категорично проти цієї пропозиції виступив Китай. Посягання Китаю на острови Спратлі є яскравим прикладом китайського експансіонізму в Південно-Східній Азії.

У 2005 році В'єтнам знову оголосив про суверенітет над островами Спратлі. Але уже у травні–червні 2011 року між В'єтнамом і Китаєм відбулося кілька інцидентів: пошкодження кабелів в'єтнамських дослідних суден, протести біля китайських диппредставництв у В'єтнамі, обміни заявами політиків і дипломатів, морські навчання В'єтнаму, хакерські війни. У свою чергу, 2008 року Філіппіни заявили, що будуть «битися до останнього моряка і морського піхотинця» за острови.

Крім невирішених територіальних спорів з'являються нові аспекти проблем безпеки для АТР. Це внутрішні військові конфлікти та проблеми тероризму, морське піратство, проблеми безпеки транспортної та енергетичної інфраструктури, діяльність транснаціональної організованої злочинності, особливо в області незаконного обороту наркотичних засобів, незаконні міграції, пандемії, екологічні ризики.

Відомі терористичні організації транснаціонального характеру («Джамаа Ісламія», «Кумпулан Муджахеддин Малазія», «Абу Сайяф») діють у регіоні. Етнічні конфліктні осередки періодично з'являються в

Індонезії, Таїланді, на Філіппінах, а також в Сіцзян-Уйгурському автономному районі КНР.

Розглядаючи невійськові аспекти безпеки в АТР, слід також зазначити таку серйозну проблему, як незаконний обіг наркотичних засобів. Східна Азія на світовому ринку наркотичних засобів виступає і як регіон виробництва, і як регіон транзиту. В окремі періоди 1990-х років лише на М'янму припадало до 80 відсотків усього світового об'єму виробленого опіумного маку, але на другу половину 2000-х років лідируючі позиції у світовому опіумному виробництві зайняв вже Афганістан (за даними ООН, 89 відсотків у 2009 році).

Розвивається двостороннє військово-технічне співробітництво. Однак, не зважаючи на широку правову базу у сфері безпеки, в регіоні існує багато проблем, що зачіпають національні інтереси всіх країн. Серед таких загроз занепокоєння викликає торгівля зброєю, що стала важливою статтею доходів (США, Росія, Китай, Індія, Малайзія та ін.). Як складова цього явища широко поширена контрабанда зброєю, що використовується незаконними військовими угрупованнями. Низка загроз країнам АТР криється в економічній сфері. Російські аналітики вбачають серйозну загрозу для Росії з боку Китаю, швидке економічне зростання якого поглинає сировинні російські ресурси і загрожує консервацією сировинного характеру російського експорту в КНР. Небезпечним є посилення китайсько-японського суперництва за лідерство в регіоні, що ускладнює розвиток інтеграційних процесів у Східній Азії. США також розглядає потенційну загрозу своїй державній безпеці з боку КНР у вигляді зростання китайських капіталовкладень в американські зарубіжні активи. Захисники і учасники мирного процесу безпеку АТР бачать у діяльності міжнародних організацій, що діють певними амортизаторами і механізмами переорієнтації країн-учасниць з політичних розбіжностей на загальнолюдські і регіональні проблеми – охорона навколишнього середовища, спільне подолання фінансових та інших криз, економічна інтеграція, що, в цілому, сприяє підвищенню рівня загальної безпеки в АТР. Серед загальних питань, що викликають і створюють проблеми, є безпека енергетичних ресурсів та екології. Високі темпи індустріалізації Китаю та Індії, відсутність сировинних покладів вуглеводнів в Японії та Республіці Корея стрімко збільшили потребу

цих країн в енергії та імпорті палива для її виробництва. Потреба в енергетичних ресурсах в АТР з 1992 по 2008 рік зросла на 70 відсотків, і неухильно зростатиме у наступні десятиліття. Експерти розрахували, що до 2030 року на АТР припадатиме половина світового попиту на мінеральні енергетичні ресурси, понад 80 відсотків яких – це викопні види палива, тобто нафта та газ. У той же час збільшення споживання енергоресурсів може викликати негаразди в екологічній сфері, що призведе до посиленого забруднення регіону від викидів в атмосферу вуглецю. В Тихоокеанській Азії вже зараз спостерігаються найвищі показники смертності від забруднення повітря всередині приміщень, що викликане спаленням біомаси та твердого палива: тільки в Індії, Китаї та країнах Південно-Східної Азії від цього щорічно гине 1,3 мільйона осіб. На сучасному етапі розвитку країн АТР спостерігається впровадження не екстенсивних, а інтенсивних заходів, що переважно зводиться до будівництва нових електростанцій та ліній електропередач, диверсифікації джерел поставок нафти, розширення районів стратегічного складування відходів та інше. Однак для стабільного економічного зростання та розвитку необхідні сучасні інноваційні підходи до енергоспоживання: посилення вимог до підвищення ефективності використання енергії, врахування негативних екологічних наслідків від енергоспоживання, привернення уваги до заощадження, пошук альтернативних джерел енергоносіїв тощо. Стосовно відновлювальних джерел енергії зазначимо, що АТР, хоча і застосовує таких лише 9 відсотків первинного виробництва, однак володіє 40 відсотками гідроенергетичного потенціалу світу і близько 35 відсотками потенціалу сонячної та геотермальної енергії. Регіон також багатий на можливе використання енергії вітру та біомаси. Енергетична безпека в регіоні залежатиме від фінансування інновацій, а також використання можливостей регіонального та субрегіонального співробітництва. Експерти вважають перспективним об'єднати вже існуючі регіональні та субрегіональні енергетичні проекти в широку інтеграційну програму – Азіатсько-Тихоокеанську мережу стійкої енергетичної безпеки.

Все більше країн АТР стикається з проблемою нестачі питної води. Це не тільки згубно впливає на здоров'я населення, а й виснажує економічні ресурси. Вирішення окреслених питань неможливе без призу-

пинення хижацького використання лісових ресурсів. На Азіатсько-Тихоокеанський регіон припадає 18,8 відсотків лісових ресурсів світу. Глобальна оцінка лісових багатств (проект FAO, 2001) свідчить, що найвищі темпи збезлісення в регіоні, що складають 1 відсоток на рік, спостерігались у Південно-Східній Азії, що еквівалентно щорічному знищенню 2,3 млн гектарів лісів. Зараз в АТР взято курс на відновлення лісів. Керівництво Китаю, наприклад, здійснювало програму лісопосадок ще у 1970-ті роки. Китай реалізував десятилітню (1999–2010 роки) програму створення 9,7 млн гектарів лісових плантацій. У В'єтнамі вирішено у найближчі 10 років відновити 5 млн гектарів лісопосадок. У Типовий план розвитку лісового господарства Філіппін включено положення про організацію посадки лісів протягом 1990–2015 років на території у 2,5 млн гектарів. Австралія має намір влаштувати площу лісових плантацій, довівши її до 3 млн гектарів до 2020 року. В острівних країнах Тихого океану також надається велике значення відтворенню лісових насаджень, значна кількість яких страждає від пожеж.

Експерти також зазначають, що Північно-Східна та Південно-Східна Азія, як і АТР в цілому, стикаються з численними нетрадиційними безпековими викликами. Серед них зазначають проблеми морської безпеки у відносинах між США, Китаєм та Японією, зокрема, у сфері торгівлі та судноплавства.

Безпрецедентні за своїми масштабами інтеграційні процеси в АТР супроводжуються зміцненням нинішніх багатосторонніх політичних та економічних об'єднань і створенням нових угруповань. Поряд з такими регіональними організаціями та форумами, як АСЕАН, Асоціація держав Південної Азії (СААРК), Регіональний форум АСЕАН з безпеки (АРФ) та форум «Азійсько-Тихоокеанське економічне співтовариство» (АТЕС), в останні роки впевнено заявили про себе Шанхайська організація співробітництва (ШОС), форум БРІКС, механізми «АСЕАН плюс три» та «АСЕАН плюс шість» (Північноазійські саміти), трикутники «Китай–Японія–Республіка Корея» та «Росія–Індія–Китай», Нарада із взаємодії та засобів довіри в Азії (НВЗДА), Діалог із співробітництва в Азії (ДСА), Форум островів Тихого океану.

З іншого боку, в АТР проблеми епохи глобалізації проявляються особливо гостро. Слабкість договірно-правової бази, що регламентує

норми поведінки держав у військово-політичних питаннях, низький рівень взаємної довіри, недостатній розвиток механізмів співробітництва в галузі безпеки, врегулювання спорів і превентивної дипломатії роблять держави АТР уразливими до військових загроз та конфліктних ситуацій. В цьому полягає одна із основних проблем регіону. Без заповнення цих прогалів, що дісталися у спадок від історії, забезпечення надійної безпеки в АТР є неможливим. З метою заповнити цю прогалину у ХХІ столітті з'являється низка пропозицій щодо розбудови моделі безпеки АТР. Так, в червні 2008 року прем'єр-міністр Австралії К. Радд виступив з ініціативою створення до 2020 року простору безпеки Азійсько-Тихоокеанської спільноти, метою якої було прагнення поєднати лідируючі держави АТР та наявні регіональні організації та форуми, забезпечити прозорість і довіру між учасниками. Майбутня спільнота могла б вирішувати увесь комплекс взаємопов'язаних регіональних проблем – політичних, стратегічних, економічних, екологічних. Зазначені питання обговорювались на міжнародній конференції за участю представників офіційних та академічних кіл зацікавлених країн, організований урядом Австралії (4–5 грудня 2009 року, Сідней). Проте до спільної думки дипломати та вчені так і не дійшли. З'явилися й інші проекти багатостороннього облаштування регіону. У вересні 2009 року під час виступу на 64-ій сесії Генеральної асамблеї ООН в Нью-Йорку прем'єр-міністр Японії Ю. Хатояма запропонував створити на кшталт Європейського інтеграційного простору Східно-азійську спільноту, яка б об'єднала різні механізми регіонального співробітництва в галузі торгівлі, інвестицій, фінансів, освіти, екології, надзвичайного реагування тощо. При цьому японська сторона пропонує будувати цю спільноту на основі принципу відкритого регіоналізму. Як і у випадку з австралійською ініціативою, до токійської ідеї учасники форуму поставилися з обережністю. Ініціювання подібних моделей і механізмів, що забезпечуватимуть безпеку АТР, є свідченням зростаючого прагнення держав до співпраці, до об'єднання зусиль з метою спільного вирішення актуальних проблем безпеки.

Досліджуючи безпекові та інтеграційні процеси, можна дійти висновку про те, що для реалізації будь-якої моделі необхідна наявність низки передумов. До них, перш за все, відносять: спільність політичних

цілей, принципову єдність економічних систем, розвинутий характер інтеграційних зв'язків, уніфікацію митних режимів, зближення правових норм тощо; важливу роль відіграє гуманітарна складова: практика свідчить про те, що регіональна інтеграція більш успішна, коли учасники цього процесу розділяють спільні цінності, як ми спостерігали на практиці розбудови Європейського Союзу.

Водночас повне копіювання євроінтеграційних засад не приведе до успіху, оскільки АТР є калейдоскопом різноманітних країн із різноплановими національними інтересами. Необхідно також виробити і спільні принципи, на яких стане можливою поглиблена співпраця в межах регіону. За деякими припущеннями, така архітектура безпеки Азійсько-Тихоокеанському регіону має бути багатовимірною і багатоплановою, такою, що спирається на засади колективності, рівноправ'я та транспарентності, на загальноприйняті принципи міжнародного права. Ефективність майбутньої архітектури може бути забезпечена лише тоді, коли в регіоні не існуватиме розподільчих ліній, а врахування інтересів усіх держав стане нормою регіонального життя. Серед перших кроків до реалізації задуманого експертами пропонується розвиток мережевої дипломатії, що означає формування в АТР партнерської мережі багатосторонніх організацій та форумів, налагодження офіційних відносин зі світовими і регіональними міжнародними організаціями (ООН, ЕСКАТО, ОДКБ, ЄврАзЕС, СНД, АСЕАН, АТЕС, ОЕС, Рада співробітництва держав Перської Затоки та ін.). Через дипломатичні важелі встановлюються партнерські контакти між діючими в регіоні контртерористичними, антинаркотичними, антипіратськими структурами, центрами з реагування на надзвичайні ситуації тощо.

У зв'язку з цими проблемами є кілька форматів багатосторонньої співпраці в області безпеки в АТР. До них належать як режими безпеки регіону, так і спеціальні організації співпраці в області безпеки (регіональний форум АСЕАН-АРФ, Шанхайська організація співпраці), а також неформальні механізми взаємодії.

Саме тому основний наголос у співпраці між країнами робиться на обміні інформацією, особливо у військово-технічній сфері. В якості прикладу можна навести діяльність Ради із взаємодії і заходів безпеки

ки в Азії (СВМДА), яка носить характер загальноазійського діалогу, при цьому питання безпеки актуальні для багатьох країн АТР.

Мірою обмеження є режими нерозповсюдження ядерної, хімічної, біологічної зброї та засоби експортного контролю за розповсюдженням різного роду воєнних технологій. Прикладом дії режимів другого типу в АТР можуть бути зони, вільні від ядерної зброї, що були створені у Південній частині Тихого океану та у Південно-Східній Азії в результаті підписання Договору Раротонга 1985 року та Бангкокського договору 1995 року.

Регіональна інтеграція, економічна взаємозалежність в АТР прискорила структурування широкомасштабного політичного діалогу між країнами регіону, що значною мірою посилило інтеграційну інституалізацію, тобто створення інтеграційних координуючих органів з одного боку, а з іншого заклало передумови для створення системи регіональної безпеки, яка була б механізмом запобігання виникненню кризових і конфліктних ситуацій, адекватною реакцією на наявні регіональні та трансрегіональні загрози і виклики. Наочною демонстрацією нагальної потреби створення такого регіонального безпекового механізму стала криза на Корейському півострові, спричинена ядерними амбіціями КНДР, які стали прямою загрозою миру і безпеці не тільки регіону Східної Азії, але вивели таку загрозу на глобальний рівень. На думку більшості експертів і політологів, створення системи регіональної безпеки є основною передумовою подальшого прискореного економічного розвитку країн АТР, створення стабільного і безпечного «довкілля» для нарощування інтеграційних процесів у цій частині світу. При цьому регіональну безпеку слід розглядати не тільки як «арифметичну суму» національних безпек азіатських країн. Парадигма регіональної безпеки АТР може бути окреслена поняттям безпекової системи, або безпекового комплексу, розуміючи під цим поняттям сукупність держав, чії безпекові інтереси та погляди взаємопов'язані до такого рівня, що проблеми, виклики та загрози, які стоять перед їх національними безпеками, неможливо розглядати та вирішувати окремо одна від одної. Особливістю регіональної безпеки в АТР є те, що, незважаючи на кінець холодної війни та прискорене економічне зростання, військовий силовий компо-

нент залишається домінуючим у системі безпекових інтересів країн регіону. Про що свідчить взаємодія у стратегічному чотирикутнику: США–Японія–Росія–КНР. Витоки процесу розбудови регіональної безпеки історично беруть початок у безпековій структурі, сформованій у роки холодної війни регіональним стратегічним альянсом США–Японія, США–Південна Корея, який можна означити як союзницьку модель регіональної безпеки. Така безпекова модель до цього часу є доволі ефективною для підтримання балансу сил серед основних гравців регіону (США–Японія–КНР–РФ). Однак зазначена модель союзницької безпеки (alliance security) дозволяє підтримувати не стабільну безпеку в регіоні впродовж тривалого часу, а нестабільний мир, оскільки формат такої моделі є реальним і зрозумілим для всіх регіональних гравців, хоча й небажаним для деяких із них (КНР, Росія). Як не парадоксально це виглядає, але подібна модель у віддаленому майбутньому може стати зразком регіональної моделі колективної безпеки на кшталт НАТО: за принципом один за всіх, всі – за одного. Про це свідчить досвід трансатлантичної колективної безпеки в Європі, де США є надійним безпековим військово-політичним партнером Європи, а НАТО є однією (разом з ОБСЄ) з підвалин системи європейської безпеки. Численні експерти з питань безпеки (насамперед з Японії та РК) схильні вважати, що транстихоокеанська (transpacific) система колективної безпеки, в якій США гратиме важливу роль, складає великий інтерес не тільки для традиційних партнерів США в альянсі (Японія, РК), а й для КНР та Росії, оскільки уможливить не лише підтримання наявного статус-кво у Східній Азії, а і сприятиме модифікації, форматуванню нового регіонального балансу сил. Попри наявну у країнах АТР критику ролі, яку відіграють Сполучені Штати в регіоні, зважаючи на вразливість і «крихкість» регіонального безпекового простору, військова присутність США в АТР у межах нинішніх союзницьких зобов'язань, на думку регіональних політологів, є стабілізуючим чинником, який матиме важливий вплив на формування безпекового середовища в цьому районі світу. Однак найперспективнішою моделлю системи безпеки в АТР має стати модель кооперативної безпеки (cooperative security) на кшталт ОБСЄ, що складається із двох базових елементів – спільної безпеки (common

security) та всеохоплюючої безпеки (comprehensive security). У 1982 році у висновках Комісії Пальме зазначалося, що під спільною безпекою йдеться про систему неконкурентних неконфронтаційних зобов'язань, які не мають зобов'язуючого характеру (що створює проблему щодо їхнього застосування). Концепція всеохоплюючої безпеки передбачає сукупність питань військового і невійськового характеру як об'єкта такої системи (тобто універсальність об'єкта безпекової системи). Класичною моделлю кооперативної системи безпеки є ОБСЄ – безпекова структура, що довела свою ефективність у Європі впродовж останніх 30 років. Така модель безпекової системи не має чітких географічних меж (країнами-учасницями ОБСЄ є не тільки європейські країни, а й США, Канада, країни Кавказу і навіть Центральної Азії), а також охоплює широкий спектр питань, які належать до об'єкта безпеки (від військових питань до захисту прав людини). Найближчою до кооперативної моделі безпеки в АТР є розбудова безпекового простору в інтеграційному форматі АРФ – АРФ (Регіональний Форум АСЕАН – ASEAN Regional Forum), АСЕАН+3 та можливого новому формату Східноазіатської Спільноти (АСЕАН+3+3). Перспективність побудови системи безпеки у цих параметрах вбачається реальнішою аніж у форматі АТЕС через його надзвичайну географічну масштабність. Як уже згадувалося вище, основні «функціональні» напрями розбудови Східноазіатської Спільноти (АСЕАН+3 або АСЕАН+3+3) передбачають реалізацію коротко- та довготермінових програм регіональної взаємодії із транснаціональних проблем (тероризму, нерозповсюдженню зброї масового знищення, наркотрафіку, боротьби з морським піратством тощо), що може стати універсальною, солідною базою об'єктів безпекової системи.

Таким чином, уже нині у згаданому форматі окреслюється такий важливий компонент кооперативної моделі безпеки, як всеохоплююча безпека. Що стосується суб'єктів згаданої майбутньої безпекової системи, то формат Спільноти дещо вразливий і недосконалий, оскільки не включає в себе важливих безпекових «гравців» – США та РФ, а також «збурювачів» регіонального безпекового простору – КНДР та Тайвань. Очевидно, що будь-яка безпекова модель буде ефективною, якщо вона буде включною (inclusive), а не виключною (exclusive), тобто охоп-

лювати ключових суб'єктів системи, без яких вона просто не буде працювати. Ілюстрацією цієї тези може стати формування переговорного механізму з вирішення північнокорейської ядерної проблеми. На початковому етапі були започатковані тристоронні переговори (США, КНР, Північна Корея), які виявилися безрезультатними. І лише тоді, коли до переговорного формату були залучені всі сторони, що мали реальний інтерес та вплив на перебіг подій (попередня трійка плюс РФ, Японія та Південна Корея), вдалося досягти певного компромісу. Північнокорейська ядерна проблема, яка об'єднала для свого вирішення «шістку» найвпливовіших гравців регіону, наочно продемонструвала можливість та ефективність спільних зусиль для розв'язання найбільш важливих питань регіональної і глобальної безпеки на засадах «великого» компромісу. Об'єктивною основою такого компромісу став реальний інтерес (економічний, політичний) усіх шести держав до підтримання миру і стабільності в цій частині світу. Таким чином, саме політичний механізм, започаткований у межах шестисторонніх переговорів у Пекіні з ядерної проблеми, міг би стати ядром, зародком моделі кооперативної регіональної безпеки, оскільки охоплює реальних регіональних (у географічному вимірі), безпекових (у політичному та військовому сенсі) гравців (Японія, США, КНР, Росія, Південна та Північна Кореї).

Досягнення компромісу в північнокорейському ядерному питанні та започаткування створення передумов для регіональної безпеки є принципово важливим з політичного погляду для нашої держави. Оскільки саме досвід України на шляху добровільної денуклеаризації був багатим в чому використаний учасниками Пекінських переговорів. Добровільна відмова України від ядерної зброї та механізм надання у зв'язку із цим нашій державі політичних гарантій ядерними державами в середині 90-х років були покладені «шісткою» в основу моделі розв'язання корейської ядерної кризи. Очевидно, що головним чинником, який стримує процес створення безпекової системи в АТР, є недостатній рівень взаємної довіри серед головних гравців регіону, зумовлений різними об'єктивними та суб'єктивними причинами історичного, соціально-політичного та навіть етнокультурного характеру. У цьому контексті дедалі більшої актуальності набуває необхідність розбудови в АТР заходів

довіри і безпеки (ЗДБ) (confidence-and-security building measures). Найадекватнішою моделлю побудови ЗДБ в регіоні, на думку багатьох регіональних експертів, могла б стати розгалужена система заходів довіри і безпеки, яка існувала (до 2014 року) в Європі у межах ОБСЄ уже багато років. Проблема адаптації європейської системи ЗДБ, закріплених у Віденському документі ОБСЄ у 1999 році, до умов Азіатсько-Тихоокеанського регіону, зокрема в Північно-Східній Азії стала предметом серйозної уваги політичних еліт провідних країн регіону. З огляду на цю обставину Україна, як країна-учасниця ОБСЄ, активний та авторитетний контрибутор європейської безпеки, має значний інтерес (особливо після російської агресії у 2014 році) до імплементації та адаптації досвіду ОБСЄ з розбудови ЗДБ як ключового елемента регіональної системи безпеки в АТР. Її досвід і підходи до врегулювання кризових ситуацій та «заморожених конфліктів» багато в чому, на нашу думку, могли б бути використаними (хоча б концептуально) в азіатському регіоні, зокрема у процесі мирного об'єднання Кореї.

3.2.6. Російська політика в регіоні

Сьогодні АТР має велике значення для РФ, особливо з точки зору розвитку її східних територій. Ще на початку ХХ століття прихильники «євразійства» зазначали, що Росія не європейська країна, а за своєю ментальністю скоріше являє собою азіатську державу. Також висловлювалась думка, що Росія, знаходячись на перетині західної та східної цивілізації, може стати мостом між ними.

Політика «повороту на Схід» характерна в останні роки не тільки для Росії, а і для США і європейських країн, оскільки центр світової політики й економіки поступово переміщується в Азійсько-Тихоокеанський регіон. Зацікавленість Росії в Азії обумовлена також накладеними з 2014 року країнами Заходу санкцій у зв'язку з агресією в Україні. Під санкції потрапили технології подвійного призначення та продукція оборонної промисловості, яка раніше надходила з європейських країн. В якості потенційних партнерів Москва розглядала Індію, Китай, Південну Корею, Сінгапур, Японію. Слід зазначити, що в АТР санкції щодо Росії ввели Японія та Австралія, але не вводили Китай, Південна Корея, Сінгапур, В'єтнам, Малайзія. Спроба переорієнтації на країни

Азії у сфері технологічної та військової співпраці має для Росії значні обмеження. З одного боку, вони пов'язані з тим, що ключові азіатські партнери – Індія і Китай – самі великою мірою орієнтовані на отримання технологій з Росії і не завжди готові надавати свої розробки. З іншого боку важливу роль грає фактор впливу Сполучених Штатів на політику низки країн АТР.

Велику увагу Росія приділяє безпеці в АТР та намагається налагодити співпрацю в цій сфері з АСЕАН. У 1994 році за ініціативи РФ був створений регіональний форум АСЕАН, який поставив за мету, зокрема, розширити співпрацю у сфері безпеки. На сьогодні до складу форуму входять 26 країн з ЄС та АТР. Проте форум не відрізняється результативністю. Свідченням цього є хоча б той факт, що за його допомогою не був врегульований жоден конфлікт. Очевидно, що між учасниками форуму є недовіра та неготовність відверто обговорювати регіональні питання безпеки. Незважаючи на низку угод про співпрацю між РФ та АСЕАН, до 2013 року Росія не підписала жодного договору вільної торгівлі. Лише восени 2013 року намітився прогрес, президент В. Путін з офіційним візитом відвідав В'єтнам. Основні напрями переговорів – енергетичні ресурси, атомна енергетика та військово-технічна співпраця.

Без врегулювання відносин з Японією РФ не зможе вести активну економічну діяльність у регіоні. Для економічної інтеграції важлива участь Японії в розвитку Сибіру та Далекого Сходу. Але дві причини унеможливають співпрацю – невирішена територіальна суперечка та відсутність мирного договору.

У березні 2014 року Росію виключили з Великої вісімки. У відповідь вона намагалась активізувати економічні відносини з країнами БРІКС, сподіваючись знайти заміну західним інвестиціям. Але 6-й саміт БРІКС (липень 2014 року) показав, що члени цієї організації, побоюючись зіпсувати економічні зв'язки з ЄС та США, не готові надавати Росії економічну підтримку. Крім того, проблема була не тільки економічна, а й цивілізаційна, оскільки Бразилія, Індія та ПАР заявили, що не збираються «воювати» із Заходом, оскільки ідентифікують себе як частину цієї цивілізації. З членів цієї організації тільки Китай був готовий до економічної співпраці з Росією, але не настільки глибокої, як їй

хотілося. Поки що співпраця обмежується тільки військовими контрактами та будівництвом двох атомних енергоблоків в Тяньвані. Щоправда, у 2001 році сторони заснували Шанхайську організацію співпраці, але від цього виграв в основному Китай, бо до двосторонньої ратифікації (2005) врегулював усі територіальні суперечки з РФ, до речі, на свою користь.

У квітні 2015 в Боао (Китай) проходив «азійський Давос», а у травні була підписана російсько-китайська угода про поставки газу в обсязі 38 млрд м³ на 30 років. Було вирішено побудувати газопровід «Сила Сибіру». Але незважаючи на ці угоди, не було зафіксовано розвитку двосторонніх економічних відносин, навіть більше – зафіксований 30-відсотковий спад у торгівлі. Китай не поспішає інвестувати у російську економіку. Таким чином, зусилля РФ замінити західні інвестиції азійськими не виправдали сподівань.

Крім небажання псувати стосунки з американськими та європейськими партнерами у китайського бізнесу є й інші причини не інвестувати в економіку РФ. Керуючись виключно бажанням отримати прибутки, Китай інвестує або в розвинуті країни, де можна отримати технології, або в країни третього світу (Зімбабве, Судан), де без будь-яких проблем можна отримати площі для сільськогосподарської діяльності. Росія не входить ані в першу, ані в другу групу. Важлива також впевненість у поверненні інвестицій, де РФ також поступається іншим країнам.

Останнім часом, користуючись західними санкціями, Китай в односторонньому порядку змінює правила двосторонніх економічних відносин. Наприклад, усвідомлюючи, що РФ не отримає на Заході компонент для системи ГЛОНАСС, Китай у декілька разів підвищив вартість на аналоги власного виробництва, що поставило під сумнів економічну ефективність. Багато таких фактів дають змогу стверджувати, що російська політика «повороту на Схід» провалилась.

Сьогодні активно обговорюється проект «Великого шовкового шляху» (будівництво залізної дороги Україна–Грузія–Азербайджан–Казахстан). При його успішній реалізації РФ буде ще більше ізольована від економічних процесів в АТР.

Отже, так званий «російський фактор» у контексті регіональної стабільності та безпеки майже відсутній у стратегічних планах і розра-

хунках провідних тихоокеанських держав. Сучасна тихоокеанська стратегія Росії характеризується в першу чергу посиленням торговельно-економічного вектору – це активізація співробітництва з Китаєм в енергетичній сфері, а також розширення економічної присутності у країнах АСЕАН з метою приєднання до інтеграційних процесів у регіоні та зменшення негативних проявів санкцій від США та Європейського Союзу. Водночас роль і місце Росії в АТР, порівнюючи з ключовими державами-членами, АТЕС обмежується досить скромними макроекономічними показниками.

3.2.7. Відносини України з країнами АТР

Найпоширенішою хибною думкою серед українського політикуму є твердження про відсутність серйозних політичних і безпекових інтересів України в АТР через позарегіональний статус нашої держави та географічну віддаленість України. «Неперспективність» азіатського вектора найчастіше пояснюється тезою про те, що Україна далека і мало відома в АТР, і тому наша держава, не маючи серйозного впливу на політичні і безпекові процеси, які відбуваються в регіоні, не може чітко артикулювати свої інтереси в цьому геополітичному просторі. В умовах подальшої глобалізації і зростаючої взаємозалежності подібні аргументи можуть бути визнані справедливими лише частково, а їхня об'єктивність – відносною.

По-перше, ми маємо всі підстави стверджувати, що сьогоденний світ є неподільним у безпековому сенсі. Безпека у глобальному вимірі не може існувати без стабільності і безпеки в кожному регіоні світу. У контексті формули «безпека кожного через безпеку всіх» чітко виокреслюються безпекові інтереси України в АТР, найголовніший з яких – зацікавленість нашої держави у створенні і функціонуванні надійної та передбачуваної системи безпеки в Азії.

По-друге, ми можемо говорити лише про відносну географічну віддаленість України від головних гравців АТР – КНР, Японії, РК, які відокремлені від нашої держави лише територією спільного сусіда – Росії. Загальновизнано, що географічний чинник в умовах розбудови сучасної глобальної і регіональної транспортної інфраструктури та систем комунікацій набуває дещо ущільненого характеру. Достатньо за-

значити, що Україна географічно є органічною складовою трансрегіонального проекту «Нового шовкового шляху», що поєднає залізничною магістраллю Корею, Китай, Росію та Європу (об'єднання Транскорейської–Транссибірської магістралей). Отже, відносна географічна віддаленість України від АТР не може і не повинна бути перешкодою активному і поступовому нарощуванню політичної та дипломатичної присутності нашої держави в цій частині світу.

По-третє, розвиток взаємодії України з провідними гравцями АТР не матиме для нашої держави наслідків асиметричної залежності (на відміну від наших взаємин з ЄС та Росією).

По-четверте, незалежна Україна, розпочавши політичне співробітництво із країнами АТР, практично «із чистого аркуша» не має щодо себе будь-яких політичних застережень з боку азійських країн, а навпаки – доволі успішно стверджує свій позитивний імідж у регіоні, на користь якого діють низка об'єктивних чинників: наша держава не має жодних політичних чи територіальних проблем із країнами АТР; не несе тягаря статусу наддержави, з яким пов'язують колишній СРСР; добровільно відмовилася від ядерної зброї, що сприяє піднесенню її авторитету (особливо в Японії, Південній Кореї, у країнах АСЕАН, які віддані ідеї без'ядерного статусу регіону).

За останні роки інтенсивність відносин між Україною та країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону значно позвинулась. Між Україною та країнами АТР було підписано низку галузевих документів (2017 рік), зокрема Меморандум про взаєморозуміння між Урядом Австралії, Урядом Королівства Бельгія, Урядом Малайзії, Урядом Королівства Нідерландів та Урядом України щодо політичної підтримки кримінального переслідування винних у збитті літака рейсу МН17 17 липня 2014 року (20.09.2017) та Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством економічного розвитку і торгівлі України та Корейським відомством інтелектуальної власності Республіки Корея щодо усестороннього співробітництва у сфері інтелектуальної власності (03.10.2017). У рамках візитів до Тайланду у червні було підписано Договір між Україною та Королівством Таїланд про взаємну правову допомогу у кримінальних справах та Торговельну Угоду між Урядом України та Урядом Коро-

лівства Таїланд, а також Угоду про взаємне співробітництво між Генеральною прокуратурою України та Офісом Генерального прокурора Королівства Таїланд. У вересні в ході візиту до В'єтнаму була підписана Угода про співробітництво між Міністерством юстиції України та Міністерством юстиції Соціалістичної Республіки В'єтнам і Меморандум про взаєморозуміння між Дипломатичною академією при МЗС України та Дипломатичною академією МЗС СРВ. У грудні в м. Янгон (Республіка Союз М'янма) було підписано Угоду про співробітництво між Українським союзом промисловців та підприємців і Федерацією торгових палат та промисловості РСМ, що стало першим двостороннім документом, спрямованим на розвиток економічного співробітництва між двома державами. Крім того, затверджено Угоду між урядами України та Австралії про співробітництво в галузі використання ядерної енергії в мирних цілях, що передбачає співробітництво в усіх видах діяльності з використанням ядерної енергії у мирних цілях, у тому числі можливість передачі ядерних, спеціально визначених неядерних матеріалів та технологій. Верхня палата австралійського парламенту ухвалила заяву до 85-х роковин Голодомору 1932–33 років в Україні. Визначною подією стало відкриття Почесного консульства України в Сідней – першого в історії двосторонніх українсько-австралійських відносин.

Важливим наслідком реалізації політичних інтересів України в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні є високий рівень політичного двостороннього діалогу та розгалужена інфраструктура дипломатичної присутності нашої держави в регіоні, яка сприяє підтриманню і нарощуванню всіх форм двосторонньої взаємодії. Вдалим прикладом структурованої взаємовигідної двосторонньої співпраці є міждержавне співробітництво між Україною та потужним лідером АТР – КНР, які задекларували відносини конструктивного партнерства. Китай був першою країною, яка надала Україні гарантії ядерної безпеки у зв'язку з відмовою нашої держави від ядерної зброї. Високим рівнем взаємодії у політичній сфері характеризуються також відносини України з Японією, РК, В'єтнамом, Індонезією. Нарощується дипломатична присутність України в АТР. Разом із тим, важливою константою для розуміння важливості політичних і безпекових інтересів України в АТР є та, що попри потужні інтег-

раційні процеси, в основі яких є динамічний економічний розвиток країн регіону, ця частина світу є недостатньо структурована в політично-безпековому вимірі, а процеси формування безпекового простору в АТР значно відстають від загального рівня регіональної інтеграції. Накопичені в АТР територіальні, прикордонні, етноконфесійні та політичні протиріччя і конфлікти є не тільки рудиментами старого біполярного світопорядку, а й наслідком невідповідності в рівнях соціально-політичного розвитку країн регіону. Класичним прикладом можуть бути кризові фінансово-економічні та політичні потрясіння, які зачепили деякі країни АСЕАН (насамперед, Індонезію) наприкінці 90-х років ХХ століття. Невирішеність проблем, пов'язаних із мирним об'єднанням Кореї, Китаю (тайванська проблема), наявні взаємні територіальні претензії провідних країн АТР (КНР, РК, Японія, Росія) постійно генерують напруженість у регіональних відносинах, актуалізують питання щодо створення системи безпеки в АТР, яка буде аналогічною європейській.

У свою чергу сьогоднішня Європа, яка зосереджена не тільки на процесі поглиблення інтеграції і безпекового простору в межах ЄС, а й на сусідньому до ЄС просторі Центральної та Східної Європи, Каспійсько-Кавказького регіону, має великий інтерес до процесу розбудови безпеки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, де реалізуються значні європейські економічні інтереси. У цьому контексті Україна, як європейська країна, має добре усвідомлювати, що подальше поглиблення процесу інтеграції в АТР, націленої на утвердження демократії, миру, верховенства норм міжнародного права, створюватиме стабільний політико-безпековий простір у цьому регіоні, а отже, у свою чергу, сприятливе безпекове середовище і для Європи, включаючи саму Україну. Ключовими для розуміння цієї тези можуть бути слова видатного німецького філософа Карла Ясперса: «Мир приходить не через співіснування, а через співпрацю».

Згадані політичні, економічні реалії та чинники об'єктивно визначають систему економічних і політичних інтересів України в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. При формуванні пріоритетів нашої держави в АТР слід урахувувати позарегіональний (стосовно АТР) статус України, що не дає можливості на близьку перспективу передбачати її безо-

середню участь у регіональних інтеграційних об'єднаннях, а отже, користуватися перевагами, які вони надають їхнім учасникам – пільгові торговельні, інвестиційні та митні режими. Однак вигідні двосторонні відносини України із країнами-членами регіональних і субрегіональних угруповань, а також взаємодія в межах їх галузевих, функціональних структур (з питань енергетики, інвестицій, нових технологій, туризму, освіти, захисту довкілля тощо) відкривають можливості ефективного залучення нашої держави до інтеграційного потенціалу АТР. Цьому багато в чому сприяє притаманний азіатській інтеграції принцип регіональної відкритості, а також наявна взаємодоповнюваність української та національних економік країн регіону. Саме сьогодні, в умовах пошуку Україною виваженого балансу зовнішньоекономічних інтересів, наша держава має реальні передумови завоювати азіатський ринок, закріпитися на ньому та залучити до потреб національної економіки наявний в АТР потужний інвестиційний потенціал. У контексті загальної євроінтеграційної стратегії України актуальною стає необхідність залучення нашої держави (у тій чи іншій формі) до трансрегіонального європейсько-азіатського діалогу АSEM, учасниками якого є ЄС, АСЕАН, Китай, Республіка Корея та Японія.

До сфери політичних інтересів України в АТР можна віднести: активізацію участі в регіональних політичних і безпекових процесах з метою посилення міжнародного авторитету взагалі і позитивного іміджу нашої держави в регіоні зокрема; встановлення відносин політичного партнерства з країнами регіону, які за своїм міжнародним політичним і економічним статусом сприятимуть Україні в досягненні її національних інтересів на міжнародній арені, зокрема – одержання дипломатичної підтримки при вирішенні важливих для неї питань; залучення України до спільних зусиль світового співтовариства у вирішенні глобальних проблем; розвиток традиційних відносин дружби та взаємовигідної співпраці з країнами регіону.

Усвідомлюючи, що Україна не має безпосередніх важелів для врегулювання локальних конфліктів та територіальних проблем в АТР, наша держава, використовуючи двосторонній політичний діалог із країнами регіону та наявний механізм міжнародних організацій, може бра-

ти дієву участь у вирішенні проблем забезпечення миру і безпеки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні і таким чином внести свій вагомий внесок у глобальну безпеку. Нові геополітичні виклики, які постали перед Україною в межах євроінтеграційного вектора розвитку та протидії агресії РФ, зумовлюють нагальну необхідність чіткої структуризації та усвідомлення національних інтересів нашої держави в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, формування виражених концептуальних підходів до шляхів їхньої реалізації.

Таким чином, Азійсько-Тихоокеанський регіон відрізняються структурною гетерогенністю та значною мірою асиметрією в економічному розвитку та інтеграції. На початку ХХІ століття АТР перетворився, незважаючи на об'єктивні проблеми і труднощі, на реальний центр світового політичного, фінансового та економічного впливу – один із глобальних полюсів пост-біполярного світопорядку, що формується нині. Інтеграційний процес, який відбувається в АТР, активно впливає на формування глобального політичного клімату, охоплюючи великі субрегіональні об'єднання, що вже інституалізувалися або тільки структуруються: АСЕАН, НАФТА, АРФ, Східноазіатська Спільнота, Південно-Тихоокеанський Форум (ПТФ). Унаочненням цього процесу є становлення міжконтинентального мегаінтеграційного об'єднання країн «Тихоокеанське кільце» – Азіатсько-Тихоокеанське співробітництво (АТЕС). АТР є життєво важливим регіоном з погляду національних інтересів багатьох провідних країн світу. Тут особливо тісно переплетені стратегічні інтереси США, Японії, Китаю, Росії. Разом із тим, в АТР діють чинники, які стримують динаміку інтеграції.

Насамперед, це: наявна невідповідність у рівнях економічного та соціально-політичного розвитку країн регіону; подальше загострення боротьби за регіональне лідерство між США, Японією та Китаєм; прикордонні проблеми та проблеми спірних територій; проблема поділення націй (Корея, Китай–Тайвань); зростаюча демографічна й екологічна криза; внутрішньополітична напруга та нестабільність у деяких країнах регіону, викликані сепаратистськими та міжконфесійними конфліктами; зростання агресивної зовнішньої політики РФ.

Не сприяє політичній та економічній стабільності регіону нарощування військових приготувань у багатьох країнах АТР: зростання вій-

ськових бюджетів, закупівля та виробництво сучасної військової техніки й озброєння, загроза розповсюдження зброї масового знищення (ЗМЗ). Однак, порівнюючи з інтеграцією у повоєнній Європі, у формуванні інтеграційного процесу в АТР переважали економічні чинники. Подальшій інтенсифікації економічного зростання країн АТР, нарощуванню динаміки інтеграційних процесів у регіоні сприяють: збереження високих темпів економічного зростання, місткий ринок високих технологій, наявність тут найбільших у світі інвестиційних ресурсів, відносна «незарегульованість» внутрішніх споживчих ринків, порівняно дешевий ринок робочої сили.

Сучасна ситуація в Азійсько-Тихоокеанському регіоні характеризується кількома визначальними параметрами: наявністю конкуруючих центрів сили в регіоні – Китаю і тандему Японія–США; збільшенням економічної конкуренції як результату економічного зростання Китаю; існуванням міждержавних протиріч через різну трактовку історичних подій, численними територіальними спорами; відсутністю інституціо-налізованої системи регіональної безпеки.

Наразі баланс сил на світовій арені визначається рівнем впливу визнаних лідерів і створенням навколо них коаліцій лояльних держав. Найбільші потенціали та перспективи, з цієї точки зору, мають США і Китай. Обидві держави беруть участь у багатьох наявних потужних регіональних альянсах або є ініціаторами нових інтеграційних проєктів.

Питання для студентського самоконтролю до розділу III (3.2.1, 3.2.2, 3.2.3, 3.2.4, 3.2.5, 3.2.6, 3.2.7)

1. Охарактеризуйте географічно-просторову специфіку Азійсько-Тихоокеанського регіону.
2. Охарактеризуйте розстановку сил та регіональні протиріччя в АТР.
3. З'ясуйте особливості економічного потенціалу та економічної інтеграції Азійсько-Тихоокеанського регіону.
4. Назвіть та проаналізуйте діяльність основних інтеграційних об'єднань та міжнародних організацій регіону.
5. Охарактеризуйте основні безпекові загрози Азійсько-Тихоокеанського регіону.

6. Проаналізуйте стан відносин України та країн Азійсько-Тихоокеанського регіону.

7. Проаналізуйте перспективи та можливі варіанти створення системи колективної безпеки в регіоні.

8. Охарактеризуйте роль та вплив КНР в Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

III.3. Близький та Середній Схід

3.3.1. Географічно-просторова характеристика регіону

У рамках глобального світового простору Близький Схід є особливим регіоном. З точки зору геополітики його визнання в якості окремого простору починається з кінця XIX століття. Специфічні риси його історичного розвитку та актуальної трансформації цього регіону дозволяють говорити про формування в його рамках особливої регіональної підсистеми міжнародних відносин. Традиційно її географічні межі визначаються переважно західноазійськими територіями, які знаходяться на стику з Європою та Африкою. Північний кордон регіону формується узбережжями Чорного та Каспійського морів, Кавказьким хребтом між ними. На півдні Близький Схід виходить до Індійського океану. Західна межа регіону визначається Середземним та Червоним морями, східна – політичними кордонами Ірану з Афганістаном та Пакистаном. В середині цього простору можна визначити кілька субрегіонів. Центральну частину Близького Сходу складає Левант (історична назва Східного Середземномор'я), до якого в сучасному розумінні відносять Ізраїль, Йорданію, Ліван, Сирію та Палестину. На сході розташовані країни Перської Затоки – Ірак, Іран, Саудівська Аравія, Кувейт, Катар, Бахрейн, Об'єднані Арабські Емірати та Оман. Також до числа близько-східних країн належать Туреччина, Єгипет та Ємен, які розташовані на кордонах регіону.

У XXI столітті американські експертні кола та політична еліта провели певну ревізію поняття Близького Сходу, розширюючи його просторові межі на території Північної Африки та Центральної Азії. Вони вважають, що сучасні тенденції регіонального розвитку дозволяють

об'єднати всі держави відповідного простору у так званий Великий Близький Схід. Втім, на нашу думку, такий підхід не є досконалим, оскільки сьогодні, в умовах швидкої трансформації міжнародного середовища, не беруться до уваги глибокі відмінності між окремими його частинами. Ми вважаємо, що доцільним буде вивчати близькосхідну підсистему міжнародних відносин саме у традиційних межах відповідного регіону, який сьогодні стає ареною протистояння локальних та глобальних гравців, залишаючись провідною «гарячою точкою» світового простору.

3.3.2. Історичні аспекти формування та еволюція близькосхідної підсистеми міжнародних відносин

Історія Близького Сходу багата на події. Недарма він дістав назву «колицка цивілізацій» – саме у плодоносних долинах його річок утворилися перші прадавні держави. Через це ще з давніх часів він був центром системи міждержавних зв'язків та формування протодипломатичних відносин. Саме цей регіон став ареною першого геополітичного протистояння глобальних (як для свого часу) гравців – Давньоєгипетської та Хетської держав – у XIII–XII століттях до нашої ери. На його просторах у період античності розгорнулося протистояння західної демократичної та східної деспотичної моделей державного управління, виражене в подіях греко-перських війн, завойовницьких походах Олександра Македонського та експансії Римської держави. На початку VII століття він став місцем масштабного, втім – майже забутого сьогодні протистояння Візантійської та Сасанідської імперій. Після арабського завоювання на певний період часу Близький Схід був консолідований під єдиним управлінням. Саме тоді була закладена основа для формування його сучасного релігійного та етнічного «обличчя». Згодом місце домінуючої регіональної сили перейшло від арабів до турків, які виступали регіональним гегемоном з XVI по XX століття.

Історія близькосхідного простору в якості специфічної підсистеми міжнародних відносин бере свій початок із завершення одноосібної гегемонії на його теренах та створення у відповідних межах складної конфігурації зв'язків між різними акторами. Її можна розділити на кілька етапів. Цікаво, що основним чинником, який визначає цю класифі-

кацію, виступає роль позарегіональних акторів у цьому просторі. Зміна етапів зазвичай настає в умовах трансформації конфігурації зовнішнього впливу та в цілому відповідає еволюції глобального середовища в умовах ХХ століття.

Фактично формування специфічної близькосхідної підсистеми міжнародних відносин розпочалось після завершення Першої світової війни. Розпад Османської імперії призвів до розподілу її територій між переможцями – Францією та Великобританією. Мандат Ліги Націй надав їм контроль над Сирією, Ліваном, Палестиною, Іраком та Йорданією. Також у регіоні з'явилися нові незалежні держави, як то: Турецька Республіка, Саудівська Аравія. Саме в цей період була закладена основа одного з головних дестабілізуючих факторів регіонального середовища. Кордони між державами та підмандатними територіями проводились відповідно до прийнятих зовнішніми акторами домовленостей та угод, і не відповідали ситуації на місці. Відтак, цілі народи (насамперед – курди) виявилися позбавленими права на державність. В інших випадках розмежування створило умови для ескалації етнічних та релігійних протиріч у межах штучно сформованих політичних утворень, життєздатність яких в якості стабільних державних суб'єктів – у випадку відсутності зовнішнього контролю – залишалась сумнівною.

У цілому перший етап – період становлення близькосхідної підсистеми міжнародних відносин – продовжувався до кінця 1940-х років. Він завершився разом із втратою європейськими країнами домінуючої ролі в регіоні (їхня «лебедина пісня» – інтервенція проти Єгипту в 1956 році – яскраво продемонструвала нездатність Лондона та Парижа виконувати свою стару роль «жандармів» у нових умовах). На зміну франко-британському контролю прийшли нові незалежні країни (Ізраїль, Сирія, Йорданія, Ліван тощо), які були втягнуті у біполярне протистояння двох наддержав – США та СРСР. Близький Схід став одним із гарячих фронтів холодної війни, де СРСР зробив ставку на арабські країни, а США розвивав союзницькі відносини з Ізраїлем та Туреччиною. До кінця 1980-х років основні регіональні події не були позбавлені контексту радянсько-американських суперечок. Найбільш характерними рисами цього періоду стало арабо-ізраїльське протистояння та перетво-

рення Близького Сходу на «домівку» для численних терористичних угруповань. На його кінцевому етапі активізується релігійний фактор, який набув впливу після подій Ісламської революції в Ірані у 1978–1979 роках.

Новий етап в історії підсистеми настає із закінченням холодної війни та розпадом СРСР. Поразка Москви перетворила США на єдиного світового гегемона. При цьому близькосхідний простір опинився в центрі уваги Вашингтона. Відтак цей етап функціонування регіональної підсистеми характеризується американським зовнішнім домінуванням, яке набуло формату посиленої присутності в регіоні після подій 11 вересня 2001 року, в рамках оголошеної Війни проти Тероризму. Близький Схід на цей момент став базовим регіоном для явища міжнародного тероризму. Це вимагало відповідної реакції. Сполучені Штати закріпилися в якості «контролера» близькосхідного простору, готового підкріпити свої слова діями та інтервенцією (як це показав приклад кампанії в Іраку 2003 року). За часів адміністрації Дж. Буша-молодшого США поставили за мету «демократизувати» регіон, та задіяли для цього значні ресурси.

Втім, експорт демократії не завжди є успішним. Активізація американських дій призвела до дестабілізації близькосхідної підсистеми. Події Арабської весни кінця 2010–2011 років – масштабних громадянських протестів у різних країнах регіону – розхитали ситуацію. У результаті цих подій близькосхідне середовище знову зазнало якісної трансформації. Його ключовою характеристикою стала регіональна нестабільність. Натомість адміністрація Б. Обама не була готова до повноцінного втручання у справи регіону. Незважаючи на багатообіцяючі декларації та положення Стратегій національної безпеки, в яких підкреслювався пріоритет Близькосхідного регіону для американської зовнішньої політики, на практиці США не бажали брати повноцінну відповідальність за нього. Це зі свого боку лише підсилювало деструктивні тенденції та створювало вакуум сили. Виведення американських військ з Іраку наприкінці 2011 року, яке на думку експертів було передчасним, відкрило двері для розгортання повноцінної громадянської війни в цій країні. Невтручання Вашингтона у громадянський конфлікт у Сирії (окрім бо-

ротьби з радикальними ісламістами, яка для США має транснаціональний характер) дозволило іншим гравцям (Іран, Росія) посилити свої позиції в регіоні. Активізувалась боротьба за регіональне лідерство з боку провідних держав Близького Сходу, в якій Білий Дім має обмежений вплив на учасників. Все це кидає виклик не лише регіональним амбіціям Вашингтона, а й статусу США в якості глобального лідера. Відтак, вони мають скорегувати свою політику. Багато в чому від позиції нової адміністрації Д. Трампа залежить, яким курсом будуть розвиватися події, і чи збережуть США свій вплив на цей стратегічно важливий регіон. В іншому випадку в найближчому майбутньому ми станемо свідками початку нового – постамериканського – етапу в історії близькосхідної підсистеми міжнародних відносин.

3.3.3. Економічна характеристика Близького Сходу

Близький Схід має надзвичайно велике ресурсне та транзитне значення і потенціал. Географічно він розташований на стику трьох частин світу – Азії, Африки та Європи. На його території знаходяться такі важливі об'єкти морської торгівлі, як Суецький канал, Баб-ель-Мандебська протока, Чорноморські протоки (Босфор та Дарданелли). У разі стабілізації політичної ситуації регіон має потенціал стати сухопутним транспортним коридором у відносинах між Європою та Далеким Сходом, привертаючи до себе увагу Китаю, який розглядає різні маршрути для реалізації проекту «Нового шовкового шляху».

Основним джерелом багатств регіону є енергоресурси. Близький Схід є одним із провідних джерел їхнього постачання на світовий ринок. У першу чергу йдеться про нафту. Її запаси концентруються в басейні Перської затоки. За даними статистики, в першу десятку країн, які володіють потужними запасами нафти у світі, входять п'ять представників регіону (Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Кувейт, ОАЕ). Також у Перській затоці знаходиться газоконденсатне родовище Південний Парс, яке дозволяє Ірану та Катару увійти до першої п'ятірки держав-видобувачів природного газу. Така роль на світових ринках дозволяє країнам регіону застосовувати енергетичне питання для досягнення політичних цілей. Яскравий приклад використання економічних засобів у дипломатичній боротьбі – ініційоване арабськими країнами в 1973 році

«нафтове ембарго» щодо торгівлі з державами, які підтримали Ізраїль під час війни Судного Дня. Воно призвело до масштабної енергетичної кризи (яку донині вважають найбільшою в історії) та підвищення цін на енергоресурси.

Проблема транспортування та транзиту цих енергоресурсів займає важливе місце в регіональній політиці. Існують два маршрути її вирішення – морський (через порти Перської затоки та Червоного моря) та сухопутний (транзит напряму до Європи за допомогою складної системи трубопроводів, які мають пересікати центральну частину регіону). Для обох маршрутів надзвичайно важливою є проблема безпеки, яка може слугувати приводом для зовнішнього втручання у справи регіону. У випадку морського варіанту питання особливо загострювалось у період ірано-іракського конфлікту 1980–1988 років, коли обидві сторони вдалися до тактики «танкерної війни», атакуючи судна, які перевозили нафту з портів опонента. Загроза змусила ВМФ США посилити свою присутність у Перській затоці з метою захисту мирного судноплавства. Сьогодні ситуація у сфері морської безпеки також загострюється. Джерелом загрози виступає Ємен. Атаками на кораблі Саудівської Аравії повстанці-хусити продемонстрували наявність у них протикорабельної ракетної зброї, здатної створити проблеми для морських перевезень. Втім, ситуація з сухопутним маршрутом є ще більш нестабільною. Якщо раніше перепони для реалізації інфраструктурних проектів могли становити зіткнення інтересів та проблеми у відносинах певних країн та режимів, то сьогодні, в умовах перетворення близькосхідного «ядра» – Сирії та Іраку – на одну велику зону конфлікту, їхні перспективи вкрай примарні. При цьому економічні інтереси з цього питання стають основою для політичних рішень, впливаючи на позиціонування держав у регіональному середовищі. Вони безпосередньо визначають його характер, створюючи умови та джерела для загострення конфліктів. Наприклад, однією з причин розпалювання громадянського конфлікту в Сирії експерти вважають відмову уряду Б. Асада підтримати катарський проект побудови газопроводу через сирійську територію, який мав поєднати родовище в Перській затоці з європейським ринком. Дамаск вбачав у цьому загрозу позиціям свого основного союзника – Російської Фе-

дерації – на ринку енергоресурсів. Це в свою чергу зробило стратегічною метою держав, залучених до проекту, усунення Асада від влади з метою послаблення ролі Росії в якості провідного експортера газу.

Важливою складовою для економік держав, що не мають потужних нафтових запасів, стає туристична індустрія. Єгипту та Туреччині вона приносить значні прибутки. Це також актуалізує для них питання боротьби з тероризмом – активізація терористичної загрози напряму загрожує цьому сектору економіки та вимагає підвищеної уваги від держав для захисту курортних зон. Зі свого боку це актуалізує зовнішньополітичне забезпечення туристичного бізнесу, певним чином «сковуючи» можливості держав до дипломатичного маневру у відносинах з країнами, які є основним джерелом туристів. Наприклад, турецька економіка понесла відчутні втрати під час російсько-турецької дипломатичної кризи 2015–2016 років, що виникла у результаті знищення російського літака Су-24, який порушив кордони Туреччини.

У цілому економіка більшості країн Близького Сходу відзначається ресурсорієнтованістю та екстенсивним шляхом розвитку. Винятком є Туреччина та Іран, які здійснили внутрішню модернізацію та демонструють у ХХІ столітті показники інтенсивного зростання. Окремий випадок – Ізраїль, який є визнаною розвинутою державою та радикально відрізняється від сусідів по регіону.

3.3.4. Релігійна складова близькосхідної підсистеми міжнародних відносин

Релігійна складова близькосхідного простору формується з урахуванням того, що регіон є батьківщиною трьох світових авраамічних релігій – юдаїзму, християнства та ісламу. Їхні священні міста – Єрусалим, Мекка, Медіна – знаходяться на цій території. Вони, з одного боку, є об'єктами паломництва віруючих зі всього світу. З іншого – у випадку важливості для кількох релігій та невизначеності питання контролю території (Єрусалим) – перетворюються на предмет гострих суперечок та стають джерелом політичного протистояння.

Релігійна структура Близького Сходу активно змінювалася протягом століть. Сьогодні абсолютно домінуючі позиції в регіоні займає іслам. Його представники становлять понад 90 відсотків населення регіо-

ну. Для мусульманських держав характерною ознакою залишається прихильність до традиціоналізму та велика роль релігії – навіть засилля світських режимів соціалістичної орієнтації протягом періоду холодної війни не змогло змінити ситуацію. Особливо велику роль релігійні догмати мають у формуванні світогляду та принципів функціонування суспільств у країнах Перської затоки. Наприклад, в Саудівській Аравії інші віросповідання заборонені, в країні діє релігійна поліція. Єдиною мусульманською державою, яка успішно реалізувала процеси секуляризації, вважалась Турецька Республіка. Втім, сьогодні в ній відбуваються зворотні процеси.

Ісламський світ не є однорідним. Двома основними течіями мусульманської релігії є сунізм та шиїзм. Суніти є домінуючою групою. Більшість населення Близького Сходу сповідує саме цей різновид ісламу. Шійти – менш впливові, втім, їхні общини проживають по всьому регіону. Це дозволяє Ірану – державі, де шійтське духовенство має вищу владу – використовувати їх як своїх агентів впливу. Конфлікт між двома гілками ісламу останнім часом посилюється, що додає гостроти й політичному протистоянню держав, населення яких сповідує різні напрями.

Протягом останніх років у регіоні значно активізувались радикальні ісламістські рухи та угруповання, які не лише викликають дестабілізацію Близького Сходу, а й перетворюються на глобальну загрозу міжнародній безпеці. Такі організації, як «брати-мусульмани», Аль-Каїда, «Хізбалла», Палестинський ісламський джихад, Ісламська держава (ІДІЛ), формують безпековий сектор близькосхідного простору, оскільки є транснаціональним викликом стабільності. Користуючись релігійністю мусульманського населення, вони за допомогою методів пропаганди активно вербують собі прихильників у різних державах. Їхня діяльність розповсюджується далеко за межі Близького Сходу, а в самому регіоні стає важливою складовою основних конфліктів (громадянських війн та арабо-ізраїльського протистояння). Зазвичай головною метою їхньої діяльності – встановлення теократичного правління, заснованого на радикально консервативному трактуванні Корану. В той же час цікавим наслідком тимчасового панування ІДІЛ на окремих територіях Близького Сходу стає поява передумов до часткової секуляризації регіону. Тира-

нічний режим терористів призвів до розчарування частини населення в релігійній ідеї. Відтак на звільнених територіях формується прошарок жителів, готових до секуляризації – неочікуваний результат діяльності ісламістів, які прагнули об'єднати мусульман-сунітів під радикальними теократичними гаслами.

Частину населення Близького Сходу становлять християни та іудеї. Частка християнського населення в регіоні протягом ХХ століття значно зменшилась – через релігійні утиски та нижчі темпи народжуваності. Відносно до загальної кількості жителів найпотужніша християнська спільнота проживає в Лівані. Також вони становлять помітну частину населення в Єгипті та Сирії. Юдаїзм залишається домінуючою релігією в Ізраїлі. Зростання кількості його прихильників забезпечувалось масштабним переселенням євреїв на історичну батьківщину.

Частина близькосхідних держав відзначаються гомогенним релігійним середовищем. До них належать Іран, Саудівська Аравія, Йорданія, де іслам є панівною релігією (в деяких країнах це прописано у законодавстві), та при цьому абсолютна більшість населення сповідує лише один із його напрямів.

Втім, в інших країнах наявність релігійних протиріч між населенням стає важливою загрозою цілісності та елементом дестабілізації. Найгостріше це проявляється в Лівані, який із релігійної точки зору є унікальною державою. До 59 відсотків населення сповідують іслам. Втім, в країні проживає майже рівна частина прихильників сунітської та шіїтської течії цієї релігії. Інші 41 відсоток – християни. Таке релігійне різнобарв'я в минулому призвело до тривалого громадянського конфлікту (1975–1990 роки), який супроводжувався ізраїльською інтервенцією. В країні на основі принципів конфесіоналізму сформована спеціальна політична модель, згідно з якою найвищі посади займають представники різних релігій (президент – християнин, прем'єр-міністр – суніт, спікер парламенту – шіїт), а посади в уряді порівну розподіляються між християнами та мусульманами. Інші приклади зазвичай демонструють різний ступінь суніто-шіїтського співвідношення в межах однієї держави. В Ємені понад 56 відсотків населення складають суніти, близько 42 відсотків – шіїти. В Іраку 54,5 відсотків населення є шії-

тами, до 37 відсотків – сунітами. Втім, саме останні в період правління С. Хусейна були домінуючою політичною силою. В сусідній Сирії складалася протилежна ситуація. Тут владу за часів режиму Асада контролює шіїтська меншина, при тому, що майже 70 відсотків населення сповідують іслам сунітського толку. Все це призводить до загострення протиріч у суспільстві та стає важливою основою для розгортання в регіоні громадянських конфліктів.

3.3.5. Політичні традиції та характерні риси близькосхідного простору

Політичне життя Близького Сходу характеризується низкою специфічних ознак. У комплексі саме вони визначають принципи, покладені в основу розвитку відповідної підсистеми міжнародних відносин, відрізняють її від інших аналогічних регіональних середовищ.

Перш за все слід звернути увагу на відсутність демократичних традицій у державах регіону. Близький Схід був батьківщиною могутніх імперій, відомих своїм авторитарним характером та системою управління. З давніх часів близькосхідний деспотизм протиставлявся європейській демократії або ж освіченому абсолютизму. Занепад регіональних гегемонів на певний час поставив його народи в де-факто колоніальну залежність від Європи. Національно-визвольний рух також сприяв висуванню лідерів, авторитет яких засновувався на особистій харизмі або ж військовому таланті. Схилення суспільства перед авторитетом влади та ірраціональним походженням її сутності призводило до збільшення впливу релігійних лідерів. Яскраво нестача демократичних традицій у регіоні була продемонстрована наслідками подій Арабської весни, які, попри великі сподівання, не принесли реальної демократизації регіону, натомість сприяли його дестабілізації та радикалізації.

Близькосхідний регіон також страждає від нерозвинутості національних ідей. Протягом століть на теренах цього простору панували багатонаціональні імперії, конгломерати етносів, зазвичай об'єднані військовою силою та контрольовані за допомогою розгалуженої системи управління (центральна частина якої в деяких випадках мала незначний вплив на периферію). Лише з другої половини XIX століття на Близькому Сході спостерігається піднесення національного руху, який в умо-

вах поглиблення кризи Османської імперії викликав жорстку реакцію Стамбула, що й призвело до посилення дискримінації певних меншин (греків, вірмен, курдів) у державі, яка до того часу відзначалась толерантним ставленням до різних етносів. У подальшому еволюція національної ідеї в регіоні проходила у протиріччях між теоретичними бажаннями та практичною реалізацією. З одного боку, популярністю користувалась інтеграційна концепція панарабізму, яка мала об'єднати арабське населення Близького Сходу. З іншого, остаточне завершення деколонізаційних процесів призвело до формування низки держав, політичні кордони яких були сформовані штучним шляхом, під час розділу Близького Сходу на сфери впливу між переможцями в Першій світовій війні. В їхній основі не лежали конкурентні національні ідеї – вони створювались навколо харизматичних лідерів, в рамках встановлених європейськими державами меж. Паралельно достатньо сильним залишався вплив зв'язків на рівні родів та племен. Таким чином, в регіоні склалась ситуація, коли найпопулярнішими об'єднуючими ідеями для населення ставали теорії найнижчого (традиційні історично сформовані родинно-племінні спільності) або вищого (концепція панарабізму) порядку. Натомість середня ланка – саме національні ідеї держав, які сформували політичну карту Близького Сходу – протягом ХХ століття залишилась недорозвинутою. Лише з 1980-х років ситуація починає поступово змінюватись.

Нестабільності регіону додає невідповідність проведених політичних кордонів етнічно-конфесійному розмежуванню. Частина країн близько-східного простору є більш-менш однорідними в цьому плані. Втім, ядро Близького Сходу – Ліван, Сирія, Ірак – страждає від внутрішніх протиріч, які стали причиною руйнівних громадянських конфліктів, до яких залучаються як сусідні держави, так і зовнішні сили. До цього слід додати специфічні контури політико-географічних інтересів безпеки певних держав, які також не відповідають політичній карті близько-східного простору. Наприклад, загроза сепаратизму вимагає від Туреччини активних дій проти курдських угруповань навіть поза межами турецької території. Іран в той же час готовий виступати захисником прав шийтського населення інших держав.

Надзвичайно потужним є вплив позасистемних акторів на структуру та розвиток близькосхідної підсистеми міжнародних відносин. У минулому провідну роль у цій площині грали національні угруповання. Так, заснована в 1978 році в Туреччині Робітнича партія Курдистану під керівництвом А. Оджалана розгорнула активну терористичну боротьбу проти центральної влади. Сповідуючи марксистську ідеологію, вона згодом стала центром інтернаціонального об'єднання лівих курдських сил, що діяли в різних державах – Союзу курдських спільнот. Її діяльність базувалась на мережі тренувальних таборів, розташованих поза кордонами Туреччини. Іншим прикладом є створена у 1964 році Організація Визволення Палестини (ОВП) – терористичне угруповання, яке не лише боролось проти Ізраїлю за контроль над територією Палестини, але в певний період свого існування виступала важливим дестабілізуючим фактором для внутрішньополітичної ситуації в Йорданії та Лівані. У постбіполярну добу транснаціональне значення цих рухів знизилось. Їм на зміну в якості головних позасистемних акторів прийшли радикальні ісламістські угруповання. Терористична діяльність Аль-Каїди та пов'язаних із нею організацій на рубежі століть активно впливала на безпековий «порядок денний» регіону. Серед останніх прикладів подібних рухів – історія Ісламської Держави, яка на піку успіхів володіла багатьма інституційними ознаками квазі-держави.

Низка конфліктів та протистоянь світоглядного та практичного рівня безпосередньо формує обличчя регіону та визначає характерні риси його трансформації. Їхнє розуміння дозволяє детальніше зрозуміти політичну картину близькосхідного простору.

Перш за все на Близькому Сході спостерігається протистояння релігійної та світської ідеї. При цьому підкреслимо, що світська модель керівництва на близькосхідному просторі немає нічого спільного з демократичними традиціями. Мова перш за все йде про авторитарні та тоталітарні диктаторські режими, які контролювали владу низки держав протягом тривалого часу. В якості яскравих прикладів подібних режимів можна назвати правління Саддама Хусейна в Іраку, Хафеза та Башара Асадів у Сирії, Гамалія Абделя Насера та Хосні Мубарака в Єгипті. Релігійна модель представлена перш за все монархічними державами

Перської затоки. При цьому вона набуває реакційного екстремістського характеру. Так, домінуючою течією ісламу в Саудівській Аравії є вахабізм, який критикують за його традиціоналістичні догмати. Також у результаті Ісламської революції 1978–1979 років релігійний режим був встановлений в Ірані. Лідером цієї держави є саме представник духовенства.

Традиційно важливу роль у формуванні безпекового порядку цього регіону має арабо-ізраїльський конфлікт, який в останні роки все більше набуває рис мусульмансько-ізраїльського протистояння. До останнього часу високий рівень партнерських відносин між Ізраїлем та Туреччиною певним чином пом'якшував регіональну ізоляцію для Тель-Авіва. Втім, після приходу до влади в Турецькій Республіці поміркованих ісламістів з Партії справедливості та розвитку та зміни зовнішньополітичного курсу Анкари в бік поглиблення відносин із мусульманським світом, ситуація змінилась. Режим Реджепа Таїпа Ердогана за рахунок посилення антиізраїльської риторики намагається здобути прихильність арабських держав. Інцидент із флотилією Свободи у травні 2010 року призвів до суттєвого загострення двосторонніх відносин.

У сучасних умовах все більшого значення набуває суніто-шіїтський конфлікт, коріння якого сягає углиб століть. Вже на початковому етапі свого існування ісламська релігія розмежувалась на два основних напрями, вороже налаштовані один до одного. Однак сьогодні це теократичне протистояння все більше набуває геополітичного характеру, оскільки релігійна ідентичність виступає в якості одного з найважливіших елементів боротьби за регіональне домінування. Сунітська Саудівська Аравія, яка претендує на роль лідера арабського світу, та шіїтський Іран, який демонструє солідарність з одновірцями з-за кордону, зійшлися в боротьбі за статус лідера Близького Сходу. Сторони не вступили у пряму конфронтацію, натомість – використовують своїх проксі – різноманітні угруповання та сили, що представляють дві гілки ісламу. Результатом стає де-факто релігійна війна регіональних масштабів, найгостріше помітна в Сирії, Іраку та Ємені.

3.3.6. Проблеми демократизації та моделі модернізації в умовах Близького Сходу

Проблема модернізації та демократизації країн близькосхідного простору хвилює як експертів, так і політиків. Певні історичні приклади дають можливість оцінити успішність різних моделей цього процесу.

Перш за все слід згадати силову модернізацію, здійснену внутрішніми політичними силами за допомогою авторитарної та репресивної політики. Яскравий приклад – реформи в Турецькій Республіці, реалізовані Мустафою Кемалем. Фактично Ататюрк нав'язав турецькому суспільству та системі державного управління вестернізацію, яка стала одним із принципів кемалізму. Влада республіканської Туреччини жорстко та активно долала пережитки минулого, нівелюючи вплив традиціоналізму та роблячи ставку на прогрес і просвітництво. Це дало позитивні результати – протягом ХХ століття Туреччина справедливо вважалась найбільш прогресивною мусульманською державою світу. Своєрідна турецька модель ставала орієнтиром для інших держав регіону, що орієнтувалися на Захід – насамперед, для шахського Ірану періоду правління династії Пехлеві (хоча монархічний Іран запозичив далеко не всі досягнення республіканської Туреччини). Втім, історія згодом продемонструвала недоліки насильницької модернізації, здійсненої згори. У випадку Ірану місцеве суспільство у своїй більшості не прийняло перебудови, а порівняна слабкість позицій шахського уряду виявилась перепоною для повторення турецького успіху. В результаті Ісламської революції 1978–1979 років до влади в країні прийшов теократичний антизахідний режим аятоли Хомейні. У самій Туреччині наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття також почали проявлятися негативні тенденції у процесах розвитку. Реальна демократизація суспільства, до якої турки прийшли в 1990-х роках, долаючи важкий шлях політичних криз та військових переворотів, призвела до неочікуваного результату. Дійсно отримавши право обирати шлях розвитку, більшість населення свідомо та демократично схиляється саме до відродження традиційних форм функціонування суспільства. Відтак сьогодні ми спостерігаємо поступове повернення Турецької Республіки до авторитарно-теократичних цінностей.

Інший шлях модернізації передбачає ініціативу щодо реформ, яка проходить знизу суспільства, від народних мас. У цьому контексті надії експертів були пов'язані з подіями Арабської весни – серії масштабних акцій протесту, які сколихнули регіон наприкінці 2010 – протягом 2011 років. Населення багатьох країн вийшло на протести проти правлячих режимів, вимагаючи від влади демократизації та врахування їхньої точки зору. Результатом стало падіння диктаторських режимів у Тунісі, Єгипті та Лівії (в останньому випадку – в результаті громадянського конфлікту). Також розпочалась громадянська війна в Сирії, яка триває донині. Загострилась політична криза в Ємені (який і так перебуває у стані перманентного внутрішнього конфлікту); відбулись масові заворушення в Іраку та Бахреїні. На перший погляд ці події продемонстрували готовність близькосхідних суспільств скинути ярмо авторитаризму та звернутись до демократії. Втім, реальність виявилася іншою і не виправдала сподівання західних політологів. Протести, що розпочалися як боротьба прогресивної молоді проти диктаторських режимів, у більшості випадків призвели до активізації радикальних релігійних екстремістів. Останні або прийшли до влади в державі (Єгипет часів президентства Мухамеда Мурсі 2011–2013 роки), або ж зайняли домінуючі позиції в лавах борців проти режиму (Сирія). Отже, Арабська весна скоріше мала результатом радикалізацію та підвищення конфліктогенності регіонального середовища, аніж його трансформацію в бік західних цінностей.

Альтернативою внутрішнім спробам модернізації близькосхідних спільнот виступає зовнішнє втручання – модель «імпорту демократії». На початку XXI століття до неї звернулися Сполучені Штати Америки, які в рамках свого «хрестового походу» проти тероризму та так званої «вісі зла» прагнули нести «світло» західного способу життя країнам регіону. Вона була реалізована в Іраку після повалення режиму С. Хусейна у 2003 році. Американці окупували країну і, контролюючи її за допомогою військової сили, розпочали в ній розбудову місцевих політичних інституцій (в принципі – не нова для США практика, якщо враховувати досвід Японії після завершення Другої світової війни). Такі дії отримали здебільшого негативну оцінку з боку експертів. Вважалось, що та-

кими насильницькими засобами, та ще і здійсненими зовнішньою силою, неможливо вплинути на суспільство. Події в Іраку в цілому підтверджували таку оцінку – в країні продовжувався супротив американським силам та їхнім союзникам; загострилися протиріччя між трьома частинами населення держави – шиїтами, сунітами та курдами. Той факт, що після виведення американських сил у 2011 році в країні розпочалась нова політична криза, яка згодом перетворилася на справжню громадянську війну, також демонструє невдачі американського підходу. Втім, існує точка зору, що вони (невдачі) пояснюються не помилковістю самої стратегії, а завчасним згортанням присутності в Іраку. Також підкреслимо, що попри триваючу внутрішньополітичну кризу сьогодні Ірак вступає у стадію інтенсивного розвитку, повертається на ринок енергоресурсів в якості одного із провідних експортерів та, враховуючи обставини, його доля виглядає доволі перспективною. Відтак, модель «імпорту демократії» не є апіорі помилковим підходом. Вона може принести успіх – втім, коштуватиме він занадто багато ресурсів та часу.

3.3.7. Етнічна карта регіону та проблеми боротьби за національну незалежність

У національному плані Близький Схід відзначається гетерогенністю. Основну частину населення складають араби. Як раніше зазначалося, серед них все ще достатньо потужними є традиційні зв'язки місцевого характеру – збереження певної родинно-племінної ідентичності, яка ще не повністю поступилася позиціями концепції державного патріотизму. Переважну частину населення Турецької Республіки складають представники тюркського етносу. В Ірані домінує перське населення, в той же час тут присутня потужна азербайджанська меншина.

Актуальною проблемою для Близького Сходу залишається наявність народів та етнічних груп, позбавлених власної державності. Вона стає вагомим джерелом дестабілізації регіонального середовища. Ускладнює ситуацію її транснаціональний характер, оскільки відповідна національна боротьба зазвичай не обмежується кордонами однієї країни. Найяскравішими прикладами в цьому контексті стають державотворчі зусилля курдів та палестинців.

Курдська проблема протягом усього ХХ століття залишалась нестабільним елементом для Близького Сходу. Після завершення Першої світової війни в рамках перекроювання регіональної карти проект побудови незалежного Курдистану стояв на порядку денному, але не був реалізованим на практиці. Натомість курди опинились розділеними, проживаючи переважно на територіях чотирьох держав – Іраку, Ірану, Сирії та Туреччини. Їхня збройна боротьба за незалежність вплинула не лише на внутрішньополітичну ситуацію у зазначених країнах, але й набула характеру важливого регіонального фактору розвитку. Особливо активно вона розгорнулася у Туреччині, де проблема курдського сепаратизму з 1980-х років залишається пріоритетною загрозою національній безпеці держави, проти якої в південно-східній частині республіки проводяться перманентні контртерористичні заходи.

На рубежі ХХ–ХХІ століть курди суттєво посилили свої позиції. Для актора, який незадоволений наявним станом справ та прагне його перегляду (яким у випадку Близького Сходу є курдські сепаратисти), будь-яка криза наявної системи відкриває нові можливості для реалізації своїх амбіцій. Користуючись ескалацією регіональної ситуації та загостренням протиріч, вони досягли значних успіхів у процесі державотворення. В Іраку в рамках протистояння західних демократій та режиму С. Хусейна вони здобули широку автономію, яка була ще більше розширена у 2003 році після військової кампанії США та їхніх союзників. Події Арабської весни та розгортання громадянських конфліктів у Сирії та Іраку відкрили перед курдським населенням цих країн нові перспективи, якими воно скористалося. У важких умовах багатостороннього конфлікту та кривавого протистояння з ісламістами ІДІЛ курди змогли розширити свої зони контролю. Пік успіхів курдського націоналізму випадає на кінець літа 2017 року. В Іраку вони не лише захистили території власне автономного регіону Курдистану, а й контролювали стратегічно важливе місто Кіркук та нафтові поля навколо нього, в Сирії звільнили від бойовиків Ісламської держави значні території на сході країни.

Проте наступні півроку стали періодом болючих поразок для курдського національного руху. Користуючись моментом, його лідери спро-

бували зробити останній ривок до незалежності. Невдачі у цьому процесі призвели до реваншу антикурдських сил. В Іраку 25 вересня 2017 року місцеві курди провели референдум щодо незалежності – цю ідею підтримали 92,7 відсотків опитаних. Але жорстка реакція центрального уряду в Багдаді та з боку країн-сусідів (Туреччини та Ірану) разом із відсутністю міжнародного визнання не дозволили перетворити ці результати на практичні досягнення. Натомість наступ іракської армії та незгодженість дій серед курдських угруповань призвели до втрати міста Кіркук. У Сирії в умовах поразки ІДІЛ та суттєвого послаблення позицій опозиції неминучим стало зіткнення інтересів курдів та режиму Асада, який за допомогою союзників (Іран, Росія) намагається повернути контроль над всією територією держави. Втім, найбільшу загрозу для сирійських курдів становить позиція Анкари, яка, продовжуючи контртерористичні антикурдські дії на власній території, вдалася до військових засобів забезпечення стабільності своїх південних кордонів. Турецька Республіка в рамках операції «Оливкова гілка» застосувала силу проти курдського анклаву Афрін у Сирії, окупувавши його територію.

Сьогодні низка факторів роблять примарною перспективу створення незалежного Курдистану. По перше, серед курдського руху відсутня єдність. Попри спільну ідею сам курдський етнос достатньо фрагментований – у релігійному, мовному та ідеологічному питаннях. У політичній площині різноманітні курдські угруповання також не можуть дійти повної згоди. Мова йде не лише про відмінності в позиціях курдів, що проживають на територіях різних держав. Наприклад, в Іраку досі не можуть порозумітися дві провідні сили – Демократична партія Курдистану (впливовий клан Барзані та їхні прибічники) та Патріотичний союз Курдистану (до 2017 року очолювався Дж. Талабані). По-друге, курдам не вистачає міжнародної підтримки та визнання. Західні демократії дійсно цінують їх як союзників у боротьбі проти ворожих елементів – чи то диктатура С. Хусейна, чи релігійні фанатики ІДІЛ. Втім, партнери курдів не готові офіційно визнати їхнє право на формування незалежної держави, оскільки це повністю порушить конфігурацію регіональних відносин та загрожуватиме територіальній цілісності ключових країн регіону. По-третє, антагонізм до курдського сепаратизму центральних

урядів близькосхідних країн все ще перебуває у загостреній формі. Особливо це помітно у випадку Туреччини, для якої перспектива створення незалежного Курдистану є неприйнятною. Намагаючись завадити цьому, Анкара готова вдатися до широкого кола засобів, у тому числі – до бойових дій проти курдських угруповань на території сусідніх держав. Туреччина виступає своєрідним регіональним жандармом із курдського питання.

Палестинська проблема – ще одне джерело дестабілізації ситуації, яка походить із середини ХХ століття. Палестинці виявилися основною постраждалою стороною в рамках арабо-ізраїльського конфлікту. Поразки арабських коаліцій, метою яких було не допустити існування держави Ізраїль, призвели до того, що перспективи побудувати свою державність втратив саме палестинський народ. Історія його боротьби (зазвичай – терористичної) стала характеризуючою рисою для Близького Сходу ХХ століття.

У минулому проблема набувала загальнорегіонального значення. Палестинські біженці, які після війн 1947–1949 та 1967 років були змушені покинути свої домівки, стали впливовим дестабілізуючим фактором для внутрішньополітичного середовища сусідніх з Ізраїлем держав (Ліван, Йорданія, Сирія). Діяльність Організації визволення Палестини, яка базувалася на їхніх територіях, кидала виклик авторитету та впливу центральної влади. Де-факто біженці формували своєрідну державу в державі, з якою уряди цих держав врешті-решт вступали у конфлікт. Так, лише застосування військової сили проти палестинських бойовиків протягом подій так званого «Чорного вересня» 1970 року дозволило королю Йорданії Хусейну відновити контроль над всією територією країни. Центр палестинського руху перебазувався до Лівану, де бойовики де-факто контролювали південну частину цієї держави. Лише ізраїльська інтервенція 1982 року поклала край їхньому пануванню. У подальшому проблема біженців стала менш актуальною – частково через підрив потенціалу палестинських бойовиків внаслідок описаних подій, частково – через поступову адаптацію біженців до умов життя поза Батьківщиною. Сьогодні палестинці все ще становлять окремі спільноти в країнах Близького Сходу, проте їхній вплив на внутрішньополітичну ситуацію в них суттєво знизився.

Найперспективнішим шляхом вирішення палестинської проблеми вважається реалізація концепції створення «двох держав для двох народів» – співіснування незалежних Ізраїля та Палестини. Офіційно цю ініціативу підтримують усі сторони конфлікту та світова спільнота. Також, за даними соціологічних досліджень, вона користується популярністю серед як ізраїльського, так і палестинського населення. Але відсутність спільних поглядів та здатності до компромісу щодо умов такого розмежування робить примарною його реалізацію у найближчому майбутньому. Ізраїльтяни не бажають відмовлятися від частини територій, які знаходяться під їхнім контролем з часів Шестиденної війни 1967 року та які згідно з міжнародним планом повинні стати частиною незалежної Палестинської держави. Особливо болючим є питання Східного Єрусалиму, який ізраїльтяни не готові покинути за будь-яких умов. Палестинці також по-різному ставляться до питання кордонів своєї майбутньої держави – радикальні ідеї щодо повернення всіх історичних земель не втрачають популярності.

Проблемою для палестинського руху залишається питання єдності. В епоху біполярного протистояння основним фактором у цій площині залишалась Організація визволення Палестини. Втім, активізація мирного процесу наприкінці 1980 – протягом 1990-х років (яскравим вираженням чого стала угода в Осло 1993 року, яка призвела до створення Палестинської автономії) була по різному сприйнята палестинцями. Відтоді спостерігається розмежування палестинського руху на помірковане крило (ФАТХ на чолі з лідером визнаної світом Палестинської автономії М. Аббасом) та радикальне крило («Хамас»). Ці сили знаходяться в жорсткій опозиції одна до одної. У 2006 році конфлікт тимчасово набув відкритої стадії, що призвело до розподілу палестинських територій на дві частини – «Хамас» встановив контроль над Сектором Газа, ФАТХ залишився домінуючою силою лише на Західному березі річки Йордан. Відтоді неодноразові спроби примирення не дали результатів. Останній раунд переговорів пройшов восени 2017 року в Каїрі. Він завершився згодою сторін співпрацювати та обговоренням перспектив формування уряду національної єдності. Певні кроки на практиці вже зроблені. Так, у листопаді 2017 року «Хамас» передав контроль

над контрольно-пропускними пунктами на єгипетському кордоні в Секторі Газа представникам Палестинської автономії. Втім, реалізація плану примирення все ще перебуває на проміжній стадії.

3.3.8. Інтеграційні проекти та ідеології близькосхідного простору

Як вже зазначалося, близькосхідна підсистема міжнародних відносин відзначається своєю гетерогенністю. Численні етнічні та релігійні суперечки, наявність кількох претендентів на статус регіонального лідера значно зменшують її потенціал до кооперативного співіснування держав. Низьким залишається рівень інтеграції країн-учасниць регіональної підсистеми. У регіоні, який характеризується глибокими протиріччями між акторами, важко сподіватись на успішну реалізацію потужних інтеграційних проектів, заснованих на принципах консенсусу, взаємної поваги та рівноправності.

На Близькому Сході існують кілька інтеграційних об'єднань, які можна умовно поділити на дві групи. До першої належать загальні проекти широкого формату, які поєднують практично всі держави регіону та у своїй основі мають релігійний (Організація Ісламського співробітництва, що об'єднує мусульманські держави світу та природно охоплює майже весь регіон) або етнічний (Ліга Арабських держав) чинники. Сюди ж можна віднести певні економічні проекти (Рада арабської економічної єдності). Другу становлять вузькі за колом учасників субрегіональні проекти (Рада співробітництва арабських держав Перської затоки). Втім, традиційна економічна модель інтеграції (яка продемонструвала свою силу в Європі та Південно-Східній Азії) в умовах близькосхідного простору є безперспективною, враховуючи характер та глибину протиріч між місцевими акторами.

В основі процесів політичної інтеграції країн Близького Сходу перш за все лежить концепція панарабізму. Більшість населення регіону складають саме араби. Теоретичні ідеї їхнього об'єднання в єдину силу розвинулись на хвилі національного відродження кінця ХІХ століття. Арабське повстання проти османського панування за часів Першої світової війни відбувалось під гаслом створення єдиної незалежної арабської держави на Близькому Сході. Однак втручання європейських гравців у післявоєнний поділ регіону не дало арабам реалізувати свою

мрію – натомість вони лише здобули право на формування окремих країн. В їхніх межах концепція панарабізму продовжувала розвиватися. В міжвоєнний період для неї була характерною монархічна спрямованість – в основі арабської інтеграції перш за все лежало бажання дому Хашимітів здобути політичне лідерство в регіоні. Після закінчення Другої світової війни трансформація регіонального середовища змінила характер арабського націоналізму. Він був взятий на озброєння диктаторськими режимами Близького Сходу, здобувши особливу популярність у 1950–1960-х роках. У цей час його провідними характеристиками стають орієнтація на соціалістичний табір та антизахідний характер політичного курсу і риторики. Специфічним проявом панарабізму став баасізм – ідеологія, притаманна партії Арабського соціалістичного відродження (Баас), яка захопила владу в Іраку та Сирії. Але в умовах біполярного протистояння спроби реалізувати концепцію панарабізму на практиці шляхом об'єднання кількох держав регіону завершувались безрезультатно. Невдалими виявились проекти Арабської Федерації (у складі Йорданії та Іраку, існував у 1958 році), Об'єднаної Арабської Республіки (у складі Єгипту та Сирії, існував у 1958–1961 роках), Об'єднаних Арабських Держав (у складі Єгипту, Сирії та Єменського Мутаваккілітського Королівства, існував у 1958–1961 роках), Федерації Арабських Республік (у складі Лівії, Єгипту та Сирії, існував у 1972–1977 роках). В якості певного позитивного прикладу реалізації арабської інтеграції можна розглядати виключно місцеві субрегіональні випадки – на кшталт створення Об'єднаних Арабських Еміратів (державою сформована в 1971–1972 роках у вигляді федеративного союзу семи еміратів) та єдиного Ємену (шляхом об'єднання Єменської Арабської Республіки та Народної Демократичної республіки Ємен у 1990 році). В цілому, концепція панарабізму виявилась нежиттєздатною в умовах загострення розбіжностей в інтересах різних акторів та наявності серед її прихильників значної кількості авторитарних лідерів (Г. А. Насер, С. Хусейн, Х. Асад, М. Каддафі). Кожен із них прагнув очолити арабський рух – втім, не бажав поступатися своїм впливом.

Останнім часом концепція регіональної інтеграції на основі національної ідеї поступово втрачає вплив, поступаючись своїм місцем релі-

гійному чиннику. На Близькому Сході набуває сили концепт «політичного ісламу» – трансформації всього життя суспільства та держави відповідно до релігійних норм. При цьому підкреслюється її транснаціональний характер – відтак побудову теократичного державного утворення часто пропонується реалізовувати не в межах існуючих політичних кордонів, а шляхом об'єднання мусульман. Однією із ключових об'єднуючих теорій для них є концепція халіфату – теократичної держави, що має зібрати під своїм управлінням мусульманські території. Своєрідна ідеологія релігійної інтеграції походить своїм корінням в епоху раннього середньовіччя, коли арабські завоювання сприяли розповсюдженню ісламу та створенню потужної мусульманської імперії. Останнім із визнаних та впливових халіфатів стала Османська імперія. Однак після ліквідації халіфату в Турецькій Республіці у 1924 році спроби його відродження на інших територіях в якості потужної політичної сили не увінчалися успіхом. Втім, продовжила своє формування потужна пан-ісламістська ідеологія. У центрі її розвитку перебував створений у 1928 році в Єгипті рух «братів-мусульман», який згодом розширив свій вплив на інші країни Близького Сходу. Його діяльність, яка продовжується і в наш час, отримала різні оцінки. В деяких країнах рух став засновником легальних політичних сил. В інших він вважається терористичною організацією та заборонений. В цілому, «брати-мусульмани» дійсно відзначаються своїми радикальними поглядами, виступаючи за відмову від націоналізму та повернення до ідеї об'єднання мусульманського світу у вигляді Всесвітнього халіфату. В сучасних умовах до цієї концепції звертаються й інші радикальні рухи. Найяскравіший приклад – діяльність так званої ІДІЛ (Ісламська держава Іраку та Леванту), терористичної джихадистської організації, яка зіграла надзвичайно важливу роль у громадянських конфліктах в Іраку та Сирії. Створена на іракській землі, вона, користуючись слабкістю центральної влади та дестабілізацією регіонального середовища, провела активні військові кампанії у 2014–2015 роках. У результаті під контролем ІДІЛ опинилась значна частина сирійської та іракської території. Про лояльність до переможного угруповання заявили численні менші впливові терористичні організації з різних частин світу. На хвилі успіху 29 червня 2014 року

терористи проголосили створення власного халіфату на чолі з халіфом Абу Бакром аль-Багдаді. Створення де-факто терористичної держави, заснованої на ідеології радикальної нетерпимості та людиноненавистницькій репресивній політиці, стало актуальною загрозою не лише регіональній, а і глобальній безпеці. Лише спільними зусиллями міжнародної антитерористичної коаліції на чолі з США, яка спиралась на місцевих союзників (центральный уряд Іраку, курдські загони), її вдалося подолати після тривалої боротьби. Станом на весну 2018 року Ісламська держава втратила практично всі контрольовані території. Втім, вона продовжує залишатись дестабілізуючим фактором, знову повернувшись до терористичних асиметричних методів боротьби.

Інша концепція інтеграції регіону лежить в основі іранської зовнішньої політики. Вона також заснована на релігійному факторі. Іран є провідною шіїтською державою у світі. За рахунок підтримки шіїтського населення в інших державах регіону він намагається посилити свій вплив на Близький Схід. У першу чергу йдеться про контроль над так званим Шіїтським півмісяцем – державами, в яких шіїти становлять більшість населення (Ірак, Азербайджан, Бахрейн) або ж мають значний політичний вплив (Сирія, Ліван). У менших масштабах шіїти представлені в більшості країн Перської затоки та Аравійського півострова, де також можуть перетворитися на агентів впливу іранського домінування. Така концепція не знайшла формального закріплення та спростовується Тегераном, офіційна риторика якого базується на необхідності об'єднання всього мусульманського світу. Втім, на практиці посилення втручання Ірану у справи сусідів по регіону (в першу чергу – в громадянські конфлікти в Сирії, Ємені та Іраку) демонструє можливість створення в майбутньому неформального шіїтського союзу.

3.3.9. Вплив зовнішніх акторів на близькосхідну підсистему міжнародних відносин

Характерною рисою для близькосхідної підсистеми міжнародних відносин стає вплив зовнішніх гравців на її регіональну конфігурацію. На попередньому етапі її формування такими акторами виступали європейські великі держави, які в міжвоєнний період володіли в регіоні підмандатними територіями (Великобританія – Іраком та Палестиною,

Франція – Ліваном та Сирією). За часів холодної війни регіон став ареною зіткнення двох систем. Підтримкою західних держав традиційно користувались Ізраїль та монархічні режими Перської затоки. Туреччина – як член НАТО з 1952 року – також забезпечувала південний фланг євроатлантичної системи колективної безпеки. Натомість СРСР робив ставку на арабські режими, які декларували свою прихильність ідеям соціалізму. При цьому в багатьох випадках така позиція була декоративною та застосовувалась арабськими націоналістами виключно для отримання матеріально-технічної та фінансової допомоги від Москви. У постбіполярну добу домінуючою силою на Близькому Сході стали Сполучені Штати Америки. Проте сьогодні їхні позиції підривають як дії конкурентів, так і певна недалекоглядність у реалізації власної регіональної стратегії.

Історія еволюції близькосхідної політики США має кілька етапів. Її активна фаза розпочалась після завершення Другої світової війни. Перший етап (1945–1971 роки) характеризується американською діяльністю щодо витіснення своїх європейських союзників (у першу чергу – Великобританії) з регіону та встановлення в ньому американської монополії. Протягом другого етапу (1971–1979 роки) Вашингтон зберігав позиції домінуючої західної сили в регіоні, спираючись на мережу союзницьких режимів. Третій етап (1979–2011 роки), початок якого був відзначений Ісламською революцією в Ірані та втратою Сполученими Штатами одного зі своїх союзників, став періодом переходу до стратегії прямої військової присутності в регіоні та втручання у внутрішні близькосхідні конфлікти. Для Сполучених Штатів Америки цей напрямок залишався на рубежі XX–XXI століть одним із пріоритетних у сфері зовнішньої політики (особливо після подій 11 вересня 2001 року). Нарешті, четвертий етап в історії регіональної політики США розпочався з 2011 року. Він характеризується зміною пріоритетів зовнішньополітичної діяльності, відмовою від військових засобів її реалізації на користь дипломатичних, скороченням присутності в регіоні. Дійсно, внутрішній видобуток нафтових ресурсів знизив стратегічну цінність Близького Сходу для Вашингтону, а загроза Китаю відволікає увагу та ресурси на іншому кінці планети. Поворот адміністрації Б. Обами до

Тихоокеанського регіону привів деяких експертів до висновку, що США покинули Близький Схід. Передвиборча риторика нового президента США – Д. Трампа – також не сприяє поверненню Вашингтона в цей регіон. Трамп активно виступав проти втручання Сполучених Штатів у сирійський конфлікт та бажав сконцентруватися на внутрішніх проблемах країни, залишивши ідеї американського месіанства та експорту демократії. Результатом таких дій стає посилення позицій інших акторів у близькосхідному регіональному середовищі.

Позиція провідних країн Європи щодо Близького Сходу формується, з одного боку, історичним контекстом відносин з регіоном, а з іншого – євроатлантичною солідарністю. При цьому по багатьох важливих проблемах регіону європейське бачення відрізняється від американського. Так, Європа традиційно критично ставиться до ізраїльської політики щодо палестинців, вбачаючи в ній ознаки порушення прав людини. Порізному європейці оцінюють військові кампанії США на Близькому Сході (Німеччина та Франція критично сприйняли вторгнення в Ірак 2003 року).

Актуальний порядок денний регіональної політики європейських держав визначається близькосхідним походженням основних загроз їхній безпеці. По-перше, мова йде про міграційну кризу в Європі, спричинену навалом біженців із зон конфліктів, у тому числі – Сирії та Іраку. Вона загострила внутрішньополітичну ситуацію, призводячи до зростання популярності популістських правих політичних сил в Європі. По-друге, в останні роки спостерігається загострення терористичної загрози. З 2015 року терористи ІДІЛ здійснили низку кривавих терактів у європейських державах (у Франції, Бельгії, Німеччині та Іспанії), розгорнувши де-факто війну проти мирного населення континенту. Таким чином, внутрішні процеси близькосхідної підсистеми міжнародних відносин здійснили вплив на характер функціонування та розвитку європейського простору. Намагаючись боротися з означеними загрозами, європейські країни залучаються до антитерористичної боротьби на Близькому Сході – втім, їхній внесок обмежується значно меншим (у порівнянні з американським) потенціалом для здійснення таких операцій. Інтервенціоналізм менш популярний серед європейської полі-

тичної еліти (частково це пояснюється соромом за колоніальне минуле). Європейський Союз як окремий актор міжнародних відносин має свої інтереси в регіоні. Частина близькосхідних держав (Ізраїль, Йорданія, Ліван, Сирія, Єгипет та Палестинська автономія) є учасниками Європейської політики сусідства ЄС. Туреччина протягом тривалого часу залишалась кандидатом на членство в Союзі (хоча сьогодні її перспективи в цьому питанні примарні). Однак актуальні внутрішні проблеми європейської інтеграційної моделі, разом із недостатньою ефективністю традиційних для ЄС економічних інструментів в умовах загострення політичних протиріч на Близькому Сході, знижують можливості Брюсселя впливати на регіональну ситуацію.

Російська близькосхідна політика постбіполярної доби формувалась обмеженими засобами та ресурсами держави. Певний час здавалося, що Москва готова «пожертвувати» своїми позиціями в регіоні. Згодом відбудова певного потенціалу за рахунок підвищених доходів від торгівлі енергоресурсами розв'язала Кремлю руки. Сьогодні реалізація агресивної реваншистської політики передбачає поглиблену увагу російського керівництва до близькосхідного простору. Кремль розглядає цей вектор зовнішньополітичної діяльності як один з елементів повернення собі статусу наддержави. Російська Федерація, користуючись іміджем правонаступника Радянського Союзу, намагається зберегти певні дивіденди від радянської політики в регіоні. Втім, коло союзників Москви значно зменшилось, порівнюючи з періодом біполярного протистояння. Її основним партнером на Близькому Сході виступає сирійський режим Б. Асада, який саме за допомогою Росії та Ірану зміг встояти у кризовий період громадянської війни в Сирії. З 2015 року Російська Федерація проводить військову операцію в цій країні. Офіційно її метою є боротьба з тероризмом. Проте насправді російські сили допомагають союзницькому режиму утриматися при владі. При цьому в бойових діях беруть участь не лише офіційно відряджені на Близький Схід військовослужбовці, а і численні радники та найманці російського походження, контрольовані Москвою. Тегеран також розглядається як союзник Росії. Втім, специфічне бачення регіональної ситуації іранською владою та певні протиріччя в інтересах роблять цей союз, сфор-

мований на засадах антиамериканізму, недостатньо стійким. Стратегічною метою Росії, на відміну від інших зовнішніх гравців, стає дестабілізація близькосхідного простору. Могутність РФ напряму залежить від торгівлі енергоресурсами – відтак, ескалація ситуації на Близькому Сході сприятиме зростанню цін на них та ослабленню позиції конкурентів на відповідному ринку.

Поступово збільшує свою присутність у регіональному середовищі Китайська Народна Республіка. Увага Пекіну до Близького Сходу визначається його економічними інтересами. По-перше, Китай є основним світовим імпортером нафти. Отже, поглиблення відносин із країнами Перської затоки та стабілізація маршрутів поставок цього ресурсу є першочерговим інтересом для китайської влади. По-друге, через північну частину регіону має проходити один із сухопутних транспортних коридорів, розбудова якого ініційована в рамках проекту «Один пояс – один шлях», що має поєднати Китай та Європу стабільною системою сполучення. З політичної точки зору інтерес до Близького Сходу визначається характером глобального суперництва Пекіна та Вашингтона. Претендуючи на статус другої у світі наддержави, Китай відтак має поглиблювати свою присутність та вплив в інших регіонах планети, особливо – стратегічно важливих для опонента. Ще одним фактором стає проблема уйгурських мусульманських сепаратистів, які загрожують стабільності північно-західних регіонів Китаю. Їхні зв'язки з радикальними близькосхідними угрупованнями природно формують зацікавленість Пекіна в антитерористичній боротьбі на Близькому Сході. У цих умовах залучення КНР до стабілізації ситуації в регіоні стає важливим напрямком національної зовнішньої політики. Її характер визначається оприлюдненою китайським урядом на початку 2016 року стратегією відносин з арабськими країнами (перший подібний документ в історії Китаю). В основному, вона має економічно-гуманітарний характер. Втім, відбувається й поступове поглиблення військової присутності Китаю. Пекін розбудовує військово-морську базу у Джибуті – країні Африканського Рогу, що знаходиться неподалік від стратегічно важливих нафтоносних районів Близького Сходу. Також китайські військові радники працювали на стороні Б. Асада під час громадянської війни в

Сирії. У своїй близькосхідній стратегії Китай намагається уникати чіткого позиціонування в рамках наявних у регіоні конфліктів. Орієнтуючись на загальні принципи національної політики (невтручання та протидія іноземним інтервенціям), китайський уряд прагне паралельно поглиблювати співпрацю з Ізраїлем, Саудівською Аравією та Іраном, займаючи позицію стороннього об'єктивного спостерігача щодо арабо-ізраїльського чи суніто-шиїтського конфліктів.

3.3.10. Сучасний стан міжнародно-політичних відносин на близькосхідному просторі: дестабілізація на тлі боротьби за регіональне лідерство

У сучасних умовах основною характеристикою близькосхідної підсистеми міжнародних відносин стає дестабілізація та загострення політичних конфліктів між провідними акторами, які прагнуть посилити свої позиції. Іран, Саудівська Аравія та Туреччина через своїх проксі де-факто вступили у своєрідну гібридну війну за статус регіонального лідера. Зовнішні позарегіональні актори також не можуть залишитись осторонь цієї боротьби за вплив. Результатом стає низка військових та дипломатичних конфліктів, які на сьогоднішній день визначають статус регіону.

В Іраку конфлікт не вщухав із 2003 року, з повалення режиму С. Хусейна коаліцією на чолі з США. Легко здолавши регулярну іракську армію, американські війська на багато років були втягнуті в бої з повстанськими угрупованнями, які використовували терористичні методи боротьби. Проблема становив вже згаданий етнічно-релігійний розподіл населення країни на три частини. Американська адміністрація спробувала вирішити її за допомогою «ліванської моделі» – три найвищі посади в державі мали обіймати представники різних груп. Втім, у будь-якому разі проти США виступали як сунітські, так і шиїтські угруповання – лише курди залишались відданими союзниками Вашингтону. Після виведення американських військових у 2011 році ситуація загострилася – масштабні терористичні атаки демонстрували поступову втрату контролю над ситуацією центральним урядом у Багдаді. Проти нього виступали сунітські ісламісти, баасітські лоялісти та підтримані Іраном шиїтські повстанці (при цьому курдські сепаратисти

також не забували про свої інтереси). На початку 2014 року саме представники першої групи перетворили кризу в державі на повноцінний громадянський конфлікт. У результаті широкомасштабного наступу бойовики Ісламської Держави захопили значні території на півночі та заході Іраку, періодично загрожуючи навіть столиці країни. Поява радикального та могутнього ворога, який вів війну на знищення та розправлявся з представниками інших політичних й релігійних течій, призвела до певної консолідації зусиль на платформі протидії йому. У результаті жорстоких боїв 2014–2017 років, в яких проти ІДІЛ із різним рівнем кооперації брали участь іракська армія, шіїтське ополчення та курдські загони пешмерга, підтримані міжнародною антитерористичною коаліцією на чолі з США, територія Іраку врешті-решт була звільнена від ісламістів. Втім, в умовах зникнення спільного ворога, протиріччя між іншими угрупованнями знову почали проявлятися. Свідченням цього стали зіткнення між курдськими загонами та силами іракської армії. Також загострення загально регіонального протистояння Саудівської Аравії та Ірану робить територію Іраку ще одним перспективним фронтом для розгортання широкого суніто-шіїтського конфлікту.

У сусідній з Іраком Сирії релігійний та етнічний фактори також призвели до громадянського конфлікту. Він розгорнувся з 2011 року, коли жорстка реакція Б. Асада на антиурядові виступи призвела до масштабного повстання. На першому етапі в країні утворилися три умовних центри сили. Шіїтська меншина залишилась вірною режиму, натомість значна частина сунітського населення виступила проти нього. В цих умовах сирійські курди побачили нагоду для активізації своєї боротьби. Сунітські повстанці відразу отримали моральну підтримку з боку Заходу, оскільки декларували прагнення до демократичних змін у країні. Країни Перської затоки та Туреччина також зробили ставку на одновірців, надаючи їм у тому числі фінансову та матеріальну допомогу. Проте зовнішні сили не були готові до «лівійського сценарію» – інтервенції з метою усунення Асада від влади. Навіть застосування режимом хімічної зброї проти опонентів не привело до міжнародної військової операції (багато в чому – завдяки дипломатичному прикриттю, яке надала Асаду Російська Федерація). У результаті війна перетворилася на

криваву м'ясорубку, знищуючи ресурси як шіїтської, так і сунітської сторін конфлікту. Втрати урядових сил призвели до того, що режим зміг втриматися від поразки виключно за рахунок військової допомоги з боку Ірану та його проксі – ліванського терористичного угруповання «Хізбалла». Натомість повстанці все більше радикалізувалися. Ідеї світської модернізації, які пропагувалися представниками «Вільної сирійської армії», втрачали популярність із загибеллю або еміграцією їхніх апологетів. На їхнє місце приходила радикальна ісламістська ідеологія. Ситуація ускладнювалась відсутністю єдності в лавах повстанців – численні угруповання, серед яких все більшу популярність здобували близькі до Аль-Каїди рухи («Джабгат Ан-Нусра»), не завжди могли домовитися про спільні дії. З 2013 року до боротьби в якості окремої сили підключилась ІДІЛ. У 2014–2015 роках її бойовики здобули контроль над значними територіями Сирії, загрожуючи перетворитись на домінуючу силу у країні. В якості відповіді США активізували підтримку курдських сил та «поміркованих» повстанців (хоча в останньому випадку й досі точиться дискусія щодо того, кого ж американці озброювали та готували, і чи не ісламістам врешті-решт йшла ця допомога). Міжнародна коаліція допомогла курдам встояти під ударами ІДІЛ на півночі держави (переломний момент – бої навколо міста Кобані, де переможний наступ бойовиків був зупинений). Згодом при підтримці союзників курди перейшли в наступ та до кінця 2017 року звільнили північну та східну частини Сирії від ісламістів, у тому числі – їхню столицю в Сирії, місто Ракка. Саме ці сили зробили основний внесок у перемогу над ІДІЛ. Паралельно з 2015 року в сирійській конфлікт втрутилась Російська Федерація. Вона сконцентрувала зусилля в західних районах країни, рятуючи режим Асада від здавалось би неминучої поразки. Саме завдяки російському втручання протягом 2015–2016 років урядовим силам вдалося переломити ситуацію та нанести поразку сунітським повстанцям (важлива віха цієї кампанії – битва за Алеппо). Лише після цього вони звернули увагу на території, контрольовані ІДІЛ. Користуючись тим фактом, що бойовики Ісламської Держави були сковані обороною проти курдів, силам Асада вдалося просунутися на схід. Ситуація в Сирії після поразки ісламістів виглядає сприятливою для Дамаска.

На сьогодні режим Асада контролює більшу частину країни. Де-факто це означає суттєве посилення позицій Ірану в регіоні, оскільки він отримує доступ до багатьох військових об'єктів на сирійській території. Підтримані державами Перської затоки сунітські повстанці втрачають свої позиції – окрім окремих анклавів під їхнім контролем залишається лише провінція Ідліб. Втім, тут їхнім гарантом безпеки виступає Туреччина. У рамках переговорів Москви, Тегерана та Анкари були досягнуті домовленості, які можна трактувати як розділ Сирії на сфери впливу. Курди все ще контролюють значні території, але їхня позиція під загрозою з боку турецьких сил, які вбачають у них загрозу південним кордонам Турецької Республіки. США здійснюють військову присутність силами спецпризначенців у контрольованій курдами західній частині держави. Позиція Вашингтона в сирійському питанні – через недалекоглядне бачення адміністрації Б. Обама – є недостатньо потужною. Д. Трамп, попри передвиборчі обіцянки не втручатися в цей конфлікт, намагається продемонструвати статус США в якості глобального лідера – про це свідчать реалізовані у 2017 та 2018 роках ракетні удари по окремих об'єктах військової інфраструктури Асада у відповідь на застосування ним хімічної зброї. Втім, наразі режим встояв, а відтак – шийтський вплив на Левант посилюється.

Протистояння представників двох релігійних течій ісламу стало домінуючою характеристикою для ще однієї держави Близького Сходу – Ємену, що розташований на півдні Аравійського півострова. Конфлікт між сунітською більшістю та хуситами (послідовники шийтської секти зейдитів) продовжується тут багато років. Він особливо загострився у 2014–2015 роках, коли хусити об'єдналися з колишнім президентом країни А. Салехом (був змушений покинути свій пост у результаті подій Аравської весни) та виступили проти урядових сил А. Гаді. Вони встановили контроль над столицею держави – містом Сана, та просунулися до стратегічно важливого порту Аден на півдні. Гаді звернувся по допомогу до Саудівської Аравії, яка в березні 2015 року розпочала військову інтервенцію в Ємені. Ер-Ріяд зібрав коаліцію мусульманських держав, яка встановила морську блокаду Ємена та застосувала весь наявний арсенал військових засобів у боротьбі з хуситами. Такі дії

привели до гуманітарної кризи в державі та спричинили масштабні жертви серед мирного населення. Втім, попри всі зусилля та локальні перемоги, за три роки інтервенції здолати спротив хуситів не вдалося. При цьому вони достатньо активно «показують зуби» – контролюючи північно-західну частину держави, переносять бойові дії на саудівську територію, атакують ворожі кораблі за допомогою протикорабельних ракет та застосовують проти ворога крилаті ракети. Звичайно, такий супротив був би неможливий без іноземної підтримки, яку одновірцям надає Іран. На рубежі 2017–2018 років ситуація в Ємені ще більше загострилася в умовах внутрішньої кризи у двох основних ворогуючих таборах. Спочатку Салех заявив про розрив із хуситами та готовність до переговорів з Ер-Ріядом. Це призвело до конфлікту його прибічників та повстанців, у результаті чого останні здобули рішучу перемогу, встановили свій контроль над столицею, а сам колишній президент був вбитий. Натомість на півдні активізувались прибічники незалежності Південного Ємену. Створена ними Південна перехідна рада виступила проти Гаді та здобула контроль над Аденом. Ситуацію ускладнює й участь у конфлікті третіх сил: так, центральну частину Ємену контролюють лояльні до Аль-Каїди сили, має місце й присутність в країні ІДІЛ.

Ще одним проявом регіонального протистояння стала Катарська дипломатична криза. Катар – невелика, багата на нафту країна Перської затоки. Відтак, географічно вона знаходиться у традиційній сфері впливу Саудівської Аравії. Втім, країна відзначається відносною відкритістю (у порівнянні з іншими монархіями регіону). Вона активізувала відносини з іншими регіональними гравцями – Іраном та Туреччиною. З останньою було досягнуто угоди про створення на катарській території турецької військової бази. Така позиція викликала різку негативну реакцію з боку Ер-Ріяда. Приводом для загострення стала укладена у квітні 2017 року угода між Катаром та певними шіїтськими та сунітськими угрупованнями в Сирії та Іраку. Згідно з нею країна сплатила значні кошти за звільнення взятих у заручники катарських громадян та відкриття гуманітарного коридору для допомоги цивільним сирійцям. Саудівська Аравія звинуватила Катар у фінансовій підтримці радикальних ісламістських угруповань та 5 червня 2017 року розірвала з ним дипло-

матичні відносини. Її підтримали союзники – Бахрейн, ОАЕ, Єгипет, Мальдівська Республіка, Мавританія, Коморські острови, просаудівські сили в Ємені. Була запроваджена блокада Катару – достатньо болючий крок в умовах експортної залежності цієї держави. Ер-Ріяд висунув ультиматум, в якому вимагав від Катару закрити телевізійний канал «Аль-Джазіра» (провідне арабське ЗМІ світового значення), згорнути розвиток відносин із Тегераном та Анкарою, відмовитися від розгортання турецької бази. Натомість Іран закликав сторони до деескалації кризи, паралельно спрямовуючи до Катару гуманітарну та продовольчу допомогу та підсилюючи у такий спосіб власні позиції в регіоні. Жорстку прокатарську позицію зайняла Туреччина. Анкара демонстративно узгодила розширення власної військової присутності у відповідь на саудівський ультиматум. У результаті навколо Катару розгорівся дипломатичний конфлікт, до якого втягнулися основні претенденти на регіональне лідерство.

3.3.11. Зовнішня політика Туреччини в рамках реалізації концепції неоосманізму

В основі турецької зовнішньої політики XXI століття лежить концепція неоосманізму. Вона формується через визнання зв'язку Турецької Республіки з історичною спадщиною Османської імперії. В її основі лежать чотири принципи: принцип крові (пріоритетна орієнтація на тюркські народи); принцип ґрунту (зв'язок сучасної турецької держави з її османським минулим); принцип мислення; принцип мови. Концепція неоосманізму взята на озброєння правлячою Партією справедливості та розвитку. Одним з її ідеологів став турецький фахівець-міжнародник Ахмет Давутоглу, який у подальшому отримав повноваження для реалізації своїх теоретичних розробок на практиці, на посадах міністра закордонних справ (2009–2014 роки) та голови турецького уряду (2014–2016 роки).

Концепція неоосманізму базується на підкресленні відповідальності Туреччини за країни, які колись входили до складу Османської імперії. Виходячи з цього, закладається теоретичне підґрунтя для претензій Анкари на статус регіональної наддержави. Так у зовнішньополітичному вимірі неоосманізм передбачає турецькоцентристський вектор роз-

витку близькосхідного регіону. Прихильники концепції підкреслюють, що Турецька Республіка повинна грати особливу роль на Близькому Сході та в арабському світі. Задля реалізації цієї мети Анкара прагнула сформувати три коридори зв'язків із сусідами в такому форматі: Туреччина–Сирія–Ліван–Єгипет; Туреччина–Ірак–країни Перської затоки; Туреччина–Іран–Пакистан. Ознаками неоосманізму у практичній площині стають амбіційна експансія в регіоні; мультикультуралізм; пошук альтернативних до європейського напрямків реалізації зовнішньополітичних амбіцій. При цьому акцент робиться на відродженні традиції мілета – посилення ролі релігійного фактора в житті держави.

Втілення у життя цих неоосманістських зовнішньополітичних амбіцій було частково реалізовано в рамках доктрини «нуль проблем із сусідами». Згідно з нею, Туреччина у другій половині 2000-х років намагалась нормалізувати відносини з основними регіональними опонентами. Певні успіхи на цьому шляху були досягнуті, в тому числі у відносинах із Сирією та Іраном. Проте події Арабської весни нівелювали успіхи турецької дипломатії. Позиція Анкари під час кризи була недостатньо вираженою. Зробивши ставку на антиурядові рухи (не в останню чергу – емоційна реакція, заснована на месіанстві та визнанні злочинною влади, яка застосовує силові засоби проти свого народу), вона звела нанівець всю дипломатичну діяльність попередніх років. Натомість підтримані турецькою владою сили не змогли закріпити свої успіхи, а втручання інших гравців (Іран, Росія) у регіональне протистояння посилювало позиції супротивників Туреччини. В результаті доктрина «нуль проблем із сусідами» зазнала краху. Це вимагає від Туреччини вироблення нових підходів до своєї регіональної стратегії.

Одним з основних внутрішньополітичних трендів, який має вплив на актуальну зовнішню політику Турецької Республіки, стає зростання значення релігійного фактора. Сьогодні один із формуючих елементів ідеології кемалізму – секуляризм – знаходиться під загрозою. Тривалі утиски релігії в Турецькій Республіці призвели до її популяризації в період демократизації суспільства 1990-х – початку 2000-х років. Сьогодні ця тенденція оформлюється і на державному рівні, оскільки Партія справедливості та розвитку представляє ідеологію поміркованого ісла-

мізму. Відтак посилення ролі релігії в суспільстві має важливі наслідки для зовнішньої політики. Це набуває вираження в розриві партнерства з Ізраїлем, посиленні зв'язків із різними ісламістськими рухами (на кшталт «братів-мусульман»), формує позицію Анкари щодо громадянського конфлікту в Сирії та паралельно викликає критику з боку її західних партнерів.

Іншим внутрішньополітичним трендом є посилення позицій правлячого режиму. З 2002 року Туреччиною незмінно керує Партія справедливості та розвитку, яку очолює чинний президент держави Реджеп Таїп Ердоган. Під його керівництвом було здійснено наступ на альтернативні центри сили турецької політики. Були підірвані позиції національних збройних сил, які протягом тривалого часу вважалися оборонцями здобутків кемалізму та неодноразово втручалися в політичне життя держави (напрямку під час переворотів 1960 та 1980 років, або ж опосередковано в 1971–1973 та 1997 роках). Був розпочатий наступ на позиції руху відомого турецького теолога та реформатора ісламу Ф. Гюлена – колишнього союзника Ердогана, з яким вони врешті-решт розійшлися в поглядах. На користь правлячої партії розчищався політичний простір. Невдачі антиурядових протестів на площі Таксिम 2013 року та військового перевороту 2016 року ще більше розв'язали руки нинішній владі. Її останній здобуток – затвердження проведеним 16 квітня 2017 року загальнонаціональним референдумом змін до Конституції, які перетворили Туреччину на президентську республіку, суттєво розширюючи повноваження Ердогана. Відтак, у державі спостерігається тенденція до формування авторитарного режиму. Така концентрація влади навколо одного лідера, з одного боку, впливає на прийняття зовнішньополітичних рішень (створюючи загрозу їхньої залежності від особистої позиції політика). З іншого, репресії та порушення прав людини, що супроводжують реформи, викликають критику з боку США та Європи. Криза у відносинах з цими акторами (яка вже має наслідком де-факто визнання безперспективності євроінтеграційної політики Туреччини) підштовхує Анкару до реалізації своїх зовнішньополітичних амбіцій в інших напрямках.

На заваді регіональним амбіціям Турецької Республіки стає низка факторів, що знижують вплив Туреччини на інші близькосхідні держа-

ви. За Анкарою протягом тривалого часу закріпився імідж агента західного впливу в регіоні, з яким режим Ердогана сьогодні намагається боротися. В рамках біполярного протистояння Турецька Республіка, на відміну від арабського світу, орієнтувалась на США та його союзників. Вона вступила до НАТО в 1952 році, перетворившись на південний фланг Альянсу, його передову базу на Близькому Сході. Доволі успішно розвивалось партнерство з Ізраїлем – державою, існування якої заперечувала більшість мусульман. Така репутація підсилює ворожість арабського світу до Анкари.

Етнічний фактор також певним чином знижує рівень впливу Туреччини на Близький Схід. Представники тюркського етносу є чужим елементом для арабів, які займають домінуюче становище в регіоні. На етнічне сприйняття накладається й історичний контекст – пам'ять про поневолення, яке принесла Османська імперія місцевому населенню. Для більшості арабського населення Близького Сходу Туреччина має репутацію колоніальної держави, що не дуже відрізняється від їхнього ставлення до західних країн. При цьому популярна в Туреччині концепція пантюркізму зі свого боку звужує можливість для маневру в рамках реалізації близькосхідної стратегії. З одного боку, вона відволікає увагу Анкари від цього регіону, адже більшість тюркських народів проживають поза його межами – в Центральній Азії та Південному Кавказі. З іншого, вона вимагає особливої уваги до питання захисту саме тюркських етнічних меншин близькосхідного простору (таких, як туркомани Сирії та Іраку). Необхідність реалізації тактичної, місцевої політики з цих питань у свою чергу призводить до протиріч з іншими державами та викликає сумніви в можливості успішного виконання регіональної стратегії.

Одним із найважливіших завдань зовнішньої політики Туреччини стає боротьба з курдським сепаратизмом. Анкара не лише намагається дипломатичними засобами добитися міжнародної ізоляції курдського національного руху. Для підриву його військового потенціалу вона готова до використання власних збройних сил – у тому числі на території інших держав. Міжнародні ускладнення не лякають турецьке керівництво. Прикладом таких дій біля південних кордонів держави є операції

«Сонце» (Ірак, 2008 рік), «Щит Євфрату» (Сирія, 2016–2017 роки; бойові дії велися проти ісламістів ІДІЛ, але загальна мета операції полягала в недопущенні посилення курдських сил) та «Оливкова гілка» (Сирія, 2018 рік).

3.3.12. Зовнішньополітичні пріоритети Ірану: боротьба за Шийтський півмісяць

Іран реалізовує активну зовнішньополітичну діяльність та розширює свою присутність у сусідніх державах. На його користь в якості потенційного регіонального лідера говорить потужний військовий потенціал, репутація провідної антизахідної сили (важлива в іміджевому плані для мусульманського світу) та стабільні показники економічного розвитку.

Основною перепоною для Ірану на шляху до регіонального лідерства є релігійний фактор. Більшість населення держави складають мусульмани-шиїти. Ісламська Республіка Іран є природним лідером для представників цієї гілки ісламу. На неї традиційно орієнтуються шийтські угруповання та сили в інших частинах світу. Зі свого боку Тегеран бере на себе зобов'язання допомагати братам по вірі, що проживають на територіях так званого Шийтського півмісяця. На практиці це проявляється у втручанні Ірану у громадянські конфлікти в Сирії та Ємені, допомозі шийтським угрупованням в Іраку. Таким чином, влада Ірану має потужну мобілізаційну базу для просування своїх інтересів у різних державах, хоча вона природно обмежена. В умовах протистояння двох частин мусульманського світу сунітське населення зазвичай підозріло та вороже налаштоване до іранської політики.

Етнічний фактор також негативно впливає на потенціал держави у справі здобуття регіонального лідерства. Іранські народи розповсюджені в східній частині Близького Сходу, проте домінуюче положення займають лише в Ірані. Для арабського світу вони також є чужинцями, що певною мірою впливає на державні відносини (хоча – в менших масштабах, аніж релігійний фактор).

Важливим інструментом регіональної політики Ірану стає підтримка асиметричних гравців у різних країнах Близького Сходу. Основним інструментом іранської влади виступає терористичне угруповання

«Хізбалла», засноване на території Лівану під час громадянської війни у 1980-х роках, використовувалось Тегераном в якості передового бастиону в боротьбі проти Ізраїлю. «Хізбалла» контролює частину ліванської території та своїми діями відповідальна за Другу Ліванську війну 2006 року, в рамках якої Ізраїль атакував позиції угруповання у відповідь на напади бойовиків. Із загостренням внутрішньомусульманських протиріч у XXI столітті вона також включилась у суніто-шіїтське протистояння, в проксі-конфлікт Ірану та Саудівської Аравії. Саме на неї був покладений основний тягар наземних операцій на підтримку режиму Б. Асада під час громадянського конфлікту в Сирії. Організація повністю забезпечується іранською владою, де-факто перетворюючись на окрему гібридну гілку військового потенціалу цієї держави.

Протягом тривалого часу Іран перебував у певній міжнародній ізоляції. Запроваджені проти нього санкції, покликані зупинити ядерні прагнення Тегерану, заважали економічному зростанню. У 2015 році після тривалих переговорів питання було вирішене в рамках Спільного всеосяжного плану дій – Ядерної угоди між Іраном, провідними світовими державами (члени Ради Безпеки ООН і Німеччина) та ЄС. Вона передбачала поступову відміну санкційного режиму у відповідь на допуск інспекторів МАГАТЕ до іранських ядерних об'єктів та відмову іранської влади від розвитку «військового атому». Угода стала важливим досягненням адміністрації президента США Б. Обами. Втім, після зміни влади у Вашингтоні у 2017 році її перспективи залишаються невизначеними. Наступник Обами – Д. Трамп – вважає умови угоди недосконалими. Він звинувачує Тегеран у їхньому порушенні та загрожує відновити санкції. Така позиція в свою чергу викликає різку антиамериканську риторику серед представників іранської влади.

Іран активно втягнувся у боротьбу за регіональне лідерство. Він суттєво розширив свої позиції в сусідніх країнах, просуваючи власну зону впливу на захід та південь. Але ціна експансії, попри її успіхи, стає тягарем для суспільства. Масштабні антиурядові протести на рубежі 2017–2018 років продемонстрували, що іранський народ не готовий оплачувати геополітичні амбіції свого керівництва, поступаючись своїми економічними інтересами та добробутом.

3.3.13. Регіональні амбіції Саудівської Аравії: панісламізм на основі вахабізму

В основі регіональної стратегії Саудівської Аравії, покликаної забезпечити її лідерство на Близькому Сході, лежить концепція панісламізму. Важливим елементом аравійської зовнішньополітичної стратегії є використання контролю над священними для мусульман містами – Меккою та Медіною. В іміджевому плані це створює підґрунтя для формування образу Ер-Ріяда як захисника святинь, навколо якого має об'єднатися ісламський світ. Саудити в повному обсязі використовують цей фактор. В основі їхньої політичної системи та суспільної організації відданість суворим теократичним ісламістським нормам. Саме такі цінності вони несуть мусульманському світу і користуються підтримкою подібних за світоглядом рухів та сил. Часто це призводить до звинувачень Ер-Ріяда в підтримці радикальних терористичних угруповань, чії платформи та ідеології де-факто схожі на саудівські.

Найпотужнішим джерелом претензій Ер-Ріяда на регіональне лідерство є економічні показники розвитку держави. Але забезпечуються вони екстенсивним підходом – видобутком природних ресурсів, а не модернізаційними інноваціями. Саудівська Аравія є одним з основних експортерів нафти, що забезпечує її багатство, дозволяє підтримувати на надзвичайно високому рівні військовий бюджет. У той же час вона навряд чи може стати прикладом для інших країн – тих, що не мають таких обсягів природних ресурсів.

Важливу роль для регіонального позиціонування Саудівської Аравії мають відносини з США. Попри радикальні відмінності в ідеології двох держав вони вже багато років залишаються стратегічними партнерами. Незважаючи на передвиборчу критику такої позиції Вашингтона, Д. Трамп не змінив ситуацію. Вже на початку свого президенства він відвідав Ер-Ріяд, де затвердив масштабну угоду щодо експорту американського озброєння саудитам.

Саудівська Аравія у своєму регіональному експансіонізмі майже не застосовує напряму власні військові сили. Виняток – операція в Ємені, з яким вона межує на півдні. Натомість Ер-Ріяд покладається на підтримку різних дружніх угруповань та рухів ісламістського толку. На

відміну від Ірану, вона здійснюється в надзвичайно прихованому режимі. Офіційно Саудівська Аравія засуджує ісламський тероризм. Проте експерти вважають, що багато представників цього напрямку насправді фінансуються із саудівської «кишені».

Негативний вплив на потенціал Саудівської Аравії має внутрішньополітична специфіка. З точки зору форми державного устрою країна є однією з небагатьох абсолютних монархій, які залишилися у світі. Це підкреслює повноваження голови держави, його вплив на реалізацію зовнішньополітичної стратегії. Втім, на нижчому рівні країні заважає відсутність потужної об'єднуючої ідеї. Жителі держави є конгломератом племен, які населяють Аравійський півострів.

Сьогодні в Саудівській Аравії відбувається важливий процес передачі влади новій генерації політиків. Протягом понад тридцяти п'яти років країною правили представники одного покоління (Фахд в 1982–2005 роках, Абдалла у 2005–2015 роках та Салман з 2015 року). Спадкоємцем трону в червні 2017 року став принц Мухаммед ібн Салман, який презентував свою радикальну стратегію модернізації держави. Він вже розгорнув активну кампанію, покликану посилити власні позиції в саудівському політикумі. Яскравий приклад цього – масштабна антикорупційна кампанія, жертвою якої восени 2017 року стали провідні бізнесмени держави та члени королівської родини. Від того, чи вдасться принцу Мухаммеду реалізувати свої задуми, та чи зможе він консолідувати навколо себе еліту країни, залежить майбутнє Саудівської Аравії та її претензії на регіональне лідерство у близькосхідній підсистемі.

3.3.14. Ізраїль, його місце та роль у близькосхідній підсистемі міжнародних відносин

Ізраїль є особливим актором близькосхідного середовища. Антагонізм щодо нього більшості арабських держав нікуди не зник, хоча провідну небезпеку для Тель-Авіва становлять неконвенційні асиметричні загрози – терористичні рухи та угруповання. Серед державних гравців найсильнішим опонентом Держави Ізраїль залишається Іран, потужність якого в сучасних умовах невпинно зростає. Також в останні роки зростають протиріччя між Тель-Авівом та Анкарою, викликані трансформаціями зовнішньополітичних пріоритетів режиму Р. Т. Ердогана.

В основі регіональної політики Ізраїля лежить чітке розуміння ворожості оточення. Виходячи з цього, виробилося специфічне ізраїльське бачення регіонального простору. Зовнішня та безпекова політика Тель-Авіву формується навколо беззаперечної відданості принципам захисту національних інтересів. Ізраїль усувається від участі в регіональних процесах. Він є яскравим прикладом реалізації концепції «фортеці в облозі» на практиці – при цьому облога в цьому випадку є реальною.

Тель-Авів чітко дає зрозуміти, що всі регіональні конфлікти та суперечки розглядаються Ізраїлем виключно з точки зору прямих загроз власним інтересам та безпеці. Відтак, будь-яке втручання у складну регіональну геополітичну боротьбу в якості активного гравця з боку Ізраїля виключено. Він – окремий елемент регіональної системи, не пов'язаний союзницькими зобов'язаннями, не обмежений необхідністю маневрувати між різними центрами сили в регіоні. В той же час він готовий у будь-який момент застосувати силу проти ворога, якщо той становитиме загрозу. Приклад подібної політики – дії Ізраїля в Сирії. Навіть до початку громадянської війни в цій державі Тель-Авів був готовий нанести превентивний удар з метою ліквідації загроз на цьому напрямку. Він був реалізований у 2007 році, коли ізраїльська авіація знищила сирійський ядерний проект (Операція «Фруктовий сад») – так само, як за двадцять сім років до того розібралася з іракським ядерним реактором (операція «Опера»). В умовах громадянської війни в Сирії Ізраїль, офіційно усунувшись від конфлікту, продовжує час від часу знищувати розташовані на сирійській території об'єкти, які на думку ізраїльського командування можуть становити для держави загрозу. Переважно мова йде про інфраструктуру Ірану та його сателіта – терористичного угруповання «Хізбалла», які, підтримуючи режим Б. Асада, суттєво розширили свою присутність у Сирії. Цікаво, що з юридичної точки зору Ізраїль в цьому плані не порушує норми міжнародного права. Після всіх арабо-ізраїльських конфліктів Тель-Авів підписав мирні угоди з Єгиптом (1979 рік) та Йорданією (1994 рік). Втім, із Сирією він все ще знаходиться у стані війни.

Паралельно Тель-Авів докладає певні зусилля для дестабілізації своїх опонентів. З цього походить позиція ізраїльської влади стосовно

курдської проблеми. Ізраїль є єдиним гравцем, який дозволяє собі відкрито висловлюватись на підтримку створення незалежної держави курдів – оскільки це послаблює позиції Туреччини та Ірану. Такий підхід був продемонстрований під час проведення референдуму щодо незалежності Іракського Курдистану у вересні 2017 року. Однак подібна підтримка реалізовується виключно в інформаційному середовищі.

Окрім власної обороноздатності, безпека Ізраїлю також залежить від міжнародної підтримки. В умовах жорсткої критики за порушення прав людини у випадку палестинського питання з боку Європи основним партнером Тель-Авіву виступають США. З 1989 року Ізраїль користується статусом Основного союзника Вашингтона поза НАТО. Але попри загальні незмінні декларації, американо-ізраїльські відносини багато в чому залежать від позиції окремих адміністрацій. Так, період президенства Б. Обами (2009–2017 роки) відзначався напругою у відносинах, викликаною трансформацією близькосхідної політики Білого Дому. Натомість після приходу до влади у Вашингтоні Д. Трампа ситуація радикально змінилася. Трамп неодноразово підкреслював свою прихильність до союзницьких відносин з ізраїльтянами ще під час передвиборчої кампанії. Рішення про перенесення посольства США з Тель-Авіва до Єрусалиму (яке суперечить позиції більшості держав світу) – яскраве свідчення дружнього ставлення нового президента до Ізраїлю.

Таким чином, близькосхідна підсистема міжнародних відносин є специфічним регіоном на світовій геополітичній карті. Її характерними рисами є: гетерогенність регіонального середовища та відсутність перспектив до реальної інтеграції його учасників; конфліктогенність близькосхідного простору в умовах наявності невирішених суперечностей та протиріч між акторами; відсутність потужних демократичних традицій у суспільствах та практиці державного управління; висока залежність від впливу зовнішніх позарегіональних гравців; ресурсоорієнтованість та екстенсивний шлях розвитку економічної системи; значна роль релігії в житті суспільств та її вплив на політичний курс держав; невідповідність політичних кордонів етнічно-конфесійному розселенню жителів регіону; велика роль позасистемних акторів на функціонування системи.

Сучасна ситуація на Близькому Сході характеризуються такими тенденціями: загострення геополітичної боротьби за лідерство в регіоні,

де основними суперниками виступають Іран, Саудівська Аравія та Туреччина; активізація конфлікту представників різних напрямів ісламу – сунітів та шіїтів; виникнення обширної конфліктної зони нестабільності в центрі регіону (Сирія, Ірак), яка дестабілізує всю підсистему та заважає його успішному розвитку; подальше зростання ролі релігійного фактора та його впливу на політичне середовище регіону; втрата Сполученими Штатами Америки беззаперечних домінуючих позицій у регіоні та поступове посилення в ньому глобальних опонентів Вашингтона.

Важко робити прогнози щодо майбутнього регіону, де ситуація може кардинально змінитися за один день, де старі союзники та партнери стають запеклими опонентами, а колись кровні вороги мають об'єднуватися перед обличчям нової загрози. Втім, за будь-яких обставин зрозуміло одне – дестабілізація Близького Сходу досягла такого рівня, що найближчим часом не варто очікувати налагодження ситуації. В умовах кризи глобальної системи міжнародних відносин всі побічні негативні явища, які супроводжують такі процеси, найяскравіше проявляються саме в таких середовищах, що мають схильність до гетерогенності та конфліктності. Боротьба за лідерство на Близькому Сході лише розпочалася, жоден із її учасників не має абсолютної переваги над конкурентами, і всі вони у достатній кількості володіють ресурсами для участі в перегонах. На превеликий жаль, ці «перегони» – за якими нам доведеться спостерігати найближчі роки – є надзвичайно деструктивним та кривавим явищем, здатним розпалити загально регіональний військовий конфлікт.

3.3.15. Близькосхідний вектор зовнішньої політики України

Специфіка регіональної політики України щодо близькосхідного простору формується актуальним станом міжнародного середовища навколо українських кордонів та сутністю позиціонування нашої держави в рамках глобальної системи міжнародних відносин. В умовах російської агресії першочерговим завданням Києва стає захист національного суверенітету та відновлення територіальної цілісності. Саме це формує пріоритетний порядок денний української зовнішньої політики, акцентуючи увагу на виробленні дієвих методів протидії російському неолібералізму в рамках пострадянського простору та забезпеченні належ-

них союзницьких відносин з євроатлантичними партнерами. У той же час Україна позбавлена глобальних амбіцій. Вона має потенціал для перетворення на регіонального лідера, втім – не прагне до надлишкового втручання у справи інших регіонів. Однак її близькосхідна зовнішня політика в першу чергу формується широкими економічними інтересами в цьому регіоні. Також вона підпорядковується актуальним завданням у сфері національної безпеки та певній солідарності із західними партнерами щодо оцінки близькосхідних процесів. Таким чином, вона передбачає поєднання євроінтеграційного вектора з послідовною реалізацією власних національних інтересів щодо розбудови широкомасштабного співробітництва з країнами регіону.

В економічній сфері Україна продовжує активну політику щодо перспективних близькосхідних товарних ринків, які характеризуються відносною невибагливістю та щорічно зростаючим товарообігом зі стійким позитивним для нашої держави сальдо. Особлива увага приділяється продукції сільськогосподарського сектору та машинобудування, можливостям участі в реалізації певних інфраструктурних проєктів. Забезпечення постачання українського зерна на Близький Схід стає питанням першочергової важливості, оскільки воно формує рівень життя значної частини населення регіону. В умовах загострення кризи близькосхідної регіональної підсистеми посилюється попит на вироби оборонно-промислового комплексу. В цьому аспекті Україна має низку інноваційних розробок, які може запропонувати державам регіону. В першу чергу йдеться про авіаційну галузь, де державне підприємство «Антонов» має репутацію надійного партнера та перспективні проєкти транспортних літаків. Також наша держава сприяє модернізаційному розвитку країн Близького Сходу, оскільки є важливим джерелом постачання освітніх послуг для їхніх громадян. Натомість в інтересах України забезпечити свою енергетичну незалежність від Росії за рахунок близькосхідних ресурсів. Втім, у цьому напрямку в практичній сфері успіхи Києва залишаються незначними.

У політичній площині завданнями української дипломатії стають активізація діалогу з регіональними партнерами, взаємодія з ними в рамках міжнародних організацій, забезпечення підтримки з їхнього боку

українського суверенітету та територіальної цілісності. Позиція України щодо Близького Сходу підпорядковується глобальному вибору нашої держави – її позиціонуванню в якості рівноправної частини західного світу. Протягом періоду незалежності саме це диктувало реакцію Києва на події регіонального простору, його участь – фактичну або декларативну – у кризовому менеджменті. Бажання солідаризуватися з північноамериканськими та європейськими партнерами привело до участі українського контингенту в операції коаліційних сил в Іраку у 2003–2008 роках, заяв про підтримку дій міжнародної коаліції проти ІДІЛ з боку України. В той же час обмеженість національних ресурсів та актуальна потреба в них на інших напрямках реалізації зовнішньої політики сьогодні звужують можливості прямого залучення Києва до вирішення близькосхідних проблем.

Також інтерес України до Близького Сходу формується увагою, яку приділяє цьому регіону Російська Федерація – держава-агресор, яка є безпосередньою загрозою безпеці нашої країни. Близькосхідний напрямок став зоною активної імплементації російської реваншистської політики. Інтенсифікацію російсько-іранської співпраці та пряме втручання у громадянський конфлікт у Сирії на боці режиму Б. Асада Кремль намагається використати для посилення своїх позицій у глобальному міжнародному просторі. Втім для України такий результат є неприпустимим. Національні інтереси вимагають від Києва протидіяти будь-яким спробам Росії закріпитися в якості центру сили глобального значення. Боротьба з російською загрозою формує основу для позиціонування України на міжнародній арені та реалізації різних векторів її політики. Тому вона стає важливим фактором, що впливає на формування цілей та стратегії Києва щодо близькосхідного простору, які полягають у нівелюванні російського впливу в цьому регіоні.

Стратегічним союзником на Близькому Сході є наш південний сусід – Турецька Республіка. Ця держава залишається важливим торговельно-інвестиційним партнером для України. Між Києвом та Анкарою продовжуються переговори щодо формування зони вільної торгівлі. Безперечним успіхом в україно-турецьких відносинах є спрощення процедури перетину кордонів – українські громадяни з червня 2017 року

можуть відвідувати Турецьку Республіку за ID-картками. Однією з пріоритетних складових стратегічного партнерства є активна співпраця у військово-технічній сфері, в рамках реалізації спільних проектів в авіа-космічній та оборонно-промисловій галузях. У цьому контексті слід згадати співпрацю у сфері авіаційної промисловості, результатом якої є розробка проекту транспортного літака Ан-188; домовленості про постачання збройним силам України турецьких систем зв'язку; переговори щодо поставок українських двигунів для турецького танка Altay; угода про співпрацю з турецьким виробником вибухових речовин та боєприпасів МКЕК. Попри певну двозначність російського вектора зовнішньої політики Туреччини, Анкара не змінює свою позицію щодо українського питання. Вона підтверджує повагу до територіальної цілісності України та закликає до мирного вирішення конфлікту на Донбасі у форматі виконання Мінських домовленостей. Особливої уваги в рамках українсько-турецьких відносин заслуговує позиція Туреччини щодо проблеми окупації Криму. Тюркська солідарність привертає увагу турецької влади до проблеми захисту прав кримських татар на анексованих Росією територіях. Анкара виступає їхнім адвокатом на міжнародній арені, що вже дало певні позитивні результати у практичній площині (звільнення кримськотатарських лідерів А. Чійгоза та І. Умерова з російсько-го ув'язнення наприкінці жовтня 2017 року).

На принципово новий рівень у сучасних умовах піднялося співробітництво України з Саудівською Аравією. Складна безпекова ситуація, в якій опинився Ер-Ріяд, та реалізація курсу на диверсифікацію джерел постачання озброєння відкриває можливості для українського ВПК у цій державі. У першу чергу йдеться про авіаційну промисловість, де державне підприємство «Антонов» уклало низку домовленостей щодо поглиблення співпраці у сфері виробництва та маркетингового просування літаків Ан-132, Ан-148 та Ан-178. Для їхнього будівництва планується створення окремого заводу на території Королівства. Також Саудівська Аравія зацікавлена у продовженні постачання української аграрної продукції та виробів з чорних металів, які зараз складають основу українського експорту.

Потенційними інтересами України щодо Ізраїлю стають залучення інвестицій, отримання новітніх технологій, використання ізраїльського

лобістського потенціалу в інтересах Києва. Між двома державами завершуються переговори щодо створення зони вільної торгівлі. Україна зацікавлена у вивченні ізраїльського досвіду у сфері державотворення та захисту національної безпеки в умовах ворожого оточення. Водночас двосторонні відносини між країнами затьмарюють певні розбіжності у трактуванні історичних подій та критика ізраїльської політики з боку європейських партнерів України, яка вимагає від нашої держави виваженого підходу до оцінки палестинської проблеми.

Українська дипломатія не забуває і про іранський вектор зовнішньої політики. Київ зацікавлений у співпраці з Тегераном, враховуючи необхідність диверсифікації джерел постачання енергоносіїв та важливість іранського ринку у сфері машинобудування, легкої та харчової промисловості. Отже, відносини між державами базуються на схемі, згідно з якою Україна забезпечує продовольчу безпеку Ірану, а натомість іранці роблять внесок у захист енергетичної незалежності нашої держави. Втім, у сучасних умовах повноцінне партнерство з Тегераном ускладнюються через його тісні зв'язки з Російською Федерацією та наявний конфлікт з адміністрацією Д. Трампа.

**Питання для студентського самоконтролю
до розділу III (3.3.1, 3.3.2, 3.3.3, 3.3.4, 3.3.5, 3.3.6, 3.3.7, 3.3.8, 3.3.9,
3.3.10, 3.3.11, 3.3.12, 3.3.13, 3.3.14, 3.3.15)**

1. Охарактеризуйте основні фактори та елементи, які формують специфіку близькосхідного регіонального простору.
2. Дайте характеристику основним тенденціям політичного та економічного розвитку Близького Сходу наприкінці XX – на початку XXI століття.
3. Визначте вплив релігійного фактора на близькосхідну підсистему міжнародних відносин.
4. Охарактеризуйте проблему боротьби за національну незалежність у рамках сучасного близькосхідного простору.
5. Оцініть інтеграційний потенціал близькосхідної підсистеми міжнародних відносин.

6. Порівняйте інтереси провідних глобальних гравців системи міжнародних відносин щодо Близького Сходу.

7. Охарактеризуйте зовнішньополітичні концепції, стратегії та пріоритети провідних близькосхідних регіональних держав.

8. Проаналізуйте провідні тенденції розвитку близькосхідної підсистеми міжнародних відносин після подій Арабської весни.

9. Охарактеризуйте основні суперечки та конфлікти, які сьогодні формують обличчя Близького Сходу.

10. Запропонуйте свій прогноз щодо перспектив трансформації та розвитку близькосхідної підсистеми міжнародних відносин.

11. З'ясуйте особливості співпраці України з країнами Близького та Середнього Сходу.

III.4. Латино-Карибська Америка

3.4.1. Особливості формування регіональної підсистеми міжнародних відносин

Регіоном Латинської Америки і Карибського басейну (ЛАКБ) називають регіон, розташований у західній півкулі між південним кордоном США й Антарктидою. До нього входять Мексика, країни Центральної Америки, країни Карибського басейну і материк Південна Америка. На території Латинської Америки умовно можна виділити чотири суб-регіони: Мексика та держави Карибського басейну, Центральна Америка, держави Амазонської і Ла-Платської низовин і держави Андського субрегіону.

Після Другої світової війни у країнах регіону, територія якого складала 20,6 млн кв. км, проживало 95 млн осіб (приблизно 5 відсотків населення Землі). Це були терени 20 республік. Питома вага колоніальних володінь, які належали США, Великобританії, Франції та Нідерландам і які знаходились головно у Карибському басейні, була такою – 2,5 відсотків території і приблизно 4,5 відсотків населення регіону.

Нині регіон Латино-Карибської Америки (ЛКА) складається з 34 суверенних держав (з населенням понад 600 млн осіб) і низки залежних територій (острови Ангілья – 91 кв. км у Карибському морі – володіння

Великобританії; острови Аруба у Центральній Америці на Малих Антильських островах – володіння Нідерландів; острови Гваделупа – це заморський департамент Франції у Центральній Америці; Гвіана – заморський департамент Франції у північно-східній частині Південної Америки), які репрезентують досить неоднорідний масив.

У межах регіону одночасно співіснують такі великі континентальні держави як Федеративна Республіка Бразилія (площею 8 515 770 кв. км та населенням понад 200 мільйонів осіб) та невеличкі острівні держави, такі як, наприклад, Федерація Сент-Кітс і Невіс (площею 261 кв. км та населенням у 50 тисяч осіб).

Регіон відрізняється високим рівнем економічної фрагментації, оскільки поєднує держави з низьким, середнім і високим рівнем доходів громадян (дохід на душу населення: 10 тисяч доларів на Багамах; 5–8 тисяч доларів – в Аргентині, Мексиці, Бразилії, Чилі; 400 доларів – на Гаїті).

Також регіон характеризується високим рівнем етнічного різноманіття, що історично обумовлено декількома хвилями міграції із Європи, Азії та Африки. Ці фактори обумовлюють наявність асиметрії та протиріч у процесі розбудови регіональних інтеграційних процесів.

Ставлення пересічних громадян до латиноамериканських держав залишається значною мірою стереотипним, яке не виходить за межі розмов про футбол, карнавал і «мильні серіали». Але С. Хантінгтон у своєму «Зіткненні цивілізацій» виділяє латиноамериканську цивілізацію в якості самостійної поряд із сімома іншими і вперше вивів її тим самим за межі «західної цивілізації», частиною якої її вважали. Але виявилось, що 200 років для країн регіону було замало, щоб дорівнятись до економічних, соціальних та політичних показників країн Північної Америки – США та Канади.

Перша особливість латиноамериканської підсистеми міжнародних відносин полягає у тому, що стан економіки та зовнішньоекономічних зв'язків країн ЛКА віддзеркалює периферійну обумовленість їхнього розвитку, яка більш залежна від зовнішніх впливів, ніж це притаманно країнам першого ешелону, так званих центрів світової політики й економіки.

Така залежність позначається на характері зовнішньої політики держав ЛКА, на змісті їхніх міжнародних відносин. Це конкретно проявляється в обмеженій автономності зовнішньополітичної діяльності країн регіону, в акценті на внутрішньорегіональні або ж локальні проблеми. Звідси країни ЛКА не є членами «клубу» глобального регулювання. Разом із тим, регіон оцінюють сьогодні як свого роду резерв нарощування впливу. Особливо цей варіант можливий, якщо група країн ЛКА підтримує той чи інший центр світової політики.

Друга особливість полягає у наявності так званих «порогових країн», які через наявність вагомого потенціалу при відповідному збігові обставин можуть бути кооптовані у перспективі до «клубу» глобального регулювання. Такі шанси має передовсім Бразилія і до певної міри Мексика. Щоправда, допуск до «клубу» залежить від самих цих країн, їхньої можливості нарощувати національний економічний і науково-технічний потенціал. З іншого боку, чи захочуть члени «клубу» демократизувати міжнародні відносини і самих себе, чи захочуть вони перерозподілити відповідальність у світових справах?

Проміжне, або ж серединне, місце ЛКА у світовій ієрархії дозволяє сказати, що інтереси і підходи держав цього регіону значною мірою кореспондуються з позиціями країн Азії та Африки, які належать до групи країн, що розвиваються. Це стосується найменш розвинених країн світу – Болівії, Гаїті, Гондурасу. Ці країни зорієнтовані на співпрацю з колишніми метрополіями.

Останнім часом відновились широкі зв'язки Іспанії з латиноамериканськими державами. Традиційними стали саміти держав ібероамериканського світу (ІА і країни Іберійського півострова). Так формується нова міжнародна спільнота, яка може впливати на світову політичну ситуацію. Бразилія, наприклад, входить до складу лузофонного співтовариства – об'єднання португаломовних країн Європи, Африки і Америки, де вона відіграє провідну роль.

Характер включення країн ЛКА в систему міжнародних відносин диктується цивілізаційними особливостями. Йдеться про етнічний склад та домінуючу релігійну орієнтацію населення. Достатньо сказати, що ЛКА – один із найбільших католицьких регіонів світу. Звідси маємо

схильність латиноамериканських спільностей до західних християнських цінностей. Наголосимо на особливій увазі Ватикану до цього регіону. Етнокультурна і мовна близькість – основа співпраці з Іспанією, а у випадку Бразилії – з Португалією. Італія має досить численну діаспору в ЛКА – в Аргентині, Бразилії, Венесуелі.

Водночас, відчуваючи обмеженість «переговорного потенціалу», економічну вразливість своїх позицій на світовій арені, країни ЛКА об'єктивно зацікавлені в альтернативних варіантах міжнародного партнерства. Коли існував СРСР, то він був противагою гегемонії США в регіоні. Сучасна Російська Федерація не може скласти нині конкуренцію Штатам.

Звідси випливають основні з сучасні орієнтири зовнішньої політики країн ЛКА, а саме: а) концепція «відкритого регіоналізму»; б) колективні дії на регіональній чи субрегіональній базі; в) розвиток співпраці з партнерами поза межами Західної півкулі.

Нарешті, виділимо низку основних напрямків у міжнародних зв'язках ЛКА: північноамериканський і дотичний до нього міжамериканський; внутрірегіональний; європейський – насамперед Європейський Союз; Азійсько-Тихоокеанський, у тому числі двосторонні відносини з ключовими державами цієї зони – Японією і КНР, стосунки з Росією та іншими країнами СНД; співпраця по лінії Південь-Південь; діяльність в ООН та в інших організаціях світового масштабу.

3.4.2. США та країни Латино-Карибської Америки

Доктрина Монро надовго визначила шляхи та методи домінування США в латиноамериканському регіоні. Проте зовнішньополітичні доктрини Вашингтона щодо Латино-Карибської Америки визначали у кожен конкретний період цільові орієнтири та інтереси Штатів. Так, Ф. Д. Рузвельт проголосив доктрину «доброго сусіда» в Латинській Америці. Відома також крилата фраза 32-го президента США, яка стосувалася диктатури Сомоси в Нікарагуа: «Сомоса – сучий син, але це наш сучий син».

Адміністрація Г. Трумена (1945–1953) посилила військову складову політики «доброго сусіда». Так, у 1946 році була запропонована ідея інтеграції армій країн регіону у військовий комплекс США у формі «стандартизації озброєнь». Ідея, щоправда, не була зреалізована. Було

віддано перевагу підписанню Міжамериканського договору про взаємодопомогу (Пакт Ріо-де-Жанейро), який передбачає спільні дії у випадку «агресії», або ж у ситуації, яка «загрожуватиме миру Америки».

Головним інструментом військово-політичної гегемонії США на континенті стала Організація американських держав (ОАД), створена 1948 року. Її деколи називали «міністерством колоній» США. У 1951 році ОАД санкціонувала використання збройних сил за межами Західної півкулі. За цим США підписали низку двосторонніх договорів про військову допомогу. 1950 року під егідою ООН схвалено участь країн регіону у корейській війні (практично участь взяла лише Колумбія – силами одного батальйону).

Д. Ейзенхауер (1953–1961) проголосив у регіоні доктрину «доброго партнера», але його уряд прямо причетний до усунення законного уряду Гватемали; до підготовки у квітні 1961 року висадки на Плайя Хірон. Рефреном виступів американських державних і політичних діячів, істориків, соціологів у 1950-х роках були фрази «Привид комунізму бродить по Латинській Америці», «Революцією пронизана вся атмосфера Латинської Америки».

Як панацею від радикальних процесів у Латинській Америці Дж. Кеннеді (1961–1963) запропонував глобальну доктрину «нових рубежів», серцевиною і конкретизацією якої у масштабі Західної півкулі стала сформована у березні 1961 року програма «Союз заради прогресу» (аналог європейського плану Маршалла для Латинської Америки), яка була схвалена на спеціальній сесії ОАД у серпні 1961 року (після провалу висадки на Плайя Хірон).

«Союз заради прогресу» передбачав фінансову допомогу США латиноамериканським країнам. Її розмір: по 2 млрд (1,1 млрд – урядова допомога; 0,9 млрд – приватні капіталовкладення і позики міжнародних фінансових установ) щороку упродовж 10 років. Країни регіону зобов'язувалися натомість надавати на схвалення ОАД свої плани економічного й соціального розвитку та дотримуватися низки показників: домагатися темпів зростання економіки на 2,5 відсотки на рік, здійснити демократичні реформи.

Водночас американська дипломатія часів Дж. Кеннеді застосовувала більш розмаїті та гнучкі методи співпраці, окрім різноманітних прог-

рам, пропонувалися нововведення: спеціалізовані організації «Корпус миру» (організація добровольців, які з власної волі вирушали у відсталі країни, де працювали медиками, вчителями тощо), програма «Продовольство для справи миру», «Агенство міжнародного розвитку».

Але США залишались вірними собі і у 1962 році домоглися, що ОАД виключила Кубу зі свого складу. Прикінцево це рішення оформилося 1964 року. Країни ОАД за відповідною резолюцією зобов'язувалися перервати будь-які стосунки з фіделістською Кубою. 19 країн ОАД із 20 розірвали дипломатичні відносини з Кубою (окрім Мексики). До речі, Канада також зберегла дипломатичні відносини з цією країною.

Після цього у США багато писали «про мирну і регульовану революцію» в латиноамериканському регіоні. Щоправда, до «мирної і регульованої революції», вірогідно, належать і спроби фізичного усунення Ф. Кастро, щонайменше 8 спроб за участю ЦРУ упродовж 1961–1965 років. Центральне розвідувальне управління причетне також до вбивства у 1970 році чилійського головнокомандувача генерала Рене Шнайдера, який залишився вірним конституції країни напередодні приходу до влади С. Альєнде. Родичі генерала ще у 2002 році позивалися до Г. Кіссінджера та Р. Хелмса. Але досі тогочасні матеріали залишаються засекреченими.

З початком війни у В'єтнамі США зміцнили свій інтервенціоністський курс у Латинській Америці. «Доктрина Джонсона» стверджувала право Вашингтона на втручання у внутрішні справи латиноамериканських держав; вона проголошувала недопущення в ЛА «другої Куби»; підтримку місцевих військових диктатур.

Р. Ніксон успадкував основні напрямки латиноамериканського курсу Л. Джонсона, але назвав свою політику щодо ЛКА політикою «рівного партнерства», або політикою «непомітної присутності». Реалізацію цієї політики можна проілюструвати такими фактами: у 1972–1974 роках монополії США вклали у ЛА понад 2 мільярди доларів, а вивезли звідси близько 13 мільярдів доларів, тобто на кожен вкладений долар мали чистого прибутку 4–5 доларів. Або ж інший аспект політики «непомітної присутності» та «рівного партнерства»: діяльність «тихих американців» із ЦРУ. Існують докази причетності США з допомогою спе-

ціального таємного міжнародного «Комітету-40» до скинення чилійського уряду Народної єдності на чолі з С. Альєнде.

Латиноамериканський курс уряду Джеральда Форда (1974–1977) пов'язують з політикою «нового діалогу», розробником якої вважається Г. Кіссінджер. Суть «доктрини Форда» полягає у тому, що США за підтримки провідних латиноамериканських країн виступлять проти Куби, якщо вона «втручатиметься де-небудь у Західній півкулі».

У 1970-х роках ОАД все більше втрачала репутацію «міністерства колоній». Так, на нараді міністрів закордонних справ у Мехіко в 1974 році у підсумковому документі, який отримав назву «конференція Глателолко», є знакова фраза про «право кожної держави без іноземного втручання вибирати собі політичну, економічну і соціальну систему і не втручатися у справи інших держав». Так само змінювалося ставлення ОАД і до антикубинських «колективних санкцій». На 15-й консультативній нараді в Кіто (1974) члени ОАД (12 держав) висловилися за скасування санкцій проти Куби. До початку 1975 року 9 країн регіону нормалізували дипломатичні відносини з Кубою, а у середині цього ж року на 16-й консультативній нараді міністрів закордонних справ ОАД прийнято рішення про скасування санкцій проти Гавани.

Президентство Джиммі Картера (1977–1981) дозволяє говорити про деякі зовнішньополітичні новації щодо ЛКА:

1. Картер відмовився від традиційного декларування нової континентальної доктрини, що дає підставу трактувати цей факт як очевидну девальвацію доктрин США щодо латиноамериканського регіону.

2. Загальноконтинентальні концепції адміністрація Д. Картера замінила диверсифікацією відносин з кожною конкретною країною з урахуванням країнознавчої специфіки.

3. Глобальна доктрина «прав людини», адресована насамперед СРСР, була поширена на найбільш одіозні режими Латинської Америки.

4. Наголосимо, що президент Картер був дещо непослідовним, проголошуючи доктрину «прав людини», оскільки до останніх днів підтримував «американського сучого сина» – режим Сомоси в Нікарагуа. За місяць до перемоги Сандиністської революції було скликано за ініціативою США нараду ОАД. Вашингтон запропонував відкрити в

Манагуа посередницьку місію і допомогти нікарагуанцям сформувати «уряд національного примирення». США наполягали також на відрядження в Нікарагуа багатонаціональних сил з підтримки миру. Американські резолюції не були підтримані членами ОАД, більшість яких проголосувати за відставку Сомоси і проти будь-якого втручання у внутрішні справи Нікарагуа.

Адміністрацію Картера критикували найбільше за його неефективну зовнішню політику (передовсім за трагічні події із заручниками в Ірані), а також за втрату Нікарагуа. Ще гострішою була критика президентства Картера за розв'язання питання юрисдикції Панамського каналу. 7 вересня 1977 року він підписав з президентом Панами О. Торріхосом у присутності президентів ЛА договір, за яким з 12 годин дня 31 грудня 1999 року Панама повертається суверенітет над зоною каналу. Також було підписано договір про постійний нейтралітет і експлуатацію каналу, який замінив договір 1903 року.

Для Картера договір про передачу Панами зони каналу, поряд із провалом плану звільнення американських заручників в Ірані, коштував поразки на чергових президентських виборах.

Реваншизмом характеризується латиноамериканський курс президента Р. Рейгана. Передвиборча риторика Рейгана – «прокляли Латинську Америку», «недопустити другої Куби», другого Нікарагуа», які відповідно до «концепції доміно» загрожують американському пануванню в цій заповідній зоні світу. Ще за півроку до обрання Р. Рейгана на посаду президента його мозковий центр розробив «нову міжамериканську політику на 80-і роки», відомий як «документ Санта-Фе», в якому провідна роль у зовнішній політиці США відводилася Латинській Америці. Для збереження контролю над цим регіоном у документі пропонувалося не гребувати жодними методами. Вперше за 20 років після Карибської кризи радники президента відкрито пропонували війну проти Куби.

У доктрині Рейгана «боротьби проти міжнародного тероризму» була і латиноамериканська складова. Розроблялися плани вибіркового використання хімічної, бактеріологічної та метеорологічної зброї проти Куби. У межах «екологічної війни» передбачалося штучне провокування

штормів, повеней з метою знищення плантацій цукрової тростини. 1981 року на Кубі з'явилися вогнища епідемій, грибкових захворювань тютюну, тростини; лихоманка «денге».

24 лютого 1982 року Р. Рейган, виступаючи у штаб-квартирі ОАД, запропонував «Карибську ініціативу» – програму допомоги країнам Центральної Америки і Карибського басейну. Але «Карибська ініціатива» була перекреслена інтервенцією проти Гренади, кількість жителів якої у 100 разів менша населення лише Нью-Йорка. Нагадаємо, що Гренада отримала незалежність у 1974 році і є членом Співдружності націй. Після приходу до влади у Гренаді лівої партії Новий рух ДЖУЕЛ («Новий об'єднавчий похід за добробут, освіту і звільнення») на чолі з М. Бішопом розпочалися соціальні реформи і найголовніше – здійснення незалежної зовнішньої політики, яка привела до встановлення дипломатичних відносин з Кубою і СРСР. 19 жовтня 1983 року гренадський керівник Бішоп був убитий у результаті внутрішніх сутичок. 25 жовтня цього ж року 1900 американських морських піхотинців висадилися на Гренаду під приводом «вакууму влади» і «загрози анархії», «загрози для життя американським громадянам», перетворення Гренади у «кубіно-радянську військову базу». США заручилися підтримкою ще шести малих регіональних держав і навіть не повідомили Великобританію про свої наміри та дії.

Далі – позиція США під час Фолклендської війни між Великою Британією та Аргентиною. Вашингтон підтримав Лондон, незважаючи на те, що вперше після Другої світової війни Латинська Америка стала об'єктом нападу з боку держави, яка розташована за межами Західної півкулі. До того ж Аргентина є членом Пакту Ріо про взаємодопомогу (1947) та ОАД.

За президенства Рейгана у Центральній Америці виник тривалий і вибуховонебезпечний регіональний конфлікт. Його учасники, з одного боку, Нікарагуа з гаслом «революція без кордонів», Сальвадор, охоплений герильєю на чолі з Фронтом національного звільнення імені Фарабундо Марті, Гватемала, де тривала громадянська війна; з іншого, – США, Гондурас, Коста-Ріка. Цей конфлікт був на межі «в'єтнамізації». США відрядили до Сальвадору підрозділи «зелених беретів», мобіль-

ні групи сальвадорських, гватемальських, гондураських вояків; здійснювалися операції зі знешкодження кубинських ліній поставки зброї до Нікарагуа.

Поряд з інтервенціоністською політикою вироблявся й інший напрямок – розв’язання центральноамериканського конфлікту мирними методами. 1983 року на панамському острові Контадора розпочалися переговори міністрів закордонних справ Венесуели, Колумбії та Мексики (без США). Звідси назва Контадорський процес. Через два роки до переговорів приєдналися країни Південної Америки: Бразилія, Аргентина, Уругвай, Перу. У рамках Контадорського процесу була прийнята у 1986 році у Гватемалі «Декларація Ескіпулас-1», 1987 року – «Ескіпулас-2», тобто графіки ліквідації регіонального конфлікту.

Президент Коста-Ріки Аріас за свої ініціативи щодо врегулювання центральноамериканського конфлікту отримав 1987 року Нобелівську премію миру. Контадорський процес вичерпав себе на середину 1990-х років з припиненням громадянської війни в Нікарагуа, Сальвадорі і Гватемалі.

Остання збройна інтервенція США в ЛА, найбільша акція з часу завершення в’єтнамської війни – це напад на Панаму 20 грудня 1989 року, в якому було задіяно 30 тисяч солдатів та офіцерів. Причиною цієї операції став той факт, що командувач Сил національної оборони Панами Мануель Антоніо Норьєга не визнав перемогу на президентських виборах 1989 року кандидата від опозиції і захопив владу, очоливши уряд (вважається, що Норьєга був тривалий час агентом ЦРУ). Тоді США інкримінували йому зв’язки з наркодилерами, що було використано Вашингтоном як привід для інтервенції у грудні 1989 року. Вперше в історії керівника латиноамериканської держави депортували у наручниках до США, а у 1992 році американський суд засудив Норьєгу до 40-річного тюремного ув’язнення. В інциденті з Панамою необхідно враховувати ще один сценарій, пов’язаний з тим, що у 1999 році Вашингтон повинен був передати відповідно до договору від 1979 року Панамський канал під контроль панамського уряду. США мали намір переукласти договір з Панамою, проте з Норьєгою, який мав у країні фактичну владу і який притримувався націоналістичних і антиамериканських поглядів, неможливі були будь-які домовленості.

Правління Дж. Буша-старшого (1989–1993) співпало з розпадом СРСР і ліквідацією світової соціалістичної системи. Завершилась епоха військової та політико-ідеологічної конфронтації з радянською «імперією зла». Втратили свій сенс багатоваріантні концепції американської національної безпеки з метою «відкидання комунізму».

Зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні пріоритети країн Латино-Карибської Америки по-старому сконцентровувались передовсім на відносинах із США, які характеризувалися двома особливостями: 1) асиметричною взаємозалежністю та переплетінням інтересів; 2) конфліктністю. Після розвалу біполярного світу країни ЛКА найбільш важко пристосовуються до квазімонополярної системи міжнародних відносин, яка є дуже очевидною у Західній півкулі.

Часто політику Буша-старшого щодо ЛКА називають «панамською політикою», тобто політикою примусу до встановлення представницької демократії. Йому також належить ідея АЛКИ – «зони вільної торгівлі обох Америк». За президенства Дж. Буша-старшого нового імпульсу набрала блокада Куби. 1992 року набрав чинності «закон Торрічеллі» (його автор – конгресмен Р. Торрічеллі), який запроваджував всеохоплюючі санкції щодо країн, що провадили торгівлю з Гаваною.

Білл Клінтон (1993–2001) також відмовився від проголошення власної доктрини щодо латиноамериканського регіону. До того ж на цей час відбулися суттєві зміни і у ЛА: авторитарні, частіше військово-поліцейські, режими були замінені громадянськими, конституційними. Разом з тим Б. Клінтон не відвідав латиноамериканський регіон у період свого першого президентського терміну. Тільки 1997 року він відвідав Мексику, Коста-Ріку, Барбадос, Венесуелу, Бразилію, Аргентину. Під час його візиту у 1998 році до Колумбії було підписано «план Колумбії», який передбачав надання колумбійському уряду допомоги у сумі 1,3 мільярди доларів для боротьби з нарковиробництвом і наркотрафіком.

Ця проблема має свою історію. Справа у тім, що ціла низка американських ініціатив не отримала підтримки регіональних держав. Так, у 1997 році Вашингтон запропонував створити Міжамериканський центр вивчення континентальної безпеки та багатонаціональні формування

для боротьби з наркотрафіком (не підтримали Бразилія, Мексика, Нікарагуа); 1998 року – ідея створення стратегічного пояса довкола Амазонії, тобто йшлося про розміщення за рахунок США радарних установок у Перу, Колумбії, Еквадорі, Болівії, Венесуелі для відстеження наркотрафіку (Бразилія заперечила цю ідею, оскільки це могло поставити зазначені країни під контроль США); 1999 року обговорювалась ідея американської або ж багатосторонньої інтервенції в Колумбію у зв'язку з тим, що 23 липня цього ж року колумбійські антиурядові сили збили американський літак-розвідник; у червні 1999 року на сесії ОАД створено новий колективний механізм – Міжамериканський комітет боротьби з тероризмом, складовою якого є боротьба з наркобізнесом.

Так само Б. Клінтон проголосив політику «примусу до демократії», яка була пов'язана з подіями на Гаїті. Тут у 1994 році путчисти усунули від влади президента Ж.-Б. Арістіда. США готувалися до інтервенції: сили вторгнення 20 тисяч вояків. Проте Рада Безпеки ООН прийняла 31 липня 1994 року рішення використання на Гаїті багатонаціональних сил. Президент Арістід повернувся до Порт-о-Пренси і пробув на посаді до 1996 року, поки не збіг термін його повноважень. Тоді ж «блакитні шоломи» ООН були замінені місцевою поліцією.

Розпад СРСР і втрата Кубою свого головного союзника співпала з посилення американської блокади. 1996 року набрав чинності закон «Про свободу і демократичну солідарність з Кубою», або ж закон Хелмса–Бертон (за прізвищами авторів законопроекту сенатора Дж. Хелмса і конгресмена Д. Бертон). Згідно з цим законом президент США отримував право призупиняти надання допомоги будь-якій державі, яка здійснювала економічну співпрацю з Гаваною. Каральні заходи поширювалися на позики, банківські гарантії, преференційні тарифи, скорочення чи списання боргів в обмін на інвестиції. Вашингтон міг оподатковувати підприємства третіх країн, які мали комерційні інтереси на Кубі. Закривався доступ до США всім тим, хто відвідав Кубу. Будь-які зв'язки з Кубою кваліфікувалися як злочинні. Проте практично всі латиноамериканські країни відновили дипломатичні відносини з Кубою.

Так само центр ваги у континентальній політиці адміністрації Б. Клінтона – це зовнішньоекономічна сфера. 1994 року набрав чинно-

сті Північноамериканській договір про вільну торгівлю між США, Канадою і Мексикою (НАФТА). Щоправда, конгрес США заблокував підключення до НАФТА інших латиноамериканських держав, а також позбавив президента мандата на прискорену процедуру укладення інтеграційних угод («фаст трек»).

Адміністрація Б. Клінтона вирішила реалізувати ідею Дж. Буша-старшого про економічну інтеграцію обох Америк. У грудні 1994 року в Майамі відбулася зустріч 34 голів держав та урядів Західної півкулі. Делегація США запропонувала внести до порядку денного питання створення «Зони вільної торгівлі двох Америк» (АЛКА, або ФТАА). У 1998 році – нова зустріч керівників 34 країн. Домовилися реалізувати запропонований проєкт до 1 січня 2005 року.

Адміністрація Дж. Буша-молодшого (2001–2009) – перша в історії США, для якої відносини з латиноамериканськими країнами перестали бути пріоритетними. Але, з іншого боку, у Штатах нині проживає понад 35 млн латиноамериканців. Це майже стільки ж, скільки й афроамериканців. Одним із головних подразників у відносинах США і низки латиноамериканських держав: виробництво і транзит наркотиків і відмивання наркодоларів. Так, через мексикано-американський кордон йде 70 відсотків наркотичного зілля, через карибські країни 30 відсотків, Колумбія постачає 70 відсотків світового кокаїну.

Разом із тим Дж. Буш-молодший розкритикував латиноамериканську політику свого попередника, який, на його думку, перебрав дозу у закликах щодо дотримання моральних цінностей і не був цілеспрямованим у забезпеченні інтересів США у цьому регіоні.

Дж. Буш-молодший проголосив принципово прагматичну лінію, спрямовану на: розв'язання конкретних завдань безпеки і стабільності демократичних інститутів на південь від Ріо-Гранде; на зміцнення боротьби з міжнародним тероризмом і наркотрафіком. Основна економічна мета полягала у реалізації проєкту свого батька-президента «Ініціативи для Америк», тобто створення Зони вільної торгівлі Америк (АЛКА, або ФТАА), запланованої на 2005 рік. Це мав би бути найбільший у світі спільний ринок – 800 млн осіб і 13 млрд доларів ВВП. Латиноамериканські країни поділяють загалом задекларовані цілі проєкту, оскільки

ки доступ на колосальний американський ринок, так само як і доступ до найбільшого джерела нових технологій, є надто привабливим для країн регіону, особливо Мексики та країн Центральної Америки і Карибського басейну. Водночас існує серйозна пересторога щодо вірогідності того, що США своєю могутньою економічною потугою задушать господарські системи своїх південних сусідів. Особливо в цьому плані стурбована Бразилія, яка прагне зберегти за собою самостійну роль у світовій економіці і політиці і отримати шанс на створення власної зони впливу в регіоні. Тому Бразилія пропонує вести переговори з США на колективній основі (а не індивідуальній) і у такий спосіб збільшити «свій переговорний потенціал» і більш ефективно відстоювати свої позиції. Якщо врахувати, що Бразилія є співголовою з боку ЛКА переговорного процесу, то цим мандатом бразильський президент Лула де Сільва повинен скористатися.

Ці перестороги пролунали чітко після подій 11 вересня 2001 року у поміркованому виступі бразильського президента Ф. Е. Кардозо. Тези його промови зводилися до наступного: 1) у боротьбі з міжнародним тероризмом не можна обмежуватися лише силовими методами; 2) необхідна увага світового співтовариства до переборення об'єктивних причин активізації тероризму; 3) причини тероризму криються у колосальному розриві між рівнями економічного розвитку провідних та розвинених країн.

Більш радикально виступили президент Венесуели Уго Чавес і лідер Куби Ф. Кастро, який, зокрема, нагадав Дж. Бушу його вислови про «держави-парії», про терористичну «вісь зла».

Якщо у більшості випадків латиноамериканські держави підтримали акції США в Афганістані, то при обговоренні в ООН питання щодо превентивної війни проти Іраку Мексика (непостійний член Ради Безпеки ООН), незважаючи на тиск з боку Вашингтона, і те, що 80 відсотків її зовнішньоторговельного обігу припадає на ринки США і Канади, не підтримала резолюцію № 1441 РБ ООН. Так само вчинили і Чилі, не побоявшись того, що конгрес США може не ратифікувати американо-чильійську угоду про вільну торгівлю.

Важливим напрямом зовнішньої політики адміністрації Барака Обами стала перебудова курсу США щодо країн Латинської Америки

та Карибського басейну. У своїй зовнішній політиці адміністрація Б. Обама відмовилася від традицій американського гегемонізму на користь міжнародної співпраці, використання засобів «м'якої дипломатії». Напередодні саміту Організації американських держав у Тринідад і Тобаго, який відбувся 17 квітня 2009 року, він пообіцяв відкрити нову сторінку у стосунках США і країнами регіону, зміст якої полягав у започаткуванні рівноправного партнерства в усіх сферах співпраці. Нова адміністрація заявила про відмову від старого зовнішньополітичного курсу, коли Білий дім пов'язував економічну допомогу із лояльністю своїх латиноамериканських партнерів, про невтручання у внутрішні справи, побудову відносин з країнами регіону на основі партнерських угод. Також американський президент запевнив про готовність Вашингтона до початку нових відносин із Кубою і запропонував обговорити із кубинською владою такі питання, як права людини, свобода слова, демократичні реформи, економічні питання, проблеми боротьби з наркотрафіком і міграції. Водночас Б. Обама закликав країни ЛКА не перекладати на США відповідальність за всі проблеми регіону.

Певне потепління відносин між Гаваною і Вашингтоном розпочалося в липні 2010 року, після того, як у результаті посередницьких зусиль Ватикану, Кубинського кардинала Х. Ортеги і міністра закордонних справ Іспанії М. Моратіноса, кубинська влада почала процес депортації з країни політичних в'язнів, більшість яких була заарештована у березні 2003 року. У січні і травні 2011 року був спрощений візовий режим і розширені можливості грошових переказів на Кубу. Загалом упродовж 2009–2013 років американо-кубинські відносини розвивались хвилеподібно: періоди потепління змінювались періодами загострення.

Суттєві зрушення між обома країнами відбулися наприкінці 2014 року. 17 грудня цього ж року лідери обох держав Б. Обама і Р. Кастро оголосили про намір нормалізувати відносини між їхніми країнами. Ця заява супроводжувалась обміном ув'язненими: США звільнили трьох кубинських розвідників з так званої «героїчної п'ятірки», засуджених у 2001 році до тривалих термінів ув'язнення, в обмін на агента американської розвідки Р. С. Трухілью.

Б. Обама окреслив три головні кроки, які ведуть до нормалізації відносин: по-перше, відновлення дипломатичних відносин з Кубою; по-

друге, перегляд визначення Куби як країни-спонсора міжнародного тероризму; по-третє, збільшення подорожей, торговельних та інформаційних потоків на Кубу та з острова. З метою реалізації третього кроку, в січні 2015 року в США набув чинності комплекс заходів, спрямованих на ослаблення економічної і фінансової блокади Куби у таких сферах, як поїздки, грошові перекази, торгівля, телекомунікації та фінансові послуги. У березні 2015 року між обома країнами було відновлено прямий телефонний зв'язок та пряме повітряне сполучення. У цьому ж році США та Куба відновили дипломатичні відносини і обмінялися диппредставництвами. У березні 2016 року відбувся офіційний візит Б. Обами на Кубу. «Я приїхав на Кубу, щоб похоронити залишки холодної війни», – так заявив 44-ий президент США, характеризуючи мету свого історичного візиту на Острів свободи.

Якщо характеризувати особливості латиноамериканської політики адміністрації Д. Трампа, то видається, що вона немає чіткого плану щодо цього регіону. У Стратегії національної безпеки США, ухваленій у грудні 2017 року, йдеться про те, що у Західній півкулі проблемою для Штатів залишаються Куба й Венесуела, у тому числі через китайське і російське втручання. Проте Д. Трамп загалом не скасував новації свого попередника щодо Куби. Зате нові проблеми виникли у стосунках із Мексикою. Д. Трамп, йдучи до влади, обіцяв припинити мексиканську міграцію. Зауважимо, що за період дії НАФТА (Північноамериканської угоди про вільну торгівлю, укладеної 1994 року США, Канадою і Мексикою) тільки за офіційними даними, до США виїхало понад чотири мільйони мексиканців. Незареєстрованих мігрантів ще більше.

Через тиждень після інавгурації, 25 січня 2017 року, Д. Трамп підписав указ про посилення охорони кордону й міграційної політики. Головним способом охорони американсько-мексиканського кордону стало будівництво стіни. «Велику Американську стіну», яка б відгородила США від напливу мексиканських мігрантів, почали будувати ще Б. Клінтон і Дж. Буш-молодший. Будівництво почалося 1993 року. На сьогодні загальна довжина загороджувальних конструкцій на американсько-мексиканському кордоні становить приблизно тисячу кілометрів. Однак кордон США і Мексики нерівний і гористий, і охочі емігрувати до США знаходять безліч обхідних шляхів.

Існує ще одна тема, що викликає гнівні філіппіки Д. Трампа, – НАФТА. Американський президент багато разів погрожував або взагалі вийти з Північноамериканської угоди про вільну торгівлю, або, щонайменше, переформатувати її на нових засадах.

Все ж, незважаючи на вище проаналізовані труднощі та проблеми у стосунках Вашингтона з латиноамериканським регіоном, країни ЛКА сприймають США на початку XXI сторіччя як безумовного арбітра, як лідера Західної півкулі, асиметрично-партнерські відносини з яким не мають альтернативи.

3.4.3. Особливості та сучасний стан інтеграційних процесів у регіоні

Початок сучасного етапу інтеграційних процесів та створення регіональних інституцій було розпочато після закінчення Другої світової війни. Цей період можна умовно поділити на чотири хвилі регіоналізації: 1951–1969 роки; 1973–1986 роки; 1991–2001 та 2004–2011 роки.

У повоєнні роки у динаміці розвитку держави Латинської Америки значно відставала від провідних розвинених країн світу. Головним гальмом у розвитку цього регіону стали збереження у більшості держав напівфеодальних пережитків, становлення та функціонування військових диктаторських режимів, а також переважно аграрно-сировинний характер економіки. Основним суб'єктом, мотором індустріалізації в Латинській Америці стала концепція держави, яка проголошувала ідею «нації» як її ідеологічне підґрунтя. Конституції перонівської Аргентини і сусіднього Уругваю претендували на «імперськість» (у регіональному масштабі). Вони визначали, що «нації» та громадяни зобов'язані жертвувати не лише своїми надбаннями, але й життям. Ці етатистські положення були присутні у 30–50-х роках минулого століття в конституціях Аргентини, Венесуели, Гватемали, Домініканської Республіки, Колумбії, Коста-Рики, Панами, Парагваю, Сальвадору, Уругваю, Чилі й Еквадору. Конституція Колумбії і Коста-Рики проголошувала, що суверенітет належить винятково «нації», він визначався особливою цінністю і навіть ставився вище міжнародних угод і зобов'язань держави.

Проте і тоді, у часи домінування національного принципу, в конституціях латиноамериканських республік залишалися ще сліди «об'єд-

навчої» традиції, мрії про велику латиноамериканську батьківщину і навіть про так звану іberoамериканську «мадрепатрію». Так, Конституція Венесуели 1958 року передбачала пільги при натуралізації для уродженців Іспанії.

Аналогічні положення тоді були зафіксовані в конституціях Гватемали, Гондурасу, Панами. Пільги поширювалися не лише на уродженців Іспанії, а й на представників усіх «незалежних американських держав», тобто США, Перу. Конституція Колумбії 1886 року надавала аналогічні пільги не лише іспано-американцям, але і бразильцям. У конституціях центральноамериканських республік аналогічні пільги поширювалися на мешканців усїєї Центральної Америки. Конституція Сальвадору 1950 року навіть стверджувала, що Сальвадор є частиною центральноамериканської нації і зобов'язаний сприяти цілком або частково відновленню Республіки Центральної Америки. Статті конституції Гватемали 1956 року визначали одним із основних обов'язків держави сприяння відновленню союзу Центральної Америки.

Незважаючи на ці фактори, у 1948 році в рамках структури ООН було створено Економічну комісію Організації Об'єднаних Націй для Латинської Америки та Карибського Басейну (CEPAL). Цінність цього органу полягала в тому, що CEPAL відіграла роль аналітичного центру у процесах вивчення комплексу проблемних питань регіону. Концепцію «відкритого регіоналізму», спрямована на інтеграцію, яка базується на низьких митних тарифах і є більш відкритою для світового ринку, було покладено в основу аналітичних звітів Комісії, оскільки її експерти аналізували загальні тенденції й особливості регіону в цілому, а не політичні, культурні, економічні, соціальні особливості окремих його держав.

Одними із перших висновків, які було зроблено CEPAL, – це визнання необхідності пришвидшеного економічного розвитку регіону через модель індустріалізації-імпортозаміщення, оскільки через малі розміри ринків, залежність від іноземного капіталу та певний занепад аграрного сектору економіка держав регіону значною мірою залежала від зовнішніх чинників. У результаті у 1960 році була створена Латиноамериканська зона вільної торгівлі (або Латиноамериканська асоціація

вільної торгівлі – ЛАВТ або ж ALALC), метою якої було зменшення податкових тарифів та торговельних зборів між державами-членами і збільшення митних зборів для зовнішніх економічних гравців.

У цьому ж десятиріччі було створено Андську співдружність націй (АСН), до якої спочатку приєдналися Болівія, Чилі, Колумбія, Еквадор та Перу. Створена у 1969 році на основі договору Монтевідео Співдружність ставила за мету формування зони вільної торгівлі в західній півкулі. До її складу увійшли 11 країн: Мексика, Аргентина, Болівія, Бразилія, Чилі, Колумбія, Еквадор, Парагвай, Перу, Уругвай, Венесуела. Угрупування об'єднало майже всі країни Південної Америки. Це були великі і середні за обсягом внутрішнього валового продукту країни. Вони переслідували чисто економічні цілі щодо сприяння індустріалізації економік і розширення ринків збуту. Величезна економічна диференціація між країнами і постійна політична нестабільність на континенті не дозволили повною мірою реалізувати цей проект. Його практичними результатами стала система взаємних торгових преференцій, основу яких складали, перш за все, товари, що не були предметом взаємного експорту. Країни проводили протекціоністську торгову політику, покладену в основу концепції імпортного заміщення. Були підписані торговельні угоди в субрегіональних рамках, покликані знизити економічну диференціацію.

У 1980 році ЛАВТ була замінена Латиноамериканською асоціацією інтеграції (ЛАІ, ALADI) – більш гнучкою структурою, яка дозволяла укладати торговельні угоди між 2–3 партнерами. У рамках ALADI діяли двосторонні угоди, які являли собою списки товарів, що підлягали тарифним преференціям у розмірі до 100 відсотків. Нині ALADI функціонує здебільшого як консультаційний орган.

Наступним інтеграційним об'єднанням Латинської Америки став Центральноамериканський спільний ринок (САСМ), утворений у 1960 році у складі 5 країн: Сальвадору, Гватемали, Гондурасу, Нікарагуа, Коста-Ріки. Країни-члени мали намір сформувати митний союз, але створили лише зону преференційної торгівлі. У 1968 році створено Організацію Східнокарибських держав (ОЕКС) у складі 14 держав, в рамках якої функціонував економічний та валютний союзи.

Цю «першу хвилю» регіоналізації в ЛКА можна розглядати як відповідь на створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) у 1957 році та на осмислення необхідності подальшої, в першу чергу, економічної співпраці. В регіоні використовувався термін «оборонний регіоналізм», «оборонність» якого спрямовувалась на розбудову інтеграційної структури з метою подальшої співпраці з європейськими державами в економічній сфері. Провідні держави регіону вбачали в цьому процесі, по-перше, покращення переговорних позицій і, по-друге, сприяння індустріалізації шляхом імпортозаміщення в регіональному масштабі. Це було основою «старого» регіоналізму в Латинській Америці. Торгівля була мотором інтеграції з низьким, або навіть відсутнім, соціально-політичним змістом.

Інтеграційні угруповання першої хвилі створювалися під час широкого поширення теорії залежності і були, здебільшого, спрямовані на подолання наслідків залежного, післяколоніального розвитку. Проте Сполучені Штати Америки вбачали у зростаючій економічній інтеграції регіону потенційні небезпечні наслідки для себе. Реалізація латиноамериканськими країнами стратегії незалежного розвитку означала для США втрату джерел дешевого імпорту, з одного боку, і ринків збуту своїх товарів, з іншого. Закономірною відповіддю на цю загрозу стало створення економічної теорії, відповідно до якої державне втручання не могло допомогти країнам регіону подолати відсталість. На думку американських економістів, це міг зробити тільки вільний ринок.

Разом із тим, незважаючи на ці «стагнаційні елементи», інтеграційні процеси призвели до загальної зміни настроїв всередині регіону, де «закритий регіоналізм» було замінено «відкритим регіоналізмом», пов'язаним із процесами лібералізації.

У 1980-х роках країни ЛКА опинилися у борговій кабалі кредитів великих американських банків, виданих, у тому числі, під гарантії МВФ, Світового банку й американського уряду (понад 500 мільярдів доларів). Нафтова криза 1973 року і накопичення країнами ЛКА державних боргів спричинили зміну національних моделей інтеграції. Нові завдання полягали у зменшенні числа протекціоністських заходів для того, щоб зробити національні держави більш гнучкими та відкритими до процесу

регіоналізації. Ця модель була тісно пов'язана з так званим «Вашингтонським консенсусом» – планом (програмою), який був рекомендований наприкінці ХХ сторіччя МВФ і Світовим банком до застосування в латиноамериканських країнах, які переживали економічну та фінансову кризи, і спрямованого на відкритість та лібералізацію політичних та економічних процесів в регіоні (здійснення приватизації, торговельної й фінансової лібералізації, відкриття кордонів для прямих іноземних інвестицій тощо). Регіональна інтеграція розумілась як інструмент підвищення міжнародної конкурентоспроможності держав регіону. Запуск цієї моделі продемонстрував негативний вплив, в першу чергу, на економічний розвиток держав (особливо в межах об'єднання ALADI), оскільки було зафіксовано нестабільні темпи економічного зростання, збільшення рівня безробіття, підвищення залежності від зовнішніх інвесторів.

Після закінчення холодної війни на території ЛАКБ здійснюється ряд піонерських проєктів в області регіональної інтеграції. Деякі з них носять форму двосторонніх угод. Наприклад, Чилі у квітні 1992 році підписала угоду про вільну торгівлю з Венесуелою. Розширюються торговельні відносини між Болівією і Мексикою. Мексика в 1991 році підписала договір про вільну торгівлю з Чилі. Ця угода спричинила 80-відсоткове збільшення обсягу торгівлі Чилі з Мексикою в 1992 році. Також Мексикою було укладено двосторонні угоди з Перу, Болівією і Венесуелою, в яких передбачено скасування обмежень на імпорту між ними.

У 1990-х роках США почали розвивати модель «глибокої інтеграції», яка мала на меті уніфікувати регіональне законодавство відповідно до діючих норм США у сферах захисту прав інтелектуальної власності, трудового законодавства, охорони навколишнього середовища та інвестицій. Так з'явився проєкт Загальноамериканської зони вільної торгівлі (ALCA), який повинен був об'єднати інші регіональні утворення. Проєкт було призупинено ще на стадії переговорів, коли США зіштовхнулися із серйозним опором з боку групи держав Південної Америки на чолі із Бразилією, які вбачали в ньому очевидну економічну та політичну небезпеку для більш слабких учасників проєкту.

У листопаді 1991 року в Асунсьйоні (Парагвай) Аргентина, Бразилія, Парагвай і Уругвай уклали між собою чотиристоронній договір про

створення митного союзу і спільного ринку 4-х країн. Нове об'єднання стало називатися Спільним ринком Півдня (Mercado Commun del Cono Sur, MERCOSUR, МЕРКОСУР) чи Спільним ринком Південного конуса. Необхідно мати на увазі, що договір не означав негайного створення спільного ринку, час формування якого було відтерміновано до 1995 року. У 1994 році учасники Асунсьйонського договору уклали угоду, яка підтверджувала створення зони вільної торгівлі і проголошувала завдання її перетворення у митний союз. У 1995 році ця угода набрала чинності. Саме відтоді фактичний МЕРКОСУР почав діяти як інтеграційне об'єднання. Його учасники домовилися про скасування митних тарифів, які ще збереглися, і запровадили єдиний тариф для 85 відсотків одиниць товарної номенклатури у торгівлі з третіми країнами. Авторитет МЕРКОСУР зростав, і у 1996 році до нього приєдналися у статусі асоційованого члена Болівія та Чилі, у 2003 році – Колумбія, Перу й Еквадор. У 2005 році Венесуела була прийнята до союзу як повноправний член, але без права голосу.

Договором про створення МЕРКОСУР передбачено скасування всіх тарифів і тарифних обмежень у взаємній торгівлі між 4-ма країнами, тобто вільний рух капіталів і робочої сили, запровадження єдиного зовнішнього тарифу й утворення митного союзу, координація політики у сфері промисловості, сільського господарства, транспорту і зв'язку, у валютно-фінансовій сфері, уніфіковані правила функціонування вільних промислових зон, затверджений єдиний порядок визначення походження товарів.

Для керівництва процесом інтеграції у перехідний період наприкінці 1994 року були створені Рада спільного ринку у складі міністрів закордонних справ і економіки, на яку покладено завдання проведення спільної інтеграційної політики, Група спільного ринку – виконавчий орган, який функціонує постійно і має Адміністративний секретаріат зі штаб-квартирою у Монтевідео, який очолюється по черзі представником кожної країни упродовж двох років, а також 11 технічних комісій, які підпорядковані Групі спільного ринку і які займаються питаннями торгівлі, митного регулювання, технічних норм, валютно-фінансової політики, макроекономічної політики, наземного і морського транспорту, промислової технології, сільського господарства, енергетики.

Головним принципом прийняття рішень є консенсус, національні органи управління мають обмежені повноваження. На зустрічах на вищому рівні, які проводяться щорічно, затверджуються програма і стратегія на перспективу. Інститут комісарів (як у Євросоюзі) не склався.

Розвиток МЕРКОСУР не обходиться без труднощів. Незважаючи на задекларовану мету, країни-члени об'єднання не змогли домовитися про повне скасування тарифів у внутрішньорегіональній торгівлі до 1 січня 1995 року. Учасники МЕРКОСУР домовилися тимчасово, на перехідний період (до 2000 року), зберегти значне число вилучень із загального режиму, які видозмінюються для кожної із 4-х країн. Зокрема, Уругвай отримав право на найбільший список тимчасових вилучень з безмитної торгівлі між країнами-членами МЕРКОСУР – 950 позицій єдиної митної номенклатури блоку на термін до 2000 року, Аргентина – 221 позицію до 1999 року, Бразилія – 28 позицій до 1999 року, Парагвай – 272 позиції до 2000 року. Ці завдання до 2001 року були виконані.

З 1 січня 1995 року на зовнішніх кордонах блоку діють спільні митні тарифи (СМТ) на імпорт з третіх країн, які охоплюють близько 85 відсотків товарних позицій єдиної митної номенклатури МЕРКОСУР. Їхні ставки змінюються від 2 до 20 відсотків вартості товарів. Щодо інших 15 відсотків номенклатури визначено особливий порядок формування СМТ: товари інвестиційного призначення – ставка СМТ 14 відсотків з періодом поступового приведення відповідно до неї національних тарифів Аргентини і Бразилії до 2001 року, Парагваю і Уругваю – до 2006 року; продукція інформатики і телекомунікацій – ставка СМТ 16 відсотків до 2006 року для всіх 4-х країн. Середньовиважений регіональний тариф до 2003 року досягнув приблизно 11 відсотків. Цей показник вищий, ніж у НАФТА, але нижчий, ніж у багатьох інших інтеграційних об'єднаннях.

Загалом нині МЕРКОСУР – це найбільший інтегрований ринок Латинської Америки, де зосереджено 45 відсотків населення (понад 200 млн осіб), 50 відсотків сукупного ВВП (понад 1 трильйон доларів), 40 відсотків прямих закордонних інвестицій, понад 60 відсотків сукупного обсягу товарообігу і 33 відсотки обсягу зовнішньої торгівлі континенту. Водночас МЕРКОСУР вичерпав екстенсивні форми свого розвитку,

на порядку денному постає перехід до більш прогресивних організаційних структур (наприклад, наднаціональних).

19 грудня 1992 року між США, Канадою і Мексикою було підписано Угоду про Північноамериканську асоціацію вільної торгівлі (North American Free Trade Area – NAFTA), яка набрала чинності з 1 січня 1994 року. Керівні органи НАФТА: Комісія з вільної торгівлі (виконавчо-наглядовий орган, який збирається раз на рік і стежить за виконанням положень Угоди та поточними зв'язками); Північноамериканські секретаріати, які розв'язують трудові та екологічні проблеми.

Переговори про створення зони вільної торгівлі між США і Канадою, які стали прологом до створення НАФТА, провадилися з 1987 року. 2 січня 1988 року канадо-американську Угоду про зону вільної торгівлі було підписано. Вона передбачала скасування митних бар'єрів і надання взаємних преференцій у сфері торгівлі енергоресурсами, взаємних послуг і заходи з лібералізації інвестицій. Ця угода була кроком до юридичного оформлення того стану справ, який давно існував між США і Канадою і який характеризувався тісним переплетенням економік обох країн. Канада, пов'язана раніше з британською економікою, переорієнтувалася у 1970–1980-х роках на економічні зв'язки з США. Достатньо сказати, що частка США у зовнішньоторговельному обігу Канади склала наприкінці 1980-х років приблизно 70 відсотків, а частка Канади у зовнішній торгівлі США – 20 відсотків.

З червня 1990 року американська сторона стала також проробляти питання про створення зони вільної торгівлі з Мексикою, що і привело до створення НАФТА.

Договір передбачав відміну упродовж 15 років торговельних бар'єрів між країнами-учасниками – по суті справи, мова йшла про їх скасування між США і Канадою, з одного боку, і Мексикою, з іншої, оскільки бар'єрів між першими двома не існувало вже на момент підписання договору. Крім того, визначалися заходи для пом'якшення режиму міграції капіталів. При цьому, договір НАФТА не ставив таких амбіційних завдань, як Римський договір 1957 року чи Маастрихтський договір 1992 року перед європейськими країнами. США, Канада і Мексика домовлялися про створення митного союзу. Це було пов'язано з тим, що

американська економіка брала участь у зв'язках з багатьма країнами світу, і обмеження, які договір про митний союз запровадив би на зовнішньоекономічну діяльність американських компаній, могли суперечити їхнім інтересам. Це дещо принижувало значення інтеграційного зближення у Північній Америці.

За прогнозами спеціалістів, не виключено, що вже у 2010 році відбудеться злиття трьох національних ринків і сформується зона вільної торгівлі з населенням понад 378 млн осіб. Так само треба зважати і на те, що у рамках НАФТА поки що не створено спеціальні механізми, які регулюють співпрацю, аналогічні тим, які існують в ЄС (комісія, парламент, суд і т. п.).

Великі надії пов'язує з НАФТА Мексика. Вона розраховує різко прискорити темпи свого розвитку, провести реформи і вже через 10–15 років наблизитися до рівня промислово розвинених країн. Можна сказати, що Мексиці це вдається. Так, у 2007 році за обсягом ВВП вона вийшла на 14-е місце у світі, зберігши позиції і у 2008 році. Були здійснені рішучі заходи щодо лібералізації руху капіталів, розпочався його притік, виріс обсяг закордонних інвестицій. У той же час існують ризики, що мексиканським компаніям буде досить складно стримувати натиск північних сусідів, особливо у сільському господарстві, де можуть виникнути серйозні проблеми.

У рамках НАФТА відбувається поступова ліквідація митних бар'єрів, знімається більшість інших обмежень для експорту та імпорту (крім певної номенклатури товарів – агропродукції, текстилю і деяких інших), створюються умови для вільного руху не тільки товарів, але й послуг, капіталів, професійно підготовленої робочої сили.

Кожна країна має свій детальний розпорядок запровадження нульового мита і скасування всіх обмежень у торгівлі з урахуванням національних особливостей, який розділений на чотири етапи. негайному звільненню від тарифів підлягало близько 80 відсотків мексиканського експорту в США і Канаду, виключаючи нафту і нафтопродукти (6 800 митних позицій), і приблизно 42 відсотки експорту США і Канади до Мексики, виключаючи нафту і нафтопродукти (5 900 позицій). З 1 січня 1999 року 60 відсотків внутрішньозональної торгівлі повинно здійсню-

ватися на безмитній основі (проте цей показник був досягнутий значно пізніше, у 2003 році), а з 2004 року цей показник визначений у 99 відсотків. Тарифи на легкові автомобілі і текстиль усуваються поступово упродовж 10–12 років. Так само найбільш «чутливі» товари звільняються від митних бар'єрів лише наприкінці 15-річного терміну, а окремі товари ще пізніше.

З 1 січня 2003 року практично всі продукти сільського господарства у торгівлі між трьома країнами НАФТА були звільнені від митних тарифів. Разом з тим, окремі позиції (квасоля, кукурудза, цукор, порошокове молоко) залишаються під захистом митних тарифів до 1 січня 2008 року.

Практично відпрацьовані підходи для надання національних режимів реалізації прямих закордонних інвестицій. Мексика відкрила свій фінансовий сектор для американських і канадських капіталовкладень повністю тільки у 2007 році. При цьому зняття обмежень на інвестиції не поширюється на нафтовий сектор Мексики, культурну сферу Канади, на телекомунікаційну сферу й авіаперевезення США. Сторони домовились про необхідні заходи щодо захисту інтелектуальної власності, гармонізації технічних стандартів, санітарних і фітосанітарних норм. Документ містить зобов'язання сторін щодо створення механізму у царині розв'язання спорів (антидемпінг, субсидії тощо), який обов'язково супроводжуватиме початковий період становлення організації. Зазначимо, що Угода не передбачає вирішення проблем, які стосуються соціальної сфери, таких, як безробіття, освіта, культура тощо.

Разом із тим Північноамериканська угода про співпрацю у сфері трудових відносин у рамках НАФТА зобов'язує країни-учасниці покращувати умови праці, рівень життя, захищати права трудящих. В Угоді передбачена тристороння співпраця на переговорах з підприємцями і дотримання трудових прав працівників. Проте дотепер не вироблені єдині трудові стандарти для всіх цих країн. Це створює і, вірогідно, до певного часу створюватиме суттєві труднощі при виробленні спільних соціальних стандартів всередині НАФТА.

Північноамериканська угода про екологічну співпрацю в рамках НАФТА спрямована, насамперед, на підвищення мексиканських еколо-

гічних стандартів. Крім цього, паралельно діє двостороння американо-мексиканська Комісія прикордонного екологічного співробітництва, яка затверджує інфраструктурні проекти, забезпечені кредитами і грантами Північноамериканського банку розвитку. Розвиток інтеграційних процесів у рамках НАФТА, а також завдання посилення конкурентоздатності товарів Північної Америки на ринках країн-членів об'єднання поставили питання про необхідність переходу від договору про вільну торгівлю до договору про створення спільного ринку. Інтерес до такої угоди був продемонстрований у червні 2005 року на зустрічі глав держав у Канаді. Показово, що з метою розв'язання проблем, які постають перед НАФТА, США, Канада і Мексика у березні 2005 року підписали амбіційний спільний проект, який виходить за рамки вільної торгівлі і передбачає зміцнення інтеграції економік трьох держав. Цей план, названий Альянсом заради процвітання і безпеки Північної Америки, містить серію ініціатив. Головні з них: дати імпульс електронній торгівлі; запровадити лібералізацію норм походження товарів; сприяти кооперації в рамках тих чи інших секторів для зростання конкурентоздатності цього регіону; захищати здоров'я споживачів (обмін інформацією з питань співпраці у сфері медицини); уніфікувати маркування текстилю і одягу; у рамках фітосанітарного контролю здійснити уніфікацію лікування коров'ячого сказу, щоб гарантувати здоров'я людей і тварин; забезпечити енергетичну безпеку Північної Америки; сприяти спрощенню митних процедур і безпеки торгівлі.

Незважаючи на суперечки, які виникають у процесі функціонування НАФТА, це інтеграційне угруповання залишається найбільш ефективним і розвиненим у Західній півкулі.

На відміну від Північноамериканської зони вільної торгівлі, MERCOSUR з'явився не стільки з економічних, скільки з політичних чинників. Головною проблемою демократично обраних урядів, що прийшли до влади, стала підтримка сформованої після усунення військових диктатур політичної системи в цьому регіоні. Як наслідок – турбота про підтримку в цих державах демократичного правопорядку, захисту демократичних цінностей, адже порушення зазначених принципів несутимісне з членством у MERCOSUR. Звідси і особлива педантичність,

з якою уряди держав ставляться до процедур прийняття рішень і на вищому рівні, і на рівні міністерств та інших урядових інститутів. У рамках цього об'єднання були створені міждержавні, наддержавні інститути з дотриманням рівноправності учасників договору і повагою до принципу національного суверенітету кожного. Тому відносини й угоди з MERCOSUR видаються привабливими для західних і північних сусідів і партнерів. Така структура має відмінності від принципів побудови Європейського союзу, проте полегшує контакти з MERCOSUR.

Договір створення MERCOSUR передбачав своєю основною метою не тільки створення вільного ринку (вільний рух товарів, послуг і робочої сили), ведення спільної зовнішньоторговельної політики щодо третіх країн, а й автономний розвиток, збереження національного суверенітету і культурної ідентичності латиноамериканських країн. Це, очевидно, зумовлено протистоянням з США на континенті і можливістю уникнути впливу з боку цієї наддержави.

Ці ініціативи тісно пов'язані з різними моделями розвитку та міжнародним баченням процесів у регіоні, а також слабкістю неоліберальних ініціатив. Лідери Бразилії, Аргентини, Венесуели, Болівії, Еквадору та Нікарагуа сприяють проведенню політики, яка спрямована на усунення наслідків неоліберальних перетворень і найбільшу увагу приділяють фактору бідності громадян своїх держав. З іншого боку, такі держави як Чилі, Мексика, Перу, Колумбія, Коста Ріка, Панама та деякі держави Карибського басейну продовжують процеси лібералізації ЛАКБ шляхом двосторонньої співпраці із США та державами Європейського Союзу.

Ідеологічна різниця в підходах щодо подальшого розвитку призвела до свого роду «регіонального зіткнення» між державами, які вибирають той чи інший шлях розвитку, що регулярно призводить до окремих політичних криз: Гондурас (2009), Парагвай (2012), Венесуела (2013–2014). Разом із небажанням делегувати частину свого суверенітету ці фактори призвели до високого рівня фрагментації регіону, де на сьогодні нараховується 15 організацій регіональної співпраці.

Залежно від їхніх цілей та рівня інституційного розвитку можна визначити дві основні групи: перша підтримує і поглиблює створені інтеграційні процеси, спрямовані на створення зони вільної торгівлі –

митного союзу – політичного союзу; друга охоплює різноманітні міжурядові організації та двосторонній рівень співробітництва, які прагнуть залишити співробітництво на цьому рівні. Додатковим мотивом для пошуку нових моделей інтеграції стала зміна політичної кон'юнктури в регіоні, що було наслідком «лівого дрейфу», який змінив ідеологічний курс регіональної інтеграції в напрямі соціально-орієнтованої моделі і спровокував політичну популяризацію латиноамериканських урядів.

Південноамериканська Співдружність Націй (CSN), утворена у 2004 році за ініціативою Бразилії, мала на меті побудувати зону вільної торгівлі шляхом об'єднання CAN та MERCOSUR, інфраструктурну інтеграцію та політичне співробітництво. В ті ж роки було запущено проєкт ALBA – Боліварійська Альтернатива для Америки. Ініціатором її створення був Уго Чавес. Окрім Венесуели до об'єднання приєдналися Болівія, Еквадор, Куба, Нікарагуа. По суті це об'єднання розбудовувало бар'єри від можливих зовнішніх партнерів, оскільки Венесуела надавала фінансову підтримку державам-членам об'єднання. За даними Центру економічних досліджень (CIECA), за перші чотири роки існування об'єднання вона надала фінансової підтримки на майже 33 млрд доларів, що на той момент склало 23,5 відсотків державного прибутку. Це були прямі інвестиції у промисловість шляхом кредитування та субсидіювання, надання пільг на отримання нафти тощо.

У 2007 році на основі CSN був заснований Союз держав Південної Америки, на саміті якого в Кочабамбе (Болівія) було проголошено перехід до нової «плюралістичної моделі інтеграції», що означало багатовекторність політичних та ідеологічних концепцій, економічне, торгове, соціальне та культурне співробітництво.

Упродовж більшої частини 1990-х років латиноамериканські лідери шукали політичні альтернативи неолібералізму. Цікаво, що це було зроблено на колективній основі, використовуючи Форум Сан-Паулу та Світовий Соціальний Форум. Форум Сан-Паулу (ФСП) вперше відбувся в Сан-Паулу, Бразилія, у липні 1990 року, коли Бразильська робоча партія (ПТ) запросила ліві організації та політичні партії з усього континенту обговорити альтернативи неолібералізму. Після першого ФСП група зустрічалася регулярно, майже щороку. ФСП є наймовірним досві-

дом транснаціонального мозкового штурму, який сприяв формуванню дебатів і в кінцевому підсумку підготував ліві партії до керівництва, коли вони почали вигравати вибори наприкінці 1990-х років.

ФСП-1 відбувся через кілька тижнів після того, як президент Дж. Буш-старший оголосив про підприємницьку ініціативу для країн Америки (ПКА). Декларація, ухвалена на ФСП-1, захищала соціалістичну, популярну та антиімперіалістичну модель розвитку всупереч гегемоністським намірам Буша-старшого та запропонувала «нову концепцію єдності та континентальної інтеграції». Це нове поняття було визначено так: «...Це тягне за собою підтвердження суверенітету і самовизначення Латинської Америки та наших держав, повне відновлення нашої культурної та історичної ідентичності та поштовх до міжнародної солідарності наших народів. Вона спирається на захист нашої латиноамериканської спадщини, на припинення виходу капіталу з нашого континенту, колективне протистояння та усунення зовнішньої заборгованості, яку неможливо відшкодувати, вироблення економічної політики, яка дає позитивні результати для більшості та яка дозволяє зменшити бідність, що зачіпає мільйони латиноамериканців. Нарешті, це вимагає активного відстоювання прав людини, демократії та народного суверенітету, як стратегічних цінностей, кидаючи виклик лівим, соціалістичним та прогресивним силам, щоб постійно відновлювати свій спосіб мислення та діяння».

Наступні ФСП продовжували детально розробляти цю тему, але керівні принципи принципово не змінилися. Регіональна інтеграція була задумана як інструмент захисту суверенітету проти всіх імперіалістичних небезпек, координування розробки політики, спрямованої на консолідацію та поглиблення демократії, і побудови узгодженої думки навколо основних цінностей. ФСП-2 у Мексиці (1991 рік) згадує про необхідність «емансипації в умовах глобальної капіталістичної реструктуризації». У Манагуа в 1992 році, на фоні святкування п'ятого століття відкриття Америки, ФСП-3 закликав до «альтернативної інтеграції», «інтеграції народів» «знизу» та створення «мереж обміну, координації та взаємодоповнюваності виробничої, фінансової та соціальної політики». Окрім торгівлі інтеграційні процеси повинні спиратися на «дина-

мічне вираження культур». На Кубі в 1993 році ФСП-4 стверджував, що «лише економічно та політично інтегровані країни Латинської Америки та Карибського басейну зможуть самостійно відстоювати себе у світі, контрольованому великими економічними блоками та їх політикою, абсолютно несприятливою для інтересів наших народів». У 1995 році в Монтевідео ФСП-5 назвав саміт Америк 1994 року «першою стадією процесу, спрямованого на реалізацію нової мети «колективної безпеки» та зміцнення інтеграційної моделі, ще більш підпорядкованої та залежної від США». Він намагався відрізнити себе від ЗВТА, заявивши, що «кінцевою метою інтеграції є спільний та взаємодоповнюючий розвиток виробничих секторів та послуг усіх країн регіону, з тим щоб уникнути негативних наслідків світового ринку, де переважають транснаціональні корпорації».

Під час цієї першої послідовності можна сказати, що доктрина ЕКЛАК про промислову взаємодоповнюваність була врятована. Як не дивно, регіональна інтеграція зникла з остаточних декларацій ФСП-6 до ФСП-9, під час напруженої взаємодії МЕРКОСУР, АСН та СЦАІ.

Тема регіональної інтеграції все ж спливла на ФСП-10, знову проведеному на Кубі у грудні 2001 року. Прикінцева декларація виділила необхідність глибокої інтеграції, а також створення «латиноамериканської спільноти націй і народів». Виступаючи рішуче проти ЗВТА, ФСП-10 сформулював концепцію неополітичного інтеграційного розвитку на основі уявлень про конвергенцію, взаємодоповнюваність і зменшення асиметрії. Це передбачало активну роль держави, доповненою участю громадянського суспільства та надання регіональним інституціям перерозподільних можливостей. ФСП-10 став поворотним моментом. Ліві сили не тільки розробили дорожню карту для модернізації інтеграції, але з обранням Л. Ігнасіу Лули да Сілва президентом Бразилії у 2002 році змогли реалізувати її. ФСП-11 відзначив перемогу Лули да Сілви та наполягав на необхідності використати історичну можливість для глибокої регіональної інтеграції. Вперше учасники рекомендували інституційне будівництво. ФСП у 2005 році розкритикував спроби США просунути двосторонні угоди, щоб компенсувати невдачу ЗВТА, і висловили солідарність Боліварському Альянсу для народів нашої Аме-

рики (ALBA). ФСП-12 додав нові питання, які могли б стати частиною програми інтеграції, такі як фінанси, оборона, інфраструктура, освіта, наука, культура, трудові права та соціальне забезпечення. У подальшому ФСП підтримав створення УНАСУР.

Двадцятирічна історія показує, що ліві партії запропонували зміну парадигми щодо регіональної інтеграції. Її компоненти є оборонними, стверджуючи, що інтеграція повинна захищати Латинську Америку від імперіалістичних загроз, а також запобігти, відновити деякі елементи доктрини ЕКЛАК та передбачити глибшу інституційну інтеграцію. Три країни включили цю нову концепцію регіональної інтеграції у свої нові конституції: Венесуела у 1999 році; Еквадор у 2008 році; і Болівія в 2009 році. Наведемо деякі приклади. Венесуельська конституція 1999 року містить статтю (153), яка передбачає мету створення «спільноти націй» та «надання наднаціональним організаціям шляхом укладення договорів використовувати необхідні компетенції для досягнення регіональної інтеграції». Еквадорська конституція є, мабуть, найбільш «інтеграційною» з усіх латиноамериканських конституцій. Вона також має на меті сприяти регіональній інтеграції з широкого кола питань (економіка, навколишнє середовище, право, культура, ідентичність), а також згадує про можливе створення наднаціональних органів, про входження в глибоку інтеграцію, про яку також йдеться в конституції Болівії.

Статті цих конституцій можна тлумачити двояко. З одного боку, існує незаперечна привабливість для глибокої наднаціональної інтеграції. А з іншого боку, регіональна інтеграція є оборонною, оскільки зумовлена занепокоєнням щодо можливих імперіалістичних загроз. Остання теза вимагає наполягання на збереженні суверенітету, тоді як перша вимагає поступок у царині суверенітету. Звичайно, концепція регіональної інтеграції лівих передбачає колективну оборону суверенітету, водночас вона змушує окремі країни відмовитися від частки суверенітету. Проте видається, що ліві уряди протягом останніх п'ятнадцяти років не змогли розв'язати це протиріччя.

Згідно з опитуваннями, проведеними регіональною науково-дослідною організацією «Латинобарометро», Бразилія, починаючи з 90-х років ХХ століття, користується найбільшою повагою і симпатією серед

держав ЛАКБ. Вона, як регіональний лідер, намагається об'єднати навколо себе держави Латинської Америки і створити умови для формування нового полюсу у світі.

Інтеграційні процеси, пов'язані з ініціативою Бразилії, почалися з президента Ітамара Франка в 1993 році, коли він запропонував створити Південноамериканську зону вільної торгівлі як південний еквівалент НАФТА. Причини перетворення в кінці 1990-х бразильської дипломатії на «південноамериканську» були викликані розчаруванням МЕРКОСУР, бажанням побудувати коаліцію, щоб збалансувати вплив США на переговорах з ФТТА, а також прагненням створити регіональне керівництво, яке б допомогло Бразилії стати глобальним гравцем. Коли Кардосо скликав перший Південноамериканський саміт у 2000 році, він був готовий розпочати конкретні ініціативи, які б поставили регіональну інтеграцію на прагматичний шлях. Мета Бразильського саміту полягала у створенні зони «демократії, миру, співпраці на основі солідарності, інтеграції та спільного економічного та соціального розвитку». Одним із основних конкретних кроків було оголошення ініціативи інтеграції регіональної інфраструктури в Південній Америці, яка мала на меті подолати традиційну слабкість усіх схем інтеграції в регіоні, а саме – фізичну інтеграцію. Ініціатива швидко виявилася узгодженою та успішною, з точки зору надання регіональних суспільних благ. Крім інфраструктури на саміті також розглядалися питання інформації, технології, наркотиків. Що стосується торгівлі, то декларація Бразилії 2000 року все ще належала до третьої хвилі інтеграції: вона підтримувала відкритий регіоналізм, сформувала конвергенцію між МЕРКОСУР та САН та проектом ФТАА.

Другий саміт відбувся у Гуаякільї у 2002 році без значного прогресу. Потім Лулу обрали президентом, і він затвердив, і навіть посилив політичну спрямованість свого попередника Кардосо щодо регіоналізму. Під час третього саміту (Куско, Перу, 2004 рік) була прийнята бразильська ідея південноамериканської спільноти. Співтовариство Південноамериканських Націй не включало в себе комплексне інституційне будівництво, а, скоріше, було спрямовано на те, щоб стати вільним союзом, який сприятиме зближенню між САН та МЕРКОСУР та сприятиме

конкретній координації політики. Наступні саміти в Аячучо (Перу) та Бразилії (Бразилія) слідували за реалізацією проектів. Потім саміт 2006 року в Кочабамба (Болівія) прийняв стратегічний план поглиблення інтеграції Південної Америки. Порядок денний охоплює широке коло проблемних сфер, таких як: економічні (розвиток, торгівля, фінанси, енергетика, промисловість, інфраструктура, асиметрії), політичні (інституційна конвергенція, громадянськість, участь громадянського суспільства), соціальні (створення робочих місць), культурні (інформація, комунікація, культурна ідентичність) та екологічні. Під час спеціального саміту у 2007 році (Маргарита, Венесуела), президенти створили Південноамериканську енергетичну раду та спрямували свою діяльність на створення Союзу південноамериканських націй, угода на створення якого була підписана наступного року у Бразилії.

У рамках урядів Кардосо та Лули де Сілва (1999–2003 роки, 2003–2011 роки), Бразилія активно проводила зовнішньополітичну стратегію, керуючись принципами інтеграційної автономії, універсалізму та величчю. Вона мала на меті стати владою на міжнародному та регіональному рівнях та сприяти перетворенню міжнародних правил, норм та інституцій на користь Бразилії та Глобального Півдня. Це включало формулювання активних позицій у міжнародних та півсферичних торгових переговорах, поглиблення відносин з BRICS, створення коаліції Південь–Південь, заохочення бразильських кандидатів на посаду керівника Банку розвитку та Світової організації торгівлі, пропонуючи поняття «відповідальність при захисті» та намагаючись досягти місця постійного члена Ради Безпеки ООН. Настільки ж видатними прикладами є її командування миротворчою місією ООН в Гаїті після 2004 року, дипломатичні зусилля під час Гондураської кризи 2009 року та її внесок у групу Ріо.

Регіональна політика вважалася ефективним способом реалізації глобальних амбіцій Бразилії та політичних цілей, а на рубежі тисячоліття Південна Америка стала геополітичним пріоритетом. «Головним пріоритетом нашої зовнішньої політики в моєму уряді буде будівництво політично стабільної, процвітаючої та об'єднаної Південної Америки, заснованої на ідеалах демократії та соціальної справедливості», –

заявив Лула у своїй інавгураційній промові. Починаючи з 2000 року, Меркосур все більше слугував платформою для закріплення інтересів бразильської влади в Південній Америці і, отже, втратив статус основної зовнішньої політики Бразилії. Замість цього адміністрація Лули «визначила пріоритетність побудови структурованої південноамериканської структури бразильського керівництва» як спосіб утвердитися в ролі провідної держави Південної Америки і тим самим отримати політичну вагу на міжнародному рівні. Проте, оскільки Бразилія була недостатньо потужною, щоб застосувати свої позиції щодо сусідів, вона використовувала економічні і м'які енергетичні ресурси, включаючи регіональні організації та створення регіонів. Хоча відносини Бразилії в латиноамериканському контексті були інституціоналізовані через групу Ріо та Латиноамериканську асоціацію інтеграції (LAIA), в Південній Америці не було жодної еквівалентної організації. Цей субрегіональний рівень мав перевагу тим, що він виключив Мексику та зберігав певну географічну відстань до Сполучених Штатів, і, таким чином, виглядав особливо сприятливим для бразильської стратегії, коли Аргентина була економічно та політично ослаблена. У підсумку, до початку 2000-х років Бразилія створила собі регіональну владу в Південній Америці і була зацікавлена в інституціоналізації свого статусу для подальшого зміцнення впливу.

Між 2000 та 2008 роками бразильська дипломатична стратегія залишалася неймовірно стабільною та послідовною, незважаючи на внутрішні політичні зміни. Решта Південної Америки зростала поступово, поляризовано, і клімат холодної війни був помітний, особливо в Андському регіоні. Опозиція між Колумбією та її сусідами (зокрема, Венесуелою та Еквадором) зростає до ступеня розриву дипломатичних відносин, після того, як Колумбія здійснила бомбардування партизанського табору на території Еквадору у 2008 році. Як ми бачимо, цей напружений клімат змусив бразильських дипломатів шукати спільну основу та розробити узгоджену програму для UNASUR.

Як тільки програма UNASUR була вироблена, бразильська дипломатія намагалася заручитися підтримкою континентальної ініціативи. У грудні 2008 року Бразилія організувала першу в історії зустріч усіх

голів держав Латинської Америки та Карибського басейну. Мета полягала в тому, щоб говорити про розвиток та інтеграцію. Президенти вирішили «активізувати діалог та взаємодію між регіональними та субрегіональними схемами в Латинській Америці та Карибському басейні». Вони також домовилися про спільні позиції перед фінансовою кризою та іншими важливими міжнародними подіями. Були вирішені інші питання, такі як енергетика, інфраструктура, скорочення бідності, продовольча безпека, сталий розвиток, природні ресурси, права людини, міграції та співробітництво Південь–Південь.

Вся послідовність інтеграції IIRSA–UNASUR–CELAC чітко визначається бразильською волею для утвердження свого лідерства в регіоні. Пройшло десятиліття, щоб матеріалізувати його. Це значне досягнення, враховуючи зусилля Венесуели, що розпочала свою інтеграцію.

Ініціатива Венесуели щодо регіональної інтеграції була дуже пов'язана з радикалізацією президента Уго Чавеса після спроб опозиції скинути його всіма можливими способами (спроба перевороту у 2002 році, громадський страйк у 2003 році, повторний референдум у 2004 році). Той факт, що США більш-менш відкрито підтримали стратегії дестабілізації, одночасно намагаючись досягти прогресу в переговорах щодо Зони вільної торгівлі, посилили антиімперіалістичні пріоритети Чавеса. Ще у 2000 році Венесуела підписала «Інтегровану угоду про співпрацю» з Кубою, за умови, що остання отримає дешеву нафту в обмін на медичне співробітництво. У 2001 році Чавес під час Карибського саміту розкрив ідею альтернативної логіки інтеграції, яка не була б зосереджена на торгових відносинах. Через три роки він здійснив важливий візит на Кубу у грудні 2004 року. Обидва уряди вирішили оновити свою двосторонню угоду, щоб розширити сферу застосування та створити Боліварський альянс для народів Америки. Вони прямо заявили, що ця угода була відкрита для вступу інших країн, і деякі це зробили. Альянс супроводжувався торговою угодою для народів, створенням зони вільної торгівлі між членами та створенням багатонаціональних державних фірм, а також окремими регіональними угодами щодо дешевого забезпечення нафтою (наприклад, Petrocaribe для регіону Карибського басейну). Цей тип угоди був привабливим для бідних країн Карибського

басейну та Центральноамериканських країн, оскільки це було чітко визначено на основі солідарності. Чавес перетворив у реальність твердження про те, що венесуельська нафта є регіональним суспільним благом.

У. Чавес кілька разів зазначав, що його остаточні амбіції, які Болівар не зміг реалізувати, – створити конфедерацію республік у Латинській Америці. Хоча йому вдалося побудувати альянс лівих урядів, він не зміг переконати помірковане ліве керівництво таких ключових країн, як Аргентина чи Бразилія, приєднатися. ALBA поступово виявився форумом, який посилював голос проти дискусійних позицій у Венесуелі. Потенціал розширення ALBA став меншим, і У. Чавес з ентузіазмом схвалив проекти UNASUR та CELAC.

Залишається те, що ALBA символізує нездатність нав'язати безперечне лідерство в Латинській Америці. Бразилія змогла створити нову хвилю інтеграції, але навряд чи вона була однорідною, оскільки старі схеми не були прийняті в UNASUR чи CELAC.

3.4.4. ЛКА – конфліктні зони

Однією з найбільш тригерних зон регіону ЛАКБ залишаються територіальні суперечки та конфлікти, які мають давню історію. Серед них можна виділити такі: Колумбія та Еквадор; Беліз та Гватемала; приналежність Атакамської пустелі; Колумбія та Нікарагуа; приналежність території Гайани-Ессекібо.

Венесуельсько-Гайанський конфлікт. Суперечка про територіальну приналежність Гайани-Ессекібо закорінена в колоніальному минулому. За Мюнстерським мирним договором 1648 року, визнавши незалежність Нідерландів від іспанської корони, голландські колонії на схід від річки Ессекібо в Південній Америці також отримали незалежність від Іспанії. Згодом голландці оселилися і на західному її березі, кордони так і не були офіційно оформлені, а в 1814 році ці території перейшли під контроль Великобританії. У 1811 році незалежність проголошує Венесуела, і з того часу вона намагається включити до свого складу Гайани-Ессекібо. На офіційних картах Венесуели ця територія заштрихована як спірна.

Дипломатична криза вибухнула в 1895 році, коли Венесуела за допомогою американського юриста спробувала довести, що дії Великоб-

ританії суперечать проголошеній у США в 1823 році доктрині Монро про визнання американського континенту зоною, закритою для втручання європейських держав. Було скликано міжнародний трибунал (два арбітри були громадянами США, два – підданими Британської імперії, і Федір Мартенс – підданий Російської імперії), який прийняв рішення на користь Великобританії і визнав її право на 90 відсотків спірної території. Англія також отримала всі золоті копальні, але повинна була віддати Венесуелі стратегічно важливий район в гирлі річки Оріноко. Венесуела намагалася оскаржити рішення трибуналу, але безуспішно. Деякі юристи, втім, сходяться на тому, що в роботі трибуналу були порушення і що Великобританія і Росія могли укласти закулісну угоду.

У 1966 році за Женевським договором Гайана отримала незалежність і стала правонаступницею Британської імперії. Згідно з документами, статус спірних територій повинна була визначити спеціально скликана комісія, проте сторони не зійшлися у визнанні чинності рішень міжнародного трибуналу 1899 року. Гайана наполягала, що Венесуела мала спершу довести неправомірність її постанов.

Найбільш серйозну небезпеку територіальної цілісності Гайани становило повстання Рупунуні в 1969 році, яке було швидко придушене. Влада Венесуели заперечувала звинувачення в підтримці повстання, хоча деякі його учасники знайшли в країні притулок і згодом отримали громадянство, підкреслюючи той факт, що вони народилися на території Гайани-Ессекібо, і по праву народження мали право на венесуельське громадянство. У 1970 році країни підписали дванадцятирічний мораторій на вимоги Венесуели про повернення цієї території. У 1983 році було прийнято рішення не продовжувати його, але дипломатичні відносини двох країн збереглися, незважаючи на те, що конфлікти час від часу відновлюються.

Колумбія і Нікарагуа. Розділені Карибським морем Нікарагуа і Колумбія протягом десятиліть продовжують суперечку про приналежність вулканічних островів Сан-Андреас, Провиденсія й архіпелагу Санта-Каталіна. Незважаючи на територіальну близькість до Нікарагуа – сто десять кілометрів від найближчого узбережжя проти семисот двадцяти від північно-західного берега Колумбії, – більшу частину часу вони пере-

бували під владою південноамериканської республіки. До 1819 року обидві держави входили в іспанське віце-королівство Нова Гранада, що і дало в майбутньому підстави заявляти їм про претензії на територію островів. Однак після здобуття незалежності острови добровільно приєдналися до Республіки Колумбія і стали частиною департаменту Магдалена. Більш ніж через сто років, в результаті договору Esguerra-Barcenas у 1928 році, Нікарагуа визнала архіпелаг і всі прилеглі морські території колумбійськими, проте остаточну крапку в конфлікті було поставлено лише на початку XXI століття.

Територіальна суперечка навколо цих островів виникла знову після приходу до влади в Нікарагуа в 1980-і роки сандинистів (соціалістів), які оголосили договір неправомірним і таким, що який не має юридичної сили. За їхніми словами, документ був підписаний у період окупації Нікарагуа американськими військами, був нав'язаний іншою державою і не відповідає національним нікарагуанським інтересам. У відповідь Колумбія заявила, що ратифікований договір був в 1930-му, коли жодних іноземних військ на території Нікарагуа вже не залишилося.

У грудні 2001 року Нікарагуа звернулася до Міжнародного суду, який у результаті шестирічного розгляду визнав право на суверенітет над найбільш спірними островами за Колумбією. Президент Нікарагуа Даніель Ортега в різкій формі не погодився з таким рішенням, назвавши політику Колумбії імперіалістичною й експансіоністською, і закликав військових своєї країни бути готовими до збройного конфлікту. При цьому в первинному рішенні не пояснювався статус морських кордонів і безлічі дрібних островів, розташованих в акваторії архіпелагу Санта-Каталіна.

У листопаді 2012 року Міжнародний суд новою постановою закріпив статус усіх спірних островів за колумбійською стороною, тоді ж змінив морський кордон і розширив територіальні води Нікарагуа на сході від вісімдесят другого меридіану. Цим рішенням суд надав Нікарагуа доступ до раніше знайдених у морській зоні покладів нафти і газу, а також рибальських ресурсам регіону.

Винесений вердикт був позитивно сприйнятий владою Нікарагуа, президент Ортега навіть оголосив його національною перемогою. Од-

нак Колумбія відмовилася виконувати рішення суду, що зумовило політичну кризу у країні і падіння рейтингу діючого президента Хуана Сантоса. У вересні 2013 року той заявив, що зміна кордону порушує Конституцію країни і не може бути проведена без схвалення парламенту і ратифікації президентом. Таким чином, територіальна суперечка залишається невирішеною і донині.

Атакамська пустеля. Суперечка про територіальну приналежність прибережної ділянки Атакамської пустелі, багатой на селітру і відкриваючої Болівії вихід до моря, також закорінена у першій половині XIX століття. Саме тоді низка латиноамериканських країн виборола свою державну незалежність. Неоднозначний статус цієї території у складі Іспанської імперії дав привід Чилі претендувати на неї відразу після проголошення Болівією незалежності в 1825 році, а згодом захопити спірну ділянку в ході Другої Тихоокеанської війни 1879–1883 років. Втрата виходу до моря, яка була болісно сприйнята в Болівії, з тих пір незмінно обговорюється під час передвиборних кампаній і навіть стала темою анекдотів в Чилі.

У 1975 році чилійський диктатор Аугусто Піночет зголосився виправити історичну несправедливість і повернути Болівії вузьку смугу суші, що проходить паралельно перуанському кордону, на самій півночі Чилі в обмін на болівійську територію такого ж розміру. Однак історично та територія, яку пропонував Піночет, належала не Болівії, а Перу, і не могла бути повернута жодній іншій країні за умовами Анконського договору 1883 року. На неможливості такої передачі наполягав перуанський диктатор Франсиско Моралес і пропонував зробити порт Аріка територією, керованою трьома державами, з чим не погодилася Чилі.

Економічне зростання Чилі було, значною мірою забезпечено доступом до тих самих селітряних рудників, які втратила Болівія. Після невдалої спроби Піночета врегулювати конфлікт, Болівія й Чилі зберігають лише консульські відносини. Суперечка розгорілася з новою силою під час «газової війни» в Болівії 2003–2005 років – масових заворушень, що почалися через рішення влади експортувати газ з недавно виявлених родовищ через територію Чилі замість будівництва в Болівії переробного заводу. Перу тоді виступила зі своєю власною пропозицією

і взяла на себе зобов'язання надати Болівії особливу економічну зону на 99 років і порт Іло в повне володіння. Країни уклали угоду у 2010 році.

Президент Болівії Ево Моралес, який виступав під час «газової війни» на боці опозиції проти будівництва газопроводу на території Чилі, недавно запропонував припинити переговори з Чилі і вирішити спір у Міжнародному суді ООН. При цьому Болівія апелює не до міжнародних договорів, а до обіцянок Чилі, даних їй у ході переговорного процесу, але так і не виконаних. На сьогодні Болівія є однією з двох країн Південної Америки (поряд з Парагваєм), що не мають виходу до моря.

Беліз і Гватемала. Одна з найдавніших територіальних суперечок, яка триває понад 150 років між Белізом і Гватемалою. Гватемала претендує на територію від річки Сарстун до річки Сібун загальною площею 12,8 тисяч квадратних кілометрів, що становить половину території Белізу.

Довгий час Беліз був предметом колоніального суперництва між Іспанією і Британією: до XVIII століття на острові існували англійські поселення і діяли британські закони, однак Британія не заявляла про суверенітет над регіоном. З сорокових років XIX століття Беліз неформально називали Британським Гондурасом. Лише в 1862 році Британська імперія офіційно оголосила Британський Гондурас своєю колонією, поставивши на чолі адміністрації призначеного віце-губернатора замість обраного місцевими жителями суперінтенданта.

Гватемала отримала незалежність від Іспанської імперії в 1821 році і не визнавала Британський Гондурас до англо-гватемальської угоди 1859 року, за яким Беліз визнавався британським володінням, а натомість Великобританія обіцяла профінансувати будівництво дороги, що зв'язує Гватемалу і Белізьке місто Пунта-Горда. Однак дорога так і не була побудована, що дозволило Гватемалі в 1940-х повідомити про невиконання британською стороною своїх зобов'язань. Це призвело до того, що за конституцією 1945 року Беліз став вважатися частиною Гватемали.

У свою чергу Беліз, після отримання незалежності в 1981 році, заявив, що не брав участі в підписанні угоди між Англією і Гондурасом і тому не зобов'язаний виконувати його. У тому ж році уряд Белізу звернувся до Міжнародного суду з вимогою визнання кордонів, які фігурують у договорі 1859 року.

Міністр закордонних справ Гватемали Рафаель Кастільо Вальдес і прем'єр-міністр Белізу Джордж Прайс 11 березня 1981 року підписали договір за рішенням територіального конфлікту, згідно з яким Беліз визнається незалежним, але Гватемала отримує певні повноваження в регіоні, в тому числі право вільного пересування в атлантичних водах країни і право на будівництво трубопроводів. До 1992 року в Белізі залишався британський озброєний контингент, покликаний відвернути воєнне втручання.

Проте, у гватемальському суспільстві на неофіційному рівні тривали заяви про право Гватемали на Беліз. У кінці свого президентського терміну Альваро Арсу в жовтні 1999 року заявив, що Беліз повинен віддати трохи менше половини своєї території на південь від річки Сібун.

На початку 2000 року загострилися конфлікти на кордоні: в лютому поліцейський патруль застрелив громадянина Гватемали в лісовому заповіднику на території Белізу. Незабаром після цього сталася збройна сутичка в окрузі Толедо. Для недопущення ескалації конфлікту країни оголосили про проведення переговорів за посередництвом Організації американських держав, і в березні 2000 року домовилися створити прикордонну нейтральну зону.

7 вересня 2005 року між країнами був підписаний договір про «Встановлення заходів щодо формування взаємної довіри», в рамках якого було закріплено положення про ведення діалогу для вирішення територіального конфлікту. Пізніше був підписаний спеціальний договір, мета якого – встановити на міжнародному рівні рішення, яке покінчило б з територіальним питанням.

6 жовтня 2013 року в обох країнах мав відбутися референдум з питання приналежності спірних територій. Планувалося, що населенню країн буде поставлено питання про згоду передати повноваження з вирішення територіальної суперечки в Міжнародний суд, чие рішення буде обов'язковим до виконання. Однак Гватемала в односторонньому порядку скасувала референдум, посилаючись на прийняті в Белізі поправки до закону про референдум, за якими той визнають чинним лише в разі участі понад 60 відсотків виборців. На думку гватемальської сторони, це створює нерівні умови в голосуванні обох країн, оскільки у Гватемалі порога явки немає.

Колумбійська інтервенція. Один з найбільших сучасних територіальних конфліктів у Латинській Америці, який погрожував перерости в повномасштабну війну після того, як колумбійські урядові війська перетнули 1 березня 2008 року кордон з Еквадором і силами ВПС провели бомбардування табору ліворадикального повстанського угруповання Революційних збройних сил Колумбії (ФАРК). У результаті вторгнення було вбито 17 осіб, у тому числі один із лідерів повстанців Рауль Рейес.

Уряд Колумбії не погоджував проведення спецоперації з Еквадором. Справа в тому, що Колумбія (разом із США і Європейським Союзом) вважає угруповання терористичним, і тому вона розглядала свої дії як проведення звичайної контртерористичної операції. Навіть більше, за твердженням колумбійської влади, в ході спецоперації були захоплені документи, що підтверджують причетність Венесуели й Еквадору до фінансування ФАРК (Венесуела й Еквадор вважають ФАРК легітимною політичною силою і не перешкоджають перебуванню її членів на своїй території).

Відразу після нападу Еквадор звинуватив Колумбію в порушенні суверенітету і розірвав дипломатичні відносини з нею. Не залишилася осторонь і союзниця Еквадору Венесуела, яка вислала зі столиці колумбійських дипломатів і відправила десять батальйонів на кордон із Колумбією. Тодішній венесуельський президент Уго Чавес заявив про масштабну підтримку Еквадору і зазначив, що подібний інцидент на території самої Венесуели привів би до війни.

Президент Колумбії Альваро Урібе 4 березня 2009 оголосив, що його країна подає позов до Міжнародного кримінального суду зі звинуваченням Уго Чавеса у фінансуванні тероризму та геноциду. У відповідь Венесуела оголосила про закриття сухопутного кордону з Колумбією, а сам У. Чавес охарактеризував дії колумбійців як «військовий злочин».

Проте жодна зі сторін не була зацікавлена в розв'язанні повноцінної війни, що загрожувала б перетворитися на найбільшу геополітичну кризу в регіоні за останні десятиліття. Колумбійська влада публічно заявила про прихильність ідеалам миру і порядку в регіоні і відкликала війська від кордону, запропонувавши врегулювати розбіжності дипломатичним шляхом.

На саміті південноамериканських держав 8 березня 2008 року президенти Еквадору, Венесуели і Колумбії підписали декларацію про закінчення дипломатичної кризи. У документі зазначалося, що колумбійська сторона просить вибачення за порушення кордону Еквадору в ході спецоперації проти ФАРК. Хоча прийнята угода не заклала основу стабільності в регіоні, вона дозволила запобігти збройному конфлікту і продовжувати переговори на дипломатичному рівні.

3.4.5. Сучасні виклики та загрози регіональній безпеці

Окрім економічного, політичного та ідеологічного аспектів інтеграції вагому роль у процесі регіоналізації держав Латинської Америки та Карибського басейну відіграє безпекова складова. Сучасні проблеми безпеки в регіоні простежимо відповідно до сфер їхнього виникнення. Такого роду класифікація дозволяє не лише окреслити типологію викликів, а й демонструє шляхи їхнього розв'язання. Регіональні проблеми безпеки можна типологізувати на такі:

1. Національні – проблеми сепаратизму, захист прав корінного населення, бідність, безробіття, загроза внутрішньополітичної дестабілізації тощо.

2. Проблеми двосторонньої взаємодії – територіальні суперечки та торговельні війни.

3. Субрегіональні проблеми – співпадіння наднаціональних проблем на транскордонному рівні, який охоплює декілька держав.

4. Регіональні – соціально-економічна диспропорція регіону; наркоторгівля; організована злочинність тощо.

5. Трансконтинентальні – проблема втручання держав, що знаходяться поза межами регіону, екологічні проблеми тощо.

Загальний підхід держав Латинської Америки до проблем безпеки в регіоні та її регулювання спирається на такі критерії: забезпечення ступеня довіри, принцип безпеки розвитку та перерозподіл відповідальності, а також інтегрована плюралістична безпека з опорою на людський вимір. Важливим моментом є те, що ці принципи було закладено в основу функціонування Союзу Південноамериканських Націй (UNASUR), який було створено у 2004 році. Сьогодні в ЛАКБ діє одразу декілька інтеграційних механізмів, порядок денний яких виходить за рамки проб-

лематики національного та економічного розвитку і включає в себе загальнорегіональні питання, проблеми безпеки. Це UNASUR, CELAC, MERCOSUR, ALBA та Тихоокеанський Альянс. Бразильські дослідники Андрес Маламуд та Гіан Л. Гарсія протиставляють інтеграцію в ЛАКБ європейській, яка, на їхній погляд, має «концентричний характер», поєднуючи в собі велику кількість взаємопов'язаних структур. Участь конкретних держав у тих чи інших безпекових структурах залежить від конкретних питань і проблем, які необхідно вирішувати в тому чи іншому субрегіоні.

Вирішення спільних проблем потребує багатостороннього діалогу, який було представлено в межах UNASUR, оскільки цей проект спрямований на пошук «золотої середини», спираючись на культурно-цивілізаційну єдність, а також принципів прагматичні завдання, не забуваючи при цьому про субрегіональні відмінності. Можна говорити про те, що на сучасному етапі об'єднання взяло на себе роль «поліцейського». Першою перевіркою для UNASUR стала криза в Болівії. У вересні 2008 року на фоні дестабілізації в державі, загрози перевороту і підтримки з боку США опозиційних сил за ініціативами президента Болівії Лулі да Сільви та президента Чилі Мішель Бачелет було скликано надзвичайний саміт, на якому було підписано Декларацію Ла Монеда, де члени організації підтвердили свою підтримку президенту Болівії Моралесу та засудили спробу перевороту, а також закликали до створення спеціальної комісії для врегулювання конфлікту. У випадку з болівійським конфліктом було продемонстровано не лише різницю поглядів між позиціями Південної Америки та США, але й питання консолідації регіону, враховуючи ідеї демократизації.

Таким же чином UNASUR діяло в період конфлікту між Колумбією та Венесуелою під час спроби державного перевороту в Еквадорі у 2010 році. У 2012 році державами-членами було засуджено спробу перевороту в Парагваї. Також було погоджено позиції з проблематики Мальвінських островів та блокади Куби.

Враховуючи вимір безпеки громадян, Бразилія в межах UNASUR забезпечує сумісні програми по боротьбі із злочинністю. Наприклад, у 2006 році було проведено дев'ять спецоперацій бразильської національної поліції в регіоні.

Підсумовуючи, можна зазначити, що сучасні моделі регіоналізму характеризуються наявністю великої кількості об'єднань, сфер та шляхів взаємодії, де велику увагу приділяють соціальній сфері та національним інтересам держав регіону, що більшою мірою є досягненням «лівих» урядів. Модель «відкритого регіоналізму» залишилася представленою у практиці інтеграційних об'єднань Центральної Америки, а також у відносинах США з Перу, Чилі та Колумбією. Бразильські дослідники Педро да Мота Вега та Андра Ріос визначають наявну модель як «постнеоліберальний регіоналізм», в рамках якої об'єднавчою ідеєю виступає антилібералізм та ідеологічна близькість окремих держав, що формують поле співпраці.

Інтенсифікація взаємодії держав регіону створює необхідність гнучкого співробітництва між урядами, в першу чергу, в ідеологічній сфері з метою боротьби розбіжностей у поглядах. Ускладнення структури комунікації та економічної взаємодії між державами ЛАКБ є цивілізаційним індикатором необхідності формування структури, яка зможе об'єднати держави регіону в єдиний механізм, який, у свою чергу, зможе послабити фактори, що сприяють фрагментації ЛАКБ.

3.4.6. Бразилія – регіональний лідер

Протягом 2000-х років місце Бразилії у процесі формування порядку денного регіону стає все більш помітним, оскільки закінчення холодної війни змусило державу шукати своє місце у світі і визначатися з партнерами на міжнародній арені. Як зазначив у 1996 році колишній представник Латинської Америки в ООН Р. А. Франциско, головна небезпека для Бразилії – залишитися поза світовим розвитком та позбутися тих привілеїв, що дають державам ефективне міжнародне співробітництво та участь у світовій торгівлі.

Сьогодні держава займає п'яте місце на планеті за територією, є восьмою найбільшою економікою світу і однією з провідних виробників товарів широкого вжитку: від продуктів тваринництва, овочів і мінералів до води, енергії і літаків. Відтак, можемо припустити, що сьогодні Бразилія готова позиціонувати себе на міжнародній арені як впливовий актор. Підтвердженням цієї тези може слугувати і той факт, що державі вдалося вийти з економічної кризи останніх декількох ро-

ків, яку Бразильський інститут географії і статистики назвав однією із найбільш потужних, починаючи з 1946 року, з підвищенням рівня ВВП на 1,3 відсотки.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття державі вдалося за доволі короткі терміни розвинути достатньо велику кількість промислових галузей: металургія, автомобілебудування, судно- та літакобудування, хімічна та фармацевтична галузь, електроніка та ракетобудування, біотехнології, енергетика (в тому числі обладнання для АЕС) тощо.

За даними Міжнародного валютного фонду, станом на 2017 рік, у структурі експорту Бразилії превалюють автомобілі та комплектуючі до них (7-ме місце у світі) та цивільна авіатехніка (11-е місце у світі). У 2013 році держава займала третє місце з виробництва середньомігстральних реактивних літаків Ембраер після Боїнг та Ейрбас.

Металургійна компанія Валі-ду-Ріу-Досі стала другою у світі, а корпорація Жердау вийшла на перше місце в західній півкулі з виробництва сталевого листа. Банк ду Бразил, нафтовидобувна компанія Петробраз та інформаційно-медійний конгломерат Реді Глобу входять у першу сотню найбільших компаній планети за даними Бразильського інституту географії та статистика станом на 2016 рік. У державі з'явилися власні транснаціональні банки, деякі з них, наприклад, банк Ітау-Унібанко, за даними Міжнародного валютного фонду, не уступають за рівнем капіталізації банкам держав Організації економічного співробітництва і розвитку. Світову популярність набувають бразильські фірми Пауло Отава, Камарго Корреа, Одебрехт, Воторантін, які займаються питаннями інвестицій, а також виконують замовлення на будівництво в інших державах Латинської Америки, Азії та Африки.

У міжнародному поділі праці Бразилія займає близько 27 відсотків ринку (за даними інвестиційного банку Голдман Сакс) видобутку поновлюваних джерел енергії (етанол і біодизель), глибоководного буріння та біотехнологій. Також держава займає п'яте місце як найбільша світова сільськогосподарська держава, зміцнивши свої позиції в експорті кави, сої, соків, цукру, м'яса та птиці. За даними FAO (Сільськогосподарська та продовольча організація об'єднаних націй), держава володіє унікальними кліматичними та природничими ресурсами та в перспективі зможе прогодувати близько 1 млрд людей.

На початку століття Бразилії вдалося ефективно перейти до вирішення найбільш застарілої проблеми, яка не дозволяла їй у XX столітті отримати статус однієї із впливових держав світової арени – проблема бідності та соціальної нерівності. Напередодні президентських виборів 3 жовтня 2010 року світова преса відзначала, що за 8 років правління президента Луїс де Сільва за допомогою продуманих і ефективних соціальних програм вдалося скоротити кількість бідної частини населення держави на 20,5 млн осіб і майже на 30 млн збільшити середній клас (у 2010 році він склав 45 відсотків населення) – головної рушійної сили економіки Бразилії.

Варто зазначити, що сьогодні зовнішньополітичний курс Бразилії спрямований на спробу відігравати одну із ключових ролей у міжнародних справах. Міжнародна поведінка Бразилії чітко продемонструвала свій намір грати більш активну роль на регіональному та глобальному рівнях та взяти на себе більшу відповідальність щодо дипломатії Південь-Південь. Зовнішня політика Бразилії останнім часом привертала увагу вчених і держава була названа регіональною великою державою, регіональним гегемоном, консенсусним гегемоном, кооперативним гегемоном та провідною спільною регіональною владою. Аргентинська економічна криза 2001 року послабила найважливішого континентального бразильського суперника з точки зору міжнародного та регіонального впливу, і одночасно відступ Сполучених Штатів від регіону дозволив Бразилії стверджувати себе у власній сфері впливу. Як наслідок, інші південноамериканські держави тепер стикаються з іще більш потужним міжнародним та регіональним гравцем.

Свій економічний потенціал та стратегію регіонального лідера держава впроваджує, в тому числі, через проведення активної зовнішньої політики. Бразильська дипломатія вважається найбільш сильною і досвідченою в регіоні. Її зусилля щодо мирного вирішення міждержавних суперечок і конфліктів, ініціативи в області скорочення й обмеження озброєнь, зміцнення авторитету міжнародного права і розвитку міждержавного співробітництва дозволили їй на сьогодні істотно наростити м'який вплив у міжнародних справах.

Спроба встановлення однополярного світопорядку з паралельним зниженням ролі ООН і створенням нових прецедентів у міжнародному

праві були сприйняті Бразилією як загроза національній безпеці, що в якійсь мірі сприяло перемозі на президентських виборах у 2002 році кандидата від лівої Партії трудящих Луїса Інасіу Лули де Сілва. Одним із перших програмних заяв Лули, зроблених ним ще до інавгурації, у грудні 2002 року була заява про намір «шукати партнерів серед держав, які за розмірами і потенціалом схожі на Бразилію». Це Росія, Китай, Індія тощо. Варто зазначити, що таку думку раніше висвітлював Ф. Енріке Кардозу. Політики висловлювали думку про необхідність співпраці з найбільш впливовими державами ООН, ЮНКТАД, СОТ, Групи 77 та іншими організаціями.

Виступаючи на семінарі в Університеті Бразилії у квітні 2003 року, радник президента Лули з політичних питань Марко Ауреліо де Гарсія заявив, що стимулами зближення між Бразилією, Росією, Китаєм та Індією виступають проблеми перехідного періоду; потужний природний, виробничий, науково-технічний та людський потенціали, а також ядерний потенціал, який мають держави партнери.

На міжнародній арені Бразилія традиційно відстоювала принципи суверенітету, рівності і невтручання у внутрішні справи, виступала проти практики гуманітарних інтервенцій. У квітні 1999 року вона була активним прихильником прийняття Групою Ріо рішення щодо засудження акції НАТО в Косово. У 2003 році Бразилія виступила проти вторгнення США до Іраку. Незадовго до цього президент Лула де Сільва виступив з ініціативою проведення міжнародної конференції щодо Іраку з метою мирного вирішення конфлікту. Також держава, будучи членом Договору Тлателолко 1967 року про без'ядерну зону в Латинській Америці, угоди про нерозповсюдження у 1968 році і міжнародного режиму контролю над ракетними технологіями, є прихильником прийняття в ООН спеціальної конвенції щодо боротьби з тероризмом і виступає за нерозповсюдження ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення та їх технологій. Очевидні зміни ролі Бразилії у світі відображаються в бажанні держави стати постійним членом Ради Безпеки ООН.

Одним із проявів м'якої сили Бразилії стала спроба вплинути на внутрішньополітичні процеси в деяких державах регіону, в тому числі шляхом роботи з політичними елітами, що виражалось у просуванні

лояльних до Бразилії кандидатів на керівні посади (приклад Куби). Така політика приносила значні економічні переваги у вигляді отримання бразильськими компаніями прав на здійснення великих інфраструктурних проектів у регіоні.

На сьогодні бразильська дипломатія прагне до досягнення консенсусу між різними політичними режимами Латинської Америки. Принцип невтручання у справи суверенних держав поєднувався з лінією врегулювання конфліктів у рамках УНАСУР, спираючись на спроби узгодити позиції сторін, що входять до об'єднання. Тим не менше, спроба держави представляти Латинську Америку на міжнародній арені викликає протидію деяких держав регіону, які намагаються формувати власні економічні та політичні союзи (Тихоокеанський альянс, АЛБА).

У 2012 році Бразилія зробила спробу закріпити власні позиції на Кубі, отримавши контракт на модернізацію стратегічно важливого кубинського порту Маріель, кошти на модернізацію якого були надані Національним Банком Розвитку. Проте, за результатами, в тому числі реалізації цього проекту, велика кількість бразильських компаній отримала звинувачення у даванні хабарів політикам інших держав, а також корумпованості керівної верхівки цих компаній, що призвело до серйозних іміджевих втрат (справа Петробраш, справа Одербеш).

Важливим аспектом у проблематиці лідерства Бразилії виступає військова сфера. Перший термін президентства Луїс де Сільва (2003–2007 роки) характеризувався явним підсиленням соціально-економічної складової у системі національної безпеки. Боротьба з бідністю стала найбільшим пріоритетом політики держави, відсунувши на другий план імперативи переоснащення збройних сил та ревізії питання фінансового забезпечення кадрового складу. На той момент держава призупинила процес переоснащення техніки, окремі одиниці якої перебували на озброєнні вже понад 30 років. У той час головнокомандуючий ВМС держави, адмірал Жуліу Соарес ді Мора говорив про те, що морські сили не в змозі захистити наявні кордони. У 2004–2006 роках військовий бюджет Венесуели перевищував бразильський у 4 рази.

Разом із тим, 2010 рік став переломним, оскільки успіхи у процесі боротьби з бідністю, а також актуалізація питання контролю над Амазонією стимулювали військовий аспект.

Була вдосконалена система SIVAM (Sistema de Vigilância da Amazônia, Система контролю і спостереження за амазонських регіоном) з підключенням до неї сусідніх амазонських держав. Держава відмовилася від традиційної стратегії надання 1,5–2 відсотки ВВП на підтримку збройних сил. На протигагу цьому проводилися планові підвищення бюджету військової сфери на 10–20 відсотків щороку, а також виділення окремих бюджетів на переоснащення устаткування армії, які включали закупівлю системи залпового вогню і бронетанкової техніки, нових транспортних літаків, безпілотників та підводних човнів, ракетних фрегатів і сторожових кораблів, авіаносців. Подібне переоснащення стало можливим, у тому числі за рахунок розвитку галузі машинобудування в середині самої Бразилії.

Таким чином, можемо зробити висновок про зростаючу роль Бразилії в регіоні, що обумовлюється не тільки її ефективним соціально-економічним розвитком, а й завдяки її активним діям на міжнародній арені.

3.4.7. Позарегіональна співпраця країн Латино-Карибської Америки

Підвищується роль і розширюються участь країн регіону у світовій політиці. Їм належить 33 голоси в ООН, вони є учасниками спеціалізованих установ цієї міжнародної організації. Держави регіону виходять з того, що ООН є тією організацією, за допомогою якої вони можуть бути почуті світом, домогтися визнання і врахування своїх інтересів. Серйозне значення для малих і найбільш бідних країн ЛКА має та обставина, що по оонівській лінії і її спеціалізованих організацій вони отримують суттєву допомогу на розвиток економіки, науки, освіти і медицини. Минув час, коли країни регіону йшли в ООН у фарватері політики США. Так, при голосування на 55-ій сесії Генеральної Асамблеї ООН 15 латиноамериканських країн підтримали резолюцію на користь продовження дії Договору 1972 року про ПРО як базового у збереженні стабільності у світі.

Країни регіону відстоюють свої підходи до реформування ООН. По-перше, вони виступають за збереження та зміцнення ролі ООН у світових справах і світооблаштуванні ХХІ століття, водночас підтри-

мали ініціативу генсека Бутроса Галі щодо вдосконалення структури і механізмів діяльності ООН. По-друге, вважають за необхідне розширення складу Ради Безпеки з тим, щоб забезпечити представництво всіх регіонів світу, в тому числі ЛКА. По-третє, на місце постійного члена в Раді Безпеки претендує декілька великих латиноамериканських держав, насамперед Бразилія і Мексика. Щоправда, вирішення цього питання потребуватиме одноставного рішення всіх країн регіону, що видається проблематичним. Пропонується також і інший варіант – обіймати країнам регіону місце постійного члена Ради Безпеки на ротаційній основі.

Особливе місце в регіоні належить ЕКЛІА – Економічній комісії ООН для країн Латинської Америки і Карибського басейну, створеній у 1948 році за участю аргентинського вченого-економіста і політика Рауля Пребіша. У порівнянні з іншими регіональними організаціями ООН ЕКЛІА виглядає потужно і перетворилася на своєрідний «мозковий трест».

Рубіж XX і XXI сторіч характеризується активізацією відносин латиноамериканських країн з країнами Європейського Союзу як двосторонніх, та і багатосторонніх. Лідери Євросоюзу – ФРН, Франція, Великобританія, Італія, а в останні роки й Іспанія – традиційно обіймають значні позиції в ЛКА, як політичні, економічні, так і культурні.

Найбільш активно розвиваються економічні стосунки ЄС у південноамериканській зоні, передовсім у державах Південного конусу: з Аргентиною, Бразилією, Чилі, Болівією, Парагваєм, Уругваєм. За обсягом прямих інвестицій і торговельних зв'язків з латиноамериканськими партнерами країни ЄС перевершили США. Дещо по-іншому виглядає справа в зоні Мезоамерики (Мексика і Центральна Америка). Ці країни більше тяжіють до північного сусіда і орієнтуються на величезний американський ринок. Наслідком утворення НАФТА є послаблення позицій Євросоюзу на мексиканському ринку, він змушений був поступитися тут на користь американського та канадського бізнесу.

За цих обставин Європейський Союз вимушений був шукати і реалізовувати нові підходи й альтернативні можливості співпраці з латиноамериканським регіоном. Так, з 1990 року провадиться систематичний діалог ЄС з країнами ЛКА з різних напрямів: з регіоном загалом у фор-

мі самітів; з країнами-учасницями Південноамериканського спільного ринку (МЕРКОСУР) на рівні самітів; з окремими державами ЛКА, зокрема, з Мексикою та Чилі укладені угоди про зону вільної торгівлі з ЄС.

У грудні 1995 року в Мадриді була підписана Рамкова міжрегіональна угода про співпрацю між МЕРКОСУР та ЄС, в якій передбачалась поступова лібералізація зовнішньої торгівлі як шлях до створення міжконтинентальної зони вільної торгівлі між двома інтеграційними об'єднаннями. Нагадаємо, що зона вільної торгівлі (ЗВТ) – це тип міжнародної інтеграції, за якої її учасники скасовують митні ставки, податки та збори, мінімізують кількісні й нетарифні обмеження, створюючи оптимальні умови для взаємовигідної торгівлі. При цьому держави-учасниці зберігають право на самостійне й незалежне визначення режиму торгівлі з «третіми» країнами. Між учасниками зберігаються митні кордони і пости, які контролюють походження товарів, що перетинають державні кордони. Підписання угоди між ЄС і МЕРКОСУР привело до створення одного з найбільших у світі торговельних блоків з ВВП у 9 млрд євро і населенням у 800 мільйонів осіб.

Перший саміт голів урядів МЕРКОСУР – ЄС, який є інституційним механізмом у відносинах ЄС і МЕРКОСУР, відбувся в 1999 році у Ріо-де-Жанейро. Якраз на той час Рамкова міжрегіональна угода була ратифікована всіма державами-членами ЄС і МЕРКОСУР. Тоді ж була підписана додаткова Спільна декларація до Угоди, в якій йшлося про те, що МЕРКОСУР і Європейський Союз підтверджують свою волю продовжувати співпрацю і створення міжрегіональної асоціації та встановлення тіснішого політичного діалогу. Таким чином, Спільна декларація встановлювала засади для політичного діалогу на регулярній основі на рівні глав держав, міністрів і вищих державних посадовців. Наступні саміти були проведені у 2002 році в Мадриді, у 2004 – у Гвадалахарі, в 2006 – у Відні, а також у Лімі та Брюсселі у наступні роки.

Проте переговори про створення зони вільної торгівлі між двома об'єднаннями затягнулися. Каменем спотикання у взаєминах ЄС і МЕРКОСУР та іншими країнами ЛКА є сільськогосподарська політика ЄС, яка обмежує доступ агроекспортерів з ЛКА на європейські ринки, які захищені значними державними субсидіями місцевим виробникам

агропродукції (щорічні субсидії аграрному сектору становлять до 120 млн дол.). Аграрії Франції, Ірландії, Польщі та ще низки країн Європи серйозно переймаються питаннями конкуренції з боку південноамериканців. Адже відомо, що країни МЕРКОСУР (у першу чергу Аргентина і Бразилія) за такими позиціями, як м'ясо, зернові та бобові, цукор, етанол займають верхні рядки в рейтингах найбільших світових виробників. Члени МЕРКОСУР також не прагнуть отримати конкурентів на власних внутрішніх ринках з боку європейських фермерів, які користуються масштабними державними дотаціями. Однак країни МЕРКОСУР вимагають забезпечити повний і відкритий доступ до ринків Європи для своїх товарів. Бразилія має потужну промисловість, яка також може скласти конкуренцію продукції ЄС.

Однією з причини затягування цього процесу стали тривалі переговори з питання завершення Дохійського раунду переговорів Світової організації торгівлі (СОТ). Йшлося про те, що підготовчий період створення Міжрегіональної асоціації повинен завершитись визначенням механізмів дії СОТ.

Важливо наголосити також на тому, що найголовнішою проблемою Латинської Америки є наркобізнес та боротьба з ним, що обов'язково позначається на зовнішній політиці регіону. Європейський Союз обмежується у контексті цієї проблеми наданням фінансової допомоги регіональним країнам. Проте позиція країн-членів ЄС щодо фінансової допомоги латиноамериканським країнам у боротьбі з наркотрафіком не є одностайною. Частина із них не бачить перспективи у наданні такої допомоги.

Інша причина полягала у розширенні ЄС, тобто вступу до нього десяти нових членів: Угорщини, Кіпру, Латвії, Мальти, Польщі, Словаччини, Словенії, Естонії та Чеської Республіки, суттєву частку економіки яких становило і становить сільське господарство. Нові члени ЄС були проти надходження на європейський ринок дешевої сільськогосподарської продукції з країн МЕРКОСУР.

Окрім цього, після розширення ЄС було згорнуто багато програм для країн Латинської Америки, фінансовані за рахунок Брюсселя, наприклад, програми з розвитку громадянського суспільства, зміцнення

інституційних структур, покращення економічної та торговельної інфраструктури, оскільки великі кошти ЄС тепер направляв своїм новим членам. Проте продовжувалась співпраця в соціальній, культурній, інституціональній, освітній сферах та були прийняті Програми Європейської комісії для МЕРКОСУР на 2002–2006 та 2007–2013 роки. В останній програмі було передбачено 50 млн євро для реалізації трьох провідних напрямів діяльності: підтримка інституалізації МЕРКОСУР; подальший розвиток майбутньої угоди про Асоціацію ЄС–МЕРКОСУР; підвищення участі громадянського суспільства у процесі міжрегіональної інтеграції.

Переговори щодо угоди про вільну торгівлю між ЄС і МЕРКОСУР відновилися за ініціативи європейців у травні 2010 року. Відновлення переговорів пов'язане із головуванням Іспанії в ЄС у першій половині 2010 року та Аргентини – на аналогічний пост в МЕРКОСУР у той самий період. Бразилія і ЄС на двосторонньому саміті у столиці Бразилії підтвердили взаємне прагнення укласти угоду про вільну торгівлю між ЄС та Південноамериканським спільним ринком.

Загалом ідея створення зони вільної торгівлі між двома об'єднаннями залишається бажаною, і співпраця між ЄС і МЕРКОСУР поглиблюється.

Окрім європейського вектора, МЕРКОСУР активно співпрацює і на інших напрямках. У 2004 році ухвалена угода про преференційну торгівлю з Індією, рамкові угоди з Єгиптом і Марокко; у 2006 році – з Пакистаном; у 2007 році – підписаний Меморандум про взаємопорозуміння в царині торговельного та інвестиційного співробітництва із Сінгапуром, угода про вільну торгівлю з Ізраїлем. Підписані угоди і з інтеграційними угрупованнями – Південноафриканським митним союзом (2004) і Раджою співпраці арабських держав Перської затоки (2005). У грудні 2010 року підписаний Меморандум про взаємопорозуміння, який передбачає створення політичного діалогу і механізмів співпраці з Туреччиною.

Активно цікавиться регіоном Китай. На регулярних зустрічах МЕРКОСУР–КНР визначена стратегія довготривалого співробітництва, яка передбачає поступову лібералізацію торгівлі товарами і послу-

гами. Китай імпортує з ЛКА нафту і залізну руду, кольорові метали, продукти, автомобілі. У свою чергу, Пекін є одним із провідних експортерів у країни цього регіону електротехнічних приборів, продукції машинобудування, товарів швейної і текстильної промисловості. Проте діалог про створення повноцінної зони вільної торгівлі між ЛКА і КНР сповільнений пересторогою країн Південного конусу можливим впливом на їхні ринки китайських товарів.

Одним із каналів діалогу ЄС з ЛКА є діяльність колишніх метрополій – Іспанії та Португалії, які ініціювали у 1991 році створення Іberoамериканського співтовариства націй (ІСН), міжрегіонального об'єднання близьких за своїми історико-культурними параметрами країн, розташованими по обидві сторони Атлантики, яке включало в себе 19 латиноамериканських і 2 іберійські держави – Іспанію і Португалію. Мета нового актора світової політики полягає у координації позицій країн-учасниць із провідних проблем міжнародної політики і світового розвитку, взаємодії співтовариства у царині економіки і культури народів іberoамериканського світу.

Механізм функціонування ІСН полягає насамперед у щорічному проведенні іberoамериканських зустрічей на вищому рівні. Перший саміт ІСН було скликано у 1991 році в Мексиці, учасниками якого були 22 країни: 19 латиноамериканських і 3 європейських (Іспанія, Португалія, Андорра) країни. Відбувається поступова інституалізація ІСН: 1998 року створено Секретаріат іberoамериканської співпраці зі штаб-квартирою у Мадриді. Проте загалом ІСН на середину першого десятиріччя XXI сторіччя так і не перетворилося у повноцінну міжнародну організацію і більше нагадувало «клуб президентів».

Значну роль в активізації стосунків Європи та ЛКА зіграла Іспанія. Надаючи великого значення розвитку тісного політичного й економічного співробітництва з провідними країнами Латинської Америки і їх інтеграційними об'єднаннями, перший уряд соціалістів на чолі з Ф. Гонсалесом прагнув створити міцну договірно-правову базу двосторонніх і багатосторонніх відносин. При цьому Мадрид мав на меті підтримку процесів демократизації у країнах регіону, забезпечення взаємодії транснаціональним викликом, у першу чергу тероризму, організованій зло-

чинності і наркобізнесу. Одночасно ставилося завдання підтримки «другого освоєння Америки», що означало суттєве зміцнення торговельно-економічних позицій Іспанії у регіоні. Про великі зрушення у цьому сенсі красномовно засвідчують такі дані: так, на 1981 рік прямі капіталовкладення Іспанії (приватні і державні) в Латинську Америку склали 700 мільйонів доларів. У першій половині 1980-х років (1980–1984 роки) середньорічні показники притоку прямих інвестицій у регіон сягнули 188 мільйонів доларів, майже не змінилися у другій половині десятиріччя (1985–1989 роки) – 177 мільйонів доларів.

При цьому у 1980-і роки через ненадійну кон'юнктуру у регіоні значення Латинської Америки як сфери вкладення іспанського капіталу скоротилося до мінімального показника – 12 відсотків за 1987–1990 роки. Зокрема, у 1983–1988 роках частка латиноамериканських і карибських держав у зарубіжних активах іспанських банків впала з 32,7 відсотка до 18,2 відсотка. Це у першу чергу це пояснюється тим, що їхні традиційні партнери у Латинській Америці були охоплені затяжною депресією, яка розпочалася з боргової кризи 1982 року.

Після виходу латиноамериканських банків з кризи було зареєстровано суттєве зростання прямих іспанських інвестицій: їхній середньорічний притік у 1990–1994 роках зріс до 597 мільйонів доларів. У результаті на той час Іспанія перетворилася у другого після Великобританії європейського інвестора в регіоні (27 відсотків всіх прямих інвестицій з Європи). У подальшому висхідна тенденція лише зміцнювалася, так що до кінця 1997 року тільки шістька найбільших іспанських компаній і банків («Телефоніка», «Сантандер», «Ендеса», ББВ, «Репсол» і Центральний іспаноамериканський банк), за даними авторів монографії «Іспанія: траєкторія модернізації наприкінці двадцятого століття», інвестувала в регіон понад 12 мільярдів доларів.

У ці роки іспанська дипломатія енергійно розробляла і реалізовувала концепцію «Співтовариства ібероамериканських націй», покликаною сприяти зміцненню демократії, урегулюванню внутрішніх конфліктів, консолідації ібероамериканської етнокультурної спільноти. Активною була роль Іспанії в урегулюванні конфліктів у центральноамериканському субрегіоні, у першу чергу у Сальвадорі і Гватемалі.

Іспано-кубинське партнерство довгі роки розвивалося відносно благополучно навіть на фоні традиційно близьких зв'язків із латиноамериканськими країнами і в контексті з ворожістю, яка характеризувала позицію Вашингтона стосовно Гавани. Це багато в чому визначалося взаємовигідністю іспано-кубинських економічних зв'язків. Іспанські інтереси на острові були серйознішими. Особливо зросла участь іспанського капіталу в кубинську економіку після фактичного паралічу кубиноросійських відносин у 1992 році. Ділові кола Іспанії виявили готовність до заповнення вакууму, що виник після розпаду СРСР і поспішного самоусунення Росії від співпраці з Кубою. Найбільша ж активність іспанського капіталу на Кубі простежується у сфері туризму. Вже у 1988 році країнами було створено перше спільне підприємство, яке зайнялося будівництвом трьох фешенебельних готелів при загальному обсязі інвестицій близько 200 мільйонів доларів. У другій половині 1990-х років на іспанські фірми припадало 60 відсотків потужностей у кубинському туристичному бізнесі, який обслуговувався іноземним капіталом, або 25 відсотків усього туристичного потенціалу острова.

Зважаючи на такий розмах співпраці, представники ділових кіл Іспанії висловили своє негативне ставлення до намірів завадити розвитку співпраці з Кубою запровадженням у 1996 році дискримінаційного закону Хелмса–Бертон, який запроваджував санкції щодо економічних партнерів острова Свободи.

Іспанія взяла активну участь у розробці плану створення зони вільної торгівлі, тобто вільного обміну товарами і послугами між ЄС і МЕРКОСУРом. У травні 2002 року відбувся у Мадриді саміт ЄС–Мексика. До речі, саме Мексика була першою країною Латинської Америки, яка підписала у 1997 році Угоду про економічну асоціацію, політичну координацію та співпрацю з ЄС. На мадридській зустрічі Євросоюз виділив Мексиці субсидію у розмірі 56 мільйонів євро на період з 2002 по 2006 роки для розвитку економіки та правової держави. Так само було досягнуто домовленості про те, у 2003 році ЄС лібералізує торгівлю товарами і послугами для Мексики, а Мексика, у свою чергу, зобов'язалася зробити аналогічне у 2007 році. Усі ці домовленості необхідно занести до політичного активу Іспанії, адже це сталося за її головування в Євросоюзі.

Що стосується традиційних відносин з латиноамериканськими країнами, то загалом вони продовжували активно розвиватися (за винятком Куби), особливо в економічній царині. Менше ніж за два перших роки свого правління Х. М. Аснар, лідер Народної партії, здійснив у супроводі чисельних груп представників ділових кіл шість офіційних візитів у Латинську Америку. Іспанський капітал все більше зміцнював свої позиції в латиноамериканських країнах. Нинішнє економічне проникнення іспанців у Латинську Америку і їхню присутність там деякі спостерігачі характеризують як дії «нових конкістадорів». На їхню думку, іспанські підприємці і банкіри, які створюють «нові ТНК», діють досить напористо, багато у чому агресивно, конкуруючи у цьому з північноамериканськими корпораціями.

Турбуючись також про гарантії і перспективи іспанських інвесторів, Х. М. Аснар у той же час виступав на підтримку зміцнення демократії, розширення і поглиблення економічної інтеграції країн регіону. Але при цьому у складних і неоднозначних ситуаціях у відносинах з низкою країн, які мали ключове значення для іспанських інтересів, Аснару доводилося маневрувати і застосовувати «подвійні стандарти». Прикладом можуть слугувати відносини з Перу у часи жорстко авторитарного правління А. Фухімори.

Співпраці з Мексикою в Іспанії традиційно надають особливого значення. Досить сказати, що Мексика забезпечує чверть потреб Іспанії в нафті і нафтопродуктах. Розвивається і політична співпраця. Як відомо, під час візиту до Мексики Аснар просив підтримки у боротьбі з ЕТА. У Мексиці у той час перебувало близько двохсот басків із «сумнівною репутацією». І мексиканський уряд готовий був видати тих з них, які підозрювалися у причетності до тероризму. Щоправда через бюрократичну тяганину цього не сталося, проте політичне рішення було прийнято. У той же час засудження в іспанському парламенті репресій у штаті Чьяпас створило серйозні ускладнення в іспано-мексиканських стосунках.

Існували проблеми і у стосунках з Аргентиною. Ця латиноамериканська країна – один із найбільших рецепторів іспанського капіталу, до того ж у стратегічних галузях. Але напруга виникла у результаті позовів щодо злочинів часів військової диктатури в Аргентині у 1970–

1980-х роках. Іспанська прокуратура відправила до Аргентини документи, які передбачали відновлення процесів над військовими і цивільними особами, пов'язаними із серйозним недотриманням прав людини. Відносини з цього питання покращилися після приходу до влади в Аргентині президента Нестора Кіршнера, який зайняв більш жорстку позицію у підході до покарання за злочини часів військової диктатури. Необхідно нагадати, що між Аргентиною і ЄС підписаний широкомасштабний договір про риболовлю, за яким біля аргентинського узбережжя ведуть промисел сотні риболовних суден, власниками яких є країни-члени ЄС. Найбільше представлені у цьому регіоні іспанські риболовецькі промисловики. Аргентина, як і інші держави, які володіють значними рибними ресурсами, в останні роки все більш неохоче допускає у свої води високопродуктивні риболовецькі комплекси з інших країн. Відповідно, через труднощі у переговорах щодо проблем риболовства ускладнюються і міждержавні відносини.

Що стосується стосунків Іспанії з Чилі, то вони тривалий час були затьмарені «справою Піночета». Восени 1998 року іспанський суддя Бальтасар Гарсон звернувся до британської влади з проханням екстрадиції колишнього чилійського диктатора (затриманого на території Британії у жовтні 1998 року англійською поліцією). Упродовж всієї 503-денної епопеї зі «справою Піночета» іспанському міністру закордонних справ доводилося вдаватися до складних маневрів. На першопочатках він висловився за повагу самостійності, незалежності судової влади і пов'язаних з нею рішень. Згодом іспанський уряд в особі міністра закордонних справ відмовився підтримувати власну судову владу у її позові до колишнього диктатора Чилі. Відчасти це пояснювалося розбіжностями у позиціях у самому іспанському суспільстві і його політичній еліті. Ситуація була розв'язана на тристоронній нараді (Англія, Іспанія, Чилі) у березні 2000 року, після якого Піночет був звільнений з-під домашнього арешту і депортований у Чилі для розгляду справи на «місці злочину».

У відносинах з Кубою уряд Х. М. Аснара підтримав адміністрацію США і закон Хелмса–Бертон. Паралельно він обрав також шлях ідеологізації відносин з островом під приводом захисту прав людини і демо-

кратичних цінностей. Аснар посприяв тому, щоб ускладнити політику «єдиної Європи» стосовно Куби. Під загрозою опинились не тільки іспансько-кубинське співробітництво, а також його обсяги та перспективи.

Твердження іспанських офіційних осіб про те, що антикубинські дії уряду продиктовані насамперед його прагненням забезпечити на острові захист прав людини і змусити кубинське керівництво до демократизації наявного режиму, викликали в Іспанії немалий скепсис. Спостерігачі зазначали, що систематичні порушення прав людини і відсутність демократії у Марокко й Екваторіальній Гвінеї не завадили Аснару підтримувати дружні і навіть «прекрасні» відносини з марокканським королем Хассаном II і гвінейським диктатором Т. Обьянго. Визначаючи свою політику стосовно Екваторіальної Гвінеї, уряд Аснара, очевидно, віддавав перевагу гвінейській нафті перед правами людини. Ідеологія у цьому випадку поступалася перед прагматизмом.

У результаті тиску на уряд громадськості і підприємств, які працювали на кубинському ринку, а також у результаті деякого переосмислення плодів ідеологізації зовнішньої політики, Аснар і його кабінет з плином часу вдалися до більш поміркованого курсу щодо Куби. Далося взнати і те, що іспанських підприємців підтримала опозиція. Показово, що у 1997 році керівник уряду Країни Басків Х. А. Арданса прийняв рішення відвідати Кубу під час поїздки в Латинську Америку. Одним із мотивів його рішення був намір підтримати діючі на острові баскські фірми. Упродовж 1998 року на Кубі побували керівник ІСПП Х. Альмунія, лідер Демократичного союзу Каталонії Ж. А. Дуран Ллейда, інші відомі іспанські лідери.

Із наближенням парламентських виборів кабінет Аснара все більше схилився до певної нормалізації стосунків з Кубою. На листопад 1998 року планувався візит Хуана Карлоса I на Кубу. Тоді ж урядові політичні сили розв'язали дискусію про межі політичної самостійності іспанського монарха у зовнішній політиці. Врешті-решт візит іспанського короля було відкладено. Натомість у листопаді 1998 року до Гавани відбув міністр закордонних справ М. Матутес. Напередодні свого візиту міністр заявив, що відносини між обома країнами вже «повністю нормалізувалися». Його тодішній кубинський колега Р. Робайна також схарактери-

зував відносини Куби та Іспанії «гарними». Через рік у Гавані відбувся ІХ ібероамериканський саміт. У ці ж дні на Кубі побував з візитом король Іспанії. Контакти і зустрічі під час цього форуму сприяли відновленню певної рівноваги в іспано-кубинських відносинах.

Помітно зросла активність нового соціалістичного уряду, очолюваного Х. Л. Родрігесом Сапатеро, на латиноамериканському напрямку. За перший рік правління прем'єр-міністр Сапатеро чотири рази побував у Латинській Америці. Намір іспанського прем'єра провадити більш змістовний діалог з латиноамериканськими партнерами був окреслений ним на саміті ЄС–Латинська Америка, який відбувся в Гвадалахарі (Мексика) влітку 2004 року. Тоді він дав зрозуміти, що готовий відігравати більш ініціативну і конструктивну роль у зближенні двох регіонів, зокрема у тому, що стосується наведення «мостів» вільної торгівлі між ЄС та інтеграційними блоками Латинської Америки (МЕРКОСУР, Андським співтовариством і Центральноамериканським спільним ринком).

Важливою подією 2005 року став 15-й Іbero-американський саміт, який відбувся з 13 по 15 жовтня у м. Саламанка. Учасники саміту підтвердили необхідність координації дій країн-учасниць з Генеральним секретаріатом іbero-американської співпраці (ГІС), штаб-квартира якого у Мадриді. ГІС, який очолив Е. Іглесіас, экс-президент Міжамериканського банку розвитку, став своєрідним рупором Іbero-американської конференції, органом, який координував її політику і представляв інтереси Іспанії на міжнародних форумах.

ГІС зіграв суттєву роль у підготовці наступних іbero-американських самітів: XVI в Уругваї (2006 рік), XVII у Чилі (2007 рік), XVIII у Сальвадорі (2008 рік), XIX у Португалії (2009 рік), XX в Аргентині (2010 рік), XXI у Парагваї (2011 рік). Зустрічі в Португалії, Аргентині і Парагваї відбулися в умовах світової кризи, яка відчутно (хоча різною мірою) зачепила більшість іbero-американських країн і поставила нові завдання, пов'язані з прийняттям антикризових заходів і перебудовою наявної системи світових фінансово-економічних відносин. XX іberoамериканський саміт, який відбувся у грудні 2010 року в аргентинському місті Мар-дель-Плата, заснував Раду іberoамериканських організацій – новий орган, прикликаний координувати роботу Генерального іberoамериканського секретаріату.

риканського секретаріату і спеціалізованих установ ІСН (Іberoамериканської організації молоді, Конференції міністрів юстиції, Секретаріату іberoамериканських країн з питань освіти, науки і культури, Іberoамериканської організації соціального забезпечення). Там же, вперше за всю історію самітів ІСН, був ухвалений політичний джокумент – «Спеціальна декларація про захист Іberoамериканської демократії і конституційного порядку». Приводом для прийняття цього документа слугував державний переворот у Гондурасі в 2009 році. Вперше на цьому форумі були присутніми представники чотирьох «асоційованих спостерігачів» (Нідерландів, Марокко, Філіппін, Франції), а також «консультативних спостерігачів» Андської корпорації розвитку, Всесвітньої продовольчої програми і Міжамериканського банку розвитку.

Дипломатія уряду ІСРП упродовж 2004 і 2005 років здійснила низку кроків для нормалізації відносин ЄС з Гаваною, зруйнованих полемікою «народників» щодо недотримання прав людини на Кубі. Це, безперечно, не означало, що Мадрид за правління соціалістів відмовився від претензій до кубинського режиму у цій сфері. Висловлювалося лише прагнення врегулювати розбіжності у режимі діалогу і «м'якого тиску», сподіваючись на поступову політичну розрядку і підготовку еволюційної трансформації у результаті зміни поколінь біля керма влади в Гавані.

Офіційний візит іспанського прем'єра до Бразилії (січень 2005 року) також продемонстрував зміну акцентів. Раніше очевидний пріоритет у латиноамериканській політиці віддавався іспаномовним державам – Мексиці та Аргентині. Під час бразильського візиту фактично пролунало визнання ключової ролі в регіоні Бразилії як нового домінанта з очевидною перспективою зміцнення її впливу на глобальному рівні. Безперечно, в іспано-бразильському зближенні зіграла свою роль і політична спорідненість лідерів двох правлячих партій – Партії трудящих президента Л. І. Лули да Сільва і ІСРП Х. Л. Родрігеса Сапатеро.

Уряд Іспанії солідаризувався з ініціативою бразильського президента Л. І. Лули да Сільва, яку підтримала Франція. Йдеться про так званий «Альянс проти голоду», метою якого є до 2015 року вдвічі скоротити чисельність жителів планети, які живуть за межею бідності. До речі, це завдання було визначене як пріоритетне для світової спільноти

у Декларації тисячоліття, прийнятій 2000 року главами держав та урядів практично всіх держав-членів ООН.

Отже, аналізуючи діяльність ІСН, можна говорити про формування нового міжнародного співтовариства, яке помітно впливає на політичну ситуацію в регіоні. Щоправда, під час саміту в Мар-дель-Плата окреслилось певне розмежування іberoамериканських країн, виникнення все-редині співтовариства угруповань з різними геополітичними уподобаннями, що може завадити перетворенню ІСН в один із полюсів нового світопорядку.

3.4.8. Латинамериканський напрям зовнішньої політики України

Одним із пріоритетних напрямків зовнішньої політики України є співробітництво із державами ЛАКБ, в якому беруть участь 34 держави регіону. На території регіону функціонують посольства України (в Бразилії, Буенос-Айресі та Гавані), а також консульство в Куритибі (Бразилія). Співробітництво із державами регіону в цілому базується на двосторонніх відносинах та включає співпрацю за такими напрямками: реформування Статуту ООН; оновлення правової бази сучасних міжнародних відносин; регламентація миротворчої діяльності; зміцнення режиму нерозповсюдження зброї масового знищення та ракетних технологій; боротьба з незаконним обігом наркотичних речовин; боротьба з тероризмом; контрабанда зброї; гарантування економічної безпеки тощо.

Поглиблення співпраці із державами ЛАКБ сьогодні обумовлено низкою факторів, у першу чергу економічних: спроба диверсифікації ринків збуту державами регіону; пошук Україною імпортерів та експортерів товарів та послуг; необхідність ліквідації диспропорцій в економіці, а також подолання кризи «економічного наздоганяючого розвитку»; лібералізація економіки тощо.

До того ж, варто зазначити, що рівень україно-латинамериканських відносин, особливо торгово-економічних, не реалізує всього свого потенціалу. Взаємний товарообіг, який у 2014 році, за інформацією Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, складав близько 350 мільйонів доларів США, а станом на 2017 рік – близько 200 мільйонів доларів США, має тенденцію до зменшення, а реалізація вже укла-

дених контрактів гальмується бюрократичними механізмами обох держав. Також зазначимо, що більше 80 відсотків взаємного товарообігу України припадає на три найбільші латиноамериканські держави: Аргентину, Бразилію та Мексику.

Подібна ситуація обумовлена низкою об'єктивних обставин. Це, перш за все, географічна віддаленість держав (близько 14 тис. км), яка породжує не тільки проблему транспортного забезпечення взаємної торгівлі (авіаційного та морського), а й проблему визначення ціни на товари імпорту або експорту, що ускладнює укладення навіть дуже вигідних контрактів, а також робить проблематичним визначення часу доставки.

Україна і латиноамериканські держави ще недостатньо знають потенційні і реальні економічні можливості один одного, а також бізнес-клімат держав-партнерів. Цей фактор обумовлює той факт, що велика частка товарів з України та ЛАКБ надходять на ринки через треті держави, в першу чергу – через Росію та Європу.

Найбільшими українськими партнерами в регіоні вважаються Аргентинська Республіка, Федеративна Республіка Бразилія та Мексиканські Сполучені Штати.

Співробітництво з Аргентинською Республікою. Аргентина однією з перших держав регіону визнала незалежність України 5 грудня 1991 року (у 1921 році Аргентина визнала незалежність УНР). Дипломатичні відносини було встановлено 6 січня 1992 року. Договірну основу співробітництва складають Договір про дружні відносини і співробітництво (11.04.2000 рік); угода про торговельно-економічне співробітництво (30.12.1996 рік); Угода про скасування віз (02.10.2011 рік). Загалом нараховується 51 документ двостороннього співробітництва.

На території України та Аргентини діють: посольство України в Аргентинській Республіці; Почесне консульство України у провінції Місьйонес; Почесне консульство України у провінціях Чако та Формоса; Посольство Аргентинської Республіки в Україні. 6 грудня 2013 року було відкрито Почесне консульство у м. Ла-Плата у провінції Буенос-Айрес.

З моменту формалізації міждержавних відносин Україна та Аргентина постійно демонструють взаємну налаштованість на розвиток полі-

тичного діалогу на високому рівні. Підтвердженням цьому став перший в історії державний візит до Аргентини у 1995 році Президента України Л. Д. Кучми, а також візит в Україну в 1998 році Президента Аргентини К. Менема. Налагодженню політичного діалогу між двома державами сприяв також обмін візитами міністрів закордонних справ у 1996 та 1998 роках. На сьогодні в політичній сфері двосторонніх стосунків діє механізм регулярних консультацій на рівні заступників міністрів закордонних справ.

Вищий законодавчий орган Аргентини неодноразово виявляв солідарність з Україною, надавав політичну підтримку становленню молодій українській державі. Зокрема, у 1996 році аргентинські законодавці прийняли резолюцію із закликом до світової спільноти надати допомогу Україні у подоланні наслідків аварії на ЧАЕС. З нагоди 100-річчя українських першопоселень в Аргентині у 1997 році парламент країни прийняв рішення про відзначення цього ювілею на загальнонаціональному рівні. У 2003 році Сенат Національного Конгресу Аргентини прийняв декларацію, яка засуджувала голодомор в Україні у 1932–1933 роках.

Додаткового поштовху двостороннім відносинам надали офіційні візити Міністра закордонних справ, міжнародної торгівлі та культури Аргентини Е. Тімермана в Україну (18–20 квітня 2011 року) та Міністра закордонних справ України К. Грищенка (22–24 квітня 2012 року). Важливу роль у розвитку дружніх відносин відіграє міжпарламентське співробітництво. З 2002 року у Верховній Раді України функціонує депутатська група з міжпарламентських зв'язків з Аргентини. У свою чергу у Палаті депутатів Національного конгресу Аргентини з 2014 року діє Парламентська група дружби з Україною.

22–24 квітня 2012 року відбувся перший за 13 років офіційний візит Міністра закордонних справ України до Аргентинської Республіки, в ході якого були проведені переговори з аргентинськими високопосадовцями та керівником Української Центральної Репрезентації в Аргентині Петром Лиликом.

Основними галузями співпраці обох країн є аерокосмічна і сільськогосподарська. Україна може запропонувати Аргентині свої технологічні здобутки в електроенергетиці, літакобудуванні, залізничному й авто-

мобільному машинобудуванні. Аргентинська сільськогосподарська продукція і техніка, обладнання для газопроводів, атомних електростанцій, антарктичних досліджень знаходять значний попит на ринку України.

У структурі українського експорту в Аргентину переважають чорні метали, гарячекатана сталь, турбіни, насоси, кулькопідшипники, двигуни, трансформатори, добрива, трактори, тоді як з Аргентини надходять харчові продукти, екстракт кебрачо, шкіра, яловичина, одяг.

Україна пропонує свою участь у промислових програмах, що реалізуються в Аргентині: тракторобудуванні, будуванні вантажного автотранспорту, будівництві шляхів сполучення, мостів, каналів, у гірничорудній промисловості, модернізації портового господарства, створенні систем транспортних авіаперевезень, пожежогасіння. З іншого боку, для аргентинського бізнесу існує можливість участі у приватизаційних проєктах України, співпраці в сільському господарстві.

Станом на кінець 2014 року торговий баланс між Україною та Аргентиною характеризується значним негативним балансом та малими обсягами. За даними Державної служби статистики України, за 2014 рік загальний обсяг взаємної торгівлі товарами між Україною та Аргентиною становив 92 млн доларів США, при від'ємному сальдо в розмірі 52,16 млн доларів США. Експорт українських товарів до Аргентини у 2014 році склав 19,92 млн дол. США. Імпорт товарів до України за цей період становив 72,08 млн доларів США. Основні статті імпорту: риба і ракоподібні (23 млн доларів США), їстівні плоди та горіхи (7 млн доларів США), насіння і плоди олійних рослин (18,92 млн доларів США), тютюн і промислові замітники тютюну (3,54 млн доларів США). Основні статті експорту: добрива (4,26 млн доларів США), чорні метали (5,52 млн доларів США), електричні машини (9,1 млн доларів США), реактори ядерні, котли, машини (0,46 млн доларів США).

Діяльність Спільної українсько-аргентинської міжурядової комісії з питань торговельно-економічного співробітництва є важливим механізмом активізації практичної взаємодії та інструментом розробки комплексної стратегії розвитку торговельно-економічного співробітництва України з Аргентиною. У період 1998–2006 років відбулось п'ять засідань Комісії. Проведення шостого засідання з різних причин переноси-

лось протягом останніх років кілька разів, як з ініціативи МЗС Аргентини, так і української сторони.

Перспективним може бути міжрегіональне співробітництво. Йдеться, зокрема, про необхідність реалізації підписаних раніше Угод про співробітництво між Львівською областю і провінцією Кордова, Харківською і провінцією Буенос-Айрес, Тернопільською і провінцією Місьйонес, Волинською і провінцією Чако.

З метою координації зусиль та надання ефективної допомоги у взаємному просуванні товарів та послуг на ринки обох держав створені аргентино-українська торговельно-промислова палата та аргентино-українська асоціація ділового партнерства, основними завданнями яких є пошук можливих партнерів, налагодження прямих ділових контактів, організація виставкової діяльності, сприяння ефективній участі в тендерах.

Ще за часів СРСР було підписано Угоду між Урядом СРСР та Урядом Аргентинської Республіки про співробітництво в галузі дослідження і використання космічного простору в мирних цілях (Москва, 25 жовтня 1990 року). У 2000-ні роки були підписані декілька угод, що регулювали двосторонню взаємодію у сфері використання космосу, а саме: Рамкова угода між Національним космічним агентством України та Національною комісією з космічної діяльності Аргентини щодо співробітництва у сфері дослідження та використання космічного простору в мирних цілях (23 жовтня 2001 року); Рамкова угода між Урядом України та Урядом Аргентинської Республіки про співробітництво у сфері використання космічного простору в мирних цілях (дата підписання: 02.10.2006 року; дата набуття чинності для України: 28.01.2009 року). Укладення вказаних угод дозволяє здійснювати співробітництво у таких напрямках: а) фундаментальна космічна наука, метеорологія, дистанційне зондування, геофізика та космос, радіоінженерія, аерономія, космічні біотехнології, іоносфера та космічна плазма; б) космічні наукові та технологічні прилади; в) розробка супутникових систем для дослідницьких, прикладних і комерційних цілей; г) дослідження та розробка бортових систем дистанційного зондування; д) космічні телекомунікаційні системи; е) космічні транспортні системи; ж) спільні науково-дослідницькі роботи, конструювання, виробництво, запуски, управлін-

ня і використання ракет-носіїв, супутників та інших космічних систем;
к) наземна інфраструктура.

В Аргентині, за експертними оцінками, проживають близько 250–300 тисяч етнічних українців. При центральних відділеннях і філіях Українського культурного товариства «Просвіта» та Українського товариства «Відродження», а також при Українській Греко-Католицькій Церкві у столиці та провінції Буенос-Айрес діють суботні школи, де вивчається українська мова і низка українознавчих дисциплін.

Співробітництво з Федеративною Республікою Бразилія. Бразилія визнала незалежність України 26 грудня 1991 року, а дипломатичні відносини було встановлено 11 лютого 1992 року. Договірну основу співробітництва складають: Угода про встановлення дипломатичних відносин (11.02.1992 рік); Договір про дружні відносини і співробітництво (12.11.1996 рік); Угода про торговельно-економічне співробітництво (30.12.1996 рік); Угода про наукове і технологічне співробітництво (27.05.2009 рік). Загалом нараховується 52 документи, що становлять правову базу двосторонніх відносин.

На території обох держав функціонують: Посольство України у Федеративній Республіці Бразилія; Консульство України в м. Сан-Паулу; Посольство Федеративної Республіки Бразилія в Україні. На час проведення Олімпійських та Параолімпійських Ігор «Ріо-2016» з 15 липня по 25 вересня 2016 року Посольство спільно з МЗС забезпечило роботу Тимчасового консульського пункту України у м. Ріо-де-Жанейро. Станом на 2018 рік у Палаті Депутатів Національного конгресу Бразилії діє Група міжпарламентських зв'язків «Бразилія–Україна». У Верховній Раді України діє Група з міжпарламентських зв'язків з Бразилією.

З 1996 року в Національному конгресі Бразилії та Верховній Раді України діють групи міжпарламентського співробітництва. У 1996, 1997, 1999, 2001, 2003 та 2008 роках бразильські парламентарі відвідали Україну. Візити у відповідь депутатів ВР України були здійснені у 1997, 2000, 2003, 2015 та 2016 роках.

19–20 жовтня 2005 року Україну відвідала група федеральних депутатів на чолі з Головою Комісії із зовнішніх зносин та національної оборони Палати депутатів Арольдо Седразом. У листопаді 2006 року

здійснила візит до м. Ріо-де-Жанейро делегація представників депутатської групи Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків з Бразилією на чолі з Головою О. В. Ковтуненком.

У листопаді 2015 року, у червні та листопаді 2016 року парламентські делегації України відвідали Бразилію, провели двосторонні переговори з керівництвом Національного Конгресу та МЗС Бразилії, у ході яких було підтверджено зацікавленість української сторони до активізації відносин з Бразилією.

Міжпарламентські контакти були продовжені у 2017 році. Під час візиту до бразильської столиці Голови Групи міжпарламентського співробітництва «Україна–Бразилія» у Верховній Раді України народного депутата В. Романюка 4–5 грудня 2017 року було проведено переговори в Національному Конгресі, Міністерстві закордонних справ і Міністерстві науки, технології, інновацій та комунікацій. Бразильська сторона виявила розуміння необхідності спільних заходів для активізації співробітництва.

1 березня 2007 року Палатою зовнішньої торгівлі Бразилії було прийняте рішення, відповідно до якого Бразилія визнає Україну країною з ринковою економікою. В контексті надання поштовху подальшому співробітництву в торговельно-економічній сфері 5–6 червня 2008 року в Києві відбулося Третє спільне засідання Міжурядової Комісії з торговельно-економічного співробітництва (МК). Сторони підписали низку документів про розширення двосторонніх відносин між Україною та Бразилією, зокрема, Меморандум про взаєморозуміння у сфері метрології та Меморандум про створення спільної робочої групи з питань торгівлі та інвестицій у рамках МК. Таким чином було створено двосторонній механізм, робота якого покликана сприяти збільшенню обсягів та розширення номенклатури двосторонньої торгівлі, а також інвестицій. Окрім того, бразильська сторона запропонувала утворити спільну Комісію з координації двостороннього співробітництва в енергетичному секторі.

Аналіз статистичних даних Міністерства розвитку, промисловості та зовнішньої торгівлі Бразилії за підсумками 2015–2017 років свідчить про досить суттєве збільшення обсягів двосторонньої торгівлі в порів-

нянні з попередніми роками з 250 млн доларів США до близько 600 млн доларів США.

Основним чинником зростання обсягу українсько-бразильської торгівлі стало поживлення взаємодії між зацікавленими у співпраці бізнес-структурами обох країн, що підтверджується активізацією обмінних делегаціями в цій сфері.

Перелік бразильських товарів, які імпортує Україна, перевищила у 2016 році 170 позицій. Крім традиційних для бразильського експорту тютюну, кави, цукру з тростини, зросли поставки в Україну бразильської яловичини та свинини. Незважаючи на певні позитивні зміни у структурі двосторонньої торгівлі, необхідно відзначити все ще невеликий відсоток у ній високотехнологічної продукції. В експорті до Бразилії переважають традиційні товари, зокрема гарячекатаний та інший сталевий лист, нітрат та сульфат амонію.

Значні перспективи відкриває реалізація спільного «інсулінового проекту» щодо промислового виробництва на території Бразилії інсуліну на основі української технології. Здійснюється обмін науковим та практичним досвідом з протидії поширенню ВІЛ/СНІД та інших захворювань. Розширюється співпраця між вищими навчальними закладами двох країн у рамках угод про наукове та академічне співробітництво.

Кількість етнічних українців у Бразилії, за оцінками дослідників, складає 600 тисяч осіб, переважна більшість яких мешкає у штаті Паранá – понад 400 тисяч, а також у штатах Сан-Паулу, Санта-Катаріна та Ріо-Гранде-ду-Сул. Представницьким органом українських громадських організацій у Бразилії є Українсько-Бразильська Центральна Репрезентація. Українські релігійні громади об'єднуються навколо 24 парафій (понад 200 церков) Української греко-католицької церкви та 16 парафій Української автокефальної православної церкви. Згідно із Законом Федеративної Республіки Бразилія № 4324/2008, 24 серпня проголошено Національним Днем української громади Бразилії. У 2016 році відзначалася 125-а річниця з початку української імміграції до Бразилії.

У Бразилії регулярно проходять фестивалі української культури, виступи українських мистецьких колективів, виставки та презентації. До 200-річчя від дня народження Тараса Григоровича Шевченка перевидано двомовну книгу «Тарас Шевченко: поет України».

Співробітництво з Мексиканськими Сполученими Штатами. Мексика визнала незалежність України 25 грудня 1991 року, а дипломатичні відносини було встановлено 14 січня 1992 року. У 1997 році президент України Леонід Кучма прибув з офіційним візитом до Мексики, що зміцнило двосторонні відносини між країнами. У січні 1999 року Україна відкрила своє посольство в Мехіко, а Мексика відкрила почесне консульство в Києві у 2000 році, зберігаючи офіційні відносини з Україною зі свого посольства у Варшаві, Польща. Посольство Мексики в Україні функціонує з червня 2005 року. У 2007 році створено Українсько-Мексиканську Міжурядову Комісію. 1 червня 2010 року було відкрито Почесне консульство України у мексиканському місті Тіхуана (штат Нижня Каліфорнія), керівником якого призначено громадянина Мексики Педро Раміреса Кампусано.

Договірну базу співробітництва складають 23 угоди, серед яких: Декларація про принципи відносин та співробітництво (25.09.1997); Угода про співробітництво в галузі науки, техніки та технологій (20.02.1998); Угода про торговельно-економічне співробітництво (19.12.2004); Конвенція про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи і майно (23.01.2012).

Мексика є одним із найбільших торговельних партнерів України в Латинській Америці та Карибському басейні. У 2014 році обсяг двосторонньої торгівлі між Україною та Мексикою склав 249,8 млн доларів США при позитивному для України сальдо у 56,9 млн доларів. При цьому український експорт до Мексики склав 153,4 млн доларів, а імпорт з Мексики становив 96,4 млн доларів.

У 1-му півріччі 2015 року обсяг двосторонньої торгівлі склав 92,1 млн доларів США. Експорт склав 60,8 млн доларів США. Імпорт мексиканських товарів становив 31,3 млн доларів США. Позитивне для України сальдо за цей період становило 29,5 млн доларів США.

Найважливіші статті експорту до Мексики: чорні метали, добрива, зернові культури, обладнання, мінеральні палива та продукти нафтопереробки. Найважливіші статті мексиканського експорту до України: електричні машини, обладнання, транспортні засоби, фармацевтична продукція, оптичні прилади, алкогольні і безалкогольні напої, різноманітна хімічна продукція, риба та кава.

Важливим результатом плідної роботи стало проголошення, однією з перших серед країн Латинської Америки, Мексикою повної підтримки нашої держави під час демократичних перетворень, у часи Майдана та Революції Гідності, у ході анексії Криму Росією та фактичного військового протистояння з російською армією у Донецькій та Луганській областях. Доказом цього стали неодноразові відповідні заяви мексиканського уряду та голосування «за» прийняття резолюцій «Територіальна цілісність України», схваленої ГА ООН 27 березня у Нью-Йорку та «Співробітництво і допомога Україні в галузі прав людини», схваленої 27 червня 2014 року у ході 26-ї сесії Ради ООН з прав людини у Женеві.

На сьогодні існують реальні можливості для розширення українсько-мексиканської взаємодії на рівні парламентів двох країн. Налаштованість мексиканської сторони на розвиток цієї форми співпраці продемонструвало офіційне заснування у Палаті депутатів Національного Конгресу Мексики у лютому 2005 року та поновлення у березні 2008 року депутатської групи дружби «Мексика–Україна». 9 жовтня 2009 року у Верховній Раді України було створено депутатську групу з міжпарламентських зв'язків з Мексикою.

За підтримки мексиканської парламентської групи Голодомор 1932–1933 років в Україні було визнано геноцидом проти українського народу; відповідна Постанова була ухвалена Палатою депутатів 19 лютого 2008 року. У свою чергу, Сенат Національного Конгресу Мексики 11 листопада 2008 року ухвалив резолюцію з нагоди 75-х роковин Голодомору, в якій висловив солідарність з народом України та закликав до недопущення подібних трагічних явищ у майбутньому. У січні 2016 року створено нову депутатську групу Верховної Ради України з міжпарламентських зв'язків з Мексиканськими Сполученими Штатами.

Співпраця в гуманітарній сфері спирається на Угоду між Урядом України та Урядом Мексиканських Сполучених Штатів від 25.09.1997 року. Наявна договірно-правова база дозволяє розвивати і поглиблювати усі напрями двосторонньої гуманітарної співпраці, зокрема забезпечити широке взаємне ознайомлення з національними традиціями, історією та культурно-мистецьким надбанням обох народів. Головною подією у галузі культурно-гуманітарного співробітництва у 2012–2013 роках бу-

ла участь України у Ярмарку культур країн-друзів, що проводився в Мексиці. У 2013 році український стенд відвідало понад 2 млн осіб. Щороку Посольство України в Мексиці організує фотовиставку «Україна у моєму серці». Разом із фундацією «Мексика–Україна» проведено низку культурних заходів. На постійній основі в мистецьких центрах Мехіко проходять виставки робіт української художниці Ніни Коби та мексиканського художника Мігеля Рінкона, який малює у петриківському стилі.

Важливою подією у розбудові договірно-правової бази з Мексикою стало підписання 28 липня 2015 року Генеральної угоди про співробітництво між Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Національним автономним університетом Мексики, в рамках якої було розпочато співпрацю в різних сферах університетського життя та управління на засадах паритетності і взаємної вигоди із залученням всієї університетської спільноти (керівництва, професорсько-викладацького складу, студентів та аспірантів).

Всебічному розвитку двостороннього співробітництва між Україною та Мексикою має сприяти подальше розширення гуманітарного сегменту двосторонньої договірно-правової бази. На цьому напрямі слід відзначити зусилля дипустанови, спрямовані на налагодження співпраці на регіональному рівні, завдяки яким готуються до підписання угоди про встановлення побратимських відносин між м. Сан-Луїс-Потосі та м. Дніпром, м. Леон та м. Львовом, м. Веракруз та м. Одесою, м. Ісла Мухерес та м. Скадовськом, штатом Халіско та Харківською областю. Враховуючи традиційно дружні відносини України та Мексики, а також значний торговельно-економічний та культурний потенціал двостороннього співробітництва на регіональному рівні, заявлений інтерес мексиканської сторони є слушною нагодою для встановлення дружніх відносин, що без сумніву має піти на користь народів обох країн.

**Питання для студентського самоконтролю
до розділу III (3.4.1, 3.4.2, 3.4.3, 3.4.4, 3.4.5, 3.4.6, 3.4.7)**

1. З'ясуйте, території яких держав охоплює регіон Латинської Америки і Карибського басейну.
2. Проаналізуйте, які чинники впливають на периферійність розвитку регіону ЛАКБ.
3. Назвіть основні елементи, які визначають процес розвитку інтеграційних процесів у регіоні.
4. Надайте характеристику інтеграційним процесам в регіоні ЛАКБ на початку XIX – у середині XX століття.
5. Охарактеризуйте чинники, які впливали на розвиток регіону в період холодної війни.
6. Іbero-Американське співробітництво: його витoki та характерні риси.
7. Які особливості мали кожна із 4-х хвиль інтеграції регіону ЛАКБ? Визначте їх часові та просторові межі.
8. Визначте особливості політики Сполучених Штатів Америки щодо регіону ЛАКБ.
9. Які завдання виконують MERCOSUR, UNASUR та CELAC в інтеграційних процесах у регіоні?
10. Визначте тригерні зони регіону ЛАКБ, які гальмують процеси регіоналізації.
11. У чому полягає проблема лідерства в регіоні? Охарактеризуйте роль Бразилії в інтеграційних процесах.
12. Особливості латиноамериканського вектора у зовнішній політиці Бразилії.
13. В чому полягає особливість міжрегіональної співпраці ЛАКБ?
14. Проаналізуйте регіональні безпекові проблеми та шляхи їх вирішення.
15. З'ясуйте особливості позарегіональної діяльності ЛКА.
16. Проаналізуйте шляхи, напрями, механізми та проблеми співпраці України з країнами ЛКА.

III.5. АФРИКА

3.5.1. Географічно-просторова, демографічна, етнолінгвістична та конфесійна характеристика регіону

Не так давно Африку вважали «безнадійним континентом» і територією, яка перебуває неначе у відриві від міжнародної системи, «на краю ойкумени», як зазначає дослідник Й. Тейлор. Вона дивує своїм розмаїттям і шокує контрастністю, викликає подив і водночас занепокоєння.

Навіть у наукових дослідженнях присутня певна полярність у вивченні місця Африки в сучасних міжнародних відносинах. Перша умовна група дослідників подає стереотипний, депресивний і суто негативний погляд на Африку як суцільний «континент-катастрофу», вимальовуючи песимістичні сучасні реалії та не менш безнадійне майбутнє у вигляді маргіналізації, неоколоніалізму або світового протекторату під егідою ООН чи інших структур. Африка асоціюється з гуманітарними катастрофами та відсутністю істотних політичних процесів, які стимулюють розвиток регіону.

Друга група дослідників вибудовує своє бачення Африки на основі неолібералізму і пов'язує політику модернізації з небувалим майбутнім прогресом континенту. Завдяки небувалим темпам економічного зростання на початку XXI століття ставлення до регіону почало кардинально змінюватися. Видання «The Economist» у 2011 році назвало Африку «зіркою, що сходить», а журнал «Time» у 2012 році вийшов із заголовком «Піднесення Африки». Обидві точки зору є крайніми, тому слід з'ясувати, чому регіон знаходиться у стані перманентної кризи, його жителі перебувають в умовах хронічної нестабільності і хаосу, постійних конфліктів, злочинності, бідності та хвороб.

Африка – це другий за розміром материк, який займає територію у 29,2 млн кв. км (5,9 відсотків площі Землі, або 20,3 відсотка суходолу планети). Природні ресурси Африки завжди були причиною особливої уваги провідних країн світу, і у XXI столітті вона ще залишається ареною боротьби за природні та стратегічні ресурси. По-перше, це унікальна флора і фауна, яка забезпечує продовольством і має промислове використання, формує туристичну привабливість регіону.

По-друге, за багатством і різноманіттям корисних копалин Африка є найбільш забезпеченим регіоном світу, якому належать найбільші запаси золота, алмазів, значні запаси урану, чорних, кольорових, рідких і рідкоземельних металів, металів платинової групи, дорогоцінних мінералів, нафти, газу тощо. Регіон має 17 відсотків світових запасів деревини, воду великих річкових систем і запаси прісної води в надрах Сахари. За прогнозами Світового банку і Африканського банку розвитку, у 2020 році Африка суттєво посує Росію на європейському енергетичному ринку, а в США вже зараз 15 відсотків всієї нафти африканського походження, тому зацікавленість до регіону буде лише зростати.

Вагомим і важливим ресурсом для регіону є населення. Континент посідає 2 місце серед регіонів світу за кількістю населення: станом на 15.06.2018 року воно становить 1,286 млрд осіб, або 16,86 відсотка населення світу. Сьогодні цей регіон демонструє найшвидші темпи зростання населення – 2,52 відсотка на рік. Лише за один місяць спостережень автором з 1 квітня по 1 травня 2018 року населення Африки виросло на 2 млн осіб. За прогнозами ООН, до 2050 року воно збільшиться вдвоє – до 2,527 млрд осіб, проте з 2025 року почнеться певне уповільнення темпів зростання населення в районі 2,1 відсотка. Особливістю демографічної ситуації є молодий середній вік населення – 19,4 років. За прогнозами, у 2035 році кількість працездатного населення в Африці перевищить кількість цих осіб в усьому світі. Це може бути як фактором економічного росту, так і нестабільності.

Позитивна динаміка зростання населення наповнена ще й негативним змістом. Тривалість життя в Африці є найнижчою у світі (в середньому це 60,2 роки у 2017 році). Показники дитячої смертності до 5 років і смертності від хвороб – найвищі у світі. Наприклад, у деяких країнах рівень захворюваності на СНІД становить 75 відсотків від загальної кількості населення. З 10 країн, де найбільше людей, які захворіли на ВІЛ/СНІД, 9 – це африканські країни. Все це, безумовно, створює дуже негативний імідж всьому регіону.

Надзвичайна лінгвістична, етнічна та релігійна строкатість населення також є фактором ризику. У сучасній Африці налічується більше 700 мов корінних жителів і більше 1000 етносів. В узагальненому ви-

гляді: більша частина заселена народами, що говорять на нігеро-кордофанських та семіто-хамітських мовах. У багатьох країнах офіційними є кілька мов: одна – мова колишньої метрополії (англійська, французька, арабська), інші – найбільш поширені місцеві мови.

Більша частина регіону має негроїдне населення, лише північна частина заселена арабами й арабізованим населенням. Тривалий час Африка південніше Сахари була у своєму етнокультурному просторі, а країни Магрибу – під арабським і османським впливом. Звідси й **умовний поділ Африки на Північну і Субсахарську**. Термін «Субсахарська Африка» почали використовувати наприкінці XIX століття, але він не був поширеним. Професор антропології Колумбійського університету Б. Ларкін зазначає, що ця дефініція прийшла в науку та публіцистику на заміну «расово забарвленим фразам «Тропічна Африка» або «Чорна Африка», широко вживаним у 1950–1960-ті роки. «Субсахарська Африка» є більш нейтральним у порівнянні з попередніми терміном і загальноприйнятим з 1969 року, коли ООН вводить Стандарт М49, або «Стандартні коди країн і територій для статистичного використання» (Standard Country or Area Codes for Statistical Use), в якому весь світ поділений на регіони та субрегіони. Африка складається з двох субрегіонів – Північна та Субсахарська Африка, або *«Африка, південніше Сахари»* (в дослівному перекладі *«Африка, нижче Сахари»*). Субсахарська Африка, своєю чергою, за географічною ознакою поділяється на *Східну, Західну, Центральну та Південну*.

Етноси в Африці сформувалися наприкінці XV століття, але певна частина населення континенту знаходиться ще на стадії формування народностей. У таких країнах, як Демократична Республіка Конго (ДРК) і Нігерія, проживає понад 200 народностей, які досить важко співіснують. Причина полягає і в конфесійній картині регіону, яка є теж розмаїтою. Іслам найбільше поширений на півночі; Субсахарська Африка – територія, де у різних поєднаннях паралельно співіснують християнство, іслам і місцеві релігійні течії. Відсутність домінантної релігії, поєднання ісламу, християнства і місцевих культів є тим фактором, який дезінтегрує та значно ускладнює політичний діалог.

Становище країн Африки на початку XXI століття не можна назвати стабільним, проте як регіон Африка посідає певне специфічне місце

у структурі світоустрою. Як зазначалося вище, цей регіон по сукупності соціально-економічних параметрів відстає від інших, але має значний потенціал. Він може перетворитися в зону успішної та взаємовигідної співпраці. З одного боку, африканські держави складають значну частину членів ООН, представлені в Радбезі, є членами багатьох міжнародних організацій. Без їхньої участі неможливе функціонування системи міжнародних відносин і розвиток світової економіки, створення стабільної системи регіональної та міжнародної безпеки. З іншого боку, за більшістю держав регіону закріпилася репутація ненадійного партнера та слабого гравця на міжнародній арені, тому Африка як регіон періодично «випадає» з постбіполярної системи міжнародних відносин. У політичному плані Африка – наймолодший регіон світу, і в силу своїх розмірів дуже неоднорідний, що значно ускладнює процес стабілізації.

Станом на 2018 рік в Африці є території з різним статусом:

1) *54 незалежні держави*, визнані країнами-членами ООН:

- 51 держава є республікою;
- 3 держави, 2 з яких конституційні монархії (Лесото і Марокко)

та 1 абсолютна – Королівство Есватіні (колишній Свазіленд).

2) *9 залежних територій*:

– *території Королівства Іспанія*: Канарські острови, міста Сеута і Мелілья;

– *території Португальської Республіки*: о. Мадейра;

– *залежні території Сполученого королівства Великої Британії та Північної Ірландії*: Британські території в Індійському океані, о. Св. Єлени, Асенсьйон і Трістан-да-Кунья;

– *заморські департаменти Франції*: Майотта, Реюньйон, острова Епарсе (входять до складу Французьких Південних і Антарктичних територій);

3) *2 самопроголошені держави*:

– *Сомаліленд* – утворений у 1991 році внаслідок громадянської війни в Сомалі, визнається державами-членами ООН як частина Сомалі;

– *Сахарська Арабська Демократична Республіка* – існує з 1976 року та згідно з резолюцією A/RES/34/37, прийнятою на 34-й сесії Генеральної Асамблеї ООН, вважається «несамоврядною територією»

(англ. – non-self-governing territory)», яка не належить ні Марокко, ні Фронту ПОЛІСАРІО, проте має дипломатичні відносини з 40 державами світу і є членом Африканського Союзу. Характерно, що підтримка сепаратистських рухів на континенті провідними міжнародними гравцями перетворюється на ефективний інструмент досягнення політичного, економічного, військового впливу не лише в регіоні, а й у світі.

В цілому проблеми, що постають перед місцевою владою, мають глибинні причини, які сягають своїми коріннями у соціальне, культурне, етнічне, політико-економічне минуле місцевих народів.

3.5.2. Колоніальне минуле Африки та його наслідки

У доколоніальні часи на території Африки існувала низка протодержав і державних утворень з різним рівнем політичного, соціального та економічного розвитку, тому говорити про певну «цивілізаційну недорозвиненість» є недоцільним. Мадагаскар був у відриві від материка, а розвиток Субсахарської Африки через об'єктивні природні та демографічні чинники відбувався у відносній ізоляції від Північної Африки, яка була постійно включена у мережу зв'язків із державами Європи й Азії. Причиною поступового «відставання» регіону стала і трансатлантична работоргівля. Континент позбавили кращого генофонду, був перерваний природний хід розвитку народів і держав.

З кінця XV століття починається колонізація континенту. Досі Африка відчуває на собі наслідки колоніального панування, які заклали масштабні структурні диспропорції в економіку африканських держав і зламали поступову еволюцію цих держав. Колоніальний розподіл континенту і проведення кордонів в Африці були затверджені рішенням Берлінської міжнародної конференції 1885 року («конференція щодо Конго»). Генеральний акт конференції закріпив територіальний розподіл і зобов'язання метрополій щодо ефективного використання сфер впливу. Наприкінці XIX століття на континенті існувало лише дві суверенні держави – Ефіопія та Лівія.

До кінця 1950-х років Африка вважалась «зоною відповідальності» держав-метрополій – Великої Британії, Франції, Бельгії та Португалії. Колоніальна політика метрополій не була однаковою. Авторитарне колоніальне правління привносило в регіон європейську політичну куль-

туру у вигляді розділення на гілки влади, парламентаризму, загального виборчого права.

Для Європи наявність усталених традицій державотворення є основою досягнень, а у випадку із Субсахарською Африкою спостерігаємо іншу ситуацію. Ті держави, де немає усталених традицій державотворення (Ботсвана, Намібія) стають більш успішними, коли починають будувати свої держави з «чистого аркуша». Імперське минуле народів заважає та не дає очікуваного поштовху для політико-економічного розвитку. У більшості випадків африканське суспільство сприйняло лише форму – авторитарний стиль правління, а демократичні цінності виявилися незрозумілими. В Африці залишилися європейські політичні інститути з іншою, традиційною для континенту, шкалою цінностей – трайбалізмом, клановістю, «зрівнялівкою», геронтократією, нетолерантністю.

3.5.3. Африканський регіон у роки «холодної війни»

У перші роки незалежності колишні метрополії – Франція та Велика Британія – скористалися слабкістю держав і нав'язували нерівноправні договори про економічну співпрацю, взаємодіяли з диктаторами, навіть з найбільш одіозними, наприклад, Жан Бедель Бокасса в Центрально-африканській республіці (ЦАР). Такі подвійні стандарти стали прийнятними у політиці країн Заходу щодо африканських держав. Науковці часто вживають термін «неоколоніалізм», характеризуючи такі відносини провідних гравців на світовій арені з країнами Африки. Здебільшого він виявляється в економічній політиці: Африка використовується виключно як сировинна база та база для розташування своїх виробництв. Більшість держав регіону потрапили у своєрідну кабалу від договорів про співпрацю, оскільки вся економіка працювала в інтересах колишньої метрополії, а договори не підлягали перегляду.

У роки «холодної війни» в регіоні з'являються нові сили – США та СРСР. Обидві сторони вели пропагандистську роботу серед населення, дискредитуючи свого супротивника, та надавали фінансові позики. У Субсахарській Африці в 1960–1968 роках відбулося 64 військових перевороту, більшість із яких проходила за безпосередньої підтримки США або СРСР.

Особливий інтерес Москви до африканського континенту з'явився після закінчення Другої світової війни і пов'язаний він був із роллю Лівії на шляху до Каїру та для бакинської нафти. 40 років СРСР підтримував відносини стратегічного партнерства з режимом Каддафі в Лівії. Політика підтримки молодих і «антиімперіалістично налаштованих» держав Африки – Єгипет, Алжир, Гана, Гвінея, Малі – з умовою збереження ними нейтралітету у міжнародних справах дала свої результати: почала формуватися група країн, які тепер мали союзника зі значними фінансовими та технічними ресурсами.

По інший бік формувалася група «друзів» США. Так, у 1962 році Гвінея отримала фінансову допомогу від США, а слідом за нею – Кенія, Маврикій, Сьєрра-Леоне, Сейшельські острови. В американській зоні інтересів була і Лівія, але там були сильніші позиції СРСР. У цілому в 1960 – першій половині 1970-х років суперництво наддержав в Африці зводилося до включення країн регіону до зони свого впливу, залучення до голосування в міжнародних організаціях для вирішення власних зовнішньополітичних проблем.

Обидві сторони втручалися у внутрішню політику держав регіону. Ілюстрацією суперництва за Африку можуть бути такі приклади: прихід до влади в Конго протеже СРСР Патріса Лумумби і його повалення проамериканським лідером Мобуту Сесе Секо; режим Нкуми в Гані або Модібо в Малі, які були встановлені за підтримки СРСР, а повалений силами США; прорадянський режим у Конго, боротьба з ним проамериканських сил і вбивство президента Конго Маріан Нгуабі; встановлення широкого співробітництва СРСР і Лівії та ліквідація американських військових баз; запрошення та вигнання радянських або американських радників. Поясненням може бути той факт, що з набуттям незалежності більшість африканських спільнот виявилися неготовими до утворення держав на етнокультурній основі, тривалий час не мали досвіду державотворення і належної забезпеченості професійними кадрами.

В Африці були і хвилі супротиву відносинам з СРСР або США та просуванню їхніх ідей побудови суспільства, та наддержави на це не зважали. Радянські лідери визнали, що «в Африці немає класової боротьби», проте продовжували «соціалістичні експерименти». СРСР під-

тримував держави регіону тоді, коли Захід був налаштований категорично проти них. Боротьба проти апартеїду в Замбії, висадка кубинських солдат в Анголі та визнання Організацією африканської єдності легітимності режиму прорадянського лідера Анголи, політичні кубинські та радянські консультанти в Ефіопії з визнанням за нею «соціалістичної орієнтації», підтримка військового перевороту в Сомалі, участь у війні на стороні Мозамбіку і Замбії та надання незалежності Зімбабве – це не весь список дій, які є свідченням прямого втручання СРСР у внутрішні справи африканських країн, і це не враховуючи масштабну фінансову допомогу. Так, щорічна допомога Африці в 1978 році була рекордно великою – 2,5 млрд доларів.

Із середини 1970-х років протистояння США і СРСР набуває форм збройних конфліктів. В африканських країнах, які найбільш послідовно йшли по шляху «афромарксизму», були розв'язані за участі США громадянські війни. По суті в Анголі, Мозамбіку, Ефіопії йшла боротьба за сферу впливу між США і СРСР, але втягнені були і всі сусідні держави регіону. Ці конфлікти здебільшого не мали перспективи мирного розв'язання або перемоги у короткій термін.

Пік протистояння припав на 1980-ті роки. У середині 1980-х років за підтримки СРСР було побудовано 600 об'єктів і підготовлено близько 500 тисяч спеціалістів. За оцінками Міжнародного інституту стратегічних досліджень у Лондоні, 70 відсотків танків, 40 відсотків літаків і 35 відсотків гелікоптерів, що були на озброєнні країн Африки, вироблялися в СРСР. У 1988 році було припинено постачання нафти на Мадагаскар і відкликані консультанти з Ефіопії. США і СРСР спільно вирішили намібійську проблему, стабілізували ситуацію в Анголі та Мозамбіку, почали переговори по ПАР. Невдовзі СРСР згорнув усі програми підтримки «дружніх країн Африки».

США розглядали Африку як плацдарм і поле конфронтації з СРСР. Вона перебувала у стані постійних воєн і конфліктів та економічного колапсу, і США надавали фінансову та військову допомогу в обмін на різні преференції у торгівлі. На кінець 1980-х років її обсяги значно скоротилися: енергетична криза, екологічні проблеми, розвиток високотехнологічних галузей обумовили зміну пріоритетів США і країн Захо-

ду. Лише КНР стабільно направляла інвестиції в регіон, що і перетворило її на активного гравця на континенті.

Саме в 1980-ті роки в Африці посилюється роль міжнародних інститутів, які діяли в рамках Вашингтонського консенсусу. МВФ і МБРР мали на меті забезпечення економічного росту в регіоні через оздоровлення фінансової системи та лібералізації. Було проведено скорочення державних видатків, зменшення імпорту, девальвації національної валюти і корегування цін, що дуже болісно сприймалося населенням, підвищувало градус конфліктності, посилювало міграцію. Як наслідок – провал монетаристської політики, яка не врахувала етнокультурні, психологічні та соціальні особливості африканців.

На початок 1990-х років Африка перетворилася на континент, що деградував і ставив більше питань, ніж давав відповіді. Чинник етнічності впливає на всі сфери життя, а відсутність або слабкість наявного цивілізаційного фундаменту значно ускладнює процес. Закінчення «холодної війни» вивільнило регіони.

3.5.4. Африка нестабільна: політичний вимір

Політична сфера втілює в собі цілий комплекс проблем, притаманних регіону. Розглянемо фактори стримування політичного розвитку регіону:

1. Неприродність державних кордонів. На момент отримання незалежності кордони африканських держав збігалися з кордонами колишніх колоній і успадковувалися разом із політичною та економічною системою від метрополії. Демаркація та делімітація кордонів проводилися без врахування ареалів розселення племен і корінних народів і досвіду державності населення Африки. Народи та етнічні групи, які протягом тривалого часу формували свій культурний простір і розвивали політико-економічні відносини, були розділені.

40 відсотків кордонів є досі недемаркованими і слабо охороняються. Через такі території вільно пересуваються потоки біженців, злочинці і терористи. Лише 26 відсотків кордонів в Африці проходить відповідно по природних і географічних меж з урахуванням розселення етнічних груп; 44 відсотки – по паралелях і меридіанах; 30 відсотків – по інших геометричних лініях. Кордони буквально «розрізають» 177 райо-

нів проживання однієї етнічної спільноти (Нігерія, Нігер, Ботсвана, ПАР). Особливо гостро безглуздість такого розмежування виявляється в районах, де порушується доступ населення до прісної води, шляхів і ринків (Камерун, Нігерія, ДРК). Відносно моноетнічними у XXI столітті залишаються країни Магрибу, Свaziленд, Лесото.

Отже, ситуація з міждержавними кордонами є тривожною і такою, що значно ускладнює процес стабілізації. Неодноразово проблема невідповідності політичних кордонів етнічному розмежуванню ставала причиною конфліктів. Політичні кордони в Африці, проте, навряд будуть змінюватися. Це є певним «політичним табу», адже перегляд кордонів в одній державі створить прецедент. ОАЄ поклала принцип нерушимості кордонів в основу своєї діяльності, незважаючи на те, наскільки вони є несправедливими.

2. Розмитість громадянської ідентичності як прямий наслідок штучних поділів Африки і пов'язана з нею проблема націотворення. Людина ідентифікує себе, перш за все, як частину певного етносу, племені, клану або релігійної спільноти, а громадянином певної держави вона відчуває себе лише після того, як відбулася її ідентифікація за першими ознаками.

В Африці до цього часу продовжується націотворення. Більшість держав регіону отримали незалежність майже 60 років тому, проте в жодній із них об'єктивно не сформувалася спільнота, яку з наукової точки зору можна охарактеризувати як націю. Окремо можна говорити про Північну Африку. Процес формування політичної нації вже майже завершився, що пов'язано з менш строкатим складом населення і тривалим спільним перебуванням у складі Арабського халіфату й Османської імперії. У більшості держав Магрибу є умовний поділ на арабське та берберське населення. Відносини між ними різняться залежно від країни, проте існує цивілізаційна єдність, спільна релігія, стійкі економічні та культурні зв'язки. Винятком є в Субсахарській Африці Лесото і Королівство Есватіні, де компактно розселена моноетнічна спільнота.

У більшості держав регіону немає такої гомогенності, тому і створення етнічних націй майже неможливе. За наявності спільнот з етнічними, лінгвістичними, релігійними та культурними відмінностями мо-

же формуватися *політична нація*, як у Сінгапурі, Швейцарії або США, проте має бути етнос, який чисельно або культурно домінує, та політична воля до об'єднання. У Нігерії, ДРК, Ефіопії, Камеруні, Мавританії, Малі, Південному Судані та ЦАР відсутній не лише чисельно домінуючий етнос (більше 50 відсотків населення), а й титульний.

Політичне панування представників окремих етнічних груп у поліетнічних державах Африки створює перешкоди утворенню політичних націй. Зберігається не просто поділ на «своїх» і «чужих», а й *етнократія* як політичний режим, за якого вся повнота влади концентрується в руках представників етнічної спільноти, яка домінує. Етнократія може бути суто політичним кроком, як в Ефіопії або Мавританії. Як наслідок – сегрегація, міжетнічна напруженість, боротьба за політичні й економічні права для етносу, який чисельно домінує.

Наслідком етнократії є *інституційна неспроможність*. Орієнтація лише на один етнос в поліетнічній державі означає вузькість політики, відсутність багатостороннього діалогу, неефективність органів державної влади. Поглиблення етнічного протистояння в Африці може призвести до посилення сепаратистських процесів, утворення нових держав на основі етнічних націй і врешті-решт повністю перекроїти політичну мапу. Вже маємо політичний прецедент – проголошення незалежності Південного Судану у 2011 році.

3. *Трайбалізм і клановість*. Національної самосвідомості як такої у жителів багатьох держав немає. Натомість населенню притаманна племінна самосвідомість, а разом із нею трайбалізм і клановість. *Трайбалізм* як прояв міжплемінної ворожнечі та прихильності до культурно-побутової, культової та суспільно-політичної відокремленості – одна з гострих проблем Африки. Велика частина населення досі живе в умовах, коли існує певною мірою племінна організація суспільства та племінна структура населення. Племінна організація вирішує проблему водойм, пасовищ та інших угідь, чинить суд. Лише у Тропічній Африці проживає понад 3 000 племен.

«Консервування» племінної структури в африканському суспільстві пояснюється тим, що коли почався колоніальний розподіл регіону, більшість племен ще не перетворилися на народності та нації, власні націо-

нальні держави не були створені. Колонізатори, зі свого боку, спиралися на владу вождів і племінну верхівку для зручності керування територією, офіцерські корпуси та місцеві адміністрації часто формувалися за племінним принципом. В Африці склався такий парадокс: трайбалізм використовувався для збереження роздробленості населення та послаблення антиколоніальної боротьби, а населення сприймало плем'я як осередок боротьби з колонізаторами.

Почуття приналежності до племені притаманне всім його членам. Вони зберігають зв'язок між собою і солідарність, коли цілісності племені або інтересам його членів щось загрожує. Відповідно, кожен чиновник намагається зберегти зв'язок із власним племенем, підтримуючи або лобіюючи його інтереси в органах державної влади; так само діють його родичі та одноплемінні послідовники. Командний склад армії традиційно комплектується на племінній основі, будь-який керівник з метою власної безпеки формує штат з одноплемінників. Трайбалізм перетворюється на *клановість* в усіх сферах життя. У результаті отримуємо державу, розірвану на клаптики, де в центрі стоять інтереси племені, а не держави, тому для більшості держав Африки характерні *політична й економічна замкненість і місницькі інтереси*.

Процес формування політичних партій у Тропічній Африці також здійснювався на племінній основі, і лише за умови зміцнення зв'язків між окремими племенами або крайньої необхідності об'єднання утворювалися національно-визвольні рухи або загальнонаціональні партії.

Отже, формування національної самосвідомості та національної єдності видається якщо і можливим, то суттєво ускладненим. Національна консолідація можлива лише за умови інтеграції племен у межах однієї держави. Наприклад, як в Кенії, де уряд формується за принципом «племінної рівноваги» з метою зняття напруги та для ефективного управління, а в Марокко берберські племена мають представництво в парламенті й широкі політичні та економічні права.

4. Панування військово-диктаторських режимів і домінування військових у суспільно-політичному житті. Насилля, політична й економічна нестабільність, антиурядові заколоти, міжетнічні протиріччя, війни та гонка озброєнь, зростання політичної ролі армії – вже стали

типовими рисами авторитарних воєнізованих африканських держав. У Лівії, Єгипті, ДРК, Кот-д'Івуарі, Малаві, Беніні, Замбії, Зімбабве та інших при владі більше 25 років був один керівник, який здобув свою владу шляхом військового перевороту. Політична верхівка сепаратистських рухів розглядає збройну боротьбу як спосіб повернення контролю над родовищами корисних копалин або інших ресурсів і посилення власного впливу у державі.

Єдиний найбільш організований державний інститут у регіоні – військові сили, тому вони і брали на себе управління державою. Дослідник А. Ємельянов вважає інакше: «Схильність політичних режимів в Африці до військових методів вирішення суперечок пояснюється незначним наявним військовим потенціалом держав, який недостатній для взаємного знищення». Отже, не розвивається заснований на інстинкті самозбереження стимул до розвитку культури стриманості у застосуванні військової сили. Немає як такої «культури війни» та «культури миру», а війна перетворюється на буденність».

Спочатку населення сприймало однопартійність і диктат як благо, які могли скріпити державність, мобілізувати зусилля на вихід із кризи та на шляху до прогресу й добробуту. За підрахунками автора, на військову сферу більшість африканських країн витрачають в районі 5 відсотків ВВП, а це значні кошти. Крім видатків на силові структури й армію авторитаризм практикував трайбалізм, клановість, корупцію, що ще більше послаблювало державу, і призводило до колапсу в економіці та / або до нового перевороту.

В умовах етнічної, релігійної та культурної неоднорідності авторитарне управління в поєднанні з армією здатне певний період зберігати хитку рівновагу. Подібні режими, проте, не гарантують сталий розвиток і стабільні міждержавні відносини. Більш демократичний стиль керівництва передбачає наявність політичної свідомості й культури. За відсутності національної самосвідомості процес відмови від авторитаризму розтягнеться у більшості країн на довгі роки.

5. Тривала неефективна кадрова політика і корупція. У 1960-х роках в Африці не було підприємців і менеджерів, орієнтованих на світові ринки і здатних «запустити» господарський механізм. Ця проблема ви-

рішувалася шляхом запрошення радників і консультантів, а також практикою навчання молоді за кордоном. З одного боку, такі механізми створили прошарок спеціалістів, але, з іншого, найбільш талановиті освічені молоді люди не поверталися до Африки. Авторитарна влада проводила політику тотальної націоналізації, що унеможливлювало формування середнього класу на місцевій основі. Незначні за кількістю приватні компанії довго не утримувалися в системі, оскільки іноземні інвестори надавали пріоритет державним підприємствам, які давали гарантії повернення коштів та отримання прибутку.

Збагачення стало можливим лише через доступ до державної влади, тому ціла низка військових переворотів була обумовлена прагматичними мотивами різних угруповань. Підтримка режиму була можлива лише за допомогою бюрократії. У багатьох державах, орієнтованих у роки «холодної війни» на СРСР, державний апарат копіювався з радянського зразка, був здебільшого непрофесійним, занадто громіздким, з великою кількістю службовців. «Холодна війна» скінчилася, а традиції управління залишилися: державне управління концентрується в руках керівної верхівки, сформованої за клановим принципом. Зворотній бік такої кадрової політики – корупція в усіх сферах і збільшення розриву між заможним і збіднілим населенням. Тіньова економіка цей розрив тільки збільшує, провокуючи і зниження середніх доходів. Таким чином збільшується прірва між державним чиновницьким апаратом і населенням.

Незважаючи на це, на початку XXI століття в регіоні вже сформувався прошарок місцевих підприємців і менеджерів, здатних працювати на національному та міжнародному рівнях. За 2000–2010 роки, наприклад, чисельність так званого «середнього класу» зросла на 60 відсотків, особливо в Марокко та Нігерії. Ці спеціалісти орієнтовані на західні цінності, тому саме вони просувають зараз в Африці неоліберальні програми розвитку. На жаль, професіоналізм поки що не спроможний побороти клановість і трайбалізм, але цей процес вже розпочався.

Таким чином, зазначені вище фактори є серйозними перепонами на шляху до стабільності в Африці. Прикро але, в регіоні зберігається високий рівень конфліктності і неповага до людського життя: з 1945 року

відбулося більше 30 війн, 10 мільйонів осіб померло (92 відсотки з них – цивільне населення). Відсутня особистісна безпека, значна кількість населення не має доступу до інформації. Усе це дає підстави афропесимістам повертатися до тези про «відсталість» Африки.

Аргументом на користь «афрооптимістів» є позитивні зрушення, які відбулися в Африці в останні 20 років. Виділимо кілька позитивних тенденцій:

1. *Покращення державного управління в багатьох країнах.* Згідно з інформацією Freedom House, число виборних демократій в Африці різко зросло: всього з чотирьох в 1990 році до 23 у 2017 році. З демократією прийшло більш ефективне державне управління разом з такими покращеннями: розширення політичних свобод; демократичні вибори; зростання представництва жінок на управлінських посадах; зміцнення державних інститутів; більш висока прихильність принципу верховенства права; зниження рівня насильства; поліпшення ділового середовища; скорочення корупції. Експерти говорять про процес лібералізації африканського суспільства: стала можливою мирна передача влади і вільні вибори. Наприклад, за даними ООН, у 2016 році у 18 країнах Африки пройшли вибори, і всі вони були визнані вільними та дійсними.

2. *Збільшення кількості кваліфікованих управлінців.* Керівники, технічні фахівці і підприємці нового покоління обіймають керівні посади в державних відомствах, громадських організаціях і приватному бізнесі. Керівники центральних банків і ключових державних міністерств значно краще підготовлені, більш досвідчені, ніж їхні попередники в 1990-х роках.

3. *Підвищення якості економічної та соціальної політики.* Частково завдяки цим поліпшенням багатьом країнам вдалося витримати важкі глобальні шоки останніх років, зокрема, глобальну фінансову кризу 2008–2009 років і продовольчу кризу 2007 року.

4. *Поглиблення процесів інтеграції.* Участь держав у регіональних інтеграційних проєктах вже дає досвід міждержавної взаємодії, стимулює реформи та приносить прибутки в бюджет, проте потенціал зовсім не розкритий.

3.5.5. ПАР і Нігерія як регіональні лідери

Невирішеною є проблема лідерства в регіоні. Спираючись на географічний фактор, Африку поділяють на 5 субрегіонів з одним лідером: Північна Африка–Єгипет; Західна–Нігерія; Центральна–ДРК; Східна–Кенія; Південна–ПАР. Такий поділ спирається на різні критерії, є надто умовним і не розкриває сутність поведінки акторів на міжнародній арені. Яскрава тому ілюстрація – внески до бюджету АС. Лише 6 країн роблять внески, що дає 60 відсотків спільного бюджету АС, – Алжир, Єгипет, Лівія, Нігерія, ПАР, Ангола. На ПАР, Нігерію та Кенію припадає 40 відсотків усіх інвестиційних проектів, але аналіз поточної ситуації в регіоні дає підстави стверджувати, що станом на 2018 рік найбільш впливовими є ПАР і Нігерія, які з початку 1990-х років називають «новими центрами сили».

ПАР – це вже традиційний лідер, що дивувала свого часу прогресом, особливо у контрасті з іншими країнами регіону, проте активність і конкурентоздатність держави невпинно знижується останні десять років. ПАР, безумовно, має істотні переваги перед іншими африканськими партнерами.

По-перше, це позитивна репутація надійного партнера в політичних колах, особливо у провідних держав світу та у ЄС. Держава побудувала справжні альянси країн-партнерів по РІО, в яких ПАР виступає лідером (SADC, ECOMOG, NEPAD). Найбільш впливовий член АС – це теж ПАР, тому має безпосередні важелі впливу на інших його членів і на сам союз. Держава неодноразово долучалася до вирішення конфліктів в Африці (Намібія, Ангола), а, отже, має досвід кризового реагування та взаємодії з міжнародними партнерами. Втім, оскільки ПАР є членом БРІКС, вона лобіює інтереси КНР і РФ в регіоні, що посилює увагу до неї з боку США і їхнє втручання у внутрішні справи (наприклад, фінансування протестних настроїв). Збільшення кількості політичних біженців-білих африканерів з ПАР до США та ЄС теж є проблемною зоною у відносинах ПАР із Заходом.

По-друге, ПАР – єдина розвинена держава Африки зі значним природним потенціалом (алмази, золото, інші метали); за обсягами виробництва це друга економіка регіону (після Нігерії) і партнер номер один

для провідних світових акторів. У ПАР є зручне геополітичне розташування, розвинений фінансовий ринок, масштабні енергетичні й інфраструктурні проекти (в Намібії, Зімбабве, Ботсвані, Замбії).

Усе це перетворює ПАР на сильного гравця на «африканській шахівниці». З іншого боку, «ера слави і процвітання» ПАР відходить у минуле. Темпи економічного зростання невпинно знижуються, в основі експорту залишається видобувна галузь, яка не може конкурувати тривалий час на світовому ринку майбутнього. Більш сучасні економіки випереджають ПАР за багатьма показникам. Корупція органів вищої влади та часті корупційні скандали, расова дискримінація, наплив мігрантів з бідних африканських країн і пов'язані з цим демографічні проблеми значно ускладнюють шлях ПАР до регіонального лідерства. Політична нестабільність (особливо помітна з 2015 року: студентські протести, профспілкові заколоти, боротьба президента й опозиції в парламенті) посилює негативні тенденції та послаблює державу в цілому.

Зовсім по-іншому на фоні ПАР виглядає Нігерія. Нігерія, як і ПАР, має вигідне геополітичне розташування і значний природний потенціал (найбільший нафтовиробник в Африці), однак в економічному плані ПАР програє Нігерії. Нігерія як найбільш населена країна є хорошим ринком збуту товарів і постачальником дешевої робочої сили. У 2013 році вона стала першою та найбільшою економікою Африки (дає 29,3 відсотка від загального ВВП континенту), визнана найбільш динамічною державою регіону, яка дуже швидко розбудовує нові, найперспективніші галузі; постійно збільшується кількість середнього класу і місцевих жителів, а, отже, держава має конкурентні переваги і в регіоні, і на світовому ринку. Нігерія теж має групу країн-партнерів по ЕКОWAS, де виступає лідером. Вона також була досить активною у вирішенні збройних конфліктів і боротьби з тероризмом у Західній Африці (Ліберія, Нігер, Чад, Камерун).

Незважаючи на це, проблеми Нігерії є досить серйозними і сильно заважають регіональному лідерству. Найголовніше – це демографічна проблема і тероризм. Нігерія має найбільше населення в Африці та один із найшвидших у світі темп його зростання. Перенаселення, неосвіченість, високий рівень захворюваності і смертності, до того ж роз-

кол суспільства за релігійною та етнічною ознакою залишають клеймо «відсталості» на державі.

Постійне протистояння між християнами і мусульманами, між сунітськими та шиїтськими угрупованнями, між силовими структурами і політичними силами, дискримінація і сепаратизм (Рух за звільнення суверенної держави Біафра та Рух за звільнення дельти Нігера), піратство створюють нестабільний фон. Нігерія фігурує як країна-експортер тероризму через діяльність сумнозвісної Боко-Харам, яка зберігає сильні позиції на північному сході країни та поширює свій вплив на сусідні держави. Зворотний бік проблеми – зростання впливу Ірану та Саудівської Аравії на ісламські політичні об'єднання та на внутрішню політику Нігерії в цілому, ч що спричиняє суттєву увагу США до цієї країни.

Таким чином, обидві держави – ПАР та Нігерія – зорієнтовані на встановлення впевненого політичного лідерства в Африці та представлення інтересів держав регіону на міжнародній арені. Цілком можливо, що в майбутньому зусилля держав щодо формування власних сфер впливу лише активізуються. Враховуючи значні внутрішньополітичні проблеми, важко говорити про абсолютне лідерство Нігерії або ПАР у регіоні. Втім, градус внутрішньої напруги в Нігерії є вищим, що обумовлює збереження політичного впливу ПАР в Африці найближчим часом. Безпекова ситуація навіть у найбільш впливових державах регіону є нестабільною.

3.5.6. Економічний вимір: від відсталості до «піднесення» Африки

У сучасній економічній і політичній науці проблема регіону досліджується здебільшого крізь аксіому про те, що Африка – це сукупність «відсталих» або «слабко розвинених країн». Стверджувати, що всі країни є «слабко розвиненими», є принаймні некоректним, оскільки експерти ООН для зручності аналізу поділяють країни на групи, уникаючи географічний чинник і беручи за основу два критерії – ВВП на душу населення та частку обробної промисловості до загального обсягу виробництва. Відповідно до такої класифікації:

1) переважна більшість – це *найменш розвинені країни* (Східна Африка, частина Західної Африки, Центральна Африка);

2) менша група – *країни, що розвиваються* (переважно Північна та Південна Африка);

3) *країни «нової економіки» або «нової індустріальної економіки»* (Алжир, Ботсвана, Габон, Гана, Туніс та ін.);

4) окремо виділяється Південно-Африканська республіка (ПАР), яка є *єдиною розвиненою країною Африки*.

Отже, маємо з однієї сторони – групу найменш розвинутих держав: Сомалі, Ліберія, Чад, Республіка Конго, Сьєрра-Леоне, які є фінансовими банкрутами зі зруйнованою і криміналізованою економікою та з наявністю негативних процесів у політико-державній сфері. Ефіопія, Мозамбік, Еритрея, наприклад, докладають неймовірних зусиль, щоб уникнути такої ж долі. На іншому протилежному боці знаходяться ПАР, що є індустріально-аграрним гігантом Африки, а також Нігерія, Кенія, Зімбабве, Ботсвана, Кот-д’Івуар, Гана, Габон, Уганда, Сенегал, які мають добре розвинутий промисловий сектор, що ґрунтується на гірничодобувній промисловості та переробці сільськогосподарської сировини. Приріст ВВП пояснюється високим попитом на їхні паливно-сировинні ресурси на світовому ринку. Отже, переконуємося, що Африка – дуже неоднорідний континент, і сучасний поділ африканських країн за показниками соціально-економічного зростання вже набув характеру поляризації: держави, які дивують своїми успіхами, з одного боку, та ті держави, які можна назвати «лузерами».

Втім, за Африкою міцно закріпився «синдром відсталості». Пік появи та розвитку теорій і концепцій із зазначеної проблематики припадає на середину 1950-х – 1970-ті роки. У 1955 році нобелівський лауреат А. Льюїс запропонував *концепцію «двоїстої економіки» (dual economy)*, згідно з якою для слабко розвинених країн (переважно країни Африки) характерне поєднання секторів – «традиційного» (дрібне натуральне господарство) та «сучасного» (товарний характер економіки). Проблема розвитку вирішується досить просто шляхом переміщення трудового ресурсу і засобів праці з села в місто як центр промисловості. Прикладом такої «двоїстої економіки» є ПАР. Достатньо перетнути кордон між провінціями Квазулу-Натал і Трансней – і перед очима два зовсім різні світи: район процвітання й нових технологій, а через межу – хатини без водогону й електрики.

Концепція «розвитку відсталості», або «суброзвитку» (development of underdevelopment), А. Г. Франка мала на меті пояснити бідність і відсталість цілої низки країн периферії (Азії, Африки та Латинської Америки). За концепцією, відсталість є штучним феноменом, як і у А. Льюїса, і результатом колонізації. Країни Африки до приходу європейців були розвиненими для свого часу і мали певну соціальну стабільність. Колоніалізм приніс із собою трансформацію усіх сфер. Пауперизація селянства, деформація соціальних інститутів, експлуатація природних ресурсів в інтересах метрополій призвели до перетворення регіону на периферію. Розвиток науки та освіти в них був непотрібний метрополіям.

Паралельно з концепціями «відсталості» в період деколонізації ООН сформулювала міжнародну стратегію на 1960-ті роки на міцній теоретичній основі. Роботи *В. Ростоу та Р. Нурксе* заклали основу концепції «розвитку навздогін», яка мала пояснити і запропонувати шляхи розвитку країн периферії. Було передбачено зростання економіки таких країн щорічними темпами на рівні 5 відсотків, однак не враховувалася специфіка регіону, тому концепція не мала продовження.

На 1970-ті роки теоретичне обґрунтування стратегії розвитку запропонували в концепції «основних потреб» (*concept of basic needs*) *Х. Ченері, Р. Робінсон, І. Адельман*. Передбачалося збільшення інвестицій в економіку, державна допомога найбільшій суспільним верствам населення, підвищення зайнятості у традиційних секторах господарства. Ці положення були втілені в планах економічного розвитку країн Африки, які не погоджувалися зі становищем відсталої і залежної периферії в системі міжнародного поділу праці.

У 1980-х роках теоретичні обґрунтування стратегії розвитку Африки віддзеркалювалися в таких концепціях: «основних потреб», «колективної опори на власні сили» і «нового міжнародного економічного порядку». Концепція «колективної опори на власні сили» (*collective self-reliance*) *Г. Мутаваллі, М. Талабані, А. Барахімі, Дж. К. Ньєрере, М. Камель* мала в основі дослідження економічної залежності переважно арабських країн Африки від індустріально розвинених держав і шляхи забезпечення розвитку. Серед варіантів подолання відсталості пропонувалися різні – від розриву відносин з країнами Заходу до поглиблення проце-

сів демократизації та регіональної інтеграції зі збереженням зв'язку зі світовою спільнотою.

У цілому зазначені концепції орієнтували «периферію» на прискорену інтеграцію з промислово розвиненими країнами, в якій країни Африки відіграють роль постачальника ресурсів та амортизатора у кризові періоди. Жодна із запропонованих концепцій не давала теоретичної відповіді на питання про способи швидкого подолання відсталості, що робило їх малопривабливими. Склалася патова ситуація у сфері зовнішнього фінансування, зростав державний борг, посилилася диференціація країн.

Після закінчення «холодної війни» ситуація ще більше ускладнилася через відсутність фінансової допомоги та політичної підтримки від СРСР і США. Загострилися численні збройні конфлікти, а розвиток економіки континенту відбувається «навздогін» розвиненим і високо розвиненим країнам світу і зараз.

Отже, внаслідок специфічного внутрішнього політичного розвитку та під впливом постійного зовнішнього фактора склалися такі умови:

1. Господарство країн Африки формувалося під впливом діяльності колоніальних адміністрацій та приватних іноземних компаній як додаток до економіки метрополій. Не існувало власних ефективних економічних моделей.

2. Державність на континенті, за винятком країн Магрибу, формується пізно, і переважна частина держав починає самостійний шлях розвитку лише у другій половині ХХ століття.

3. Деколонізація звільнила народи Африки від формального панування метрополій, проте прояви неокolonіалізму наявні і зараз. Країнам не вдалося подолати колоніальний тип галузевої та територіальної структури економіки й інфраструктури; зберігся колоніальний характер зовнішньої торгівлі: основний товар на світовому ринку – сировина і продукти первинної обробки.

На сучасному етапі Африка має стратегічне значення для світової економіки та для геополітичних інтересів провідних гравців світу. Континент продовжує бути ареною боротьби США, Франції, Великої Британії, Японії, КНР, Індії, Росії за ресурси, залишаючись джерелом си-

ровини і ринком збуту одночасно. Масштаби господарської діяльності регіону на світовому ринку є дуже незначними: так, у Субсахарській Африці з 10-ма відсотками населення світу виробляється лише 1,4 відсотка світового ВВП та 1 відсоток продукції обробної промисловості. На три найбільші економіки Африки – Нігерія, Єгипет і ПАР – припадає 1,52 відсотка світового ВВП. Більшість макроекономічних показників лише підкріплюють стереотипне уявлення про Африку як «відсталій» регіон.

Серед особливостей економічних моделей африканського регіону, які здебільшого уповільнюють і стримують розвиток, такі:

1. Загальний низький рівень продуктивних сил і економічних відносин. Колишні країни-колонії не мали інвестиційних можливостей для розвитку наукомістких секторів економіки, населення з відповідним рівнем освіти і практичного досвіду, тому почали відставати від постіндустріального світу.

2. Багатоукладність і двоїстість структури економіки: одночасний розвиток відсталого господарства та ремесл і сучасної промисловості.

3. Переважно аграрний характер господарства з поступовим переходом до індустріального, і відповідний тип суспільства.

4. Сільське господарство, яке розвивається екстенсивним шляхом.

5. Промисловість із домінуванням гірничодобувної та гірничо-металургійної галузей (промисловість складає в середньому лише 11 відсотків від ВВП, що є меншим за всі інші регіони світу).

6. Недостатнє забезпечення електроенергією.

7. Інфраструктура розвинена слабо: усі транспортні шляхи залишилися колоніального типу: від порту до сировини, а нова інфраструктура розбудовується вкрай важко і повільно.

8. Зовнішня торгівля колоніального типу; в експорті переважає гірничорудна і сільськогосподарська сировина, в імпорті – готова продукція та послуги.

9. Питома вага сектору послуг залишається незначною.

10. Робоча сила в Африці є статичною. Люди не переходять масово з низькопродуктивної праці на високопродуктивну. Рух людей з галузей господарства є настільки незначним, що це не призводить до структурних змін.

11. Збереження впливу бюрократії на економіку та контроль над нею, зрощення політичної та фінансової еліти.

Справжні суттєві «злети» відбулися в Африці на початку XXI століття. 3 грудня 2012 року журнал «Time» оприлюднив матеріал під заголовком «Піднесення Африки», і з цього моменту в історіографії запанувала точка зору про те, що «час Африки настав», і тепер регіон стане «новою Азією», «останнім ринком, що формується».

Прийшло оптимістичне бачення Африки, відбувся суттєвий «економічний стрибок», *тому період 2000–2014 років можна назвати «піднесенням Африки».*

Стрімке економічне зростання пояснюється *низкою факторів:*

1. *На континенті відбулося певне зниження гостроти внутрішніх політичних протистоянь і регіональних збройних конфліктів.* За інформацією Стокгольмського інституту дослідження проблем миру (SIPRI), в Африці в 1999 році було в активній фазі 11 конфліктів, а в 2009 їх стало 4 (за винятком Північної Африки, де сильно дестабілізувалася ситуація внаслідок «Арабської весни»). Рівень конфліктогенності на континенті впродовж 15 років став нижчим.

2. *Наприкінці XX століття відбулося оновлення національних еліт:* у багатьох державах у політичних колах з'явилося друге покоління високо освічених спеціалістів, професіоналів-технократів і управлінців, які почали проводити досить збалансовану та прагматичну політику, спрямовану на стимулювання економічного зростання. Згідно з даними Freedom House, ситуація з демократією в Африці значно покращилася: у 2015 році було 23 виборні демократії в порівнянні з чотирма в 1990 році. Макро-економічне управління стало набагато ефективнішим: з більш гнучкими валютними курсами, більш низькою інфляцією, меншим дефіцитом бюджету і вищими рівнями валютних резервів, орієнтацією на ринок.

3. На загальноафриканському рівні були зроблені зусилля для *створення більш сприятливого середовища для економічного зростання та ведення бізнесу в цілому.* Держави узгодили спільні регіональні ініціативи – Нове партнерство для розвитку Африки (NEPAD), Нова африканська ініціатива (NAI), План «Омега» для Африки, «Партнерство тисячоліття для африканського розвитку» (MAP), Африканський механізм

експертної оцінки (APRM) для втілення у практику принципів і механізмів моніторингу прогресу.

4. Склалася досить вигідна для Африки кон'юнктура світових товарних ринків: підвищився попит на сировину в Індії та КНР, які спрямували свої активи в Африку. Внаслідок нестабільності у країнах Середнього Сходу та Магрибу, а також певних спекуляціях на світових біржах ціни на нафту залишалися стабільно високими, забезпечивши Африці 24 відсотки зростання ВВП.

5. Вплив світової кризи 2008 року виявився відкладеним через низьку інтегрованість економіки регіону у світову фінансову та господарську структуру.

Основні макроекономічні показники 2000–2014 років вражають. По регіону середньорічні темпи приросту ВВП склали 10,23 відсотка, що значно перевищує середній світовий показник. Загалом ВВП на одну особу країн Африки на південь від Сахари зріс на 37,29 відсотків. Для порівняння: за цей період у 20 найбільш розвинених країнах, щорічний приріст ВВП складав 5,8 відсотка, а реальні доходи на душу населення зросли удвічі. З 1990 по 2013 роки економічна свобода, згідно з даними Канадського Інституту Фрейзера, збільшилася з 4,75 до 6,23 за десятибальною шкалою. Станом на 2018 рік ТОП-8 країн лідерів зі зростання номінального ВВП є таким: Нігерія, Єгипет, ПАР, Алжир, Марокко, Ангола, Судан, Кенія.

«Побічним ефектом» політичних змін внаслідок «Арабської весни» стала глибока рецесія економіки в Єгипті, Тунісі та Лівії. Економісти, проте, починають фіксувати позитивну динаміку в Лівії з 2016 року: було рекордне зростання ВВП на 55,1 відсотка у 2017 році (найвищий показник в Африці). У Субсахарській Африці ознаки економічного спаду з'явилися у 2015 році. Економісти називають цю дату як відправну точку припинення «піднесення Африки».

Серед факторів поступового зниження темпів економічного зростання можна виділити два основних. По-перше, це зниження цін на нафту та інші біржові товари. З середини 2011 року почалося падіння економіки, яке досягло піку у 2015 році: різко впали світові ціни (до – 40 відсотків) на сировинні товари (нафта, метали, алмази, деревина, каучук,

товари тропічного землеробства), що ускладнило можливості наповнення бюджету в країнах-експортерах палива та сировини, а їх в регіоні найбільше. Прямим наслідком стало падіння ВВП та ріст інфляції. По-друге, відбулося зниження темпів зростання у державах-партнерах. Економіка Африки залежна та вразлива від стану господарства у країнах з перехідною економікою, до яких експортується товар і які самі виступають безпосередніми інвесторами, особливо це стосується КНР. Зменшилися інвестиції з усіх країн-партнерів і грошові перекази від африканських мігрантів, зріс державний борг.

Втім, вже з 2017 року економіка Африки почала виходити зі стану рецесії. Зростання цін на нафту, відкриття нових нафтопереробних підприємств і розбудова галузей, пов'язаних з нафтовидобутком, поступово вивели з кризи економіку Нігерії, Гани, Республіки Конго, Анголи. Високий врожай 2017 року та зростання експорту сільськогосподарської продукції теж зміцнили економіку. Із посиленням урбанізації збільшилася кількість робочої сили у промислових регіонах.

Протягом 2015–2017 років ціла низка африканських країн стала на шлях регуляторних реформ, які мають привести до повної або часткової трансформації африканських економічних моделей. Лише у 2016–2017 роках було проведено 83 реформи, які дозволили африканським країнам продемонструвати найбільший стрибок у зростанні економіки, порівнюючи з попередніми роками. З 2003 по 2018 рік в Африці, за підрахунками економістів Світового банку, було втілено в життя 798 реформ, із яких 52 припадає на Руанду, 32 – на Кенію та 31 – на Маврикій.

Найпоширенішими є такі перетворення: спрощення та прискорення адміністративних процедур; оптимізація системи кредитування, в тому числі створення системи кредитних реєстрів; розширення електромереж і надання доступу до електрики; зниження вартості комунальних послуг; зменшення оподаткування для дрібного та середнього бізнесу; зниження або зняття акцизів на певні категорії товарів; зниження торговельних мит і тарифів; введення електронної системи для експортно-імпортних операцій на кордоні; переходу на онлайн-сервіси в секторі послуг; введення спеціальних інспекцій з оцінок ризиків, імплементація електронних сервісів у сфері землекористування, реєстрації або пере-

реєстрації компаній тощо. За висновком багатьох міжнародних організацій, проведені реформи полегшили ведення бізнесу в Африці як для іноземних інвесторів, так і для місцевих приватних підприємців, і створили сприятливе бізнес-середовище та значно підвищили інвестиційну привабливість континенту.

Звичайно, за потужністю економік і капіталів країнам Африки ще важко сперечатися зі світовими гігантами, але за прогнозами, їхня частка у світовому ВВП щороку буде збільшуватися. Зараз Африка другий після Азії регіон, що швидко розвивається. За даними «Doing Business Report» за 2018 рік, з 10 економік, що вирізняються з-поміж інших найкращими результатами у світі за 2016–2017 роки, є 4 африканські країни – Малаві, Замбія, Нігерія, Джибуті. Досягнення у сфері охорони здоров'я були також значними. Порівнюючи ситуацію в Африці в 1990-х роках і зараз, можна констатувати, що в кожній країні на південь від Сахари скоротилася дитяча смертність, смертність від малярії (знизилася на 50 відсотків), смертність, пов'язана з ВІЛ/СНІД (на 30 відсотків) і туберкульозом (на 30 відсотків).

Серед економістів набирає поширення теза про *«велике розчарування» в Африці*: маючи суттєві успіхи на рівні макроекономіки, політика держав континенту щодо подолання бідності і покращення життєвих умов населення майже не принесла результатів. Унікальне зростання ВВП, вище за показники високорозвинених країн світу, нівелюється швидкими темпами зростання населення. За прогнозами ООН, вже у 2063 році в Африці буде понад 2 млрд населення працездатного віку. Вже зараз у деяких країнах рівень безробіття серед молоді досягає 50 відсотків, що породжує соціальну напруженість і міграцію. Хоча індекс людського розвитку (HDI) зростає в Африці з темпами 1,04 відсотка щороку, лише у 4-х відсотків мешканців Африки щоденний дохід є вищим, ніж 10 дол. За прогнозами, у 2030 році 25 відсотків населення Африки проживатиме в умовах крайньої бідності. Окрім цього, в Африці відбувається поглиблення екологічної кризи через екстенсивне землеробство, неконтрольовану вирубку лісу, розташування екологічно шкідливих виробництв, нехтування екологічними стандартами.

В цілому африканський регіон вражає своєю контрастністю. Найкращими країнами в Африці (топ-5) за веденням бізнесу у 2018 році

визнані Маврикій (25 місце), Руанда (41), Кенія (80), Ботсвана (81) і ПАР (82). Найгіршими країнами з найбільш несприятливими умовами – Сомалі (190 місце), Еритрея (189), Південний Судан (187) і ЦАР (184), закриваючи світовий рейтинг. Субсахарська Африка має найбільший розрив у регіональному вимірі (понад 57 відсотків) між прогресивними державами та державами з нестабільною та депресивною ситуацією в економіці; Північна Африка є більш монолітною.

3.5.7. Регіональні інтеграційні процеси

Африканська підсистема міжнародних відносин формується під впливом інтеграційних тенденцій. Регіональні інтеграційні процеси на африканському континенті розгорнулися у 1960-х роках і спочатку не мали економічного змісту, були внутрішньо суперечливими. З одного боку, схожість історичних доль призвела до певної геополітичної спільності інтересів країн материка. З іншого боку, виникнення багатьох нових держав внаслідок деколонізації дало сильний поштовх націоналізму місцевих груп управління, не зацікавлених в інтеграційних процесах. Загальний «тон» інтеграції задає Європейський Союз, що пояснюється наявним зв'язком колишніх метрополій і колоній. Інтеграційні процеси в регіоні обумовлені його залежним становищем у системі світового господарства і низьким рівнем розвитку факторів виробництва. Це значною мірою позначається на послідовності проведення реформ, формах і змісті регіональної інтеграції.

Інтеграційні процеси в Африці відбуваються під впливом таких основних факторів: об'єктивна необхідність об'єднання важливих економічних ресурсів і нейтралізації наслідків штучного поділу континенту; низький рівень економічних зв'язків, взаємної конкуренції на ринках сировини і капіталу; досить обмежений економічний потенціал більшості країн; політична воля лідерів, які прагнуть подолати клеймо «відсталості» і через інтеграцію; наявність орієнтацій на різних гравців на світовій арені; сильний вплив традиційних інститутів, норм і звичаїв поведінкової культури у сфері бізнесу.

На сучасному етапі розвитку Африка характеризується поширенням таких регіональних інтеграційних об'єднань (далі – РІО), як субрегіональні союзи:

Північна Африка

- Союз Арабського Магрибу (Arab Magreb Union – UMA);
- Співтовариство Сахело-Сахарських держав (CEN–SAD), яке включає держави інших субрегіонів.

2) Західна Африка:

- Економічне співтовариство держав Західної Африки (The Economic Community of West African States – EKOWAS);
- Західноафриканське економічне співтовариство (West African Economic Community);
- Союз країн басейну ріки Мано (Mano River Union – MRU);
- Західноафриканський економічний і валютний союз (de l'union Economique et Monetaire Ouest Africaine – UEMOA).

2) Східна і Південна Африка:

- Спільний ринок Східної і Південної Африки (Common Market for Eastern and Southern Africa – COMESA);
- Комісія країн Індійського океану (The Indian Ocean Committee – IOC);
- Східноафриканське співтовариство (East African Community – EAC);
- Південноафриканське співтовариство розвитку (Southern African Development Community – SADC);

3) Центральна Африка:

- Центральноафриканський митний та економічний союз (Central African Custom and Economic Union – UDEAC);
- Економічне та валютне співтовариство Центральної Африки (Central African Economic and Monetary Community – CEMAC);
- Економічне співтовариство центральноафриканських держав (The Economic Community of Central African States – ECCAS);
- Економічне співтовариство країн Великих озер (The Economic Community of the Great Lakes Countries – CEPGL).

РІО в Африці вирізняються вищим рівнем інституційного оформлення, широким спектром завдань та сфери співпраці.

Станом на 2018 рік **Союз Арабського Магрибу (UMA)** – це найменш інтегроване РІО Африки. Процес інтеграції йде дуже повільно та

ускладняється політично нестабільною ситуацією в регіоні й питанням про статус Західної Сахари (різні позиції Алжиру та Марокко), хоча певний прогрес у переговорному процесі був досягнутий у 2017 році.

Співтовариство Сахело-Сахарських держав (CEN–SAD) не демонструвало помітних результатів у напрямі створення економічного союзу, і у 2013 році лідери держав-членів запустили так зване «відродження» CEN–SAD, змінивши пріоритети на регіональну безпеку та сталий розвиток. За інтеграційними показниками у 2012–2017 роках перебуває в другому ешелоні РІО.

Східноафриканське співтовариство (ЕАС) у 2015 році перетворилося на Митний союз. Згідно зі звітом «Індекс регіональної інтеграції в Африці», у 2016 році ЕАС було визнано найбільш інтегрованим РІО на континенті.

Міжурядовий орган з питань розвитку (IGAD) з 1996 року змінив фокус своєї діяльності на регіональну безпеку, в тому числі продовольчу, та інтеграцію, тобто узгодження політики у провідних сферах економіки та з екологічних питань. Африканські економісти підкреслюють, що у 2015–2017 роках це РІО досягло значних успіхів з питань розбудови інфраструктури порівняно з іншими об'єднаннями континенту. Щоправда, IGAD досі не створив зону вільної торгівлі, але Джибуті, Ефіопія, Кенія й Уганда мають двосторонні домовленості про вільне пересування.

Спільний ринок Східної і Південної Африки (COMESA) з 2009 року знаходиться на стадії формування митного союзу. Укладено угоду про скасування подвійного оподаткування, запровадження нових стандартів у сфері транспорту і зв'язку, імплементацію електронної системи сприяння торгівлі (CVFTS), систему страхування та гарантування сплати митних податків.

Південноафриканське співтовариство розвитку (SADC) зараз визнається економістами-експертами Африканського банку розвитку як друге після ЕАС найбільш інтегроване РІО. У своїй діяльності орієнтується на співробітництво із західними країнами та на допомогу з їхнього боку. На відміну від інших об'єднань, держави-члени SADC прийняли Стратегію та Дорожню карту з індустріалізації Південної Африки на

2015–2063 роки, а у 2016 році підписали угоду про Регіональний фонд розвитку з підтримки інтеграційних ініціатив у регіоні.

Економічне співтовариство центральноафриканських держав (ЕССАС) тривалий час існувало фактично лише на папері через конфлікт у районі Великих Озер та несплати внесків країн-учасниць. У 2008 році було запроваджено одночасно і митний союз, і зону вільної торгівлі. **Економічне та валютне співтовариство Центральної Африки (СЕМАС)** має два основних досягнення: у 2004 році були скасовані мита, а згодом – візи на пересування по регіону.

Економічне співтовариство держав Західної Африки (ЕКOWAS) намагається поєднати ефективне управління і стабілізацію конфліктних ситуацій в субрегіоні з інтеграційними процесами, які планується завершити до 2020 року. ЕКOWAS можна розглядати як багатоступеневий процес, що веде поетапно до митного союзу і спільного ринку.

Загалом ефективність РІО в Африці не є високою. Є приклади розпаду інтеграційних об'єднань, які так і не досягли своїх цілей (Східно-Африканське співробітництво), але є й успішні проекти. З практичної точки зору, в Африці існує всього два реально діючих регіональних об'єднання – SADC (Співтовариство розвитку країн Південної Африки) та ECOWAS (Економічне співтовариство країн Західної Африки). Обидва угруповання на початку були створені як економічні союзи, але з часом вони набувають важливого військово-політичного значення. Головну роль у цих об'єднаннях відіграють ПАР та Нігерія, кожна з яких прагне до політичного й економічного лідерства в регіоні.

Особливістю РІО в Африці є їхня орієнтація виключно на зовнішні ринки. Ми бачимо певний парадокс, на якому наголошує дослідник К. Лопес: в Африці торговельні зв'язки з іншим світом є більш прямими та ефективними, ніж торгівля між сусідніми регіонами, що нівелює сам сенс регіональної інтеграції. Покращення регіональної інфраструктури означає нижчі трансакційні витрати і швидшу доставку товарів і послуг, і, як наслідок, включення в інтеграційні процеси країн, що не мають виходу до моря, та їхнє економічне зростання.

У 2015 році COMESA, ЕАС і SADC підписали угоду про інтеграцію ринків, розбудову інфраструктури та індустріалізацію, об'єднавши тим самим зусилля понад 50 відсотків держав регіону. Існують пробле-

ми узгодження норм і правил всередині різних зон вільної торгівлі, проте є чимало схожого в митних правилах і розрахунках, що вселяє надію. У тому ж 2015 році лідери багатьох держав Африки підписали «Африканську ініціативу з відновлюваної енергетики» (Africa Renewable Energy Initiative). Зазначені дії створюють умови для диверсифікації ринків, зростання інтеграції, підвищення конкурентоздатності африканських товарів і послуг на світовому ринку. Недооціненою є внутрішня міграція. Вона може надати можливість обміну не лише людським капіталом за нерівномірності розподілення кваліфікованих кадрів по континенту, а й ідеями, що сприяє розширенню підприємництва та інновацій в регіоні та поза його межами.

Африканські держави долучилися до низки ініціатив з метою отримання фінансування великих регіональних проєктів. У 2016–2017 роках серед них були Токійська міжнародна конференція з розвитку Африки, Форум Китай–Африка (FOCAC), Європа–Африка, Африка–Південна Америка, Африка–арабські держави, Конференція субрегіональних організацій Африка–Азія (AUEOM), Міжнародна організація франкофонії, Спільнота франкомовних країн, ІСЕСКО.

Як бачимо, держави регіону намагаються гармонізувати умови господарювання в національних економіках та узгодити поведінку на міжнародній арені. Робляться рішучі кроки у напрямі торговельної, виробничої, фінансової інтеграції, покращенні регіональної інфраструктури та сприяння вільному пересуванню людей. РІО перетворилися на найбільш ефективний майданчик для міжнаціональних інтеграційних експериментів: стійкі об'єднання такого типу на сьогодні впроваджено в усіх регіонах світу.

3.5.8. Африка в міжнародних організаціях

Африканські держави є досить активними в ООН. Спочатку в ООН була створена «африканська група» країн, які просували та відстоювали інтереси регіону на світовому переговорному майданчику. У перші роки роботи в ООН представники африканських країн слабо орієнтувалися у політичній ситуації, не мали досвіду дипломатичної служби, тому не вміли швидко реагувати і координувати політику чи загальну лінію поведінки в ООН. Зараз африканські представники в ООН вико-

ристовують механізм міжгрупових консультацій або запрошення на засідання африканської групи представника іншого угруповання, позицію якого він може озвучити. Африканська група присутня у ВОЗ, МАГАТЕ, МОП, ФАО, ЮНЕСКО, ЮНКТАД та ін. Саме ця група просунила кандидатури двох африканців, які стали Генеральними секретарями ООН – Бутрос Бутрос Галі (Єгипет) у 1992 році та Кофі Аннана (Гана) в 1997 році.

Африканські представники завжди активно задіяні в питаннях із блокування регіональних конфліктів і криз. За період з 1960 по 2010 роки в Африці було задіяно більше 500 тис. осіб з 58 країн світу. Перший досвід кризового регулювання в Конго був невдалим: «блакитні каски» були змушені взяти участь у збройних сутичках 1960 року, під час операції загинув Генеральний секретар ООН Даг Хаммаршельд. Наступна операція за участі сил ООН датується 1989–1990 роками, коли було врегульовано конфлікт у Намібії. Але всі інші операції не можна назвати успішними – Ангола, Західна Сахара, Мозамбік, ДРК, Кот-д’Івуар, Ліберія, Руанда, Сомалі, Сьєрра-Леоне, ЦАР, Чад. Вдалося зберегти життя людей, але конфлікти вирішені не були.

Більш ефективною є діяльність африканських держав у рамках регіональних об’єднань і форумів. **Організація африканської єдності (ОАЄ)**, до складу якої увійшли усі держави континенту, мала на меті подолання колоніалізму та сприяння діалогу африканських країн й співробітництву на світовій арені.

Єдиною сучасною організацією, яка охоплює майже весь континент, є **Африканський Союз (АС)**, утворений у 2002 році внаслідок об’єднання ОАЄ та Африканського економічного союзу. Це дало новий імпульс у розвитку як політичної, так і економічної інтеграції на континенті, позначило зміну стратегії африканських країн у постбіполярних міжнародних відносинах і трансформацію Африканської підсистеми міжнародних відносин. Характерна особливість об’єднання – високий ступінь виконання прийнятих рішень, що суттєво відрізняє його від інших регіональних організацій. АС володіє механізмом колективного впливу на уряди країн-членів, що порушують норми АС або ігнорують його рішення. Він має право на пряму інтервенцію у справи держави-члена у разі виникнення на її території надзвичайних обставин, право

блокувати участь уряду, який незаконно прийшов до влади, застосовувати санкції. У 2013 році АС ухвалив прийняття «Програми розвитку до 2063 року», проголосивши таку свою амбітну візію: «Інтегрована, мирна Африка, що процвітає і розвивається завдяки своїм громадянам та репрезентує динамічну силу на світовій арені».

Цікавим форматом міжнародного партнерства є **НЕПАД (Нове партнерство в інтересах розвитку Африки)**, спрямоване на вирішення нагальних проблем Африки – бідності, економічної та технологічної відсталості, недостатньої інтеграції у світову економічну систему. НЕПАД – програма розвитку Африки, запропонована самими африканцями і націлена не на отримання міжнародної допомоги, а на залучення інвестицій на розвиток великих проектів. Реалізація програм проходить повільно і часто не виправдовує очікувань. Багато часу і коштів витрачається на популяризацію програми, а не на реалізацію проектів. НЕПАД діє в інтересах великих африканських країн і орієнтується на традиційних інвесторів, а, отже, його ефективність не є високою.

Допомога, отримана країнами регіону від міжнародних організацій, була значущою для покращення охорони здоров'я, вдалося врятувати мільйони життів за допомогою програм, спрямованих на розширення доступу до вакцинації та боротьбу з туберкульозом, малярією та ВІЛ/СНІДом. Інший важливий аспект – роль міжнародних фондів у підвищенні рівня інформованості в питаннях демократії, миру і прав людини, проте певна недовіра до іноземців і привнесення ними якихось змін зберігається. Все ще існує супротив з боку населення з традиційними африканськими цінностями будь-яким нововведенням, привнесених ззовні. Спрацьовує стійка асоціація з колонізацією та відповідна аналогія. Несприйняття всього нового має за результат послаблення державної влади та зниження ступеня керованості на всіх рівнях.

3.5.9. «Нова боротьба за Африку»

Африка відіграє важливу роль для провідних гравців на світовій арені як джерело ресурсу, ринок збуту і перспективний для інвестування регіон. У цілому відбувається те, що в історіографії називають «нова боротьба за Африку» (Scramble for Africa) за аналогією з конкуренцією між великими державами в Африці наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, але без імперіалістичного компонента.

Зростання ролі «нових центрів» сили в регіоні сприяло зростанню значення Африки для традиційних партнерів та зміні балансу сил в Африці. Конкуренція йде, передусім, за багаті на природні ресурси та регіони, цікаві у військово-стратегічному плані. Основні торговельні партнери регіону – це КНР, Індія, Франція, США, Іспанія, ФРН, Італія, Нідерланди, Велика Британія.

Африка є для **США** регіоном з «екстраординарним потенціалом», тому можливе подальше зміцнення відносин з «африканськими союзниками» через «інвестиції, торгівлю та просування вільного та демократичного ринку», але в цілому відчувається послаблення інтересу до регіону. Це виявляється у зменшенні фінансування спільних проєктів та участі США у програмах міжнародної гуманітарної допомоги країнам регіону. США використовуює військові механізми своєї присутності, маючи пункти базування у 24 країнах Африки. В цілому США не бачить Африку пріоритетним партнером, і стратегія нової адміністрації Трампа спрямована на збереження такого сприйняття.

Франція здійснює співпрацю з країнами Африки через Міжнародну організацію Франкофонії як трибуни для просування своєї політики; перехід від культурно-технічної співпраці (з її збереженням) до економічної та політичної. Помітне прагнення посилити роль Франції в регіоні через переформатування відносин у площину ЄС–АС, де Франція виступає ключовим елементом.

Велика Британія прагне просунути, зберегти і захистити власні економічні інтереси в Африці. Відносини з країнами Африки розвиваються переважно в рамках Британської Співдружності націй. Британія традиційно спирається на ПАР і Нігерію, відмовляючись від співпраці з державами, де відкрито порушуються демократичні принципи і немає верховенства закону.

Для **ФРН** Африка не відіграє важливої ролі, але ФРН надає різного типу допомогу. Вона підтримує регіональну співпрацю та інтеграцію країн Африки у світову економіку, а у 2018 році запропонувала «новий план Маршалла» з акцентом на приватних ініціативах для створення нових робочих місць.

ЄС орієнтується, як Індія та КНР, на інвестиційні проєкти та багатосторонній міжінституційний діалог з АС як стратегічне партнерство

через механізми EASBRICOM і NARC. Скасовано понад 85 відсотків митних тарифів для спрощення торгівлі з АС і прийнята «Спільна стратегія Африка–ЄС» за 4 пріоритетами: мир і безпека; демократичне управління та права людини; торгівля та регіональна інтеграція; регіональні програми розвитку. Євросоюз має свою специфіку взаємодії та просування впливу залежно від регіону Африки. Незважаючи на внутрішні проблеми, більше половини усієї фінансової допомоги ЄС направлено в Африку. ЄС має на меті укладення низки угод про стратегічне партнерство з провідними державами Африки, ECOWAS, SADC.

КНР вже п'ять років як випереджає свого найближчого конкурента США в регіоні. 60 відсотків робочих місць, створених в Африці, існують за рахунок китайських інвестицій. За 2005–2015 роки КНР вклала понад 66 млрд доларів і створила 130 тисяч робочих місць. Незважаючи на зменшення кількості проектів, жодному конкуренту не вдалося випередити КНР. КНР позиціонує себе як найбільша країна світу, що розвивається і має спільну долю з країнами Африки, які теж розвиваються. Керівництво КНР виражає готовність співпраці з будь-якими режимами, незважаючи на питання прав людини, демократичних свобод, боротьби з корупцією, захисту навколишнього середовища, що є прийнятним для більшості держав Африки. КНР розпочала укладання угод стратегічного партнерства і розробила 10 планів співпраці в регіоні за різними сферами, серед яких спільні сільськогосподарські, угоди про вільну торгівлю, створення Африканських сил швидкого реагування і військових баз.

Індія намагається зміцнити свої позиції в зоні інтересів КНР і створити партнерства на протидію КНР. Вона здебільшого використовує «м'які методи» закріплення в Африці. Індійсько-африканський форум як основний інструмент співпраці взаємодіє в сільськогосподарській та гуманітарній сферах.

Саудівська Аравія всіляко протидіє посиленню Ірану в регіоні. Африка є етнічно і цивілізаційно близькою для неї, тому видається важливим партнером. Серед пріоритетів – посилення співпраці на рівні субрегіональних, регіональних і міжнародних організацій.

Суттєво зменшилися «апетити» у **Росії** щодо Африки через переоцінку власних зовнішньополітичних пріоритетів і послаблення своєї

ваги на міжнародній арені. Африка – один з останніх пріоритетів зовнішньої політики. РФ втратила свої позиції в регіоні, і скласти достойну конкуренцію іншим гравцям нездатна. Вона продовжує робити ставку на країни, що мають проблеми у відносинах із Заходом та численні загрози внутрішній стабільності. Традиційна військово-технічна співпраця в обсязі 35 відсотків продажу всієї зброї в країни Африки свідчить про те, що регіон для РФ – спосіб домогтися своїх здебільшого політичних цілей. Можлива розбудова відносин за схемою «ООН–АС–РІО».

Японія, Іран і Бразилія також просуваються в африканський регіон, проте мають у ньому менший вплив. **Японія**, наприклад, проводить так звану «економічну дипломатію» шляхом залучення країн Африки до інтеграційних процесів на Далекому Сході і створення «сфери процвітання» через об'єднання азійських капіталів і африканських ресурсів. **Бразилія** популяризує ідею тіснішої взаємодії на рівні країн Африки і БРІКС. **Іран** виборює лідерство в мусульманському світі у Саудівській Аравії, в тому числі і в африканських країнах.

Отже, вплив європейських країн і США в останні роки зменшується. Натомість присутність ЄС, КНР та Індії збільшується, зацікавленіми гравцями також стають країни Перської затоки і Японія.

3.5.10. Безпекова ситуація в Африці

Африканський регіон традиційно сприймається як зона нестабільності. На початку ХХІ століття імплементація політики безпеки в регіоні перетворилася на справжній виклик. Це пов'язано з тим, що держави регіону, провідні актори та міжнародні організації одночасно стикаються з цілою низкою проблем, які неможливо вирішити швидко й ефективно. Недостатність обладнання, логістичної підтримки і професійних кадрів перетворюють здійснення безпекової політики на випробовування.

Умовно можна виділити такі **групи безпекових викликів**:

1. *Політичні*: політична нестабільність; існування так званих «Failed States» та / або «Failing States»; збройні конфлікти.
2. *Транснаціональні*: нелегальна міграція, в тому числі потоки біженців; трафік людей і зброї; наркотрафік; морське піратство.
3. *Демографічні* виклики обумовлені, передусім, швидкими темпами зростання населення, про що вже згадувалося. Африка досі залиша-

ється регіоном поширення ВІЛ/СНІДу і таких інфекційних захворювань, як малярія, туберкульоз, гепатит, від яких смертність є досить високою, але порівнюючи з попередніми роками, помітна низхідна тенденція.

4. *Екологічні* проблеми відіграють велику роль: глобальне потепління, забруднення атмосфери, гідросфери, літосфери, знищення флори та фауни, особливо тропічна вирубка лісів тощо. Як наслідок – водні та інші ресурси стають менш доступними на тлі зростання населення і поступового перетворення регіону на «смітник» розвинутих країн, які досить цинічно ставляться до погіршення екологічної ситуації в Африці. На противагу цьому слід сказати про активний розвиток туризму, початок масштабної боротьби за збереження дикої природи. Наприклад, Вангорі Маатаї, нобелівська лауреатка з Кенії, була ініціатором висадження близько 30 млн дерев у зонах вирубки лісу.

Транснаціональні та політичні загрози призводять до більшого резонансу на світовій арені. *Концепція «транснаціональних злочинів»* з'явилася в 1990-х роках. Організована злочинність вже була помітним феноменом, але набутий нею міжнародний характер визнавався «за своїми масштабами явищем принципово новим, яке безпосередньо загрожує світовій економіці». Поширеними є в Африці загрози, пов'язані з діяльністю транснаціональних злочинних угруповань – правопорушення та зловживання на кордоні, нелегальна імміграція, торгівля людьми, тероризм.

Міграція з Африки в основному має характер нелегальної. У 1990-х роках в регіоні налічувалося 7 мільйонів біженців і 20 мільйонів внутрішньо переміщених осіб, що становить більше половини всіх осіб такого роду у світі. У 2016 році цей показник збільшився до 60 відсотків. Традиційно 50 відсотків біженців світу – з Африки. Типовий мігрант з Африки – це молода людина у віці 18–40 років. Із Західної Африки виїжджають переважно самотні чоловіки, а зі Східної та Північної (в період «Арабської весни») – цілі родини.

Основним фактором еміграції є складна соціально-економічна ситуація, пов'язана з демографічною проблемою, безробіттям, повільними темпами урбанізації та розбудовою робочих місць й інфраструктури. Національно-визвольна боротьба, військові перевороти, постійні суперечки між етнічними і релігійними групами, військові конфлікти

між країнами призводять до зростання кількості біженців і мігрантів у деяких районах самої Африки. Психологічні фактори, як неможливість самореалізації, також мають місце, але не масово.

Здебільшого мігрантами стають жителі Лівії, Гани, Гамбії, Еритреї, Ефіопії, Нігерії, Сенегалу та сусідніх з ними країн. Значна їх частина через Лівію, Алжир і Марокко потрапляє до Європи, створюючи соціальну напругу. Африканські мігранти не завжди приймають «правила гри» нових місць проживання, що призводить до маргіналізації неколінного європейського населення та анклавізації цілих міст.

Для самої Африки міграція перетворюється на фактор, який, з одного боку, знімає напруження в густо населених районах і забезпечує отримання регулярних надходжень у сімейні бюджети родичів мігрантів. Частина мігрантів повертається, здобувши освіту і досвід роботи, і стає корисними спеціалістами на Батьківщині, проте це стосується здебільшого легального виїзду за кордон.

З іншого боку, негативних наслідків від нелегальної міграції більше. Значна частина мігрантів стає жертвами сексуальної експлуатації або торгівлі людьми ще на шляху з Африки – в районі м. Агадес або в пустелі Сахара. Так відбувається зрощення нелегальної еміграції із транснаціональною злочинністю. Люди стають жертвами міжнародних злочинних угруповань: частина задіяна в торгівлі зброєю, проституції та наркотрафіку, інші вербуються до терористичних організацій. Африканські угруповання причетні до трафіку героїну, кокаїну, каннабісу й екстазі на європейські, близькосхідні та американські ринки.

У контексті міграційної кризи в ЄС саме міграційний аспект набув провідного значення у відносинах ЄС з африканськими країнами, передусім, Магрибу. Країни Північної Африки є одночасно і джерелами, і одним із головних маршрутів транзиту нелегальних мігрантів та біженців. Інституції ЄС намагаються протидіяти «стихійним» мігрантам шляхом введення спеціальних сил EUNAVFOR MED і надання фінансової допомоги окремим країнам регіону, проте таке регулювання міграційних процесів не є ефективним.

Отже, ми бачимо, що в постбіполярну добу ситуація в Африці ускладнюється тим, що відбувається зрощення військового та кримінального елемента, а їхні дії набувають терористичних ознак.

Відносно стабільна релігійна терпимість між мусульманами та християнами в Африці почала порушуватися. З «Арабським пробудженням» пов'язане і швидке розповсюдження ісламу у країнах, що межують із арабським ареалом, передусім у Західній Африці та на узбережжі Індійського океану. Іслам у країнах Субсахарської Африки є найпоширенішою релігією (41 відсоток населення), і чисельність мусульман продовжує зростати.

Іслам в Африці набуває своїх особливих рис: зрощується з африканськими традиційними соціальними інститутами і перетворюється на активну соціально-політичну силу. У постбіполярну добу криза світських ідеологій підштовхнула африканське населення до більш близьких ментально і культурно релігійних цінностей ісламу. Мусульманська ідеологія протиставлялася Європі, яка асоціювалася з колоніалізмом і неефективними світськими державними інститутами. На фоні бідності і соціальної нерівності ісламські принципи соціальної організації, підкріплені фінансовою допомогою Ірану або Саудівської Аравії, стають в очах населення привабливою альтернативою.

У Субсахарській Африці розповсюджений так званий «народний іслам» сунітського толку, проте декларування лідерами рухів релігійної відданості супроводжується не лише фінансовою допомогою, а й появою проповідників і поширенням ісламу фундаменталістського типу. Підтримка ісламських радикальних угруповань населенням характерна для регіонів, які обтяжені особливо гострими соціально-економічними проблемами й активними процесами маргіналізації населення. У Чаді, Сомалі, Нігері, ЦАР ісламісти позиціонують себе як єдину владу, що здатна забезпечити мир і безпеку. Радикальна ісламістська організація «Боко Харам» знайшла підтримку у північних районах Нігерії, де рівень безробіття серед молоді сягає 80 відсотків, економіка деградує, а у правлячих колах поширена корупція, а Аш-Шабаб – у найбідніших районах Сомалі. Такі режими припиняють бандитизм і встановлюють жорсткі закони шаріату, проте забороняють також діяльність міжнародних гуманітарних організацій, без яких держави не здатні подолати посуху й голод. Так, у 2011 році у штаті Борно 54 тис. осіб опинилися перед загрозою голодної смерті через відмову ісламістів приймати гуманітарну допомогу.

За прямої підтримки Ірану збільшується кількість шиїтів у Нігерії (1 млн осіб – найбільше в Африці), Сенегалі, Кенії, Кот-д’Івуарі, Малі, ПАР, на Коморських островах. У північних штатах Нігерії діють із 2000 року закони шаріату. Саудівська Аравія будує мечеті й ісламські центри в Еритреї, Судані, Нігерії. Політична і духовна еліта регіону також підпадає під сильний фінансовий вплив мусульманських держав і міжнародних ісламських організацій. У бізнесменів Сенегалу побудовані тісні зв’язки з Іраном, а на Коморських островах з 98 відсотками мусульманського населення президент має титул «аятола». Там значно зріс вплив Ірану через проникнення його в банківську систему, кадрову політику й освіту.

Сепаратисти все частіше використовують релігійні лозунги, а самі суспільні рухи – сильно радикалізуються по всій Африці. Значно активувалася після «Арабської весни» діяльність «Аль-Каїди» в Північній Африці та «Аль-Мурабітун» і «Ансар ад-Дін» в Малі: лише за 2015 рік було здійснено 12 терактів за участі цих організацій. Радикальна сомалійська організація «Аш-Шабаб» з 2012 року формально є частиною «Аль-Каїди». Вона стала ядром салафітського руху в Африці та джерелом загрози в Кенії, Уганді, Ефіопії, Джибуті. Тільки у 2014 році «Аш-Шабаб» здійснила 497 терактів, в яких загинуло 1022 людини.

Діяльність вже згаданої «Боко Харам» у Нігерії була позбавлена етнічного забарвлення, вона виступала за відновлення справедливості у власному розумінні через ліквідацію соціальної і майнової нерівності, корупції, трайбалізму, клановості, безробіття. З 2009 року «Боко Харам» перейшла до терористичної діяльності – від терактів до захоплення населених пунктів і нападу на сусідні держави. У серпні 2015 року лідер організації Абубакар Шекау оголосив про створення халіфату на Північному Сході Нігерії, а в березні 2015 року «Боко Харам» і «Аль-Мурабітун» приєдналися до ІДІЛ як союзники.

Радикальні ісламські рухи в Африці мають тенденцію до об’єднання між собою та з відповідними організаціями країн Азії. Вони обирають тактику терору і постійно вдосконалюють свої навички завдяки допомозі ззовні, що створює серйозну загрозу континентальній та світовій безпеці. Зважаючи на те, що терористичні організації є інтернаціональ-

ними та мережевими, боротьба з ними є досить складною. Загострення сунітсько-шіїтських відносин може перетворити низку держав регіону на плацдарм суперництва Ірану та Саудівської Аравії з одного боку, а з іншого – ісламський фактор може використати тандем США–Саудівська Аравія для послаблення позицій КНР в Африці. Виходячи з цього, вірогідними вогнищами напруження можуть бути Нігерія, Ефіопія, Еритрея, Джибуті. Можливим є просування ісламських рухів на південь Африки. Єдиний шлях – ефективне державне управління й успішна соціально-економічна політика.

На початку XXI століття з-поміж інших проблем досить гостро стало **питання піратства**. Боротьба світової спільноти проти нього активізувалася у 2008–2009 роках, коли з 293 інцидентів озброєного розбою на морі, зареєстрованих у Міжнародному морському бюро, 111 випадків відбулися поблизу узбережжя Сомалі, а порівнюючи із 2007 роком кількість актів піратства, скоєних у торговельному коридорі, що пов’язує Суецький канал з Індійським океаном, збільшилася майже на 200 відсотків. Загалом з 2005 по 2012 роки пірати отримали 385 млн доларів у якості викупу.

У 2008–2009 роках координатором протидії піратству виступала ООН, за ініціативи якої були створені коаліції військово-морських сил із 45 країн. Вони провели низку спецоперацій і налагодили патрулювання узбережжя. Пізніше активнішим став ЄС і НАТО. З ініціативи ЄС реалізовується операція «Аталанта» (2008–2018 роки). Учасники «Аталанти» проводили спільні вчення, обмін інформацією, супровід суден Всесвітньої продовольчої програми ООН до Сомалі, звільнення заручників, створено суди над піратами в Кенії та Ємені.

У ході операції «Океанський щит» (2009–2016) НАТО також вдалося придушити збройний грабіж і захоплення кораблів в Аденській затоці подібними до методів, які практикував ЄС. Кораблі НАТО супроводжували вантажі AMISOM. Відмінним було те, що НАТО основну увагу приділила сприянню розвитку власного потенціалу протидії піратству у країнах Східної Африки за співпраці та кваліфікованої допомоги США.

Прямим наслідком діяльності коаліцій є значне зменшення вдалих піратських нападів, починаючи з 2009 року. Пірати стали нападати знач-

но далі від узбережжя Сомалі: на початок 2017 року не було жодного захопленого судна.

Найбільшою загрозою регіону, проте, є різного роду **політична нестабільність і конфлікти**. З моменту проголошення незалежності у значній кількості держав регіону не запанував мир. Конфлікти стали постійним супутником африканських країн. За період з 1960 по 2010 роки на континенті було понад 50 різного роду конфліктів, у ході яких померло понад 5 млн осіб, 24 млн залишилися без засобів для існування, 18 млн стали біженцями. Разом з тим в Африці накопичений значний досвід вирішення ситуацій збройної конфронтації. Це, зокрема, в Анголі, Мозамбіку, Намібії, Руанді, Сьєрра-Леоне.

Аналізуючи причини конфліктів, важко виділити якусь одну. Здебільшого вони ставали результатом цілого комплексу протиріч і базувалися на боротьбі за владу і вплив. В основі суперечок за території без населення лежать економічні фактори. Окремо можна додати трайбалізм і в цілому важке соціально-економічне становище. **Основні причини конфліктів в Африці такі:**

1. Неприродність кордонів.

2. Слабкість центральної влади – постійна політична нестабільність і відсутність контролю над власною територією (ДРК, Нігерія).

3. Неефективність роботи або недостатня кількість органів безпеки, які нездатні гарантувати стабільність на всій території держави.

4. Слабка інфраструктура та пересічена місцевість як пояснення високої кількості конфліктів у Субсахарській Африці.

5. Боротьба за воду, джерела енергії та землю або інші ресурси за умов швидкого зростання населення, зміни клімату й екологічних проблем.

Наявність у конкретних територіальних суперечках сукупності факторів істотно ускладнює їхню класифікацію. Усі типи конфліктів можна звести до таких форм, як громадянська війна, внутрішньополітичний конфлікт, тероризм, сепаратизм, конфлікт за ресурси, міжплемінні сутички тощо. Теперішні конфлікти підкріплюються мовною (Камерун) та релігійною складовою (Нігерія, ЦАР). Чинна ситуація у більшості країн є своєрідним статус-кво, доволі хитким.

В Африці конфлікти, хоч і мають різну природу, зводяться до кількох найбільш поширених **сценаріїв**: збройне угруповання за допомогою держави-сусіда захоплює владу та вимагає визнання незалежності; вторгнення однієї держави в іншу з метою ліквідації баз повстанців; силовий вплив на конкурента в ході масового прибуття біженців і мігрантів, коли одна держава вводить війська в іншу, яка є донором мігруючого населення – для припинення цього процесу; частина населення вирішує міжплемінні суперечки за допомогою доступної зброї; радикальний рух намагається повторити свій успіх в інших країнах.

Під час кожного з цих сценаріїв характерними стають такі **рис**: криза державності, корумпованість влади, посилення ролі і впливу військового компонента; наявність великої кількості учасників з різними мотивами; вплив на ситуацію в сусідніх державах; етнополітичні конфлікти часто доповнюються етнокримінальними; затяжний і особливо жорстокий характер боротьби (дискримінація, етнічні чистки, геноцид).

Пік конфліктів у роки «холодної війни» припав на 1982, 1987 та 1991 роки. У постбіполярний період, за даними СІПРІ, в 1990–2002 роках нараховувалося 19 конфліктів в активній фазі, у сімох з яких було застосоване збройне втручання (Ангола, Гвінея-Бісау, ДРК, Республіка Конго, Ліберія, Сомалі, Сьєрра-Леоне). Примітно, що був лише один міждержавний конфлікт – між Ефіопією та Еритреєю. У 1991–1996 роках кількість конфліктів зменшилася, але на кінець 1999 року вона зростає до 11 у зоні Великих озер. Міжплемінні сутички припадають на 1991–1993 роки та 1998–2004 роки. Найнижчий рівень напруженості спостерігався у період 2002–2005 роки, а у 2009–2010 роках був період загострення.

Станом на 2018 рік зберігається політична нестабільність у країнах Північної Африки, а в Лівії – громадянська війна. У стані перманентного конфлікту перебувають Бурунді, ДРК, Камерун, Мавританія, Малі, Сомалі, Судан. Останнім часом наростає екстремізм у районі Сахелю. У Малі, Нігері, Мавританії, Буркіна-Фасо, Нігерії існують осередки екстремізму. Конфлікти мають різну інтенсивність і наслідки. Смертність серед військових і цивільного населення, на жаль, залишається високою, і Нігерія є лідером в антирейтингу.

Події «Арабської весни» досі мають вплив на ситуацію в Північній Африці. У 2014–2015 роках Єгипет і Лівія були в п'ятірці країн з найвищим рівнем конфліктності. У **Тунісі** стабілізація настала у 2017 році. Ситуація у державі є контрольованою та безпечною. Хитким залишається політичний баланс, і упередженою є боротьба з корупцією. ЄС вносить Туніс до чорного списку за податками, а Туніс стає однією з небагатьох арабських держав, які відкликали американського посла через рішення Д. Трампа про перенесення американського посольства до Єрусалиму.

У **Лівії** революційна боротьба набула форми громадянської війни проти режиму М. Каддафі, та навіть зараз ця країна залишається головним коридором для біженців до Європи та для торгівлі людьми. У державі почався період економічного піднесення, але консенсус між прозахідним урядом Сараджа та опозицією на чолі з Хафтаром, підтриманим Саудівською Аравією та Єгиптом і каддафістами, ще не досягнуто. У Лівії є активними берберські та радикальні ісламістські угруповання. Фактично продовжується розпад держави.

Неминучі політичні зміни в **Алжирі** лише дещо відкладені на майбутнє. Партія влади, хоч і домінує в парламенті, та її вплив згасає. Натомість посилюються міграції з Лівії до ЄС через територію Алжиру та позиції терористів: бойовики біжать з Іраку та Сирії в район Африканського Рогу та озера Чад, тому може бути створений «котел» тероризму в Алжирі.

Єгипет перебуває в постійному очікуванні теракту, якщо так можна висловитися: постійні атаки на християнські церкви та монастирі, вуличні бої з терористами, поліцейські спецоперації – реалії сьогодення. Триває терористична війна уряду з численними угрупованнями та «Ісламською державою». Президент Єгипту Мохаммад аль-Сісі не має конкурентів, його політичний курс є досить витриманим і спрямованим на посилення Єгипту, у тому числі в РІО.

У **Судані** основною проблемою залишається сепаратизм (Народна армія звільнення Судану), який супроводжується періодичними сплесками насилля з обох сторін. Відносини з Південним Суданом є стабільно конфліктними, а в самому **Південному Судані** 2017 рік позначився голодом і громадянською війною.

Судан перетворився на державу, в якій прагнуть встановити своє панування Саудівська Аравія, ОАЕ, Катар – з одного боку, а з іншого – Іран, РФ, КНР та Індія. Судан сприймає відносини з азійськими країнами як альтернативу Заходу. Найбільш інтенсивними є відносини із Саудівською Аравією та вже майже хрестоматійна спільна інтервенція до Ємену. У питаннях, пов'язаних зі звинуваченнями суданського уряду в геноциді неарабського населення, його підтримала КНР, поставляючи зброю Судану і перетворившись на одного з найбільших партнерів держави. Основний мотив – суданська нафта. Індія так само через нафту мала стриману позицію, однак не була послідовною. Судан підтримав позицію РФ по Сирії. У відповідь російські військові, найманці з Сирії, були переправлені до Судану. Основне завдання – тренування суданських бійців та забезпечення безпеки трубопроводів та стратегічних об'єктів.

Важливість Судану й Африканського Рогу з точки зору контролю над Червоним морем і морським шляхом з Індійського океану до Середземного моря зростає на фоні розвитку китайської ініціативи «Один пояс, один шлях» (2017 року), морська частина якого проходить саме тут. Субрегіон останні кілька років розглядається як площадка для військових баз.

Африканський Ріг можна назвати зоною хронічної політичної нестабільності, адже громадянські війни та прикордонні конфлікти стали тут постійним явищем. Дослідник Абу Аззам аль-Ансарі зауважив, що «цей регіон може коштувати мільярди доларів світовій економіці, через нього можна приголомшити міжнародні ринки, підняти ціни на нафту», адже ці морські перевезення – 8 відсотків світової торгівлі, 50 відсотків всіх балкерних вантажів і 30 відсотків контейнерних перевезень, 30 відсотків природного газу та нафти, які споживає Європа.

Найбільшою і найвпливовішою державою субрегіону є **Ефіопія**. Недолугий федеративний устрій призвів до етнічної дискримінації всередині держави. Домінуюча політична сила не є загальнонаціональною, а виступає механічним утворенням для вироблення штучного консенсусу. Як прояв слабкості режиму – масові протести і сутички між оромо та сомалі протягом 2016–2017 років. З іншого боку, Ефіопія демонст-

рує завзятість стосовно масштабних проєктів – Великої ефіопської греблі, залізниці «Аддіс-Абеба–Джибуті», нових автошляхів.

Еритрею інколи образливо називають «вузькою, бідною прибережною країною, що була штучно створена в 1993 році». Дійсно, Еритрея є слабкою державою, яка знаходиться під санкціями ООН через підтримку бойовиків «Аш-Шабаб» в Сомалі. Вона надала територіальні води і повітряний простір ОАЕ та Саудівській Аравії в Єменській війні. Обговорювалися перспективи спорудження російської військової бази в Еритреї та Ефіопії, але офіційних заяв не було.

Сусідка Еритреї – **Джибуті** – країна, якій, крім вдалого геополітичного розташування, більше нічим похвалитися (ресурсів майже немає). Основний прибуток держава отримує від розміщення військових баз США, Японії, Франції. З 2000-х років держава перетворюється на опорний центр міжнародної коаліції з протидії терористам і транснаціональним злочинним угрупованням, які перешкоджають світовим економічним комунікаціям.

Особливий інтерес до Джибуті виявила КНР. Спочатку була побудована залізниця та міжнародний аеропорт, проведена перебудова морського порту, а у 2017 році з'явилася перша китайська військова база за кордоном (офіційна назва – «опорний пункт»). КНР пояснила, що таке рішення обумовлене необхідністю конвоювання суден, здійсненням гуманітарних місій, гарантуванням безпеки в регіоні. Так, Джибуті знаходиться поряд з Сомалі (ісламісти, сепаратисти, пірати) та Еритреєю з Ефіопією, які весь час у стані конфлікту, на протилежному березі – охоплений громадянською війною Ємен. У Джибуті розташований штаб оперативного реагування по боротьбі з піратами. Насправді причина в іншому. Держава розташована у стратегічно важливому районі: на маршруті з Індійського океану до Саудівської Аравії та ізраїльського порту Ейлат і до Середземного моря. Для КНР Джибуті – ланка в її так званому «ланцюжку низки перлів» (опорні пункти КНР в Індійському океані). Невдовзі з'явиться військова база Саудівської Аравії.

Сомалі залишається найбільш проблемною країною Африки. Станом на 2018 рік єдиної державності на території країни не існує. Більше того, деякі актори (КНР) намагаються встановити відносини з самопро-

голошеною державою Сомаліленд. Не зважаючи на міжнародні зусилля та появу нової військової бази Туреччини зі значним контингентом, не вдається подолати розпад держави. Кожні наступні вибори не гарантують позитивних змін, оскільки їх не можливо провести на всій території країни.

Радикальне ісламістське угруповання «Аш-Шабаб» лише посилює свій вплив і зв'язки терористами в інших країнах (Кенія, Ефіопія, Сирія, Ірак) та ІДІЛ. 14 жовтня 2018 року в Могадішо стався найбільший теракт в історії Африки. У результаті підриву вантажівки з вибухівкою перед готелем «Сафарі» загинуло 512 людей, ще 295 отримали поранення різного ступеня тяжкості. Будівлі навколо було сильно пошкоджено, а частину з них перетворено на руїни. Відповідальність на себе ніхто не взяв, але у теракті було звинувачено організацію Харакат аш-Шабаб аль-Муджахідін (Молодіжний рух моджахедів), що є найпотужнішою ісламістською організацією у Східній Африці. Подія спричинила хвилю терористичних атак в Сомалі, нові смерті і ще більшу дестабілізацію.

Активізувалися екстремісти і в **Мозамбіку**. Ісламісти-суніти намагаються вибороти створення ісламської держави, а в жовтні 2017 року підняли масове повстання у провінції Кабу-Делгаду.

Кенія стала жертвою боротьби інтересів КНР і США, оскільки ці держави підтримують протилежні політичні сили. Чинного Президента У. Кеніату-молодшого підтримує КНР, а його конкурента Р. Одіngu – США. Дестабілізація почалася після скасування результатів виборів. У результаті загинули люди. Імовірніше сторони продовжуватимуть протистояння або з'явиться нова коаліція лідерів. Негативний аспект – у випадку нової хвилі дестабілізації в Кенії можуть постраждати сусідні режими в Уганді, Південному Судані, Руанді, порушитися економічні зв'язки, поширитися атаки терористів.

Танзанія демонструє приклад усім країнам Африки, як слід боротися з корупцією. У 2016 році було звільнено 10 тисяч держслужбовців-невидимок («ghost-workers»), у 2017 році – майже 10 тисяч держслужбовців із підробними документами про освіту. Самі танзанійці вважають, що рівень корупції у країні падає. На фоні активної боротьби

з корупціонерами правозахисні організації критикують владу Дар-ес-Салам за тиск на ЗМІ та переслідування опозиції.

В **Уганді**, навпаки, було прийнято закон, який зняв вікове обмеження для президента. Йовері Мусувені при владі з 1986 року. Поки обговорювався законопроект, по країні прокотилася хвиля протестів.

Ситуація в **Бурунді** обумовила введення миротворчого контингенту АС. Заява Президента про третє балотування вилилося в масові протести у столиці, у ході яких були вбиті видатні діячі з обох сторін, а також створено нову збройну силу – Республіканські сили Бурунді. США, КНР і АС зацікавлені у припиненні конфлікту, адже це відкриває шлях від портів Танзанії вглиб континенту. Кілька разів піднімалося питання введення гуманітарної інтервенції під прапором ООН, але КНР і РФ голосують проти. У разі продовження протистояння можливим є поширення конфлікту на всю Центральну Африку.

Центральноафриканська республіка вже стала прикладом неоімперіалізму. Імперія Ж.-Б. Бокасси впала разом із диктатором, а у країні продовжується громадянська війна між християнами та мусульманами. Політичні угруповання виявилися нетерпимими один до одного і чудово озброєними. Фактично органи влади не функціонують, а на місцях влада у руках польових ватажків. Країна розірвана на шматки за етнорелігійним принципом. Сотні тисяч осіб стали внутрішньо переміщеними особами та біженцями.

Протягом тривалого часу у країні були присутні війська АС, ЄС і Франції, що пояснюється інтересом до ЦАР як джерела урану, алмазів, золота і нафти. Ці сторони зовсім не зацікавлені у передачі родовищ під протекторат КНР, ПАР, США. Примирення мусульман, християн, політичних та інших етнічних угруповань може стати потужним імпульсом на шляху держави до стабілізації.

Демократична республіка Конго відрізняється надзвичайною етнічною строкатістю. Проблеми в ДРК пов'язані з політикою переселення, яка проводилася бельгійською адміністрацією, та хвилями міграції з Руанди в 1990-ті роки. Ці проблеми наклалися на тривалу боротьбу за домінування між етносами ленду і хема у східній частині країни та боротьбу за ресурси.

Деякі дослідники вважають ДРК «failed state», і певною мірою з цим можна погодитися. Проблема ДРК і в її геополітичному розташуванні. На відміну від Джибуті, де всі торговельні шляхи перетинаються, у ДРК закінчуються усі можливі маршрути через складні природні умови тропіків, хоча країна багата на корисні копалини. Немає в Конго жодної готельної мережі. Ускладненим є зв'язок між містами і столицею – функціонування будь-якої влади стикається з труднощами. Як результат – столиця і провінції живуть у сильному відриві один від одного, не є залежними та підконтрольними.

Усі війни в ДРК мали етнічну складову та обов'язкове іноземне втручання з боку Чаду, Уганди, Руанди, Судану, Лівії, Бурунді. Тривала громадянська війна супроводжувалася насиллям, яке не міг припинити найбільший у світі контингент миротворців (22 тисячі осіб). Після встановлення миру у 2002 році політична напруга залишилася. Східна частина ДРК у районі Великих озер керується виключно збройними формуваннями і не підпорядковується центру, а на півдні країни постійно виникають повстання місцевих племен. Надія лише на загальні парламентські вибори в ДРК у 2018 році.

У нещодавно неспокійній сусідній **Анголі** ситуація стабілізувалася, і парламентські вибори пройшли без ексцесів. У 2017 році був здійснений мирний перехід влади від Д. Сантуша, який правив 38 років, до Ж. Лоренсу. Принциповим є момент відсутності конфлікту на час передачі влади.

Серед важливих подій у Південній Африці – поява нової назви держави: з 19 квітня 2018 року колишній Свaziленд називається офіційно «**Королівство Есватіні**». Це було пов'язано з плутаниною в англійській мові через схоже звучання та написання попередньої назви і Швейцарії.

Типово для Африки розгорнувся сценарій у **Зімбабве** – відбувся безкровний військовий переворот. Президент Р. Мугабе подав у відставку після майже 40 років влади. Зміна влади може потягнути послаблення позицій РФ і посилення китайських впливів.

Переворот у **Гамбії** – однозначно спланована акція. Режим Я. Джамме спирався на КНР і Лівію, а потім на Туреччину. Лідер не бажав покидати свій пост, і у відповідь вісім країн Африки ввели війська на те-

риторію Гамбії. Країна повернулася в Британську Співдружність націй і налагодила відносини з Європою та США, але Я. Дхамме, тікаючи з країни разом зі скарбницею, залишив Гамбію в досить скрутному економічному становищі.

У **Гвінеї**, навпаки, вдалося попередити військовий переворот.

Для Західної Африки характерною рисою останніх років є посилення екстремізму. У **Малі** досить активними є місцеві терористичні угруповання, пов'язані з «Аль-Каїдою» і такі, що присягнули на вірність ІДІЛ. Найбільш кривавий теракт за всю історію країни стався 18 листопада 2017 року. Терористи, пов'язані з «Аль-Каїдою у країнах Ісламського Магрибу», здійснили напад на військову базу в м. Гао, загинуло 77 осіб. Ймовірно, що ситуація і надалі залишатиметься неспокійною, а Франція збереже свій вплив: вона розцінює Малі як важливий опорний пункт у регіоні. Французькі військові входять до складу більшого контингенту операції «Бархан», яка розгортається в Нігері, Чаді, Буркіна-Фасо та Мавританії з метою протидії екстремістам. Радикальні ісламісти, натомість, проголосили своєю метою «ліквідацію французького неоколоніалізму» в регіоні.

Франція неодноразово, як і інші країни, брала участь в організації державних переворотів. Наприклад, у Кот-д'Івуарі в 2010 та 2015 роках та у Буркіна-Фасо у 2014–2015 роках. На противагу таким діям Франції влітку–восени 2017 року у **Буркіна-Фасо та Нігері** озброєні бойовики напали на іноземців, вчиняли розбій і вбивства американців і французів. У **Мавританії** 5 серпня 2017 року відбувся референдум про зміну Конституції. Усі корективи та зміни приймались відповідно до законів шариату. Критична ситуація в **Ліберії** зберігалася до кінця 2017 року. Лише після третього туру виборів переміг футболіст – кандидат, на якого зовсім не розраховували США. Все це свідчить про несприйняття з боку місцевого населення диктату ззовні та супротив у разі втручання міжнародних гравців.

У цілому Африка сприймається багатьма гравцями на міжнародній арені як полігон для відпрацювання моделей врегулювання конфліктів, більшість яких виникає всередині держав. Зауважимо, проте, що більшість держав самотужки не можуть подолати кризові ситуації, тому допомога ззовні є необхідною.

ООН має легітимність і досвід у проведенні миротворчих операцій і операцій з підтримки миру, проте ООН відмовилася вести переговори з лідерами збройних формувань і демонструє низьку ефективність в Африці. Безпековий сектор Африки відтак залежить від підтримки ЄС. Африканський фонд підтримки має бюджет у середньому 2 млрд доларів, основна частина коштів якого спрямовується на місії з підтримки миру, оперативні дії та превентивні заходи. ЄС має дуже обмежені функції, тому лише забезпечує обладнанням та кадровими військовими, які виступають тренерами та координаторами дій місій ООН або АС. АС та РІО також мають легітимність і добре орієнтуються на місцевості, однак стикаються з низкою організаційних і фінансових питань.

Очевидною є тенденція проникнення КНР у регіон не лише як економічного гравця. У тих країнах, де є ризик послаблення влади або «кольорових переворотів», КНР може бути «у грі», як США або Франція. Значну роль відіграють ці сили в субрегіонах Африки, які були їхніми колоніями. РФ має серйозні військово-технічні контракти, але впливу на безпекову ситуацію не має. Стосовно Червоного моря, то хто його контролює, той контролює і світові комунікації. На сьогодні провідними гравцями в цьому субрегіоні виступають США, КНР, Саудівська Аравія та Індія.

Важливим фактором розвитку безпекової ситуації є посилення радикального ісламізму. Це пов'язано з перебазуванням ІДІЛ із Сирії та Іраку в бік Сомалі та «Аль-Каїди» в бік Ємену, а також активізацією місцевих ісламських організацій фундаменталістського толку. Ісламістські організації разом з ОАЕ та Саудівською Аравією проводять політику створення цілого поясу від Еритреї на сході до Мавританії на заході континенту.

Таким чином, у системі постбіполярних міжнародних відносин Африка залишається доволі слабким і ненадійним партнером. Фактор «відсталості» визначає Африку як регіон. Африканська підсистема міжнародних відносин як така ще формується. Ми можемо виокремити цілий комплекс геополітичних проблем, притаманних Африканському континенту і в основі яких колоніальне минуле регіону: соціально-економічна відсталість; розмита або не сформована національна ідентич-

ність; політична нестабільність, конфліктогенність та інституційна слабкість; труднощі з визначенням геополітичного вектора розвитку; комплекс безпекових викликів демографічного, політичного, екологічного і транснаціонального характеру.

Більша частина проблемних зон Африки обумовлена наявною ресурсною базою та стратегічним розташуванням регіону, що призводить до посиленого інтересу з боку провідних акторів міжнародних відносин. Найбільші ТНК розцінюють Африку як сферу своїх стратегічних інтересів, а державні гравці – як ресурсну базу і сферу поширення власного впливу.

Регіон не виступає єдиним цілим на світовій арені. Слабкість позицій пояснюється залежним становищем регіону в системі міжнародних відносин та ролі Африки у глобальній економіці та світовій політиці, що склалися історично. Така «історична залежність» має стати стимулом до дії, її можна подолати, якщо відбуватимуться необхідні політичні процеси та ефективне управління. Зміцнення інститутів влади і демократії з послідовним курсом стратегічного розвитку держави та обов'язковим моніторингом поточної ситуації, зміцнення системи освіти, сприяння розвитку науки з метою удосконалення управління ресурсами і зниження ризику природних катаклізмів, сприяння формуванню культури миру та ненасилля, розвиток ЗМІ та поширення свободи преси мають бути складовими розвитку Африки. Збереження єдності африканських держав для захисту національного суверенітету і створення умов для самостійного розвитку має бути основним завданням. Трансформація самої системи міжнародних відносин також може змінити статус Африки та її місця в системі.

3.5.11. Україна та країни Африканського континенту

Абсолютна більшість африканських країн (51) визнали Україну як незалежну державу і встановили з нею дипломатичні відносини. Проте на початках української незалежності лише в Алжирі, Єгипті та ПАР діяли українські посольства. У більшості інших країн Африки українські дипломати були акредитовані за сумісництвом, що свідчило про низький рівень налагодження відносин з африканськими країнами.

Сьогодні статус багатьох країн Африки у системі постбіполярних міжнародних відносин є невизначеним, і, виходячи з описаного вище,

стає зрозумілим, що вони перебувають у пошуку партнерів. Заяви українського керівництва в останні три роки та проведення міжнародних інвестиційних форумів у 2016–2018 роках свідчать про появу зацікавленості Африканського континенту передусім в економічному плані (ринок збуту продукції, дешеве джерело отримання сировини та ресурсів). У жодному вітчизняному стратегічному документі Африці не приділено належної уваги. Політичний інтерес України до співпраці з Африкою все ж існує, проте немає навіть достатньої нормативно-правової бази та чіткої політичної лінії на середньо- та довгострокову перспективу. Як наслідок, взаємодія України з окремим країнами Африки є досить несистемною, непослідовною та не позбавленою стереотипного бачення регіону.

Пріоритетним субрегіоном Африки для України завжди був Магриб (80 відсотків експорту), але ситуація змінюється, і на перший фланг висуваються країни Західної Африки. В цілому в регіональному розрізі, починаючи з 1991 року, Україна налагодила кілька дієвих механізмів співпраці з державами Африки:

1. Офіційні представництва. І нині Україна в регіоні представлена слабо. Існує всього 11 дипломатичних представництв у таких країнах, як Алжир, Ангола, Ефіопія, Єгипет, Кенія, Лівія, Марокко, Нігерія, ПАР, Сенегал, Туніс. Діалог з усіма іншими державами відбувається в одному із зазначених представництв, за присутності представників сторін або до через дипломатичні установи РФ (до подій 2014 року). Визначаються так звані «зони відповідальності» представництва. Наприклад, посередником у співпраці України та Ботсвани виступає Посольство України в Південно-Африканській республіці, а зоною відповідальності Кенії є Бурунді, Малаві, Руанда, Уганда, Танзанія, Сомалі та Коморські острови.

2. Міжпарламентська співпраця. Діалог із представниками африканських парламентів відбувався на рівні комітетів Верховної Ради України з початку проголошення Україною незалежності. Передусім він стосувався просування інтересів фінансово-промислових груп у сфері сільського господарства та гірничо-видобувної галузі. Істотні зрушення відбулися після входження України до СОТ: почалося оформлення спів-

праці з державами Африки через посередництво СОР у рамках групи RAM's (держави, які стали членами СОР нещодавно). Українські парламентарі неодноразово брали участь у спеціальних засіданнях парламентів регіону з питань національних меншин і проблем громадянства.

3. *Участь України в миротворчих місіях в Африці.* Наша держава зарекомендувала себе як постійний учасник місій з підтримання миру та безпеки в африканських країнах. З 1991 по 2018 роки українські миротворці брали участь в операціях в Анголі, ДРК, Ефіопії, Еритреї, Кот-д'Івуарі, Ліберії, Сьєрра-Леоне, Судані та Південному Судані. Основні функції – забезпечення дій військ місії, проведення заходів стримування, захист цивільного населення та представників гуманітарних організацій, здійснення контролю за пересуванням військ та населення тощо. Станом на липень 2018 року Україна представлена у трьох місіях: Місія ООН зі стабілізації у ДРК; Місія ООН у Південному Судані; Тимчасові сили ООН із забезпечення безпеки в Аб'ейі (Судан). У РНБО України допускають можливість України долучитися і до спеціальної миротворчої місії в Малі найближчим часом.

4. *Міжурядова співпраця.* Утворено дві Міжурядові комісії із питань співробітництва для регіону Середнього Сходу та Африки, а також Українсько-Африканську ділову раду; проводяться міжнародні круглі столи і форуми («Україна-Африка: перспективи економічної співпраці», «Україна-Африка. Партнерство», «Україна-Близький Схід і Африка: ключові напрями співпраці» тощо), а з 2016 року активізувалася співпраця з укладення експортних контрактів між урядами Північної Африки та України. У рамках виконання Програми сприяння національним експортерам сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки маємо партнерів з таких країн-імпортерів: Алжир, Лівія, Судан, Кенія, Туніс, Єгипет. З 2014 року економісти подають позитивну статистику зростання товарообігу між Україною та країнами регіону, що, до речі, є найвищим показником у країнах Центральної та Східної Європи. Поступово розширюється географія держав-партнерів (Ботсвана, Гана, Кот-Д'Івуар, Мозамбік, Намібія, Нігерія, Південний Судан). Неабиякий інтерес до африканських ринків виявляють великі українські компанії як «Авангард», КРАЗ, АНТК ім. Антонова. В Африці також здійснюють діяль-

ність компанії, власниками або співвласниками яких виступають українські фізичні та юридичні особи.

Предметом для обговорення є ініціатива МЗС та Міністерства економічного розвитку і торгівлі України про запровадження режиму вільної торгівлі з країнами ECOWAS. Україна має статус асоційованого члена організації та може розширити присутність на африканських ринках через відкриття торгових домів. Особлива увага українських профільних міністерств зараз зосереджена на Гані та Нігерії як ключових країнах ECOWAS. Навіть більше, з Нігерією у червні 2018 року були проведені переговори щодо космічної та військової співпраці.

Налагоджена взаємодія України з Африкою по лінії таких організацій, як ООН та ECOWAS. Україна має статус спостерігача і в інших організаціях, таких як, наприклад, Міжнародна організація Франкофонії, однак не використовує цей потенціал. По лінії культурно-гуманітарної співпраці позитивні зрушення позначилися лише у 2015–2018 роках. Цікавою подією стала виставка робіт африканських письменників у Києві у квітні 2018 року.

Важливо зауважити, що МЗС України не має чіткого бачення майбутніх відносин із країнами регіону. Він не завжди оперативно реагує на події в африканських державах, що негативно впливає на імідж України на Африканському континенті. Зазвичай МЗС обмежується лаконічними заявами і коментарями щодо терактів і надзвичайних подій. Винятком стала «Арабська весна», історія з сомалійськими піратами, епідемія Еболи та відставка Р. Мугабе у Зімбабве. Країни Африки включилися в обговорення на Генасамблеї ООН «української кризи», пов'язаної з російською анексією Криму та агресією на Донбасі, однак не виступили єдиним фронтом. Для Африки ідеї кордонів, територіальної цілісності мають відтінок колоніальної історії, і резолюція мала б бути підтриманою. Втім більшість держав утрималися (25), не брали участь в голосуванні (5) або голосували «проти» (2). Африканський Союз не виголосив жодної заяви. На наш погляд, це була підтримка позиції найбільшого партнера держав Африки – КНР, яка утрималася від голосування, і закономірна відповідь на досить млявий діалог з Україною в усіх сферах упродовж 1991–2014 років.

Отже, зацікавленість України та африканських країн у співпраці істотно зросла за останні три роки і продиктована передусім обопільним економічним інтересом. Інтенсифікація діалогу, утворення нових дієвих механізмів взаємодії, поява реальних успіхів демонструє вірність ідеї розширення мережі партнерів на нетрадиційних для нашої держави ринках і за різними напрямками, особливо в рамках міжнародних організацій.

Питання для студентського самоконтролю до розділу III (3.5.1, 3.5.2, 3.5.3, 3.5.4, 3.5.5, 3.5.6, 3.5.7, 3.5.8, 3.5.9, 3.5.10)

1. Що таке «політичний регіоналізм» і як він проявляється в Африці?
2. Перерахуйте фактори, які сприяли формуванню негативних стереотипів про Африку.
3. Розкрийте місце Африки в суперництві СРСР і США в роки «холодної війни».
4. Поясніть, як політична ситуація у країнах Африки стримує розвиток регіону як окремого гравця на світовій арені.
5. Проблема лідерства для Африки: вигадана чи реальна? Поясніть свою точку зору.
6. З'ясуйте, в чому проявляється «фактор відсталості» Африки та запропонуйте шляхи його подолання.
7. Проаналізуйте, яким чином економічне «піднесення Африки» вплинуло на зміну місця регіону в системі постбіполярних міжнародних відносин.
8. Запропонуйте шляхи ефективної співпраці на рівні регіональних інтеграційних об'єднань в Африці.
9. Розкрийте сутність «нової боротьби за Африку» і зробіть власний прогноз.
10. Проранжуйте основні безпекові загрози в Африці та поясніть свій вибір.
11. Поясніть, чому Африка як регіон не виступає єдиним цілим на світовій арені.
12. З'ясуйте особливості та труднощі у співпраці України з країнами Африканського континенту.

ЛІТЕРАТУРА

До розділу I (1.1, 1.2, 1.3, 1.4)

1. Андерсон Б. Уявні спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; пер. з англ. Віктора Морозова. – Київ: «Критика», 2001. – 272 с.
2. Афанасьев М. Время глобализации / М. Афанасьев, Л. Мясникова // МЭМО. – 2005. – № 10. – С. 11–19.
3. Быков О. Н. Международные отношения. Трансформация глобальной структуры / О. Н. Быков. – М.: Наука, 2003. – 573 с.
4. Brecher James P. Crisis and Change in World Politics / P. James Brecher. – Boulder, Colorado: West-View Press, 1986. – 160 p.
5. Buzan B. Regions and Powers: the Structure of International Security / B. Buzan, O. Waever. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 564 p.
6. Введение в социологию международных отношений. – М.: Международные отношения, 1992. – 320 с.
7. Введение в теорию международных отношений: Учебное пособие / отв. ред. А. С. Манькин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2001. – 320 с.
8. Веймер Д. Л. Аналіз політики. Концепції і практика / Д. Л. Веймер, Е. Р. Вайнін. – К.: Основи, 2000. – 654 с.
9. Воскресенский А. Д. Концепции регионализации, региональных подсистем, региональных комплексов и региональных трансформаций в современных отношениях / А. Д. Воскресенский // Сравнительная политология. – 2012. – № 2(8). – С. 30–58.
10. Восток / Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: Учебное пособие / Под ред. А. Д. Воскресенского. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 528 с.
11. Вощенко Вікторія. Трансформації локальних цивілізацій в умовах глобалізації: соціально-філософський контекст / В. Вощенко // Філософські обрії. – 2015. – № 33 – С. 71–80.
12. Вульф Ларі. Винайдення Східної Європи. Мала цивілізація у свідомості епохи Просвітництва / Пер. з англ. Сергія Біленького і Тараса Цимбала. – К.: «Критика», 2009. – 592 с.

13. Гелнер Ернест. Нації та націоналізм. Націоналізм / Е. Гелнер. – Київ: Таксон, 2003. – 300 с.
14. Гладкий Ю. Н. Регионоведение: Учебник / Ю. Н. Гладкий, А. И. Чистобаев. – М.: Гардарики, 2000. – 384 с.
15. Глобализация: Учебник / под общ. ред. В. А. Михайлова и В. С. Буянова. – М.: Изд-во РАГС, 2008. – 544 с.
16. Данильчук О. І. Розуміння міжнародного регіоналізму у вітчизняній та зарубіжній науковій традиції / О. І. Данильчук // Вісник СевНТУ: зб. наук. пр. Серія: політологія. Вип. 123. – 2011. – С. 251–256
17. Дергачев В. А. Регионоведение: Учебное пособие для студентов вузов / В. А. Дергачев, Л. Б. Вардомский. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 463 с.
18. Есин Р. О. Современный регионализм: новые направления и теории / Р. О. Есин // Проблемы управления (Минск). – 2009. – № 3. – С. 170–181.
19. Зимогляд В. Я. Регіон у системі міжнародних відносин / В. Я. Зимогляд // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 4. – С. 160–173.
20. Зоннова Т. В. От Европы государств к Европе регионов / Т. В. Зоннова // Политические исследования (Полис). – 1999. – № 5.
21. Іваницька О. П. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2013): навчальний посібник / О. П. Іваницька. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2014. – 1056 с.
22. Ионов И. Н. Теория цивилизаций: этапы становления и развития / И. Н. Ионов // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4–5. – С. 33–50.
23. Иноземцев В. Л. Глобальный конфликт XXI века. Размышления об истоках и перспективах междивизиационных противоречий / В. Л. Иноземцев, Е. С. Кузнецова // Полис. – 2001. – № 6. – С. 131–139.
24. Коппель О. А. Міжнародні системи та глобальний розвиток: Навчальний посібник / О. А. Коппель, Е. С. Пархомчук. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004. – 314 с.
25. Коппель О. А. Міжнародні системи. Світова політика / О. А. Коппель, Е. С. Пархомчук. – К.: ФАДА, ЛТД, 2001. – 224 с.

26. Коппель О. А. Проблема взаємодії цивілізацій і характер її впливу на міжнародні відносини / О. А. Коппель, О. С. Пархомчук // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Випуск 23. – Київ, 2002. – С. 168–172.

27. Косов Ю. В. Политическая регионалистика / Ю. В. Косов, В. В. Фокина. – СПб: Питер, 2009. – 192 с.

28. Косолапов Н. А. Международно-политическая организация глобализирующегося мира: модели на среднесрочную перспективу / Н. А. Косолапов // Общественные науки и современность. – 2001. – № 6. – С. 140–166.

29. Кулматов К. Н. Региональные аспекты международных отношений. Учебник / К. Н. Кулматов, А. В. Митрофанова. – М.: Восток-Запад, 2010. – 536 с.

30. Лебедева М. М. Мировая политика / М. М. Лебедева. – М.: Аспект Пресс, 2006. – С. 140–161.

31. Мадіссон В. В. Політологія міжнародних відносин: Навчальний посібник / В. В. Мадіссон, В. А. Шахов. – К.: Либідь, 1997. – 145 с.

32. Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі / О. М. Майборода. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. – 408 с.

33. Мальський М. З. Теорія міжнародних відносин / М. З. Мальський, М. М. Мацях. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 392 с.

34. Мальський М. З. Теорія міжнародних відносин: Підручник / М. З. Мальський, М. М. Мацях. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2007. – 461 с.

35. Мировая политика и международные отношения. Учебное пособие / Под ред. Ю. Косова. – СПб.: Питер, 2010. – С. 117–124.

36. Мировое комплексное регионоведение: учебник / под. ред. проф. А. Д. Воскресенского. – М.: Магистр: ИНФРА-М, 2018. – 416 с.

37. Михайленко Е. Б. «Старый» и «новый» регионализм: теоретический дискурс: курс лекций / Е. Б. Михайленко. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2014. – 116 с.

38. Неклесса А. Глобальная трансформация: сущность, генезис, прогноз / А. Неклесса // МЭМО. – 2004. – № 1. – С. 116–123.

39. Нилионис А. П. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации / А. П. Нилионис, Н. А. Зотова. – М., 2005. – 676 с.
40. Non-Western International Relations Theory / Ed. By A. Acharya and B. Buzan. – London, 2010.
41. Островский А. В. История цивилизаций: Учебник / А. В. Островский. – СПб.: Изд-во В. А. Михайлова, 2000. – 360 с.
42. Панарин А. Стратегическая нестабильность в XXI веке / А. Панарин. – М.: Алгоритм, 2002. – 560 с.
43. Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел. – К.: Наукова думка, 1995. – 759 с.
44. Regional Hegemons. Threat Perception and Strategic Response / Ed. By D. J. Myers. – Boulder: Westview Press, 1991. – P. 1–30.
45. Regionalism in a Globalizing World. A Comparative Perspective on Forms, Actors and Processes / Ed. by Schultz M., Soberbaum F., Ojendal J. – L., N.Y. Zed Books, 2001. – P. 250–266.
46. Russett B. M. International Regions and the International System: A Study in Political Ecology / B. M. Russett. – Chicago: Rand McNally, 1969. – 252 p.
47. Системная история международных отношений / Под. ред. А. Д. Богатурова. – Т. 1. – М.: РОССПЭН, 2000. – 544 с.
48. Системная история международных отношений / Под. ред. А. Д. Богатурова. – Т. 2. – М.: РОССПЭН, 2000. – 340 с.
49. Системная история международных отношений. 1918–2003. Т. 3. События 1945–2003 / Под. ред. А. Д. Богатурова. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2003. – 720 с.
50. Системная история международных отношений. 1918–2003. Т. 4. Документы 1945–2003 / Под. ред. А. Д. Богатурова. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2004. – 598 с.
51. Сміт Е. Нації та націоналізм в глобальну епоху / Е. Сміт; пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
52. Современные международные отношения и мировая политика: Учебник / Отв. ред. А. В. Торкунова. – М.: Просвещение, 2004. – 991 с.

53. Soderbaum F. Exploring the Links Between Micro-Regionalism and Macro-Regionalism / F. Soderbaum // *Global Politics of Regionalism: Theory and Practice* / Ed. By M. Farrell et.oth.: Pluto Press, 2005. – P. 87–103.

54. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: у 2 т. / Дж. А. Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – 255 с.

55. Thompson W. R. The Regional Subsystem: A Conceptual Explication and a Propositional Inventor / W. R. Thompson // *International Studies Quarterly*. –1973 (March.) – Vol. 17. – № 1. – P. 89–117.

56. Трофименко Г. А. О глобализации международных отношений / Г. А. Трофименко // *США–Канада*. – 2003. – № 5.

57. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление / А. И. Уткин. – М., 2002. – 254 с.

58. Wight Martin. Power Politics / Martin Wight. – Leicester University Press, 1995. – 317 p.

59. Хрусталеv М. А. Системное моделирование международных отношений / М. А. Хрусталеv. – М.: Международные отношения, 1988. – 260 с.

60. Цыганков П. А. Международное сообщество с позиций системного подхода: Оран Р. Янг о «разрывах» в международных системах // *Теория международных отношений: Хрестоматия* / Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С. 241–250.

61. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Ю. В. Яковец. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2003. – 411 с.

62. Янг О. Р. Политические разрывы в международной системе // *Теория международных отношений: Хрестоматия* /Сост., науч. ред. и коммент. П. А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – С. 241–250.

До розділу II (2.1, 2.2)

1. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський. – К.: Видавничий дім «Київо-Могилянська Академія», 2006. – 204 с.

2. Braumoeller B. The Great Powers and the International System. Systemic Theory in Empirical Perspective / B. Braumoeller. – Cambridge University Press, 2013. – 297 p.

3. Buzan B. *Regions and Powers. The Structure of International Security* / B. Buzan, O. Waever. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 564 p.

4. Воскресенский А. Д. «Большая Восточная Азия»: мировая политика и региональные трансформации / А. Д. Воскресенский. – М.: МГИМО-Университет, 2010. – 444 с.

5. Восток / Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: Учебное пособие / Под ред. А. Д. Воскресенского. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 528 с.

6. *Global Order and the New Regionalism. Discussion Paper Series on Global and Regional Governance.* – Council on Foreign Relations, 2016. – 88 p.

7. *Мировое комплексное регионоведение: учебник* / под. ред. проф. А. Д. Воскресенского. – М.: Магистр: ИНФРА-М, 2018. – 416 с.

8. Nolte Detlef. How to compare regional powers: analytical concepts and research topics / Detlef Nolte // *Review of International Studies.* – 2010. – № 36. – P. 881–901.

9. *Regional Hegemons. Threat Perception and Strategic Response* / Ed. by D. J. Myeps. – Boulder: Westview Press, 1991. – 392 p.

10. *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy* / Ed. by A. Tsyngankov. – L., N.Y.: Routledge, 2018. – 440 p.

11. Söderbaum F. *Rethinking Regionalism* / F. Söderbaum. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2016. – 272 p.

12. *Special Issue on International Subsystems. International Studies Quarterly.* – 1969. – Vol. 13. – № 4.

13. Stuenkel O. *Post-Western World: How Emerging Powers are Re-making Global Order* / O. Stuenkel. – Cambridge, UK: Polity Press, 2016. – 251 p.

14. *System, Society and the World. Exploring the English School of International Relations* / Ed. by Robert W. Murray. – Second Edition. – Bristol: E-International Relations Publishing, 2016. – 129 p.

15. Temirov Y. The West's confusion: origins and implications / Y. Temirov // *Social Space. Scientific Journal.* – 2018. – № 1(15). – P. 221–237.

16. The Oxford Handbook of Comparative Regionalism / Ed. by T. A. Börzel and T. Risse. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 677 p.

17. Thompson W. The Regional Subsystem: A Conceptual Explication and a Propositional Inventory / W. Thompson // International Studies Quarterly. – Vol. 17. – № 1. – P. 89–117.

18. Wight Martin. Power Politics / Martin Wight. – Leicester University Press, 1995. – 317 p.

19. Шаклеина Т. Великие державы и региональные подсистемы / Т. Шаклеина // Международные процессы. – 2011. – Т. 9. – № 2. – С. 29–39.

20. Шаклеина Т. Лидерство и современный мировой порядок / Т. Шаклеина // Международные процессы. – Т. 13. – № 4. – 2015. – С. 6–19.

До розділу III (3.1.1, 3.1.2, 3.1.3, 3.1.4, 3.1.5, 3.1.6, 3.1.7, 3.1.8)

1. Agnew J. How many Europes? The European Union Eastward Enlargement and Uneven Development / J. Agnew // European Urban and Regional Studies. – 2001. – Vol. 8. – №. 1. – Pp. 29–38.

2. Bongiovanni F. The Decline and Fall of Europe / F. Bongiovanni. – Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2012.

3. Brown W. S. Jean Monnet: Unconventional Statesman / W. S. Brown. – Lynne Rienner Publ., 2011. – 279 p.

4. Bulmer S. European Integration in Crisis? Of supranational integration, hegemonic projects and domestic politics / S. Bulmer, J. Joseph // European Journal of International Relations. – 2016. – Vol. 22 (4). – P. 725–748.

5. Eyal J. The real problems with NATO / J. Eyal // Foreign Affairs. – 02.03.2017.

6. From Brussels with love. The multi-billion-euro exit charge that could sink Brexit talks [Електронний ресурс] // The Economist. 11.02.2017. – URL: <http://www.economist.com/news/britain/21716629-bitter-argument-over-money-looms-multi-billion-euro-exit-charge-could-sink-brexit?cid1=cust/ddnew/n/n/n/2017029n/owned/n/n/nwl/n/n/n/email>

7. Giddens A. Turbulent and Mighty Continent: What Future for Europe? / A. Giddens. – Cambridge, Polity Press, 2014.

8. Glencross A. *The politics of European Integration: Political Union or a House Divided?* / A. Glencross. – Chichester: John Wiley & Sons, 2014. – 322 p.

9. Glencross A. *Why the UK Voted for Brexit: David Cameron's Great Miscalculation* / A. Glencross. – Palgrave, 2016.

10. Habermas J. *The Crisis of the European Union: A Response* / J. Habermas. – Cambridge: Polity Press, 2012.

11. Kissinger H. *World Order* / H. Kissinger. – New York: Penguin Books, 2014. – 432 p.

12. Laqueur W. *After the fall: The end of the European dream and the decline of a continent* / W. Laqueur. – Palgrave Macmillan, 2012.

13. Norman L. *Defending the European Political Order* / L. Norman // *European Journal of Social Theory*. – 22.11.2016.

14. Nousios P. *Globalisation and European Integration: Critical Approaches to Regional Order and International Relations* / P. Nousios. – Taylor & Francis, 2012.

15. Pabst A. *The Concept of New Democratic Legitimacy and the Future of the European Union* / A. Pabst // *Outlines of global transformations: politics, economics, law*. – 2017. – №. 10(1). – P. 13–32.

16. Rohrschneider R. *Responding to Growing European Union-scepticism? The stances of political parties toward European integration in Western and eastern Europe following the financial crisis* / R. Rohrschneider, S. Whitefield // *European Union Politics*. – 26.10.2015. – Vol. 17. – №. 1. – P. 138–161.

17. Wahl P. *Between Eurotopia and Nationalism: A Third Way for the Future of the EU* / P. Wahl // *Globalizations*. 2017. Vol. 14. No. 1. Pp. 157–163.

18. *White Paper on the Future of Europe. Reflections and scenarios on the EU27 by 2025*. [Электронный ресурс]. – URL: https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/white_paper_on_the_future_of_europe_en.pdf

19. Zielonka J. *Counter-Revolution: Liberal Europe in Retreat* / J. Zielonka. – Oxford University Press, 2018.

20. Байков А. А. *Сравнительная интеграция. Практика и модели интеграции в зарубежной Европе и Восточной Азии* / А. А. Байков. – М.: НОФМО-Аспект Пресс, 2012. – 256 с.

21. Байков А. А. Выход Великобритании из ЕС и устойчивость европейской региональной структуры / А. А. Байков, Л. А. Дымова // Современная Европа. – № 3. – 2017. – С. 37–46.

22. Барановский В. Евроатлантическое пространство: вызовы безопасности и возможности совместного ответа. Доклад для Комиссии Евроатлантической инициативы в области безопасности (EASI), Мюнхен, 7–8 февраля 2010 г. / В. Барановский. – М.: ИМЭМО РАН, 2010.

23. Богатуров А. Д. Международные отношения и внешняя политика России / А. Д. Богатуров. – М.: Аспект-Пресс, 2017. – 480 с.

24. Громько А. А. Новая реальность и европейская безопасность / А. А. Громько // Современная Европа. – 2016. – № 5 – С. 5–10.

25. Данилов Д. Договор о Европейской безопасности в контексте треугольника ЕС–СШ–НАТО / Д. Данилов // Индекс безопасности. – М., 2010. – № 3(94). – Т. 16. – С. 68–81.

26. К Союзу Европы. Аналитический доклад российской группы международного дискуссионного клуба «Валдай» [Электронный ресурс] / под ред. С. Караганова // РИА Новости, Совет по внешней и оборонной политике, 2010. – http://www.karaganov.ru/docs/Karaganov_vald

До розділу III (3.2. 1, 3.2.2, 3.2.3, 3.2.4, 3.2.5, 3.2.6, 3.2.7)

1. International Relations Theory and the Assia-Pacific. G. John Ikenberry and Michael Mastanduno // Columbia University Press. – New York, 2003.

2. US Power and Influence in the Asia-Pacific Region: The Decline of Alliance Mutuality. Vivek Mishra. Strategac Analysis. – Volume 40. – 2016. – Issue 3. – P. 159–172.

3. The Asia-Pacific Power Balance Beyond the US–China Narrative. Xenia Wickett, John Nilsson-Wright and Tim Summers US Project and Asia Programme. – September 2015. – P. 80.

4. Желіховський С. В. Стратегії в зовнішній політиці Конгресу США щодо країн Азійсько-Тихоокеанського регіону / С. В. Желіховський // S.P.A.C.E. – 2017. – № 3. – С. 62–66.

5. Кулматов К. Н. Региональные аспекты международных отношений. Учебник / К. Н. Кулматов, А. В. Митрофанова. – М.: Восток-Запад, 2010. – 536 с.

6. Мальята І. А. Сучасні інтеграційні процеси в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні: формування трансрегіональних мегаугод / І. А. Мальята // Проблеми економіки. – 2017. – № 4. – С. 24–30.

7. Место Азиатско-Тихоокеанского региона в современных международных отношениях: проблемы безопасности и перспективы развития / под ред. Т. В. Кашириной, В. А. Аваткова, Д. А. Сидорова, О. Н. Петюковой, Н. В. Вильской. – Москва, 2017. – 379 с.

8. Мировая политика и международные отношения: учебное пособие / под ред. Ю. Косова. – СПб: Питер, 2012. – 400 с.

9. Шевчук О. В. Система безпеки Азійсько-Тихоокеанського регіону: фактори формування та тенденції розвитку: Монографія / О. В. Шевчук. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 200 с.

10. Шергин С. Азиатско-Тихоокеанская дилемма / С. Шергин // Зеркало недели. – 2004. – 14 августа.

11. Шергін С. О. Геополітична конфігурація регіональних суб'єктів АТР у контексті трансформації міжнародної системи / С. О. Шегін // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2003. – Вип. 9. – С. 51–61.

До розділу III (3.3.1, 3.3.2, 3.3.3, 3.3.4, 3.3.5, 3.3.6, 3.3.7, 3.3.8, 3.3.9, 3.3.10, 3.3.11, 3.3.12, 3.3.13, 3.3.14, 3.3.15)

1. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: Монографія / відп. редактор Б. О. Парахонський; Рада нац. безпеки і оборони України; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки. – К.: ПЦ Фоліант, 2008. – 591 с.

2. Захарченко А. Арабсько-ізраїльський конфлікт: проблеми врегулювання на сучасному етапі: зб. статей / А. М. Захарченко. – Одеса: Фенікс, 2009. – 240 с.

3. Зінько С. Ю. Країни Близького Сходу в сучасних міжнародних інформаційних відносинах : монографія / С. Ю. Зінько. – Львів : Ліга-Прес, 2009. – 364 с.

4. Карякин В. Современная геополитическая динамика Ближнего и Среднего Востока / В. Карякин. – Граница, 2010. – 360 с.

5. Льюис Б. Что не так? Путь Запада и Ближнего Востока: прогресс и традиционализм / Бернард Льюис. – Олимп-Бизнес, 2003. – 224 с.

6. Примаков Е. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века) / Евгений Примаков. – Российская газета, 2006. – 382 с.
7. Состояние и тенденции развития ситуации на Ближнем Востоке / под ред. К. Кокарева, Р. Сафрастяна. – РИСИ, 2013. – 120 с.
8. Фарес В. Революция грядет. Борьба за свободу на Ближнем Востоке / В. Фарес. – Эксмо, 2011. – 480 с.
9. Шумилин А. Политика США на Ближнем Востоке в контексте «Арабской весны» / А. Шумилин. – Международные отношения, 2015. – 336 с.
10. Byman D. Al Qaeda, the Islamic State, and the Global Jihadist Movement: What Everyone Needs to Know / Daniel Byman. – Oxford University Press, 2015. – 304 p.
11. Cleveland W. L. History of the Modern Middle East / William L. Cleveland, Martin Bunton. – Westview Press, 2016. – 624 p.
12. Gasiorowski M. The Government and Politics of the Middle East and North Africa / Mark Gasiorowski, Sean L. Yom. – Routledge, 2016. – 578 p.
13. Gause III F. G. The International Relations of the Persian Gulf / F. Gregory Gause III. – Cambridge University Press, 2009. – 272 p.
14. Hinnebusch R. The Foreign Policies of Middle East States / Raymond Hinnebusch, Anoushiravan Ehteshami. – Lynne Rienner Publishers, Inc., 2014. – 400 p.
15. Lewis B. The End of Modern History in the Middle East / Bernard Lewis. – Hoover Institution Press, 2011. – 2016 p.
16. Lewis B. The Middle East: A Brief History of the Last 2,000 Years / Bernard Lewis. – Scribner, 1997. – 448 p.
17. Lust E. The Middle East / Ellen Lust. – CQ Press, 2013. – 1072 p.
18. Lynch M. The New Arab Wars: Uprisings and Anarchy in the Middle East / Marc Lynch. – PublicAffairs, 2017. – 304 p.
19. Phillips C. The Battle for Syria: International Rivalry in the New Middle East / Christopher Phillips. – Yale University Press, 2016. – 320 p.
20. Schwedler J. Understanding the Contemporary Middle East / Jillian Schwedler. – Lynne Rienner Publishers, Inc., 2013. – 487 p.
21. Worth R. F. A Rage for Order: The Middle East in Turmoil, from Tahrir Square to ISIS / Robert F. Worth. – Farrar, Straus and Giroux, 2017. – 272 p.

До розділу III (3.4.1, 3.4.2, 3.4.3, 3.4.4, 3.4.5, 3.4.6, 3.4.7, 3.4.8)

1. Cardoso F. H. Dependency and Development in Latin America [Електронний ресурс] / F. H. Cardoso. – Режим доступу: <http://www.rochelleterman.com/ComparativeExam/sites/default/files/Bibliography%20and%20Summaries/Cardoso%201972.pdf>

2. Cooper A. The Making of the Inter-American Democratic Charter: A Case of Complex Multilateralism / A. Cooper. – University of Waterloo: International Studies Perspectives, 2004. – № 5. – P. 92–113.

3. Ghany H. Re-mapping the Americas: Trends in Region making. / H. Ghany, J. Castro-Rea, A. Knight. – Burlington: Ashgate Publishing Company, 2014. – 379 p.

4. Grugel J. Latin America and the Remaking of the Americas. / J. Grugel in Regionalism and World Order: ed. by A. Gamble and A. Payne. – New York: St. Martin's, 1996. – P. 131–168.

5. Neto A. O. What Determines Foreign Policy in Latin America? Systemic Versus Domestic Factors in Argentina, Brazil, and Mexico, 1946–2008 [Електронний ресурс] / A. O. Neto, A. Malamud. – Режим доступу: http://repositorio.ul.pt/bitstream/10451/20443/1/ICS_AMalamud_What_AR_I_OF.pdf

6. Pimenta G. Rethinking Integration in Latin America: the «Pink Tide» and the Post-Neoliberal Regionalism [Електронний ресурс] / P. Gabriel, P. Arantes // Матеріали міжнар. конф. FLASCO-ISA (Буенос-Айрес, 23–25 липня 2014 р.). – Аргентина. – Режим доступу: <http://web.isanet.org/Web/Conferences/FLASCO-ISA%20BuenosAires%202014/Archive/19e10599-bf80-42fa-a9e1-accb107de234.pdf>

7. Ruggirozzi P. Regional Governance and Legitimacy in South America: the Meaning of UNASUR / P. Ruggirozzi, J. Grugel // International Affairs. – 2015. – № 91(4). – P. 781–797.

8. Skidmore D. The Obama Presidency and US Foreign Policy: Where's the Multilateralism? / D. Skidmore. – International Studies Perspectives, 2011. – № 13. – P. 43–64.

9. Weyland K. Neoliberalism and democracy in Latin America: a Mixed Record / K. Weyland // American Politics and Society. – 2004. – Vol. 46(1). – P. 135–157.

10. Бессараб Т. Особливості інтеграційних процесів в Латинській Америці: політико-ідеологічний аспект [Електронний ресурс] / Т. Бессараб. – Режим доступу: http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk03/articles/34.pdf

11. Восходящие государства-гиганты БРИКС: роль в мировой политике, стратегии модернизации: Сборник научных трудов / Отв. Редакторы Л. С. Окунева, А. А. Орлов. – М.: МГИМО – Университет, 2012. – 392 с.

12. Зазуляк З. Сучасний стан та чинники розвитку латиноамериканського мультилетаралізму / З. Зозуляк // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2015. – № 37. – С. 149–158.

13. Зозуляк З. М. Фактор США у регіоні Латинської Америки на сучасному етапі / З. М. Зозуляк // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – № 120. – С. 173–181.

14. Іваницька О. П. Історія міжнародних відносин (друга половина 1940-х – 1990-і роки): навчальний посібник / О. П. Іваницька. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – 732 с.

15. Їжак Олексій. Привілей демократичного світу. У США ухвалено нову Стратегію національної безпеки / О. Їжак // Дзеркало тижня. – 2018. – № 2(348). – 20 січня. – с. 3.

16. Киридон А. М. Латинська Америка в сучасному світі: основні тенденції розвитку [Електронний ресурс] / А. М. Киридон, О. Аладіна, О. Гусейнова // II Наук. вісник Інституту міжнар. відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм. – 2010. – № 1. – Том 1. – Режим доступу: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/IMV/article/viewFile/2945/2906>

17. Кузьмин В. В. НАФТА: процесс и результаты развития / В. В. Кузьмин // Латинская Америка. – 2007. – № 4. – С. 62–70.

18. Олійник Юлія. Співробітництво ЄС та МЕРКОСУР як приклад для подальшої інтеграції України / Ю. Олійник // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Львів, 2015. – Випуск 27. – С. 129–135.

19. Романова З. И. США и Латинская Америка: взаимодействие или противостояние? / З. И. Романова // Латинская Америка. – 2006. – № 3. – С. 21–38.

20. Савченко Олександр. Обрадор і Трамп: єдність і боротьба двох протекціоністів. Чи з'явиться стіна в американо-мексиканських відносинах? / О. Савченко // Дзеркало тижня. – 2018. – № 26(372). – 7 липня. – С. 5.

До розділу III (3.5.1, 3.5.2, 3.5.3, 3.5.4, 3.5.5, 3.5.6, 3.5.7, 3.5.8, 3.5.9, 3.5.10, 3.5.11)

1. Архангельская А. Что нужно Африке? [Электронный ресурс] / А. Архангельская, Й. Тейлор // Валдайские записки. – Ноябрь 2014. – № 5. – URL: <http://www.globalaffairs.ru/valday/-17590>

2. Африка: подъемы и спады роста. Финансы и развитие [Электронный ресурс]. – Июнь 2016. Вып. № 53. 60 с. URL: <http://www.imf.org/external/russian/pubs/ft/fandd/2016/06/index.htm>

3. Африканская миграция в контексте современных международных отношений: Сборник статей / отв. ред. Т. Л. Дейч, Е. Н. Корендясов. – Москва: Институт Африки РАН, 2015. – 176 с.

4. БРИКС и Африка: сотрудничество в целях развития / гл. редактор Г. Д. Толорая. – Москва: РУДН, 2013. – 222 с.

5. Волхонский Б. Китайско-индийское геополитическое противостояние в Африке [Электронный ресурс] / Б. Волхонский // Проблемы национальной стратегии. – 2012. № 5(14). – URL: https://riss.ru/images/pdf/journal/2012/5/06_.pdf.

6. Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України: Матеріали міжнарод. наук. конф. / НАН України, ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України»; відп. наук. ред. О. І. Лукаш. – К., 2016. – 84 с.

7. Дейч Т. Л. Китай «завоевывает» Африку / Т. Дейч. – М.: Институт Африки РАН, 2014. – 382 с.

8. Емельянов А. Л. Особенности политического процесса и политических структур на африканском континенте / А. Л. Емельянов // Полис. – 2013. – № 1. – С. 142–163.

9. Зінько І. З. Політичний регіоналізм у сучасній Африці: чинники та тенденції розвитку [Електронний ресурс] / І. З. Зінько, П. Б. Байковський, О. В. Федунь // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 112. Частина II. – Київ: Київський національний університет імені

Тараса Шевченка Інститут міжнародних відносин, 2013. – С. 3–12. – URL: <https://www.twirpx.com/file/2009002/>

10. Лебедева Н. Б. Большой Индийский океан и китайская стратегия «нить жемчуга» / Н. Б. Лебедева // Азия и Африка сегодня. – 2011. – № 9. – С. 6–13.

11. Мішин О. Українське проникнення в Африку: ретроспектива відносин [Електронний ресурс] / О. Мішин. – URL: <http://h.ua/story/273191/#ixzz3LsKfE2mw>

12. Олійник Ю. Держави ECOWAS та українські інтереси [Електронний ресурс] / Ю. Олійник. – URL: <http://african.com.ua/ecowan-i-ukr-interesy/>

13. Подгорнова Н. П. Политика Франции в странах Северо-Западной Африки [Электронный ресурс] / Н. П. Подгорнова. – Москва: Институт Ближнего Востока, 2015. – 112 с. – URL: <https://www.twirpx.com/file/2009002/>

14. Савин Л. Африка и интересы Запада [Электронный ресурс] / Л. Савин // Геополитика. 22.08.2017. – URL: <https://www.geopolitica.ru/article/afrika-i-interesy-zapada>

15. Центр дослідження Африки: платформа українських африканістів. – URL: <http://african.com.ua>

16. Смертин Ю. Г. Китай и Африка: взаимный интерес [Электронный ресурс] / Ю. Г. Смертин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. № 5(55). – Ч. II. – С. 157–160. – URL: www.gramota.net/materials/3/2015/5-2/40.html

17. Трофимова О. Экономические приоритеты отношений России и Африки Южнее Сахары [Электронный ресурс] / О. Трофимова, А. Щедрин // Международные процессы – 2015. – Октябрь–декабрь. – Т. 13. – № 4. – С. 122–134. – URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=25614393>

18. Шубин В. Зачем Южной Африке БРИКС и зачем БРИКС Южная Африка [Электронный ресурс] / В. Шубин // Индекс Безопасности. – 2011. № 2(105). – Т. 19. – С. 57–70. – URL: <http://www.pircenter.org/media/content/files/11/13730353600.pdf>

19. African Economic Outlook. 2018. African Development Bank Group, 2018 [Электронный ресурс] – 182 p. – URL: <https://www.afdb.org/>

fileadmin/uploads/afdb/Documents/Publications/African_Economic_Outlook_2018_-_EN.pdf

20. African futures: Horizon 2025. Report № 37. September 2017 [Электронный ресурс]. – Paris: EU Institute for Security Studies. – 84 p. – URL: <https://www.iss.europa.eu/content/african-futures-horizon-2025/>

21. Doing Business 2018. Reforming to Create Jobs. 15th Edition; International Bank for Reconstruction and Development [Электронный ресурс]. / The World Bank, 2018. – 303 p. – URL: <http://russian.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB2018-Full-Report.pdf>

22. Louw C. A. H. The Concept of The African Renaissance As a Force Multiplier To Enhance Lasting Peace and Stability in Sub-Saharan Africa [Электронный ресурс] / C. A. H. Louw. – URL: http://www.africavenir.org/fileadmin/_migrated/content_uploads/LouwAfricanRenaissanceForceMultiplier_03.pdf

23. Gumede W. Africa talking to China: South Africa. The Africa Report. 2012. February 27 [Электронный ресурс] / W. Gumede. – URL: <http://www.theafricareport.com/index.php/southern-africa/africa-talking-to-china-south-africa-51709554.html>

24. Haldevang M. Why do we still use the term ‘sub-Saharan Africa’? Global Thinking. Columbia University. September 1, 2016. [Электронный ресурс] / M. Haldevang. – URL: <http://cgt.columbia.edu/news/morris-larkin-still-use-term-sub-saharan-africa/>

25. Joint Africa–EU Strategy (Lisbon, 9 December 2007); Council of the European Union. 16344/07 (Presse 291). 82 p. [Электронный ресурс]. – URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/er/97496.pdf.

26. Kaplan R. D. Center Stage for the 21st Century. Power Plays in the Indian Ocean [Электронный ресурс] / R. D. Kaplan // Foreign Affairs. 2009. March/April. – URL: <http://www.foreignaffairs.com/articles/64832/robert-d-kaplan/center-stage-for-the-21st-century>

27. No scramble for Africa between India & China [Электронный ресурс] // The Times of India. – 2011. – May 24. – URL: <http://time->

sofindia.indiatimes.com/india/No-scramble-for-Africa-between-India-China/articleshow/8545578.cms

28. Ramet V. Africa [Электронный ресурс] / V. Ramet // Fact Sheets on the European Union. – September 2016. – URL: <http://www.europarl.europa.eu/aboutparliament/en/displayFtu.html6.6.5.html>

29. U.S. Support for Peacekeeping in Africa. August 06, 2014. Fact Sheet [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/08/06/fact-sheet-ussupport-peacekeeping-africa>

30. Xavier C. India's strategic advantage over China in Africa [Электронный ресурс] / C. Xavier. – URL: http://www.idsa.in/idsacomments/Indias-strategicadvantageoverChinainAfrica_cxavier_300610#footnote12_84x0wkp

31. Oguamanam C. Russia, Ukraine and Crimea: Africa's dilemma [Электронный ресурс] / C. Oguamanam // Punch. – 2014. – URL: <http://www.punchng.com/opinion/russia-ukraine-and-crimea-africas-dilemma/>

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

Іваницька Ольга Павлівна
Теміров Юрій Тешабайович
Богінська Ірина Валентинівна та ін.

РЕГІОНАЛЬНІ ПІДСИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

Редактор І. М. Колесникова
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 24.09.2018 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 25,81
Тираж 20 прим. Зам. № 53

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.